ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW,
ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ MEKTEPKE SHEKEMGI HÁM MEKTEP
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAĠÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ KAFEDRASÍ

«Türkiy tilles xalıqlar ádebiyatı tariyxı, folklorın úyreniwdiń áhmiyetli máseleleri hám innovaciyalıq jantasıwlar»

atamasındaġı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

TOPLAMI

MAQALALAR HÁM TEZISLER

Nókis – 2026

UO‘K: 82(=512.1)(063)
KBK: 83.3(0)я431

«Túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatı tariyxı, folklorın úyreniwdiń áhmiyetli máseleleri hám innovaciyalıq jantasıwlar» atamasındaǵı xalıqaralıq kólemde ilimiy-teoriyalıq konferenciya TOPLAMI. MAQALALAR HÁM TEZISLER. Nókis: NMPI baspası, 2026. 372–bet

«Túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatı tariyxı, folklorın úyreniwdiń áhmiyetli máseleleri hám innovaciyalıq jantasıwlar» atamasındaǵı xalıqaralıq kólemde ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarına Ázerbayjan, Qazaqstan hám Ózbekstan mámleketleriniń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları pedagog-xızmetkerleri, Ilim izertlew institutlarınıń úlken ilimiy xızmetkerleri, doktorantlar, magistrantlar, studentler hám ulıwma bilim beriw mektepleri muǵallimleri hám metodikanı oqıtıwdıń aktual máselelerine arnalǵan ilimiy bayanatları kirgizilgen.

Juwaplı ilimiy redaktor: Bekbergenova M.D. f.i.k., prof

Redkollegiya aǵzaları: Seytbekov A. f.i.f.d., doc.
Begmuratova G. f.i.f.d.
Bekchanova S. f.i.f.d.
Patullaeva G. f.i.k.
Tórtkulbaeva T. f.i.f.d.

Baspaǵa tayarlaǵan: Jaqsılıqova A.

Toplam Ózbekstan Respublikası Joqarı Bilimlendiriw Ilim hám Innovaciyalar Ministrliginiń 2026-jıl 16-yanvarındaǵı 11-sanlı Buyrıǵı tiykarında baspadan shıǵarıwǵa tastıyıqlandı.

Konferenciya materiallarınıń mazmunı hám durıslıǵına hár bir avtor hám ilimiy basshı juwapker, shólkemlestiriwshiler maǵlıwmatlardıń durıslıǵına juwap bermeydi.

I SEKCIYA

FOLKLOR HÁM ÁDEBIYATTANÍW

ШАЙЫРЛАР ДАНЫШПАНЫ

Оразымбетов Қуўанышбай
Бердақ атындағы ҚМУ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы профессоры, филология илимлериниң докторы

Түркий халықлар әдебиятында уллы Наўайыдан кейин данышпан сөз зергери сыпатында Мақтымқулы көринеди. Шайыр тек ғана өз дәўириниң емес, ҳәмме дәўирдеги улыўма түркий әдебиятта классик шайырлардың бири болып қалмақта. «Мақтымқулының түркмен халқының терең миллий шайыры болыў менен бирге узақ дәўирлерден берли, әсиресе, Хорезм ойпатлығында жасаўшы өзбек, қарақалпақлар арасында да кең белгили дана, сүйикли сөз шебери, «өз шайыры» болып танылған.» [1:101] Шынында да ҳәзирги түркий халықлар әдебиятында Мақтымқулының орны үлкен. Мақтымқулы дөреткен шығармалардағы пикирди бериў усыллары, пикирди көркемлеў ушын әдислер, көркемлеў қураллары, ырғақ, уйқас, бәнт дүзиў шеберликлери ҳәзирге шекем түркий шайырлар ушын үйрениў мектеби болып келмекте. Мақтымқулы жолына қосық жазатуғын шайырлар бүгинги қарақалпақ әдебиятында да көплеп көринбекте.

Мақтымқулы шайырлық мектеби қалай қәлиплести ҳәм оның соншелли кең шайырлық ойлаў қәбилети қалай пайда болды деген сораў үстинде пикир жүритейик. «Мақтымқулының өз дәўириниң «көзине» ҳәм «қулағына» айланған дөретиўшилиги идея-тематикалық бағдарының кеңлиги менен, жоқары көркемлик дәрежеге ийелиги менен, бәлент эстетикалық-эмоционаллық күшке ийелиги менен әҳмийетли. Ол көркемлик әлеминде өзинен алдыңғы ҳәм соңғы дәўир түркмен шайырлары менен салыстырғанда әдеўир жоқары дәрежеде қалды ҳәм бүгинги күнге шекем үйрениў мектеби болып қалды.»[2:196] XYШ әсирде Орайлық Азияда жасаўшы өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз халықлары сыяқлы түркмен халқы да еле раўажланыўдың орта әсирлик шараятында жасап атырған еди. Түркменлер бир жағынан Иранның тәсиринде болса, екиншиден, Бухара әмирлиги, Хийўа ханлығы қарамында болып тутас бир миллет сыпатында раўажланыўдан артта қалған болса да олардың рухый раўажланыўы арта қалған емес. Дәўлетмәмед Азадий, Мақтымқулы, Дурды шайыр сыяқлы шайырлар бир әдебий орталықты пайда етти. Мақтымқулының әкеси Азадий өз дәўириниң саўатлы, интеллигент адамы болғанлықтан да өз улының жақсы саўат алыўына, дүнья ҳәм исламый мәдениятты жетик билиўине мүмкиншилик жаратты. Усының нәтийжесинде Мақтымқулы дәслеп Керкиде, соң Хийўадағы Шерғазыхан медресесинде, соң Бухарадағы Көкелташ медресинде оқып тәлим алды. Бул оның дүньяқарасының кеңейиўине, Қураны Карим, Хадис илимлери менен бирге шерият илиминде жетик ийелеп алыўына алып келди. Шайыр өзи топлаған билимди шайырлық өнери менен туастыра алды. Орта әсирлик

түркий шайырлар болған Хожа Ахмед Яссаўий, Сулайман Бақырғаний, Мәширеплердиң дөретиўшилиги оның дөретиўшилигинде терең из қалдырды. Хожа Ахмед Яссаўийден суфийлик поэзиясын үйренди. Сонлықтанда илимпазлар шайыр шығармаларындағы Меңли қыз образының дөретилиўин шайырдың ҳақтын жамалына ашық болыў, ҳақтың жолын тутыўы менен байланыстырады. Әлбетте Мақтымқулы дөретиўшилигинде ҳәзирети Наўайының тутқан орны уллы екени белгили. Ғәззел, муашшах, мустазад сыяқлы Шығыс поэзиясының жанрларын, аруз өлшеми қағыйдаларын әйне Наўайыдан үйренгени туўралы мағлыўматлар жетерли. Соның менен бирге Мақтымқулы усы түркий ҳәм Шығыс поэзиясының дүрданаларын түркмен поэзиясына енгизиў, оларды миллийлестириўде теңи тайы жоқ хызмет етти. «…түркий халықлардың арасында Мақтымқулы яңлы миллий шайырлы халық тек түркменлердур»[3:614] Академик Бартольдтың бул пикири шынлық еди. XYШ әсирде түркий халықлардың ишинде Мақтымқулы сыяқлы шайыр болған емес.

Мақтымқулы дөретиўшилиги кейинги дәўирде басқа да түркий халықлардың шайырларына тиккелей тәсир жасады. «Әжинияз Мақтымқулыны өзине уллы руўҳый устаз билген, оның шайырлық «академиясынан» тәлиймат алған, оның шығармаларын шебер қарақалпақшалап, өз халқының көркем ой-санасына сиңдирген. Соның менен бирге уллы түркмен шайырының жолына ол өзи де қосықлар жазған.[4:102] Әжинияз дөретиўшилиги қарақалпақ поэзиясының алтын фондынан орын алыўында, оның поэзиясында пикир көркемлиги ҳәм философиялық данышпанлықтың еле де алға илгерилегениниң тийкары Мақтымқулы поэзиясы болғанлығын бүгинги изертлеўшилер тастыйықлайды.

Мактымқулы халықлық философияны жақсы билген, оны өзи де раўажландырған. Шайырдың қосықларында философиялық пикирлер еле де көркемленип, оның эстетикалық тәсири күшейеди. Олар тыңлаўшының ямаса оқыўшының қәлбин ийелеп алады, оларды өмирден сабақ алыўға ийетермелейди. Қосықтағы көтериңки ырғақ, қарысып кеткен уйқас мәзи қосықтың техникалық тәреплери емес, ал қосықтың эстетикалық тәсиршеңлигин арттырыў қуралы хызметин атқарады.

Мертлер гезер болды намарда баглы,
Ширлериң тилкиден йүреги даглы,
Пир болуп, пеш орап, бетпәл сег оглы,
Ҳарам небсин өне тутуп барадыр.[5:6]

Бул қатарлар тек түркменлер ушын ғана емес, улыўма түркийлер ушын жүдә түсиникли ҳәм қабыллаўы мүмкин болған пикирлерге толы. Мақтымқулы дәўиринде де туўрылық жолынан шегингенлер, әдалатты бир шетке ысырып қойыў қусаған туўрылық жолын тутыўшылар ушын тақат етип болмайтуғын иллетлер аз болмаған. Бундай натуўрылықлардың ең шегинен шыққаны соннан ибарат, ислам қағыйдаларын өмирдиң баслы шәрти деп билген, Қураны Карим менен Ҳәдийслерди күнделикли өмирде басшылыққа алып жасайтуғын мусылман түркийлер ушын ҳарам менен ҳадалды ажыратып

билмейтуғын, керисинше ҳарам жолынан жүретуғынлардың динди пеш қылып, оны адамларды жүгинетуғын қурал етип пайдаланатуғынлардың көбейип кеткенлиги ашынарлы жағдай еди. Шайыр бундай жағдайлардың орын алып атырғанлығын өзине тән болған көркем шеберлик пенен ашып таслайды.

Жоқарыда Мақтымқулы дәўиринде бир қанша шайырлар шайырлық орталықты, мектепти жаратқан деген едик. Әйне усындай шайырлардың бири Дурды шайыр болды. Ол жасы бойынша Мақтымқулыдан үлкенирек болған. Деген менен олардың бир дәўирде, бир орталықта дөретиўшилик пенен шуғылланыўы шайырлық жолды раўажландырыўға тәсир етти. Бундай тәсир етиў күшиниң бир формасы шайырлық айтыс еди. Шайырлық айтыс қарақалпақ, қазақ, қырғыз әдебиятларында күшли раўажланған. Бирақ Мақтымқулы менен Дурды шайырдың айтысы бир-бирин қандайдур минин айтып жеңиўди нәзерде тутпастан бири екиншисине өмир, данышпанлық ҳаққында сораў берип, оған жуўап алған. Бул нәрсе оларда шайырлық мәдениятты қәлиплесип, билим, интеллектуаллық дәрежесиниң раўажланғанынан дәрек береди.

О нәмедир, дервезесиз галадыр?
О нәмедир, пәнжересиз бинадыр?
О нәмедир, бир-биринден аладыр?
Шахыр болсаң, шондан бизе хабар бер!

Ол көңүлдир, дервесесиз галадыр,
Ол габырдыр, пенжересиз бинадыр.
Ол Ай-Гүндүр, бир-биринден аладыр,
Бизден салам болсун, жовап шейледир. [5:10]

Мақтымқулының сораўлары қаншелли қурамалы, көркемлик қурсаўына оралып берилген болса Дурды шайырдың жуўаплары да жүдә кеўилге қонымлы, анық. Олардың сораў-жуўаплары өмирдиң ҳәр қыйлы қашырымларына тийисли болыў менен бирге оларда философия, диний тәлийматлар топламы жәмленген. Сораў-жуўапта өсимликлер, жәнликлер (гүбелек), жанзатлар (жылан, балық, қоян, ат), ай, күн ҳаққында олардың өзине тән болған белгилерин айтып сораў береди, өз нәўбетинде Дурды шайыр оған дурыс ҳәм логикалық талап етип турған жуўап қайтарады. Буннан еки шайыр да өз дәўириниң билимли адамлары екени көринип турады. Демек, бул айтыс шайырлардың мәзи бир-бирин жеңиўине қурылмастан, оқыўшы ҳәм тыңлаўшыларды саўатландырыўға бағышланған. Олардың интеллектуаллық дәрежесин арттырыўға қаратылған.

Өмир, дүнья ҳаққында пикир айтыў орта әсирлик ҳәм ҳәзирги даўир шайырларында да жийи гезлеседи. Бирақ Мақтымқулы өз шығармаларында бундай пикирлерди жүдә көркемлеп жеткереди, ол оқыўшыны бийтәреп қалдырмайды. Шайыр бундай қосықларында қурғақ нәсият ямаса ҳәммеге белгили философиялық пикирлерди берместен, ал ҳәр бир пикирин өз

дәўириниң түсиниклери, айтылажақ ой-пикирди ашып беретуғын көркем сөзлер арқалы жеткереди.

Жошар сен, ҳер сөзи пейда эдер сен,
Жан билбилин сайрап, шейда эдер сен,
Пелек бир бакгалдыр, сөвде эдер сен,
Оввал-ахыр утар сөвдада белли. [5:12]

Мақтымқулы ҳәр бир сөзин әпиўайы етип айтпайды, оларды көркемлеў қураллары ҳәм усыллары арқалы безейди. Бул безелген сөзлер басқа кеўиллерге эстетикалық сезим бағышлайды. «**Пелек бир бакгалдыр, сөвде эдер сен**» - инсанның өтип атырған өмирин баққалға теңеў арқалы пикир өткирлигин тәмийнлеген. Өмирди сатыўшыға теңеў әпиўайы болып көриниўи мүмкин, бирақ негизинде өмир сени нелердидур сатып, нелердидур сатып алыўға мәжбүрлейди. Саўда барлық ўақытта сениң пайдаңа ислей бермейтуғынындай сен де гәде, гәде утыласаң. Бирақ бул ҳақыйқатлықты түсиниў ушын инсанға ақыл-идрак пенен бирге парасат керек. Әне, шайыр өз оқыўшыларын усындай фазыйлетлерге тәрбиялайды.

Мақтымқулы өмирди барлап ҳәм баҳалап баратуғын шайыр. Бул сыпатлы белгилер шайырда бирден пайда бола қоймады. Шайыр көп еллерди аралады, небир уллылар менен сәўбетлес болды, билимин бәрқулла арттырып барды. Демек, булардың барлығы шайырға өмир ҳаққында басқалар айта алмаған тужырымлы пикирди айтыўға мүмкиншилик жаратты. Бундай тужырымлы пикирлер өткир шайырлық көз ҳәм қәлбтиң өними екени де белгили. «Мақтымқулы дәўирдиң ҳақыйқый өзиншелигин көркемлик жақтан өзлестирип, оның социал-класслық қатнасықларының үстин ашып қойды. Әлбетте, бундай ашылыўлар шайырдың ақыл-идрагиниң, сөз устасы сыпатында басқалардан үстинлигиниң, узақ излениўлериниң ҳәм өлшеп-шенеўлериниң өними есапланады.»[2:220]

Инди билдим замананың азганын,
Яманлар ягшыдан гача башлады,
Гайта бедасыллар асылзададан,
Писинт этман, төре гече башлады.

Гөмилди дерялар, йыкылды даглар,
Етимлер гөзяшын дөке башлады,
Оррамсыдан болан харамхор беглер,
Юрды бир янындан йыка башлады. [5:220-222]

Заман ҳаққында кескин пикир айтыў Мақтымқулыдай шайырларға ғана несип етеди. Оның бундай пикирлеўи соншелли тәбийий шығады, заманның барлық қарама-қарсылықлары бир қосыққа жәмленеди. Параллелизм ҳәм антитеза усылында жазылған бундай пикирлер есилип айтылып сол дәўир ҳаққында көркем информация береди. Шайыр бундай информацияны қурғақ ҳалында бермейди, оны барынша көркемлейди. Шайыр дәўиринде биз бүгин қолланатуғын әдебий терминлер болмаған шығар, бирақ Жаратқан тәрепинен шайырға инәм етилген талант, билим, сезгирлик оның шығармаларына

тәбийий түрде бул усылларды қолланыўға изм берген. Адамлар жасайтуғын орталық жәмийет деп аталады, онда жаманлар да, жақсылар да, ҳақ нийетли ямаса ҳарам нийетли инсанлар да бирге жасаўға мәжбур. Жақсылардың жаманларды басқарыўы тәбийий деп есапласақ, кериси болса не? Шайыр өз дәўиринде болып атырған усындай қубылысларды **(Гайта бедасыллар асылзададан, Писинт этман, төре гече башлады)** көреди ҳәм оларды шығармаларына арқаў етеди. Көреген шайыр сыпатында бул қатарлар арқалы халқын тәрбиялаўды нийет еткени белгили. Шайыр пикирлерин оғада көркемлеп жеткереди: (**Гөмилди дерялар, йыкылды даглар**) Бул жерде тәбияттың мүшелери ҳаққында гәп бармайды, ал жәмийеттеги дәрьялар, таўлар ҳаққында пикирлейди. Идрағы бәлент оқыўшы бул образлы қатарлардың мәнисине түсинеди ҳәм олардан өзине керек болған эстетикалық тәсирлениўге ийе болады. Ал екинши бир қатарларда шайыр заманында болып атырған қубылысларды туўрыдан-туўры ашып таслайды: **Оррамсыдан болан харамхор беглер, Юрды бир яныдан йыка башлады.** Бир қосықтын ишинде усындай ҳәр қыйлы көркемлеў усылларын қолланыўы шайырдың шайырлық дәрежесин аңлатады.

Шайырдың жеке гүйзелислеринен пайда болған шығармаларында да оның шайырлық келбети анық көринеди. Мақтымқулы өз дәўириниң уллы шайыры болғаны менен оның жеке өмири пәраўан кешкен жоқ. Ол өз қатарларынан әдеўир алға илгерилеп кеткен жигит болыўына қарамастан өзи сүйген қызына үйлене алмайды. Оның сүйген қызы Меңли сулыўды әкеси малға қызып басқа биреўге берип жибереди. Мақтымқулы Аққыз деген жесир келиншекке үйленеди ҳәм оннан Ибрайым, Сары деген еки бала туўылады. Бирақ бул еки баласы да жаслайынан қайтыс болады ҳәм Мақтымқулы шайыр турмыс гирдабынан шыға алмай қалады. Оның жеке өмириндеги бундай қайғы оның қосықларына да өтеди.

Йүрегим сабырдан, гитди қарардан,
Яман ишдир богаз болмак әр-әрден,
Бизара гелип мен бейле диярдан,
Жүр болуп мен башым алып гетмәге.[5:222]

Бул қайғының көлеми қаншелли дәрежеде үлкен екенин жоқарыдағы қатарлардан аңғарыўға болады. Шайыр өз пикирин жай жүриске қурмайды, оны барынша кескинлестирип береди. Адам ҳаслы-задына, жәмийеттеги тутқан орнына, ата тегине қарап ҳүрмет етилместен мал дүньясына қарай оған қатнаста болыў инсан деген атқа мүнәсип емес екенин кескин айтады: **Яман ишдир богаз болмак әр-әрден**. «Әр-әр» - бул ешек. Ҳайўанлар арасында барлық жаман сыпатлы белгилерге ийе де әйне ешек. Демек, сол дәўирде де жақсы, хасылзада, уллы адамларға болған жаман мүнәсибет шайырды езип жибергени ҳәм ондай жәмийеттен бас алып кеткиси келетуғынын жазады. Бундай кескин пикирлеўлер шайырдың шығармаларының тәсир етиў күшин және де жоқарылатады.

Шайырдың бундай бағдарда жазған қосықлары көп. Олардың көпшилиги суфийлик әдебият жолына жазылған болып, бизлер жасап атырған

дүньядағы қарама-қарсылықлы жағдайлар ашып тасланады. Шайырдың дүньяны аңғарыўға умтылыўлары өзиншеликке ийе. Ол оны жүдә бийиктен көргиси келеди, бунда дүнья тәшўишлерин аңғарыў бираз қыйын екенлигин мойынлайды. Оның иши-сыртын аңғарыў ушын жүдә үлкен билим керек деп есаплайды. Өмирдиң ишки тәрепин пуш, алды ойын, соңы қыс деп атайды. Дүнья ҳаққында бундай пикирлеўлер суфийлик жолында жүрген басқа шайырларда да болды. Бирақ Мақтымқулының олардан өзгешелик таманы – ол оны әпиўайы халыққа түсиникли етип жазады.

Бу дүнйәни гөчүп барган гөч билдим,
Ишини бет аңдым, өзүн пуч билдим,
Өңүн оюн гөрдүм, соңун хич билдим,
Тирик эркен, өли болуп галып мен. [5:230]

Супийлик әдебияттың қурамалы образлары, пикирлеўлери арқалы шығарма дөретиў көбинесе бул бағдарда таярлығы бар адамлар ушын жазылады, ал Мақтымқулы өз шығармаларын улыўма масса ушын жазды. Мақтымқулыға деген улыўма халықлық муҳаббаттың төркини де шайырдың усы қәбийлетине барып тақалады. Дүньяны түсиниў аңсат емес, егер оны толық түсинер болсаң оннан өзиңниң орныңды таба алмай тубалайсаң. Шайырдың «**Тирик эркен, өли болуп галып мен**) дегениниң мәниси әйне усында болса керек.

Мақтымқулының шайырлық данышпанлығының бир белгиси сыпатында оның келешекти көре билиў бағдарындағы пикирлери түсиниледи. Ол тәбиятты сәўлелендириў арқалы инсанды, инсанды сәўлелендириў арқалы тәбиятты нәзерде тутып жырлайды. Мәселен, төмендеги қосығында бийик таўлар ўақты келип суў менен теңдей болыўы, айбатлы терең дәрьялар қара жердей болыўы мүмкин екенлигин болжайды. Данышпан шайырдың бул болжаўы бүгинги Әмиўдәрьяның тәғдирин еслетеди. Оны шайыр сондай шеберлик пенен жеткизген, бул қатарлар мәзи қосық қатарлары емес, ал қәлиплескен фразеологизм, афоризмлерди еслетеди.

Бәлент даглар, бейиклигиңе буйсунма,
Гөвечде сув билен зер дек болар сен.
Терең деря, ҳайбатыңа гуванма,
Вагтың етсе, гурып, ер дек болар сен. [5:224]

Бул бәнттиң ырғағы соншелли тәбийий шыққан, ол қосықтағы пикирлер ағымын дәл жеткерип бере алған. Уйқастың шалыс формасын қолланыў арқалы да пикир ағымының динамикасын тәмийнлеген. Улыўма Мақтымқулының дөретиўшилигинде шалыс уйқас формасы көбирек пайдаланылады. Уйқастың бәнтте булай жайластырылыўы пикирди екшеп-екшеп бериўге қолай келсе керек. Сондай-ақ тәбияттың сүўретлениўи арқалы көбинесе адам түсинилетуғынын есапқа алатуғын болсақ оның мәниси еле де тереңлей түседи. Жәмийетте инсанның қәдири, орны болмаса, сол жәмийет ушын уллы хызметлер еткенлерди де ҳеш ким еслемейди, қәдирлемейди.

Биз жоқарыда Мақтымқулы Хожа Ахмет Яссаўийден үйренген, уллы шайырдың жолына шығармалар дөреткен деген едик. Шынында да сол

дәўирде ислам дүньясына белгили болған үлкен еки медресени питкерген шайырдың суфийлик тәлиматты билмеўи, бул жолға шығармалар дөретпеўи мүмкин емес еди. Бул жолды Сулайман Бақырғаный, Наўайы, Машраблар да таңлады. Олар ҳақтың жамалына ашық болып шығармалар дөретти. Әдетте, Ҳақты излеў мотиви көбинесе бир сулыў қызды өмиринше излеў, оған ашық болыў көринисинде берилди. Мақтымқулы да бул усылды шебер меңгерип алды ҳәм бир қанша шығармалар дөретти. Ярдың жамалына ашық оны излеп қырық жыл ел гезиўге, қырық жыл қол қаўсырып қуллықта турыўға қайыл. Оның тилеги яр буған қарай бир бақса болды – оған қарай қанат байлап ушып барыўға қайыл.

Гулзумы гыр санып, кырк ёл гечер мен,
Эгер ки мейл этсе, яр бизим сары.
Гадам ерне ганат баглап учар мен,
Дейсе дилбер: «Ашык, йөр бизим сары».

Кырк йыл гол говшырып, гуллыкда дурсам,
Алты гүнче гөрмен, алтмыш йыл йөрсем,
Бир шунчаклы болса, гөрсем, жан берсем,
Жемалың гөркетсе, яр бизим сары –[5:231]

Уллы шайырдың дөретиўшилигиндеги суфийлик жолына жазылған шығармалары туўралы шайыр дөретиўшилигин терең изертлеген Шамухаммет Гандымов та айтып өткен еди. «Соның ушын уллы шайыр Ахмед Яссаўийге жузленгенде де, ҳақтың ҳүкимине Жебрайлге сораўлы нәзер менен баққанда да өзинеде ҳеш бир гүман туўдырмайды. Ол өзиниң исенимин өлшейтуғын әспабы алдында да, ҳүжданы алдында да басын бәлент тутып билди.»[2:231]

Улыўмаластырып айтқанда, Мақтымқулы шайыр түркий халықлар әдебиятында өзине үлкен естелик жаратып кетти. Оның улыўма инсаныйлық көзқарасынан ескирмейтуғын пикирлери, көркем поэзиясы нешше әсирлер өтсе де шайырлар ушын үйрениў мектеби болып қала береди.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Юсупов И., Шайырлар данышпаны Мақтымқулы, «Әмиўдәрья», 1983, 11-сан.
2. Гандымов Ш., Пехимиң ҳем пайхасың поэзиясы, «Магтымгулы», сайланан эсерлер ики томлук 2-том, Ашгабат, «Туркменистан», 1983.
3. Бартольд В.В., Соченения, том 2, часть 1, Москва, 1963.
4. Юсупов И., Шайырлар данышпаны Мақтымқулы, «Әмиўдәрья», 1983, 11-сан.
5. Магтымгулы, сайланан эсерлер ики томлук 2-том, Ашгабат, «Туркменистан», 1983.

ISTIQLOL DAVRI O‘ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIY ALOQALARI

Gulandom Quramboyeva
filologiya fanlari doktori, professor
Toshkent davlat tibbiyot universiteti

“Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi”.
Shavkat Mirziyoyev

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек-қорақалпоқ адабий алоқалари, икки халқ шоир ва ёзувчиларининг шахсий дўстлиги, ижодий таъсир ва таржима масалалари тадқиқ қилинади. Ўзбек ва қорақалпоқ шоирлари Б. Генжемуратов, Р. Мусурмон, М. Қурбонбоева, Т. Рўзибоев ва бошқа ижодкорларнинг шеърияти таҳлил объекти бўлган. Уларнинг ўзбек-қорақалпоқ адабий алоқаларига қўшган ҳиссаси илмий асосланган.

Аннотация. В данной статье исследуются узбекско-каракалпакские литературные связи, личная дружба поэтов и писателей двух народов, вопросы творческого влияния и перевода. Объектом анализа является поэзия узбекских и каракалпакских поэтов Б. Генжемуратова, Р. Мусурмона, М. Курбанбаевой, Т. Рузибоева и других представителей литературы. Научно обоснован их вклад в развитие узбекско-каракалпакких литературных связей.

Annotation. This article examines Uzbek–Karakalpak literary relations, the personal friendship between poets and writers of the two peoples, creative influence, and issues of literary translation. The poetry of Uzbek and Karakalpak poets, including B. Genzhemuratov, R. Musurmon, M. Qurbanboyeva, T. Ruziboev, and other writers, serves as the object of analysis. Their contribution to Uzbek–Karakalpak literary relations is substantiated on a scholarly basis.

Калит сўзлар: адабий алоқалар, шеърият, шоир, таъсир, бадиий таржима, поэтик маҳорат, услуб, оҳанг, дўстлик.

Ключевые слова: литературные связи, поэзия, поэт, влияние, художественный перевод, поэтическое мастерство, стиль, тон, дружба.

Keywords: literary connections, poetry, poet, influence, literary translation, poetic craftsmanship, style, tone, friendship.

Mustaqillik davrida, barcha sohalarda bo‘lganidek, o‘zbek va qoraqalpoq adabiyotlarida ham tub burilishlar yuz bera boshladi. Ayniqsa, so‘nggi o‘n yil ichida har ikki xalq adabiyotlari ham shaklan, ham mazmunan taraqqiyotning yangi yo‘liga tushdi. Ijodkorlar oldiga qo‘yilayotgan talablar ham yangilandi. Ijod erkinligiga keng yo‘l ochildi. Milliy mafkuraga xizmat qilish tamoyili asosiy mezonga aylandi. Bular qoraqalpoq va o‘zbek adabiyotlarining yangi yo‘llar, yangi talablar, yangi

maqsadlar, yangi mafkura negizida rivojlanishiga imkon yaratdi. Jumladan, adabiyotlarning o‘zaro aloqalari va badiiy tarjima masalalarini rivojlantirishga e’tibor qaratildi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tomonidan adabiy aloqalarni kuchaytirish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqilib, amaliy ishlarga kirishildi. Adabiy aloqalarning turli shakllaridan foydalanish, ijodkorlarning jonli muloqotlari, adabiy anjumanlarni faollashtirish, qardosh adabiyotlar vakillari yubileylarini birga nishonlash adabiy jarayon rivoji uchun xizmat qilmoqda.

Adabiy aloqalarsiz biror milliy adabiyot rivojlanishida katta yutuqlarga erishish qiyinligi o‘zbek, qoraqalpoq va jahon adabiyoti tajribasida ilmiy asoslangan. Har bir adabiyot taraqqiyotida yoki muayyan ijodkorning shoir, yozuvchi bo‘lib shakllanishida adabiy aloqa va ta’sirning roli katta. O‘zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalari ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lsa-da, mustaqillik bu qadimiy va doimiy aloqalarga go‘yoki ikkinchi hayot baxsh etdi. Bu davrda ikki xalq adabiyoti va ularning namoyandalari orasida o‘zaro hamkorlik yanada kengayib, o‘zining yangidan-yangi qirralari bilan namoyon bo‘lmoqda.

Ikki qardosh o‘zbek-qoraqalpoq xalqlari tarixiy ildizlarining mushtarakligi, tili va adabiyotidagi umumiyliklar, urf-odatlaridagi o‘xshashlik, bir mintaqada yashash sharoitlari ular o‘rtasidagi aloqalarning samarali bo‘lishiga zamin yaratgan. Adabiy jarayonda do‘stlik g‘oyalariga sadoqatli, ijodiy taqdirini boshqa milliy adabiyotlar bilan ham mustahkam bog‘lab qalam tebratadigan so‘z ustalari bo‘ladi. Adabiy aloqalar haqida gap ketganda, so‘zsiz, ana shunday ijodkorlar ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi. G‘afur G‘ulom, Jo‘lmirza Aymurzayev, Mirtemir, I.Yusupov, T.Qaypbergenov kabi adiblar ana shunday ulug‘ fazilatli insonlar edi. Bu adiblar uzoq yillar ma’naviy manfaatlarimiz uchun ijodiy hamkorlik qilishdi. Bu aloqalar yillar o‘tgan sayin shaxsiy do‘stlikka aylanib, xalqlarimiz va adabiyotlarimiz taraqqiyotiga xizmat qildi. Ular do‘stlik munosabatlarini umrlarining oxirigacha davom ettirdi.

Ikki adabiyot ijodkorlarining o‘zaro mavzu almashuvi, ya’ni o‘zbek shoirlarining qoraqalpoq mavzusida, qoraqalpoq shoir va yozuvchilarining O‘zbekiston hayoti to‘g‘risida asarlar yozishi bilan bog‘liq jarayon ham o‘zbek-qoraqalpoq yoki qoraqalpoq-o‘zbek adabiy aloqalarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ikki adabiyot aloqalari to‘g‘risida gap ketganda qoraqalpoq shoir va yozuvchilarining O‘zbekiston to‘g‘risida yoki o‘zbek ijodkorlarining Qoraqalpog‘iston haqidagi asarlari tilga olinishi tasodif emas.

Shoir va yozuvchilarning bordi-keldilari, jonli muloqotlari har ikki adabiyot uchun naf keltirganiga misollar ko‘p. G‘afur G‘ulomning qator qoraqalpoq adiblari bilan uchrashuvlari, do‘stona muloqotlari yoki I.Yusupovning bir necha o‘zbek adiblari bilan o‘rnatgan aloqalari, bordi-keldilari, suhbatlari nainki, adabiyotlar do‘stligiga, balki xalqlar do‘stligiga ham xizmat qildi.

O‘zbekiston xalq shoiri Baxtiyor Genjemuratovni o‘zbek va qoraqalpoq kitobxonlari o‘z uslubi va poetik ovoziga ega shoir sifatida yaxshi bilishadi. Uning hozirgacha o‘ndan ortiq she’riy kitoblari chop etilgan. “Oftobning umri”, “Saraton”, “O‘q qadalgan oy”, “O‘kuzdaryo bitiklari” she’riy to‘plamlari, “Made xon so‘zi yoxud Chin ipagidagi bitik”, “Qar-Oq-Alp-Oq” poemalari qoraqalpoq va o‘zbek tillarida chop etilgan. Baxtiyor Genjemuratovning Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Rustam Musurmon bilan shaxsiy do‘stligi bir paytlar G‘afur G‘ulom, Mirtemir, Ibroyim Yusupovlar boshlab bergan ulug‘ yo‘lning mantiqiy davomidek tuyuladi. Rustam Musurmon bugungi adabiy jarayonda qoraqalpoq mavzusida ko‘p va xo‘p ijod qilayotgan qalam sohiblaridan biri. Qoraqalpog‘istonda o‘tkaziladigan adabiyot haftaligi, ijodkorlar yubileylari, uchrashuvlar yoki boshqa biror bir adabiy tadbir yo‘qki, unda Rustam Musurmon ishtirok etmagan, o‘z she’rlaridan namunalar o‘qimagan bo‘lsa. Bu ikki shoirning shaxsiy do‘stligi o‘zbek-qoraqalpoq adabiy aloqalarining yangi sahifasini tashkil etadi.

Shoirning Qoraqalpog‘istonda muxlislari, ijodkor do‘stlari ko‘p. Qoraqalpog‘istonlik ijodkorlar bilan shaxsiy do‘stligi adabiy do‘stlikka aylanganiga ancha yillar bo‘lgan. Qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi, yashash tarzi, urf-odatlari, tabiatining o‘ziga xosligi, millatning samimiyligini teran idrok etgan R.Musurmon qoraqalpoq mavzusida turkum she’rlar yaratgan. Uning «Bir juft so‘z»[1] she’rlar to‘plamiga kiritilgan “Zotim chuyut, men ham qoraqalpoqman” faslidagi o‘n uchta she’r qoraqalpoq mavzusida. “Aqchako‘l”, “Chechan”, “Xalilla”, “Shag‘ala”, “Qushlar uchib keldi To‘rtko‘lga”, “Oqqu”, “Murodboy og‘aga”, “Turong‘il va shamol” va boshqa she’rlari mashhur qoraqalpoq ijodkorlari Ulmambet Xo‘janazarov, O‘rozboy Abdurahmonov, Sharaf Usnatdinov, Baxtiyor Genjemuratov, Xalilla Davletnazarov, Murodboy Nizonov va boshqa el tanigan insonlar hayotidan so‘zlaydi.

Sharq so‘ylaydi bizga quyosh haqinda,
Lola so‘ylar tog ila tosh haqinda.
Baxtiyor[2] madh etdi O‘kuzdaryoni,
She’r o‘qidi Yangiboy[3] Shosh haqinda.[4]

O‘z navbatida tug‘ishganining Nukusga kelayotir degan gapini eshitganidan “qalpog‘ini osmonga otib quvongan” Baxtiyor Genjemuratov ham R.Musurmonga bag‘ishlab “Sen kelsang Nukusda har kun to‘y” she’rini bitgan:

Bugun bir sirlashaylik, Rustambek do‘stim,
Tangrimning dargohida ikkimiz yolg‘iz... ‘

[1] Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Шеърлар. Тошкент: Адабиёт, 2022.
[2] Taniqli shoir Baxtiyor Genjemuratov.
[3] O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi Yangiboy Qo‘chqorov.
[4] Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт, 2022. B-110.

Qattiog‘ar – to‘lqinli, qalbimiz lim-lim,
Biz bu o‘lkaning misli xoqonlarimiz....
Nazar sol: Qoraqalpoq- Qarshi cho‘llari
O‘xshaydi bir otaning bolalariga.
Taxta bilan Kosonning saksovullari –
Mard, umuman farq yo‘q oralarida.[5]

O‘zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalarida badiiy tarjimaning o‘rni alohida. Chunki badiiy tarjima adabiy aloqalarning eng faol, samarali va ommabop, qulay shakllaridan biri. Adabiy aloqalarni badiiy tarjimalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Istiqlol yillarida ikki adabiyotda ham badiiy tarjima bilan shug‘ullanadigan yetuk tarjimonlar avlodi shakllandi. R.Musurmon qoraqalpoq mumtoz va zamonaviy adabiyotining sara asarlarini o‘zbek tiliga o‘girib, muxlislarni xushnud etib kelmoqda.

Berdaq va Ajiniyozning yangi tarjimalaridan tortib T.Qaypbergenov, I.Yusupov, K.Karimov, O‘.Abdurahmonov, M.Nizonov, Sh.Usnatdinov, B.Genjemuratov, S.Jumag‘ulov, A.Abdiyev, M.Jumanazarova, S.Ibragimov va yana bir necha shoir va yozuvchilarning roman va qissalari, she’riy to‘plamlari o‘zbek tilida nashr etildi. Tarjima jarayonida tarjimonda shoir tanlagan mavzu, ohang va shakldan ijodiy ta’sirlanish holatlari bo‘lishi tabiiy. Buni biz R.Musurmon ijodi misolida kuzatishimiz mumkin.

R.Musurmon O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri I.Yusupovning “Men Toshkentni sog‘inaman ko‘rmasam” nomli she’ridan ijodiy ta’sirlanib o‘zining “Men Nukusni sog‘inaman” she’rini yaratgan. Tarjimon I.Yusupov she’rlarini o‘zbek tiliga o‘girish jarayonida unda ham xuddi shunday mavzuda she’r yozish ishtiyoqi paydo bo‘lgan bo‘lsa kerak. Zero, o‘zi tarjima qilgan asar ta’sirida she’r yaratish badiiy ijodda ko‘p uchraydigan holat. Bu haqda filologiya fanlari doktori, professor Quvonchboy O‘razimbetov shunday deydi: “Ulug‘ so‘z ustalarining asarlariga nazirago‘ylik qilish adabiyotda rivojlangan uslublardan biri. Rustam Musurmon bu janrda ham qalam tebratgan. Muallifning “Men Nukusni sog‘inaman” she’ri O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni Ibroyim Yusupovning “Men Toshkentni sog‘inaman ko‘rmasam” she’ridan ilhomlanib, unga nazirago‘ylik qilish niyatidan paydo bo‘lgan. Shuni aytish kerakki, she’r badiiy mahorat bilan yozilgan. Ibroyim Yusupovning she’rida O‘zbekistonga, uning go‘zal poytaxt shahri Toshkentga, umuman o‘zbek xalqiga cheksiz muhabbati ifodalangan bo‘lsa, Rustamning asarida

[5] Б.Генжамурод. Юракнинг ўртли осмони. Тошкент. “Адабиёт” 2021 й, - Б-28.

muallifning qoraqalpoq xalqiga bo‘lgan issiq his-tuyg‘ulari o‘rin olgan. Asarda qoraqalpoq xalqining mentaliteti, uning milliy o‘ziga xosligi yoritilgan”[1].

Misollarga murojaat qilinganda Ibroyim Yusupovning “Men Toshkentni sog‘inaman ko‘rmasam” she’ridagi:

Men Toshkentni sog‘inaman ko‘rmasam,
Yozda anhor bo‘ylarida yurmasam,
Shirinzabon o‘zbek shoirlaridan
G‘azal tinglab, men she’r o‘qib bermasam,
Men Toshkentni sog‘inaman ko‘rmasam,[2]

satrlari Rustam Musurmonni ilhomlantirib, unda ham Nukusning betakror go‘zalligini tarannum etish ishtiyoqini paydo qilgan:

Men Nukusni sog‘inaman ko‘rmasam,
Jayhun sohilida uchib yurmasam,
Daryo shamoliga qanot urmasam,
Men Nukusni sog‘inaman ko‘rmasam.[3]

I.Yusupov she’rida go‘zal Toshkentning mahallalari, o‘zbek adabiyotining darg‘alari bilan o‘rnatgan do‘stona munosabatlaridan so‘z ochadi:

Har bir ko‘chasida mehmon bo‘lganman,
Shayxontohur, Qo‘yliq, Eski Jo‘vasin.
So‘zin tinglab, necha marta olganman
G‘afur, Oybek, Mirtemirlar duosin...[4]

R.Musurmon ham o‘z she’rida Abdulla Oripov va Ibroyim Yusupov o‘rtasidagi adabiy do‘stlikdan so‘z ochadi:

Yodga olib aziz ustozlar nomin,
Tinglamasam qoraqalpoq kalomin,
Yusupovning diyoriga Toshkentdan
Keltirmasam Oripovning salomin,
Men Nukusni sog‘inaman ko‘rmasam.[5]

Tilga olingan shoir va yozuvchilar ijodi bugungi qoraqalpoq adabiyotida nufuzi baland, kitobxonlar hurmatini qozongan shoir va yozuvchilar sirasiga kiradi. Tarjimashunoslikda shoirni shoir tarjima qilish kerak, degan bir fikr bor. R.Musurmon, avvalo, shoir. She’riyatda qalami qayralgan, nainki muxlislar, adabiyotshunos-tanqidchilar ham e’tirof etgan shoirlardan biri. U she’riyatda qanday faol bo‘lsa, tarjimachilikda ham xuddi shunday.

---

[1] Ўрозимбетов Қ. Ҳиссиётнинг жилваланиши // Шарқ юлдузи журнали, 2022. № 11. – Б. 153.
[2] Юсупов И . Сўфитўрғай саломи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 65.
[3] Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт, 2022. – Б. 105.
[4] Юсупов И . Сўфитўрғай саломи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 65.
[5] Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт, 2022. – Б. 105.

Baxtiyor Genjemuratovning “Vatan”, “Biy og‘a”, “Ming manzildan uzoq”, “Odam ato va Momo havo qissasi”, “Savol”, “Ot qissasi”, “Inson”, “Bir onaning bolalariga” turkum she’rlari R.Musurmon tarjimasida o‘zbek o‘quvchilariga tuhfa etilgan. She’rlarning mavzu va g‘oya talqini, ifoda usuli ham, badiiy detallarning rangdorligi ham, umuman, badiiyat xususiyatlari hech bir shoirga o‘xshamaydi, o‘ziga xos. Shoir she’riyatining usuli haqida aytilgan quyidagi fikr ayni haqiqat: “Óz oy-pikirin jetkeriwge forma tańlawda B.Genjemuratovta da ózgelerge usamaytuǵın usıl bar. Shayır dúnyanı barlıq masshtabı hám mazmunı menen qabıllawǵa umtıladı. Onıń qosıqları dawıstı gá bálent kóterip, kerekli jerinde páseytip oqıwdı talap yetedi”.[1]

Adabiyotda Vatan haqida she’r yozmagan shoir yo‘q hisobi. B.Genjemuratovning “Tanimsan, qonimsan, jonimsan, Vatan” turkumidan joy olgan “Xalqimning kamoli” she’rining quyidagi bandlari hech bir shoirda aynan uchramaydi:

Tán kózge kóriner – sawlatım meniń
Ol qanım, janım, ruwxıma makan,
Maqtawǵa sóz jetpes tariypiǵdi seniń,
Tánimniń ishindegi tánimsen Watan.

Tarjimasi:

Tan – ko‘zga ko‘ringan savlatim mening,
Qonim-chi, jonimga, ruhimga makon.
Maqtashga so‘z yetmas vasfingni sening,
Tanam ichindagi tanimsan, Vatan![2]

Vatanni “*tana ichindagi tanasan”, “qonim ichindagi qonimsan”, “jonim ichindagi jonimsan*” ma’nosida talqin qilish, muqaddasligini “*qon*”ga, “*jon*”ga qiyoslash she’riyatda kam uchraydi. Vatanni balandparvoz chaqiriqlar, yaltiroq so‘zlar bilan har qancha ta’riflamang, o‘quvchi qalbini rom etmasa, u haqiqiy she’r hisoblanmaydi. Bunday madhiyabozlikka asoslangan soxta she’rlar, afsuski, adabiyotda tez-tez uchraydi va bunday she’rlar shoirning shaxsiy “mulki” bo‘lib qolaveradi. B.Genjemuratov bu masalada so‘z qudratidan foydalanib, ko‘ngil erkinligi, qalb nidolarini soxta bo‘yoqlarsiz, tabiiy aks ettirib kelayotgan shoir.

Qoraqalpog‘istonda yashab, o‘zbek tilida ijod qilib kelayotgan iste’dodli shoirlardan ancha. Ularning ijodida O‘zbekiston mavzusidagi she’rlar alohida o‘rin egallaydi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi, kitobxonlarga o‘zining “Dunyolarni uyg‘otgan daho” tarixiy dostoni, “Keldingmi, bahor”, “Jayhun chechagi”, “Zangori shamollari” she’riy to‘plamlari orqali tanish shoira Munavvara

[1] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2002. – Б. 16.
[2] Генжемурод Б. Юракнинг ўртли осмони. – Тошкент: Адабиёт, 2021. – Б. 3.

Qurbonboyeva ijodida yurt tuprog‘i, Vatan madhi tarannum etilgan she’rlar e’tiborni tortadi. Shoira “Toshkent” nomli she’rida o‘zi tug‘ilib o‘sgan Beruniy tumanining o‘zgacha betakror tarovatini faxr va iftixor ila kuylab, poytaxt Toshkentga hisobot berayotgandek go‘yo:

Beruniy quyoshin olib keldim men
Yuzim bug‘doyining jilvalarida.
Jayhun taloshini olib keldim men
Yuragimning shoshqin jilg‘alarida,
Qalbingga quyilsam maylimi, Toshkent?

Qirq qizning sarvari Guloyim pari,
Dovruqli To‘maris o‘tigan yerdanman.
Dunyo ilk o‘chog‘i yoqilgan qari,
Alloma Beruniy bitgan yerdanman,
Aytsam asrlarim zaylini, Toshkent.[1]

Yana bir iste’dodli shoir O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi Toir Ro‘ziboyev ijodida poytaxtga bagishlangan she’rlar bir nechta. U o‘zbek va qoraqalpoq o‘qirmanlariga “Sharq yulduzi”, “Amudaryo”, “Ma’rifat”, “Amu tonggi”, “Qoraqalpoq adabiyoti”, “To‘rtko‘lnoma” kabi gazeta-jurnallardagi publitsistik maqolalari va she’rlari orqali tanish. Shoirning “Orzularning moviy osmoni”, “Hayot zavqi”, “Qiyofalar”, “Ozodlik tuyg‘usi”, “Sog‘inch” va “Sabr qanoti” she’riy to‘plamlariga kiritilgan ijod mahsullarining mavzusi rang-barang, mazmuni teran va poetik ohangi jozibador. Vatan madhi bu shoir nazdida ham o‘zgacha. Yangi O‘zbekistonda inson va uning qadri uchun amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, Toshkentda qad rostlayotgan zamonaviy osmono‘par binolar, xiyobonlar, go‘zal so‘lim go‘shalar shoirga ilhom baxsh etgan. T. Ro‘ziboyev “Go‘zal Toshkent” she’rida bugun butunjahon talpinayotgan poytaxtning visolini shunday ta’riflaydi:

Gulga to‘la har oshyoningda,
Ko‘ringaydir binolar yuksak.
Amir Temur xiyobonida,
Kechmishingni qo‘msaydi yurak!

Chilonzordan Hadraga o‘tdim,
Chorsuni ham aylandim quvnoq.
Milliy bog‘da tug‘yonga to‘ldim,

[1] М.Қурбонбоева. Кўнглим қуши. Ko‘nglim qushi. Toshkent “Akademnashr” 2016 y, - B-8.

Xiyobonni kezganman uzoq.[2]

“Toshkentga kelsam” she’rida esa poyoni yo‘q orzular og‘ushida shahar kezgan shoir bir dam bolalikka qaytadi:

Sog‘inib, kelsam gar
Bu go‘zal kentga,
Bog‘larin kezaman nenidir izlab...
Samoviy o‘ylarga cho‘mib Toshkentda
Xayollar suraman yoshlikni qo‘msab.

Meni asir etib olgan bu shahar,
Sharaf bo‘lib turar hur go‘zallikka,
Bog‘larini kezib yursam har safar,
Etaklab ketadi olis yoshlikka...[3]

Adabiy aloqa serqirra hodisa bo‘lib, o‘zbek va qoraqalpoq adabiyotlarining o‘zaro hamkorligida uning o‘zaro ta’sir, badiiy tarjima, ikki tilda ijod qilish, mushtarak mavzularni yoritish, qalam ahlining do‘stligi, ijodiy uchrashuvlar, boshqa xalq hayotiga bag‘ishlab asar yozish kabi uning qator shakllarini ko‘rish mumkin. Biz mazkur maqolada O‘zbekistondagi shoirlarning qoraqalpoq mavzusidagi va Qoraqalpog‘istondagi ayrim qalam ahlining Ozbekiston haqidagi ba’zi she’rlarigagina murojaat qildik xolos. Aslida o‘zbek va qoraqalpoq mavzusida qalam tebratayotgan taniqli, iste’dodli ijodkorlar har ikki xalqda ham yetarli. Ularning ijod namunalari ikki xalq o‘rtasidagi adabiy va abadiy rishtalarni yanada jipslashiga ishonchimiz komil.

Adabiyotlar:

1. Генжамурод Б. Юракнинг ўртли осмони. Тошкент. “Адабиёт” 2021.
2. Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Шеърлар. Тошкент: Адабиёт, 2022.
3. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2002.
4. Ro‘ziboyev T. Sabr qanoti. Toshkent. Noshir nashriyoti, 2026.
5. Қурбонбоева М. Кўнглим қуши. Ko‘nglim qushi. Toshkent “Akademnashr” 2016.
6. Ўрозимбетов Қ. Ҳиссиётнинг жилваланиши // Шарқ юлдузи журнали, 2022. № 11.
7. Ro‘ziboyev T. Sog‘inch. Toshkent. Mohirbek–Ziyo nashriyoti. 2025.
8. Юсупов И . Сўфитўрғай саломи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

[2] T. Ro‘ziboyev. Sabr qanoti. Toshkent. Noshir nashriyoti, 2026. B-119

[3] T. Ro‘ziboyev. Sog‘inch. Toshkent. 2025 Mohirbek–Ziyo nashriyoti. B-66.

ЭКСКЛЮЗИВНЫЙ ВЗГЛЯД НА СТРУКТУРНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ 100 ТОМНИКА КАРАКАЛПАКСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Низами Мамедов Тагисой
профессор Бакинского славянского университета, доктор филологических наук
nizami.mamedov@mail.ru
(Азербайджан, Баку)
ORCİD: 0009-0009-9837-4564
Шабнам Мамедова
Институт Фольклора НАНА Азербайджана доктор философии по филологии
shebnem.memmedova1981@mail.ru
(Азербайджан, Баку)
ORCİD: 009-0000-3719-4142

Аннотация

Ключевые слова: собирание фольклора, изучение фольклорных образцов, эпическое богатство, сказители, жырау, жыршы, акыны, 100 томник, издание.

Главная цель представленного материала дать емкую характеристику собирание и издание каракалпакского фольклора, который на протяжении длительного исторического этапа служил эстетико-нравственным и культурно-материальным запросам народа. Как известно, фольклористам, эпосоведам, литературоведам, в 2015 году в столице Каракалпакстана г. Нукус состоялась Международная конференция, посвященная изданию 100 томника каракалпакского фольклора. Являясь одним из участников, нам были подарены все 100 томов, помещенных в 9-ти объемистых книгах материал, в которых от мала до велика нашли отражение почти все образцы, собранные каракалпакскими жырау, акынами, сказителями, учеными, ценителями и хранителями этническо-национального слова. Необходимо отметить, что 100 томник каракалпакского фольклора являет собой фундаментальную культурную значимость не только для Средней Азии и Туркестана, но и для всего мирового востоковедения и тюркологии. Поэтому мы вкратце представили структурно-содержательные особенности каждого из томов, эксклюзивно затронули творчества жырау, акынов, сказителей, донесших до нас имена национальных героев. Мы намереваемся и в будущем подвергнуть тщательному анализу образцов, нашедших своё подобающее место в сообраниях каракалпакской мудрости.

Qaraqalpaq folklorunun 100 cildliyinin struktur-məzmun xüsusiyyətlərinə xüsusi baxış

Annotasiya

Açar sözlər: folklorun toplanması, epik zənginlik, folklor öyrənilməsi, söyləyici, jırau, jırşı, akınlar, 100 cildlik külliyyat, nəşr

Təqdim olunmuş materialın başlıca məqsədi uzun tarixi dövr ərzində qaraqalpaq xalqının estetik-mənəvi və mədəni-kulturoloji tələbatlarına cavab verən milli folklorun toplanması və nəşri prosesinə yığcam münasibət bildirməkdir. Folklorşünaslara, eposşünaslara və ədəbiyyatşünaslara məlum olduğu kimi, 2015-ci ildə Qaraqalpaqıstanın paytaxtı Nukus şəhərində Qaraqalpaq folklorunun 100 cildliyinin nəşrinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Bu forumun iştirakçısı olduğumuzdan bizə də 9 iri həcmli kitabda yerləşdirilmiş 100 cildin tam dəsti hədiyyə edilmişdir. Bu materiallarda qaraqalpaq jırauları, akınları, söyləyiciləri, alimləri və eləcə də milli bədii sözün dəyərləndiriciləri və qoruyucuları tərəfindən toplanmış bütün folklor nümunələri öz əksini tapmışdır.

Qaraqalpaq folklorunun 100 cildliyinin nəşri təkcə Orta Asiya və Türküstan üçün üçün deyil, həm də bütün dünya şərqşünaslığı və türkologiyası üçün fundamental mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Materilada biz hər bir cildin struktur və məzmun xüsusiyyətlərini müxtəsər şəkildə təqdim edir, həm də qaraqalpaq milli qəhrəmanlarının adlarını günümüzə gətirib çatdıran söyləyicilərin yaradıcılığını işıqlandırmışıq. Gələcəkdə biz qaraqalpaq xalq müdrikliyinin nümunəsi kimi ortada olan bu 100 cildliyə daxil edilmiş əsərlərin təfərrüatlı təhlilini davam etdirməyi nəzərdə tuturuq.

An exclusive perspective on the structural and content features of the 100 volume collection of karakalpak folklore

Annatation

Key words: karakalpak folklore, folklore collection, oral tradition, epic heritage, zhyrau, zhyrshy, akyn, storytellers, 100-volume collection, Karakalpak cultural heritage.

The main purpose of this paper is to provide a concise overview of the collection and publication of Karakalpak folklore, which has served the aesthetic, moral, cultural, and material needs of the people throughout a long historical period. In 2015, an international conference dedicated to the publication of the 100-volume collection of Karakalpak folklore was held in Nukus, the capital of Karakalpakstan. As one of the participants, we received all 100 volumes, published in nine substantial books. The collection encompasses almost all major examples of Karakalpak folklore preserved and transmitted by zhyraus, akyns, storytellers, scholars, connoisseurs, and custodians of the national oral heritage.

The 100-volume collection of Karakalpak folklore is of fundamental cultural significance not only for Central Asia and Turkestan but also for Oriental studies and Turkology worldwide. In this paper, we briefly examine the structural and content features of each volume, with particular attention to the creative heritage of zhyraus, akyns, and storytellers who preserved the names, deeds, and images of national heroes for future generations. The study also highlights the significance of

the collection as a comprehensive representation of Karakalpak cultural memory and oral tradition. Further research will focus on a detailed analysis of the folklore materials included in this monumental collection.

Тюркские народы в своей длительной и полной борьбы истории, начиная из глубины веков, создавали ценные образцы устного творчества. Здесь же заметим, что древность происхождения фольклора и самобытность народной жизни были одной из причин своеобразия поэтического языка народных произведений, в которых немало языковой архаики, сохранившейся и до нашего времени.

Фольклорные произведения, безусловно, создавались в народной среде наиболее талантливыми людьми, владеющими искусством слова. В то же время их творческая работа была тесно связана со всем народным коллективом.

В отмеченном плане особую значимость имеют проблемы изучения каракалпакского фольклора. Каракалпакский фольклор – уникальное культурное наследие народа, в фундаментальной основе которого в центре внимания стояли десятки томов монументальных эпических образцов, сохранившихся благодаря искусству народных сказителей. Каракалпакский фольклор развивался на протяжении длительной истории. Его основу составляли почти все жанры устного народного творчества: сказки, пословицы, поговорки, меткие слова и изречения, легенды, притчи, предания, героические и любовные поэмы и т. д. Мифологические рассказы, песни, загадки, сказки и анекдоты, а также широко распространённые жанры песни мушаира (песенное состязание). Здесь же особую роль имели своеобразные формы каракалпакской обрядовой бытовой поэзии: свадебные, колыбельные, детские, лечебные, любовные, печальные, трудовые песни, имеющие домусульманские и послемусульманские («хайя», «кошласу», «жоклау», «хайтар», «хейджар», «бет ашар», «бадик», «гулапсан», «Рамазан» или «Ярамазан» и т. д. разного происхождения.

В каракалпакском фольклоре, как сказано выше, особое место занимют героические и лиро-эпические поэмы: «Сорок девушек» («Кырк кыз»), «Коблан», «Бозоглан», «Ер Шора», «Ер Зиуар», «Ер Таргын», «Ер Кошай», «Алпамыс», «Курбанбек», «Шаряр», «Маспатша», «Гариб Ашык», «Юсуф и Ахмед» и др. [10].

Безусловно, о каждом из названных образцов следует говорить в отдельности, ибо в каждом из них – жизнь и судьба каракалпаков. В то же время нас больше всего заинтересовал именно эпос «Кырк кыз», являющийся выдающимся памятником и шедевром культуры каракалпаков, повествующим о девушках-защитницах и патриотичных богатырях, вместе боровшихся с иноземными захватчиками. Подобный эпос не встречался ни у одного другого народа [13].

Мы потому так убедительно ведем речь об этой теме, ибо на протяжении более чем 40 летнего периода занимаемся проблемами тюркского, в первую

очередь каракалпакского фольклора и эпоса. По данной проблеме нами опубликовано более полсотни статей, подготовлены десяток докладов для выступления на международных конференциях, изданы учебное пособие [10], учебник [11] и монография [12] по фольклору, эпосу, классический и современной литературе.

Помимо сказанных, наш кругозор и наше мышление пополнились ещё и тем, что в 2015 году в столице Каракалпакстана г. Нукус состоялась грандиозная международная конференция, посвящённая изданию стотомника каракалпакского фольклора, куда в качестве гостей были приглашены и мы. 100-томник был объединён в девяти огромных книгах, с первого по восьмой том которого включал [1, 756 б.].

Как явствует из приведенной информации, в первую книгу вошли восемь томов, где представлены разные варианты героического эпоса «Алпамыс», исполненный разными фольклористами (вариант Хожамбергена Ниязова (Огиз жырау), записанный в 1934 году профессором Каллы Аимбетовым (с. 5-86). Второй том – «Алпамыс» вариант Есемурата-жырау Нурабуллаева, записанный в 1957 году Рамбергеном Ходжабергеновым (с. 8-264). Третий том – вариант Курбанбая-жырау Тажибаева, записанный Артыком Керимовым в 1956 году (с. 265-400). Четвёртый том – «Алпамыс» (вариант Кияса-жырау Хайратдинова), записанный Артыком Керимовым в 1955 году (с. 401-510). Пятый том – «Алпамыс» (вариант Керим-жырау Нагиймова), записанный Абдигани Жамаловым, Насреддином Камаловым и Калбаем Мамбетназаровым в 1959 году (с. 511-610). Шестой том – «Алпамыс» (вариант Арзымбет-жырау), записанный профессором Кабылом Максетовым в 1959 году (с. 611-684), Седьмой том – «Алпамыс» (вариант Тенгерберген-жырау Торениязова), записанный в 1960 году (с. 685-732). И последний, восьмой том – «Алпамыс» (вариант Жиемурата-жырау Бекмухаммедова), изданный Абубекиром Ахметджан улы Диваевым в 1901 году (с. 733-750). В конце каждой из книг представлен словник по дастанным вариантам «Алпамыса»а.

Вторая книга «Каракалпак фольклоры» («Каракалпакский фольклор») охватывает 9 – 13 тома, где помимо вводного слова, представлены пять известных каракалпакских героических дастанов: «Сорок девушек» («Кырк кыз» дестаны) – 9 том (вариант Курбанбая-жырау Тажибаева (с. 7-176); «Маспатша» – 10 том (вариант Кайыпназара-жырау Келимбетова (с. 177-224); «Шаряр» дестаны – 11 том (вариант Жумабая-жырау Базарова (с. 225-296); «Едиге» дестаны – 12 том (вариант Жумабая-жырау Базарова (с. 297-400) и «Коблан» дестаны – 13 том (вариант Керима-жырау Нагиева, (с. 401-529) [2, 536 б.].

Третья книга охватывает 14 – 26 тома. Помимо введения, здесь представлены «Кырк кыз», записанный Кыяс жырау Кайратдиновым (с. 7-11), «Ер Шора», записанный Отенияз жырау Ишимбетовым (с. 119-197), и «Горуглы» (Безирген шакапшасы), записанный Ешан баксы Косполатовым (с. 198-210), «Бозуглан» Кайыпназар жырау Келимбетовым (с. 211-241),

«Гульнәхәр», записанный Бабанияз жырау Ешимбетовым (с. 242–289), «Даулетярбек», записанный Нарбай баксы Кошекеновым (с. 290-309), «Ер Косай», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым (с. 310-341), «Караман», записанный Кияс жырау Кайратдиновым (с. 342-367), «Курбанбек», также записанный Курбанбай жырау Тажибаевым (с. 368-397), «Кыз Палуан», записанный Кияс жырау Кайратдиновым (с. 398-420), «Мунлык-Зарлык», записанный Керам жырау Нагимовым (с. 421-497). «Гулистан» записанный Кыяс жырау Кайретдиновым (с. 498-520) и, наконец, последний 26-ой том «Каншайым», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым (с. 521-539) [3, 544 б.].

В четвёртую книгу многотомника вошли 27 – 42-е тома «Ер-Зийуар» – том 1, записанный Курбанбай жырау Тажибаевым (с. 9-11); «Ер Сайым» – том 2, записанный Курбанбай жырау Тажибаевым (с. 111-142); «Аманбай батыр» – том 3, записанный Кияс жырау Кайратдиновым (с. 143-174); «Эвезхан» – том 4, записанный Аллияр Садимовым (с. 175-192); «Араб Райхан» – том 5, записанный Нарбай баксы Кошекеновым (с. 193-198); «Евез Уйленген» («Эвез женится»), записанный Нарбай баксы Кошекеновым – том 6, с. 199-204); «Кырмандали», записанный Векмурад баксы Жуманиязовым – том 7 (с. 205-226); «Безирген», записанный Нарбай баксы Кошекеновым – том 8 (с. 227-242); «Герип Ашык», записанный Ахмед баксы Тарийховым – том 9 (с. 243-254); «Саятхан Хемире», записанный Жуман баксы Тореевым – том 10 (с. 255-278); «Ашык Нежеп», записанный Каражан баксы Кабуловым – том 11 (с. 279-288); «Юсуф Ахмет», записанный Абдурейимом Торениязовым – том 12 (с. 289-342); «Бозжигит», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым – том 13 (с. 343-354); «Бозаман», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым – том 14 (с. 355-364); «Менгликал», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым – том 15 (с. 365-384) и «Шийрин-Шекер», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым – том 16 (с. 385-416) [4, 424 б.].

Пятый том многотомника «Каракалпак фольклоры» включает в себя такие эпические произведения, как «Жаханша», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 1 (с. 1-82); «Жаскелен», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 2 (с. 83-120); «Курбанбек батыр», записанный Кыяс жырау Кайратдиновым, том 5 (с. 121-152); «Иззет кыз» записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 5 (с. 153-160); «Илимхан», записанный Курбанбай Жырау Тажибаевым, том 5 (с. 161-176) и «Хажы-Герей» также записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 5, (с. 177-194); «Хатам-Тай» записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 7 (с. 195-234); «Салимжан», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 8 (с. 235-292), «Юсип-Зилийха» Хайрулла Турсыновым, том 9 (с. 293-330); «Рамуз шах» – Молла, Юнус Хожа улы, том 10 (с. 331-358); «Шахы мутлак», записанный Жанабай Жумановым, том 11 (с. 359-380); «Айдос-бий», записанный Кыяс жырау Кайратдиновым, том 12 (с. 381-394); «Хурлика-Хемире», записанный Айтбаем Балтабаевым, том 13 (с. 395-422); «Юсип мерген», записанный Курбанбай жырау Тажибаевым, том 14 (с. 423-432) [5, 440 б.].

Шестая книга многотомника включает такие источники каракалпакского устного поэтического творчества, как «Едиге», записанный Ерполат жырау Ремберди улы, том 1 (с. 5-52); «Маспатша», записанный Торе жырау Бегман улы, том 2 (с. 53-70); «Маспатша», записанный Кыяс жырау Кайратдиновым, том 3 (с. 71-160); «Маспатша» Абдимурат жырау Арзимбет улы, том 4 (с. 16-185); «Гарип ашык», записанный Казы Мейлик, том 5 (с. 185-302); «Атеш Батыр» Балжабай Юлдашевым, том 6 (с. 303-372); «Маликайы Зухрия» – перевод из арабского алфавита А.Идрисова, том 7 (с. 373-400), «Карабек», записанный Курбанбем Салимбетовым, том 8 (с. 401-412); «Бекимбет бакынын баязы», записанный Рембергеном Хожамбергеновым, том 9 (с. 413-442), «Гул-Сениуар», записанный Айтбай Балтабаевым, том 10 (с. 443-454) [6, 462 б.].

Другие оставшиеся три книги, 7-ая, например, включает с. 67 по 76-ые тома, где собраны «Кыялый ертеклер» («Фантастические сказки»), том 1 (с. 9-60); «Сыйкырлы ертеклер» («Волшебные сказки»), том 2 (с. 181-226); «Батырлык ертеклер» («Сказки о богатырях»), том 3 (с. 227-250); «Турмуслык эртеклер» («Бытовые сказки»), том 4 (с. 291-366); «Дидактикалык ертеклер» («Дидактические сказки»), том 5 (с. 367-394); «Балалар ертеклери» («Детские сказки»), том 6 (с. 395-416); «Хайуанатлар хаккындагы ертеклер» («Сказки о жывотных»), том 7 (с. 417-432); «Юмор-сатиралык ертеклер» («Сатирико-юмористические сказки»), том 8 (с. 433-482); «Тымсал ертеклер» («Басенные сказки»), том 9 (с. 483-502) и «Жумбак ертеклер» («Сказки-загадки»), том 10 (с. 503-556) [7, 560].

Восьмая книга многотомника каракалпакского фольклора включает «Мифлер хем мифлескен әпсаналар» («Мифы и мифологизированные легенды»), том 1 (с. 13-42); Әпсаналар («Легенды»), том 2 (с. 43-80); «Анызлар» («Легенды»), том 2 (с. 81-178); «Шежирелер» («Гисжире»), том 3 (с. 179-222), «Рәуиятлар» («Предания»), том 4 (с. 223-284), «Шешенлик сөзлер» («Ипровизированные слова»), том 5 (с. 285-324); «Ауызеки гурринлер» («Устные рассказы»), том 6 (с. 325-392); «Жуйели сөзлер хем лаплар» («Крылатые слова и выражения»), том 7 (с. 393-426); «Анекдотлар» («Анегдоты»), том 8 (с. 427-492); «Ырымлар хем тыйымлар», том 9 (с. 493-530); «Алгыслар хем каргыслар» («Благопожелания проклятия») том 10, (с. 531-554) [8, 560 б.].

Последняя – девятая книга многотомника состоит из разделов «Накыл-макаллар» («Пословицы и поговорки»), «Атамекан, ел-журт, шанарак машкалалары хаккындагы накыл-макаллар» («Пословицы и поговорки, связанные с родным местом»), том 1 (с. 13-42); 2. «Инсан хем инсаныйлык пазыйлетлер хаккындагы накыл-макаллар», том 2 (с. 43-90); 3. «Турмыслык талаплар хем урп-әдетлер хаккындагы накыл-макаллар» («Пословицы и поговорки, связанные с бытом, обычаем и традициями»), том 3 (с. 91-148); 4. «Кесип-өнер, уакыт хем мэусимлер хаккындагы накыл-макаллар» («Пословицы и поговорки, связанные с временами года»), том 4 (с. 149-182); «Термелер» («Импровизации»), том 5 (с. 183-240); «Толгайлар» («Толгау»),

том 6 (с. 240-272); «Айтыслар» («Айтысы»), том 7 (с. 241-273); Жууап айтыслар» («Айтысы-мушаире»), том 8 (с. 271-332); «Шайырлар айтыслары» («Айтысы поэтов»), том 9 (с. 333-372); «Жумбаклар» («Загатки»); Инсаният дуньясы хаккындагы жумбаклар» («Загадки, связанные с миром людей»), том 10 (с. 373-410); «Тэбият дуньясы хаккындагы жумбаклар» («Загатки, связанные с природой»), том 11 (с. 411-436); «Жанылтпашлар» («Скороговорки»), том 12 (с. 437-456); «Балалар фольклоры» («Детский фольклор»). 1. «Аялау поэзиясы», том 13 (с. 457-486); 2. «Балалар сöз öнери хэм ойынлары» («Детские словотворчество и словесные игры»), том 14 (с. 487-528) [9, 544 б.].

Из краткого изложения основных композиционно-содержательных особенностей 100-томника «Каракалпак фольклоры» явствует, что национальные фольклористы и писатели-ученые представили фактически весь спектр каракалпакского устного народного творчества в названных книгах. Это поистине невиданное собирание и исследование всей народной мысли каракалпаков. Достаточно сказать, что в первой книге многотомника монументальный «Алпамыс» представлен в восьми вариантах. Заметим, что и многие другие образцы каракалпакского эпоса также имеют несколько вариантов. Множество вариантов и версий этих памятников свидетельствует об их живой устной традиции, глубокой древности сюжетов не только среди каракалпаков, но и имеющие широкое распространение среди других близкородственных народов. Это говорит ещё и о том, что каракалпакскими жырау, баксы названные образцы веками передавались из уст в уста. В то же время импровизаторы на протяжении длительной истории меняли отдельные детали эпоса, обогащая их содержание.

В каракалпакском эпосе разнообразие тем, мотивов, сюжетов, героев, как правило, всегда привлекало внимание. Каждый дастан из многих ракурсов стал предметом обстоятельного исследования каракалпакских ученых. В этом смысле значительный интерес представляет эпос «Кырк кыз», ставшим уникальным явление каракалпакской народной мудрости.

Среди каракалпакских эпических образцов «Маспатша» имеет четыре варианта, «Едиге» – два варианта, «Курбанбек» – два варианта, «Кырк кыз» – два варианта на основе вариантов Курбанбая жырау Тажибаева и Кияс жырау Кайратдинова. Они представленны во второй и третьей книгах многотомника.

Использованная литература

1. Каракалпак фольклоры. Көп томлык). 1 – 8 томлар. Бас редактор: экономика илимлеринин докторы Н.Айымбетов; Жууаплы редакторлар: филология илимлеринин докторы, профессор С.Бахадырова; филология илимлеринин кандидаты А.И. Альниязов). Нөкис: «Каракалпакстан» баспасы, 2007-жыл, 756 бет.
2. Каракалпак фольклоры. Т. 9-13. Бас редактор: экономика илимлеринин докторы Н.Айымбетов; Жууаплы редакторлар: филология илимлеринин докторы, профессор С.Бахадырова; филология илимлеринин кандидаты

А.И. Альниязов). Нөкис: «Каракалпакстан» баспасы, 2007-жыл, 756 бет. Ташкент, «Маънавият», 2009, б. 7-176 с.
3. Каракалпакский фольклор. Т. 14-26. / Бас. ред. Н.К.Аимбетов; Жуаплы редакторлар С. Бахадырова, А.И.Альниязов. – Нөкис, «Илим», 2010, 544 б.
4. Каракалпакский фольклор. Т. 27-42. Бас редактор Н.К.Аимбетов. Жууаплы редакторлар: С.Бахадырова, А.И.Альниязов. Нөкис, «Илим», 2011, 424 б.
5. Каракалпак фольклоры. Т. 43-56. Бас редактор Н.К.Аимбетов. Жууаплы редакторлар: С.Бахадырова, А.И.Альниязов. Нөкис, «Илим», 2012, 440 б.
6. Каракалпак фольклоры. Т. 57-66 / Бас редактор Н.К.Аимбетов: Жууаплы редакторлар А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. Нөкис, «Илим», 2013, 462 б.
7. Каракалпак фольклоры. Т. 67-76 / Бас редактор Н.К.Аимбетов: Жууаплы редакторлар А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. Нөкис, «Илим», 2014, 560 с.
8. Каракалпак фольклоры. т. 77–87 / Бас редактор Н.К.Аимбетов: Жууаплы редакторлар А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. Нөкис, «Илим», 2014, 560 б.
9. Каракалпак фольклоры, т. 88-100 / Бас редактор Н.К.Аимбетов: Жууаплы редакторлар А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. Нөкис, «Илим», 2015, 544 б.
10. Мамедов Тагисой Н. Каракалпакская литература. Баку, «Kitab aləmi», 2007, 296 с.
11. Məmmədov Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı, «Elm və təhsil», 2015. 456 c.
12. Məmmədova Ş. Azərbaycan-Qaraqalpaq folklor və epik əlaqələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 264 s.
13. Karakalpakstan travel – Дата обращения: 27 июля 2026 года

ПОЭМАЛАР – ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРДЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКЛЕРИ

Бекбергенова Мария Досбергеновна
Филология илимлериниң кандидаты, профессор.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Филология факультети Қарақалпақ әдебияты кафедрасы.

Аннотация: Бул мақалада қарақалпақ лиро-епикалық жанрдың бир фомасы болған қарақалпақ поемаларының дөрелиў тарийхы, олардың епикалық жанрдың қәлиплесиўиндеги орны үйрениледи. Жазба әдебияттағы поема дөретиўшилери Әжинияз, Бердақ, XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхындағы поема дөретиўшилер А.Дабилов, С.Нурымбетов,

Т.Жумамуратов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев ҳ.т.б дың поемалары епикалық жобада шығарма дөретиўдиң типологиялық тийкарлары сыпатында үйрениледи. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде лиро-епикалық жанрдың изертлениўине шолыў жасалады. Сондай-ақ қарақалпақ поемаларындағы сюжет, образ, қаҳарман, коньфликт жасаўдағы шайырлардың әдебий тәжрийбеси ҳаққында сөз етиледи.

Гилт сөзлер: жанр, епос, поема, типология, дәстан.

Аннотация: В данной статье исследуется история создания каракалпакских поэм, являющихся формой каракалпакского лиро-эпического жанра, и их роль в формировании эпического жанра. Поэмы творцов поэмы в письменной литературе, таких как Ажинияз и Бердак, а также поэмы творцов поэмы в истории каракалпакской литературы XX века, таких как А. Дабылов, С. Нурымбетов, Т. Жумамуратов, Ж. Аймурзаев, М. Дарибаев и др., изучаются как типологические основы эпического творчества. Дается обзор изучения лиро-эпического жанра в каракалпакском литературоведении. Также рассматривается литературный опыт поэтов в создании сюжета, образа, героя и конфликта в каракалпакских поэмах.

Ключевые слова: жанр, эпос, поэма, типология, дастан.

Abstract: This article examines the history of the creation of Karakalpak poems, which are a form of the Karakalpak lyric-epic genre, and their role in the formation of the epic genre. The poems of poets in written literature such as Ajiniyaz and Berdaq, as well as poems by poets in the history of 20th-century Karakalpak literature such as A. Dabylov, S. Nurymbetov, T. Jumamuratov, J. Aimurzayev, M. Daribayev, and others are studied as typological foundations of epic creativity. A review of the study of the lyric-epic genre in Karakalpak literary studies is provided. The poets' literary experience in creating plot, image, hero, and conflict in Karakalpak poems is also examined.

Keywords: genre, epic, poem, typology, dastan.

Әжинияз Косыбай улы қарақалпақ әдебиятының ири тулғасы, қарақалпақ халкының миллий мақтанышы. Қаракалпак әдебияттаныў илиминде Әжинияз лирик шайыр сыпатында белгили. Әжинияз шайырдың дөретиўшилиги бойынша терең илимий изертлеў жумыслары исленди. [3,4,5,6,7] Әжинияз шайырдың «Еллерим барды», «Айрылса», «Бозатаў», «Дәўран болмады», «Қасқалдаққа бир ағары май питсе» хәм т.б. шығармалары қарақалпақ лирикасының алтын гәзийнеси болып есапланады. Соның менен бирге, Әжинияз шайыр эпикалық жанрдың кәлиплесиўине өз үлесин қосты. «Бозатаў» дөретпеси жанрлық форма бойынша поэма, толғаў, тарийхый жыр терминлери менен аталады.

Әдебиятшы Л.И.Тимофеев лиро-эпикалык жанр деп турмысты сүўретлеўдеги лирикалык хәм эпикалык өзгешеликлерди өзинде бириктирген шығармаларды атайды.

Ф.и.д. профессор К.Мәмбетов: «Лиро-эпика бул лирика менен эпиканың қосылыспасынан пайда болған предмет»,- деп көрсетеди. Баллада, тымсал, поэмаларда лириканың да, эпиканың да элементлери бар дейди.

К.Мәмбетов өзиниң «Әдебият теориясы» сабақлығында: «Поэма бул қосық пенен жазылған белгили сюжетлик мазмунға ийе шығарма. Поэма эпосқа тийкарланғаны ушын көп жағдайларда ол эпикалық шығарма сыпатында каралады»,- деп аныклама береди.

Ф.и.д. профессор Қ.Султанов «Заманлас жаным менен» монографиясында поэмаға төмендегише анықлама береди: «Поэма- лиро-эпикалық жанр. Оның қарақалпақ, сондай-ақ басқа туўысқан халыклар әдебиятында көп жыллық. тәжирийбеси бар. Поэма қарақалпақ әдебиятында ХХ әсирден алдынғы дәўирде жанр сыпатында кәлиплескен. Ф.и.д. профессор Ә.Пахратдинов «Аббаз шайырдың коркемлик дуньясы» монографиясында бул пикирге қарама-қарсы пикир айтады: «Дастан поэма емес еди. Дәстан әдебиятымыз тарийхында бурыннан бар жанр. Ал поэма әдебиятымыз тарийхында туўысқан халықлар әдебиятының тәсирлеринде дөреген әдебий жанр. Ҳәттеки, ХХ әсирдиң биринши шерегине шекемги халкымыздың тилиниң сөзлик курамында, сөзлик корында да поэма деген сөз ушыраспайды». «Поэма» термини ҳаққында Ә.Пахратдиновтың айтқан пикири қарақалпақ әдебиятының раўажланыў тарийхынан келип шығады.

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде лиро-эпикалық жанр тутас формасында изертлеў объекти болмаған. Бирақ қарақалпақ поэмалары бойынша изертлеў жумыслары бар. 1963-жылы Ә.Насруллаев «Қарақалпақ совет әдебиятында поэма жанрының пайда болыўы ҳәм раўажланыўы» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Бул илимий жумыста алым биринши қарақалпақ поэмаларын дореткен Ж.Аймурзаевтын ҳәм М.Дәрибаевтың шығармаларын талқыға алған. 1965-жылы Ә.Насруллаевтың «Заман ҳәм лиро-эпикалык поэзия» деген китабы баспадан шығады. Сондай-ақ, 1967-жылы ф.и.д. профессор Қ.Султанов «Хәзирги қарақалпақ поэмалары» деген темада кандидатлык диссертация жақлады. 1972-жылы оның «Заманлас жаным менен» атлы китабы баспадан шығады. 1976-жылы Н.Даўкараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебияты институты тәрепинен орыс тилинде таярланған «Развитие жанра поэмы в қарақалпакской советской литературе» атамасындағы топлам Ташкент каласынан ФАН баспасынан академик М.К. Нурмухамедовтың редакторлығында шыққан. Буннан басқа қарақалпақ поэзиясын ҳәр кыйлы аспектлерде изертлеген илимпазлар ф.ид. проф. С.Ахметов, К.Мәмбетов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, ф.и.к. К.Худайбергенов, Т.Мәмбетниязов ҳәм т.б. қарақалпақ поэмаларының жанры, темасы, қаҳарманлары, шеберлиги ҳаққында өз пикирлерин билдирген.

Қарақалпақ поэзиясында поэманың күшли раўажланған дәўири ХХ әсирдиң 30-жыллары. Бул жыллары Ж.Аймурзаевтың «Гүрес», «Гүресте жеңдик», М.Дәрибаевтың «Айымжамал», «Айпара» поэмаларын мысал етип көрсетиўге болады. Қарақалпақ поэзиясының аксакаллары А.Дабылов, С.Нурымбетовлар жаңа әдебиятта поэмалар дөретиўге салмақлы үлес қосты.

Халық шайыры А.Дабылов 50-70-жылларда қарақалпақ миллий поэзиясын тематикалық, көркемлик жақтан түр ҳәм мазмун бойынша ҳәр тәреплеме байытты, поэзияға миллий фольклорлық хәм классик әдебияты

дәстүрлерин терең сиңдирди, көп поэмалар жазды, солардың ишинде «Баўырманлар», «Сөйлесе тарийх бетлери...», «Бийбимәрьям» поэмалары белгили.

С.Нурымбетовтың «Бердақ», «Қамары», «Фархад», «Түлкишек», «Теңизде», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Жипекши Жаңыл» поэмалары әдебият тарийхында белгили орында турады. Сондай-ақ, қарақалпақ әдебияты тарийхында лиро-эпикалың жанрдың раўажланыўында, оның халық аўыз-еки дөретиўшилигиндеги дәстүр болған дәстан дөретиўшиликти XX әсир поэзиясына алып келип жаңаша раўажландырыўда А.Дабылов, С.Нурымбетов, Т.Жумамуратов айрыкша орында турады ҳәм олардың ислеген хызмети оғада уллы болды. А.Дабыловтың «Баҳадыр», С.Нурымбетовтың «Ханаласлар», Т.Жумамуратовтың «Макарья сулыў» дәстанлары XX әсир қарақалпақ әдебиятын хәм оның лиро-эпикалық жанрын дөретиўшилик өзгешеликлери менен байытты.

Қарақалпақ әдебиятындағы лиро-эпикалық жанрдың қәлиплесиўи ҳәм өсип раўажланыўын көрсететуғын ең жаксы шебер жазылған шығармаларды атап өтиўге болады. Олардан Б.Қайыпназаровтың «Палўанбек», «Қос қарлығаш», «Ержан көк», Х.Турымбетовтың «Еки дос», «Май гуллери», Т.Жумамуратовтың «Ағайинли еки батыр», «Қәсийетли гәўҳар тас», «Жалынлы күнлерде», «Кийиктиң еки ылағы», «Ананың кеўли балада», «Тырна менен жылан», «Бала туўралы сөз», И. Юсуповтың «Жолдас муғаллим», «Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық», «Актрисаның ығбалы», «Тумарис», «Дала әрманлары», «Қарақалпақ ҳаққында сөз», «Булбил уясы», «Посейдонның ғәзеби», «Ески фонтан ертеги» сондай-ақ басқа да қарақалпақ шайырларының поэмаларын идеялық-тематикалық мазмуны бойынша қарақалпақ әдебиятындағы лиро-эпикалық жанрдың қәлиплесиўинда жанрлық жақтан толысып жетилисиў қубылысын белгилейди.

Т.Жумамуратовтың поэмалары қарақалпақ халық аўызеки дөртеиўшилигинен тәжирийбе топлап, оның дәстурлерин сюжет, образ, мотив ҳәм детальларын жазба әдебиятқа алып келген. Шайырдың поэмалары аңыз, әпсаналар мотивлери тийкарында пайда болған. И. Юсуповтың поэмаларының өзгешелиги ол жанрлық сүўретлеў усылы жағынан тарийхый, лиро-эпикалық, мифлик-аллегориялық болып үш түрге бөлинеди.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында Б.Қайыпназаров «Еки солдат», «Варшава ҳаққында аңыз», «Шоқ гүл», «Қан тамған кайың» балладаларын жазған. И. Юсупов «Шеткеридеги хата», «Градусник ҳаққында баллада» балладаларын дөреткен. XX әсир қарақалпақ әдебиятында тымсал дөретиўши Д.Айтмуратов болды. Д.Айтмуратовтың «Асқар ҳәм қаңбақ» тымсалы белгили.

XX әсир қарақалпақ әдебиятында лиро-эпикалық жанрдың пайда болыўы, раўажланыўы шебер жазылған лиро-эпикалық дөретпелердиң бар екенлигин дәлийллейди.

Қарақалпақ әдебиятында лиро-эпикалык жанр XX әсирдиң 30-жылларында пайда болды ҳәм 50-80-жылларда бул жанр ҳәр тәреплеме

раўажланды. Бул жанр бизиң миллий әдебиятымызда үлкен ири көркем сөз талант ийелериниң көп болғанлығын дәлийллейди.

Бүгинги ғәрезсизлик дәўиринде ҳәр тәреплеме жетилискен келешек жасларды тәрбиялаўда көркем әдебиятқа үлкен әхмийет берилип атыр. Көркем әдебият бул халықтық руўхый мәдениятының, оның руўхый күши, көркем поэзия ҳәм поэтикалық дөретпелер арқалы инсан кәлбине жол ашылады. Сонлықтан да, көркем әдебияттың тарийхын, оның пайда болыўы, кәлиплесиўи ҳәм раўажланыўын, әдебий жанрлардың раўажланыў тарийхын үйрениў бугинги күни әдебиятшылар ушын әхмийетли ўазыйпа болып табылады.

Усы көз-қарастан қарақалпақ әдебиятындағы күшли раўажланған, ҳәр тәреплеме жанрлық өзгешеликке ийе ҳәм жанрдың жанр менен биригиў қубылысындағы дөретпелердиң пайда болыўын, кәлиплесиўин ҳәм раўажланыўын үйрениў әҳмийетли мәселе болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Әжинияз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1975.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Дәўкараев Н. «Әжинияз Косыбай улы». Шығармалары. III том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
4. Калимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981.
5. Мәмбетов К. Әжинияз. Нөкис. «Билим», 1994.
6. Муртазаев А. Шайырдын муҳаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
7. Жаримбетов К. Ашық Зийўар. Нөкис, «Билим», 1998.
8. Жапаков Н. Мамбетов К. Султанов К. Каримов А. Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан, 1983.
9. Юсупов И. «Дала Орфейи». Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.

ТҮРКИЙ ХАЛЫКЛАРЫНЫН АДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЫ

С.С.Казахбаев.

Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты қарақалпақ әдебияты кафедрасы профессоры, Филология илимлери докторы (DSc)

Пүткил дүнья мәмлекетлери арасында XXI әсир техникалық әсир, яғный интеллектуал жаңа инновациялық әсир сыпатында тәжирийбе алмасыў менен бирге өз-ара жарысқа түсиў әсирине айланды. Билимлендириў системасында оқыў процессиниң ең алдыңғы инновациялық формаларын пайда етиў оны кең жәмийетшиликке билдириў, “Педагогикалық технология”, “Билимлендириў технологиясы”, “Жаңа педагогикалық технология”, “Жаңа педагогикалық тәжирийбе”, “Ахборот хабар технологиясы”, «Санлы технология», “Новатор оқытыўшылар тәжирийбеси”, инновациялық оқытыў атамасындағы жаңа сөз ҳәм терминлер пайда болды.

Өзбекстанда жоқары оқыў орынларында билимлендириў сыпатын арттырыў шәрт-шараятларында “Оқыў шынығыўларын, талабаларды инновациялық креатив пикирлеўге бағдарлайтуғын оқытыў технологиялары ҳәм интерактив усылларын енгизиў тийкарында шөлкемлестириў, тийкарғы итибарды талабалардың өз бетинше билим алыўы менен байланыслы механизмлерди әмелге асырыўға қаратыў” сыяқлы ўазыйпалар белгиленген.

Өзбекстан Республикасының 2020-жыл 23-центябрьдеги “Билимлендириў ҳаққындағы” ПФ - 637-санлы , “Өзбекстанның жаңа тарийхы дәўиринде тәлим-тәрбия ҳәм илим-пән тараўларын раўажландырыў шара-илажлары ҳаққындағы қарарлары менен бирге, пүткил дүньялық стандартқа сай билимлендириў системасын қәлиплестириў, XXI әсир техникалық әсир сыпатында жер жүзиниң билимлендириў системасын қабыл етиўи, келешек әўладтың өзин-өзи басқарыўы олардың сана-сезиминиң психологиялық өзгешеликлерин жаңа бағдарға бағдарлаў интеллектуал қәбилетин раўажландырыў мақсетинде Европа мәмлекетлери менен тәжирийбе алмасыў бүгинги күнниң ең машқалалы талапларының бири сыпатында ең әҳмийетли мақсет ҳәм ўазыйпалар болып қалады”.

Сонлықтанда бүгинги күни филология тараўында келешек филолог қәнийгелерди дүнья әдебиятын жақсы өзлестириўге бейимлестириўди заман талап етпекте.

Түркий халықлар әдебиятының өз-ара байланысын әййемги заманнан излеў ҳеш бир гүман келтирмеўи керек. Буған түрк тиллес халықларға ортақ ески жазыў нусқалары менен естеликлери толық дәлил. Олар V-VIII әсирлерди өз ишине алатуғын әййемги заман (Орхон Енесей, Талас) жазба естеликлери, Коркут ата, Асан қайғы, Жийренше шешен, Соппаслы Сыпыра жыраў туўралы аңыз-әнгимелер, Орта әсирлер естеликлеринен Юсуб Баласугунның «Кутадугу билик», Махмуд Кашғарийдиң «Дивану лугат-ат турк», Абу Хаянның «Китаб алидрак лилисан ал-атрак» (түрк тили туўралы жазылған түсиндирме сөзлик китабы). Хорезмийдиң «Мухаббатнама», «Оғуз нама», буннан басқа «кодекс команикус» атлы жазба шығармалары ҳәм Ахмет Югнакийдиң, Хожа Ахмет Яссауийдиң, Дурбектиң әдебий шыгармалары ҳәм т.б. Жоқарыда аталған естеликлердиң түрк тиллеси халықларда ортақ әдебий естеликлер екенлиги хаққында хәммемиз билемиз.

Түркий тиллес халықлардың әййемги жазба адебиятын қәлиплестириўде бүгинги өзбек, татар, башқурт, қазақ, қарақалпақ, түркмен, әзербайжан халықларынын ата-бабалары белгили дәрежеде үлес косты.

Хәзирги әдебий процеске XX әсирден бери басланған халкымыз арасындагы әдебий қатнасықлар даўам етип атырған бир ўақытта олардың территория жақынлығы, тилдиң уқсаслығы, жәмийетлик, сиясий экономикалық қатнасы, әдебият исскуство ўәкиллериниң мәмлекетлер арасында дослық қарым қатнас юбелейлик сәнелер, декадалар, мәдений күнлер откериў дәстурге айланбақта.

Өзбек әдебияты Алишер Наўайыдан баслап усы күнге шекемги жазыўшы шайырлардың шығармалары, Казақ әдебияты тарийыхында Абай Кунанбай

улын, Жамбылдың, Сакен Сейфуллинниң, Мухтар Ауезовтың, Сабит Мухановтың, татар халықларында Габдулла Токайдың, Мууса Жалилдиң, Хасан Туфаның, башқурт халықларында Мустай Каримниң, Назар Нажимийдиң, Гиламдар Рамазановтың, Марат Каримовтың, тәжик халықларында Рудакий, Абдурахман Жамий, Садриддин Айний, түркмен халықларында Мактумқулы, Берди Кербабаев, дағыстан әдебиятында Расул Гамзатовтың, Нариман Алиевтиң, Магомед Ботаевтың, Рашид Рашидовтың, Фазу Алиевтың, Кырғыз әдебиятында Шыңғыс Айтматовтың хәм тағы басқада жазыўшы шайыр, драматурглердиң шығармаларын үйренген болса, бүгинги күни оқыўшыларымыз жазыўшы шайырлардың шығармаларын үйренбей атырганлығы өкинишли. Сонлықтанда бизлер келешек әўладтың хәр тәреплеме жетик раўажланыўы ушын дүнья хәм түркий халықлары әдебиятын үйрениўде белгили дарежеде үлес қосыўымыз керек деп есаплайман.

O. ABDIRAXMANOVTÍŃ YUMOR-SATIRALÍQ GÚRRIŃLERINDE TURMÍS SHÍNLÍĠÍNÍŃ KÓRKEM SÁWLELENIWI

Seytbekov Adilbay Batırbekovich

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Annotaciya. Maqalada ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwında O. Abdiraxmanov dóretiwshiliginiń ornı, ásirese, jazıwshınıń yumor-satiralıq gúrrińleriniń kórkemlik ózgeshelikleri qarastırıladı. Avtordıń «Botinka», «Ázázúl», «Ógizdiń miyi», «Ójet», «Bir muhabbat tariyxı», «Boydaq», «Lıq-lıq», «Túslik» sıyaqlı gúrrińleri mısalında turmıslıq hádiyselerdiń satiralıq hám yumorlıq sáwleleniwi, jámiyetlik-ádép-ikramlıq mashqalalardı kórsetiwde kórkem detallardıń qollanılıwı analizlenedi. Jazıwshınıń obraz jaratıw, xarakterdi ashıw, konflikt dúziw hám yumor menen satiranı úylestiriw sheberligine ayrıqsha itibar beriledi. Sonıń menen birge, gúrriń janrınıń ıqshamlıǵı, waqıya hám obrazlardı qısqa, biraq mazmunlı túrde súwretlew imkaniyatları ashıp beriledi. O. Abdiraxmanov gúrrińlerinde kúndelikli turmıstaǵı kishkene hádiyseler arqalı jámiyettegi áhmiyetli kemshiliklerdi ashkara etiwge eriskeni dálillenedi.

Tayanısh túsinikler: gúrriń janrı, yumor, satira, satiralıq obraz, turmıs shınlıǵı, kórkem detal, konflikt, xarakter, kórkem sáwleleniw.

Аннотация. В статье рассматривается роль творчества О. Абдирахманова в развитии каракалпакской прозы периода независимости, в особенности художественные особенности юмористико-сатирических рассказов писателя. На примере таких рассказов, как «Ботинка», «Азазул», «Мозг быка», «Упрямец», «История одной любви», «Холостяк», «Лик-лик», «Туслик», анализируются сатирическое и юмористическое изображение жизненных явлений, а также использование художественных деталей в раскрытии общественных и нравственно-этических проблем. Особое внимание уделяется мастерству писателя в создании образов, раскрытии характеров, построении конфликтов и сочетании юмора с сатирой. Вместе с тем раскрываются

жанровая лаконичность рассказа и его возможности в кратком, но содержательном изображении событий и образов. Доказано, что в рассказах О. Абдирахманова посредством небольших эпизодов повседневной жизни раскрываются важные общественные недостатки и негативные явления.

Ключевые слова: жанр рассказа, юмор, сатира, сатирический образ, жизненная правда, художественная деталь, конфликт, характер, художественное изображение.

Abstract. The article examines the role of O. Abdirakhmanov's creative work in the development of Karakalpak prose during the period of independence, with particular attention to the artistic features of the writer's humorous and satirical short stories. Using such stories as "Botinka," "Azazul," "The Ox's Brain," "The Stubborn One," "A Love Story," "The Bachelor," "Lik-Lik," and "Tuslik" as examples, the study analyzes the satirical and humorous representation of everyday life and the use of artistic details in revealing social and moral-ethical issues. Particular attention is paid to the writer's skill in creating literary characters, revealing their personalities, constructing conflicts, and combining humor with satire. The article also highlights the concise nature of the short-story genre and its potential to portray events and characters in a brief yet meaningful manner. It is demonstrated that O. Abdirakhmanov reveals significant social shortcomings and negative phenomena through seemingly minor episodes of everyday life.

Keywords: short-story genre, humor, satire, satirical character, truth of life, artistic detail, conflict, character, artistic representation.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası burın qol urılmaǵan temalarǵa, ideyalarǵa qálem terbetiwde, el tarıyxında úlken ornı bar real shaxslardıń kórkem obrazın jaratıwda, qaharman xarakterin jasaw jolında burınǵı qatıp qalǵan kestelerden, stereotivlerden qutılıwda, jańasha janrlıq stillik shoqqılardı iyelewde belgili tabıslarǵa eristi. Sonıń menen birge bul dáwir prozasınıń rawajlanıwınıń ele de joqarı bolıwına tosqınlıq jasaǵan obyektiv hám subyektiv sebepler boldı. Birinshisine ekonomikalıq qıyınshılıq, qaǵaz qıtshılıǵı sebep bolsa, ekinshisine jazıwshılarımızdıń ózleriniń jańa dáwirge tayar emesligi, estetikalıq oy-dúńyasınıń burınǵı totalitar jámiyette ornıǵıp qalǵan qáliplerden, dogmalardan tolıq qutılmaǵanlıǵı, kórkem izlenisiniń tómenligi sebep boldı. Bul dáwir prozasınıń ájayıp úlgileriniń biri O. Abdiraxmanovtıń yumor-satiralıq mazmunǵa iye gúrrińleri bolıp tabıladı. Jazıwshı bul gúrrińlerde ótkirlew, batılıraq bolǵan sociallıq-turmıslıq, ádep-ikramlıq konfliktlerdi negiz etip alıp, taysalmastan ashıqtan-ashıq sáwretlegen. O.Ábdiraxmanov 70-jıllardıń basında satiralıq gúrrińlerdiń sheberi sıpatında da tanıla basladı. Onıń «Bir muhabbat tariyxı» toplamına engizilgen «Botinka», «Ázazúl», «Ógizdiń miyi», «Ójet», «Soqır ishek» gúrrińleri bunıń ayqın dáliyli sıpatında kózge taslanadı.[5] O.Ábdiraxmanov bul gúrrińlerinde ózinen burınǵı satirik jazıwshılarǵa usamawdıń jolların izlep, jańalıqqa, jańa súwretlew formaların tabıwǵa, qaharmanlar xarakteriniń jańa qırların jaratıwǵa umtıladı.

O.Ábdiraxmanovtıń dóretiwshiliktegi bul niyeti onı jańa izlenislerge 80-jıllardıń basında povestlik tendentsiyası bar «Qońsı-qobalar» satiralıq gúrrińler dúrkinin jaratıwǵa alıp keldi.

Jazıwshı O. Abdiraxmanovtıń gúrrińleri jámiyetlik, tariyxıy sharayatlar menen esaplaspaǵan halda waqıyaǵa sheshim jasaydı. Bul nárseni avtordıń kelisimi dewden awlaqpız. Óytkeni jazıwshı gúrrińge satiralıq hám yumorlıq juwmaq jasaydı. Yumor hám satira aralasqan epizodlı gúrrińlerde gúrriń janrı tariyxıy janrdıń talabınan shıǵıp ketip hám yumordıń keń imkaniyatlarına tayanadı. Turmıstaǵı ájayıp hádiyselerdi tiplestirip sáwlelendiriwdiń nátiyjesinde avantyuralıq roman janrı tolı qayǵılı táriplerin súwretleytuǵın tragediyalıq janrdıń úlgilerinen paydalanıp sheber úylesimigine bolıp bolıp dóretilgen gúrrińlerde ushırasadı.

Jazıwshı O.Abdiraxmanovtıń «Sógiske qayım adam», «Botinka», «Ázázúl», «Ómirbekke arzı xat» «Boydaq», «Lıq-lıq», «Túslik», «Bir muhabbat tariyxı», «Soylaq», «Ógizdiń miyi» sıyaqlı yumorlıq elementlerge bay gúrrińleri bizge belgili. Bul gúrińlerdiń syujeti turmıs shınlıǵınan tuwıladı. Ol haqıyqıy ómir hádiyselerin kóz aldımızǵa elesletiw menen birge kórkem shıǵarmanıń negizgi orayı bolıp esaplanadı. Bul jazıwshınıń turmıstı qanshelli biliwi, turmıs haqıyqatlıǵın kórkemlep sáwlelendire alatuǵın sheberligine baylanıslı júzege shıǵadı. Ómirdi, insanlar turmısın qalayınsha ózlestirip, qalay hám qanday usıllarda súwretlew kerekligine dıqqat awdaradı.Jazıwshı waqıt penen tıǵız baylanısqan kóplegen gúrrińler dóretildi. Mısalı, biz jazıwshınıń yumorlıq mazmunǵa iye bolǵan «Botinka»[5:35] gúrrińin tallap kóreyik: Gúrriń kólemi kishkene bolıwına qaramastan tereń mánige iye, tárbiyalıq áhmiyeti qúshli, jámiyetlik ómirdiń zańlıqlarınan juwmaq shıǵarıwǵa iytermeleytuǵın shıǵarma bolıp tabıladı. Bul gúrrińniń mazmunı bir mekemeniń baslıǵı hám onıń orınbasarları, qarawında isleytuǵın adamlardıń bir birine qarım-qatnası hám psixologiyalıq klimatı súwretlenedi. Waqıya bılay baslandı. Mekeme baslıǵı orınbasarı Qabıl Salievich úyine mekemenin baslıǵın hám birge isleytuǵın barlıq adamlardı úyine ziyapatqa shaqıradı. Barqulla mekere meyiliste keshigip júretuǵın mekeme baslıǵı Ámet Áliev de usı ziyapatqa baradı. Otırıspa sonday mazmunlı hám qızǵınlı bolıp ótedi. Usı otırıspada baslıqtıń botinkası almasıp ketedi.

Jazıwshı sol járiyalıq jıllarındaǵı usınday halatlardı, ásirese, Ámet Áliev hám Qabıl Saliev sıyaqlı adamlarıdıń hám basqa da tiptegi insanlardıań minez-qulq belgilerin tereńnen sáwlelendiriw arqalı, sol dáwir qarama-qarsılıqlari menen wolardıń umamsız kórinislerin durıs hám obektiv túrde batıllıq penen tereńnen alıp isenimli túrde sáwlelendiriwge yerisken. Álbette, kórsetilgen mısallar menen faktler birazlar ushın mayda-shúyde nárseler sıyaqlı bolıp kórinse de, wolar dóretiwshilik xızmetkerleri, tildi qádirlewshiler hám ulıwma xalqımızdıń mádeniyatı ushın áhmiyetli máselelerdegi unamsız qılwalardıń, itibarsızlıq sırların pash etedi. Jazıwshınıń tabısı bul worınlarda usınday sırttan qaraǵanda elespesiz bolıp-

aq kórinetuǵın turmıslıq hám mádeniyat tarawlarınan áhmiyetli detallardı durıs tawıp, wolardı shıǵarmaǵa satiralıq tippler jaratıw ushın sheberlik penen paydalana biliwinde kózge túsedi. Jazıwshı O. Abiraxmanovtıń yumorlıq gúrrińlerinde bunday kórkem poetikalıq faktlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı.

Gúrriń janrınıń epikanıń basqa iri kólemdegi janrlarınan abzal tárepi bir roman yaki povestte súwretlengen waqıya, berilgen gúrrińde qısqa, ıqsham, tujırımlı etip beriwi múmkin. Bul gúrrińniń tásirsheńliginiń kúshli bolıp., sheber jazılǵan gúrriń oqıwshıda tereń estetikalıq tásir oyatadı hám bir pútin temanı, obrazdı, turmıstı ashıq sáwlelendirip beriwin támiynleydi. Solay etip, gúrriń janrı epikalıq túrdiń kólemi hám syujetlik qurlısı jaǵınan kishi janrına kirip, kórkemliligi jaǵınan epikalıq túrdiń iri janrlarınan qalıspaydı, biraq waqıyalar dizbegi hám kórkem bayanlaw ıqsham, tujırımlı boladı. Bul gúrriń janrınıń keń imkaniyatlarǵa iye ekenligin kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, O. Abdiraxmanovtıń yumor-satiralıq gúrrińleri ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozasınıń mazmunlıq hám kórkemlik jaqtan bayıwına belgili úles qosqan shıǵarmalar qatarına kiredi. Jazıwshı kúndelikli turmıstaǵı ápiwayı hádiyseler, adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslar, jámiyetlik hám ádep-ikramlıq mashqalalar arqalı dáwirge tán unamsız qubılıslardı satira hám yumor járdeminde ashıp beredi. O. Abdiraxmanovtıń sheberligi, ásirese, kishkene turmıslıq detallardı ulıwma jámiyetlik mazmunǵa iye etip, olar arqalı adam xarakterindegi kemshiliklerdi kórsetiwinde bayqaladı. «Botinka» gúrrińindegi mekemelik ortalıq, baslıq hám xızmetkerler arasındaǵı qarım-qatnaslar, adam minezindegi eki júzlilik, itibar hám mádeniyat máseleleri yumorlıq-satiralıq usılda súwretlenedi. Bul sıyaqlı shıǵarmalarda satira tek kúldiriw quralı emes, al jámiyettegi kemshiliklerdi ashıw hám oqıwshını olar haqqında oylanıwǵa shaqırıwshı kórkem-estetikalıq qural sıpatında xızmet etedi.

Sonıń menen birge, jazıwshınıń gúrrińlerinde yumor menen satiranıń óz-ara úylesiwi janrdıń kórkemlik imkaniyatların keńeytedi. Waqıyanıń ıqsham beriliwi, kórkem detaldiń dál hám orınlı qollanılıwı, obraz xarakteriniń qısqa epizodlar arqalı ashılıwı O. Abdiraxmanov gúrrińleriniń tásirsheńligin arttıradı. Demek, jazıwshınıń yumor-satiralıq gúrrińleri qaraqalpaq prozasında turmıs shınlıǵın kórkem sáwlelendiriw, jámiyetlik kemshiliklerdi ashkara etiw hám adam xarakterin ózgeshe usılda jaratıwǵa keń múmkinshilikler beretuǵın janrlıq úlgiler retinde bahalanadı

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Axmetov.S., Esenov.J., Járimbetov.Q. Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis: «Bilim», 1994.
2. Bahadırova S. Gúrrińlerde sheberlik máselesi// «Ámiwdárya», 1970 № 10.
3. Nurmuxambetov M. Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. I-II tom. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984.
4. Nurjanov P. Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası. Nókis: «Bilim», 2003.
5. Abdiraxmanov O. Tańlamalı shıǵarmaları. -Tashkent: «Fan», 2009.

“ҒӘРИП-АШЫҚ” ДӘСТАНЫНЫҢ МИЛЛИЙ ВАРИАНТЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ ҲӘМ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Есебаев Марат Матекович
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти, филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Калит сўзлар: достон, жиров, бахши, қадимий, этнография, миллий, маънавий, қисса айтувчи, хотираси яхши кишилар, қубиз, дутор, фольклор, вариант, версия.

Ключевые слово: эпос, сказитель, бакши, древний, этнография, национальный, духовный, рассказчик, внимательные люди, гобиз, дуутар, фольклор, вариант, версия.

Key words: epic, storyteller, bakhshi, ancient, ethnography, national, spiritual, narrator, attentive people, gobiz, dutar, folklore, variant, version.

Қарақалпақ дәстаншылығында қаҳарманлық эпостан кейинги раўажланыў басқышына көтерилген, лиро-эпикалық дәстанлар болып олар феодализим дәўириниң социаллық сиясий мүнасебетлери менен байланыслы болып, олардың тематикалық, идеялық ҳәм оның әҳмийетли тәрепи муҳаббатты улығлаў, қорқынышлы саргузашлар, ертекке тән қыялый ўақыялар, соның менен бирге, турмыс ҳәдийселерин сүўретлеўи көрсетиледи. Шын мәнисиндеги ышқы муҳаббат сезимлери ҳәм бул жолдағы мәртлик идеалы, бул тип дәстанлардың тийкарын шөлкемлестиреди. Оларда шын муҳаббаттың шыңына шығыў менен оған ерисиў жолындағы қыялый саргузашлар қаҳарманлығы бирледи. Ашықлық дәстанлардың сюжет схемалары жүдә бир-бирине уқсас болып, әдетте, қаҳарман ғайбана ашық болған муҳаббатын излеп сапарға атланыды, әжайып ҳәм күтилмеген ҳәдийселерге дусласады, машақатлы саргузашларды басынан кешireди, ғайры тәдий күшлер менен дусласады, барлық қыйыншылықларды жеңип өз мақсетине ериседи.

Қыялый ўақыялар, саргузашлар қоршаўында, қыйын социаллық ўақыяларды барлық реал кеширмелер менен майда-шүйдесине шекем ҳәм қарама-қарсылықлары менен сүўретлениўи лиро-эпикалық дәстанларға тән әпиўайы шынлықты туўдырады. Турмыс ўақыялары характериндеги бундай реалистлик тематика халық юморы ҳәм дидактикасы өзгешеликлери менен беккем байланыслы,[1 . 378.] - деп келтирип өтеди.

Қ. Мақсетовтың илимий мийнетинде “Ғәрип-ашық” дәстанының идеялық тематикалық бағытына мынандай баҳа береди. Мысалы: “Ғәрип-ашық” дәстанының тийкарғы идеясы муҳаббат еркинлигин жырлаў. Дәстанда бирин-бири сүйген еки жастың ишки туйғылары. Әлбетте, айтылайын деген пикирлердиң барлығы да сол дәўирдиң көзқарасынан қурылған. Сүйиўшилик дәстанда биринши орынға қойылған. Бул уллы қасейт турмыс фактлеринен

гөре күшли, халыққа идеал болған эпикалық планда сөз етиледи. Бир-бири менен дийдарласыўдың өзинде өмирдиң уллы бир ләззетин сезеди. Ғәрип пенен Сәнемниң муҳаббатының күшлилиги ҳәтте зәрүр болса өлимге де бас байлайтуғыны менен көрсетиледи. [2. 272-272.]

Н. Дәўқараевтың изертлеўинде: «Бул типдеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдиң ишинде түркменлер, хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде тарала баслаған. Бул дәстанның бир қатарлары, мәселен «Ғәрип-ашық», «Саятлы-Ҳамира», «Гөруғлы» дәстанлардың көпшилигин XIX әсирдиң ишинде қарақалпақлар арасында узақ жасаған түркменлердиң атақлы бақсысы Сүйеўден ҳәм Хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип, алып таслап та, қосып та айтқанлығы мәлим», [3.322.] – деп көрсетеди. Дәстанның дөреген ҳәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседи.

Биз бүгинги күни «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған тоғыз вариантына ийемиз. Ҳәр бир бақсының атқарған вариантларын композициялық дүзилиси, сюжетлик ўақыясы ҳәм мазмуны бойынша салыстырмалы үйрениў, бақсылардың жеке усылын, атқарыўшылық шеберлигин, өзине тән өзгешелигин анықлаўға кең мүмкиншилик береди.

«Ғәрип-ашық» дәстанының мазмуны қарақалпақ версиясында гейпара өзгешелиелери менен берилсе де, басқа миллет версиялары менен сәйкес келеди. Ҳәбибназар Абутов тапсырған «Ғәрип-ашық» дәстанының қол жазбасы бойынша оның мазмуны мынандай: “Диярбәкир деген ўәлиятта Шаабаз деген бийперзент патша болады. Оның Ҳәсен ўәзир деген ўәзириниң де перзенти болмайды. Екеўи аң аўлап жүргенде алдынан буўаз қоян шығып екеўиде атпайды, олар егер ул-қызлы бола-ғойсақ қуда болайық деп ўәделеседи”. [4.9.]

Гейпара қарақалпақ бақсылары Диярбәкир демей, Хорезим ўәлаятында депте келтиреди, ал гейпаралары перзентсиз патша менен ўәзирди әўлийеге түнетеди. Әмет бақсы патша менен ўәзирди аңға да шығармай, әўлийеге де түнетпей, бирден Ғәрип пенен Сәнемниң мектепте оқып жүрген жеринен дәстанды баслап кете береди. Соны да белгилеп өтиў керек, дәстанның вариантлары аўызша вариантларға қарағанда ҳәр тәреплеме кең ҳәм толық баянлаўды көзде тутады.

Мысалы, Ҳәбибназар Абутов тапсырған жазба вариантта кирисиўдиң өзи әдеўир кең сүўретленеди. Шаабаздың қызы Шасәнем, Ҳәсенниң баласы Ғәрип 6-7 жасқа келип мектепке барады. Екеўи мектепте оқып жүргенде Ҳәсен ўәзир қайтыс болады. Шаабаз ўәзири өлгеннен кейин қызын Ғәрипке беремен деген ўәдесин бузып, Шасәнемди мектепке жибермей қояды. Усыннан баслап

бир-биреўине муҳаббат оты жүреклеринде лаўлаған Ғәрип пенен Шасәнемниң ышқы айралығы басланады. [5.283.]

Бул эпизодларда тийкарғы мазмун сақланған менен ҳәр бир бақсы, ҳәр бир жазба материалларда белгили бир өзгешеликлер менен бериледи. Ғәрип пенен Сәнемниң мектепке барғаннан баслап пайда болған муҳаббатын бир вариантта олардың ҳәдден тыс сулыўлығына байланыстырса, екинши вариантта әзелден атастырып қойыўға тийкарлайды, үшинши вариантларда олардың ишки сезимлерин жақынлығынан деп баянланады, төртинши бир вариантларда бул сапалардың ҳәммеси қосылып та гейпара белгилери түсирилип те, сөз етиледи.

Дәстанларды атқарыўшы бақсылар өзлериниң жеке индивидуал қатнасы арқалы жырлайды. Себеби, айрым хат саўаты бар бақсылар өзлери де, қосып алып та дөретиўшилик ҳәм импровизаторлық уқыбы, шайыршылық таланты оларға үлкен мүмкиншиликлер берген. XX әсирде жасап бақсышылық еткен Жапақ Шамуратов ҳәм Әмет Тарийховлар да «Ғәрип-ашық» дәстанын атқарып халыққа белгили бақсы дәрежесине жеткен. Бул еки бақсының да хат саўаты бар болған. Олар араб-латын имласында жазып билген. Хат саўаты бар бақсылар көлеми үлкен дәстанларды ықшамластырып қысқыртып ҳәм өзлери де дөретиўшилик пенен қатнас жасап оған алып та қосып та қайта ислеў бере алған.

Усы Жапақ Шамуратов ҳәм Әмет Тарийховлар бақсышылық еткен дәўиринде бурынғы комунистлик идиологияның басым болып турған пайтта той-тамашаларға барып той саўған, ол дәўирде тойды белгили бир ўақытта жуўмақлаў талап етилген, себеби, адамладың ертеңиси мәмлекеттиң жумысына шығыўы керек болған. Соның ушын олар дәстанның мазмунын тойға маслап, бир қанша ықшамластырып алған болыўы керек. Мысалы:

Жапақ Шамуратов атқарған «Ғәрип-ашық» дәстанының кирисиўинде: “Ерте заманда Диарбакир журтында Шаббаз деген бир патша болады. Оның Ҳәсен деген ўәзири бар еди. Булардың екеўиде улдан-қыздан тырнақсыз бийперзент еди. Күнлерден бир күн екеўиниң ҳаялының бойында ҳәмле пайда болады. Бир күни Шаббаз бенен Ҳәсен ўәзир қус салып шкарға шықты, шкар етип “Найзақал” төбениң басына барды, сол жерге екеўи аттан түсип, дем алып отырып ўәде етишти.

Шаббаз патша айтты: - Ҳай Ҳәсен ўәзир сениң улың болса, мениң қызым болса, мен қызымды сениң уғлыңа берейин деди. Сениң қызың болса мениң улыма берермисең ўәзир деди. Ҳәсен ўәзир айтты: мениң көкирегимдеги андишем ҳәм пикирим де сизиң айтқаныңыздай еди. Әне Шаббаз патша менен Ҳәсен ўәзир шкардан қайтып, шәҳәрге келген соң, мениң ўәдем шул болсын, ықырарымда шул болсын деп, екеўи хат жазып, патшалық мөҳир басып ўәде етисип, хаттың бирин Ҳәсен ўәзирдиң қолына береди..,[6. 1-2.] - деп дәстан усылай даўам етеди.

Ал, Әмет Тарийхов вариантында: Әне, Ғәрип билән Шаҳсәнем мектепте оқып жүрип, еккиси илаҳийдан ашық болды. Шаҳсәнем Ғәрибин

көрмегенше тақаты болмай, бәрҳә интизир болып күтер еди. Бир күни Шаҳсәнемниң анасы айтты:

-Әй, Шаҳсәнем, атаң сени жақында байға бермекши, енди ылғый ҳөнер үйрен, - деп, Шаҳсәнемниң қолына бир шарықты алып келип берди, яне ҳәм таўсылмас бир дәсте пилте алып келип берди. Шаҳсәнем не етежағын билмей, зар-зар йығлап, шарқны қолына алып, анасына қарап бир ғәззел айтты", [7. 343.] - деп даўам теди. Еки бақсының да кирисиўинде өзгешелик бар, басқа мазмуны бирдей болып келеди. Бул еки вариантта да еки жастың муҳаббаты қара сөз ҳәм қосық қатарлары арқалы жеткериледи. Басқа дәстандағылардай мифлик сүўретлеўлер, басқа еллерге талап ислеўге баратуғын жерлери жоқ, тек рал турмыс ўақыялары арқалы сүўретленеди.

Қ. Камлов "Ғәрип-ашық" тың баслы қаҳарманлары Ғәрип пенен Шасәнем тәбийийлықтан тыс қыйыншылықлырды да жеңип ҳадал муҳаббаттың жеңисине ериседи," [8.25.] – деп көрсетеди. Илимпаздың дурыс көрсеткениндей, дәстанда тийкарынан еки жастың шын муҳаббаты сүўретленеди, соған жетисиў ушын олардың гүреси, айралық кеширмелери, шын мәнисиндеги дослықтың көркем көринислери ҳәм сабырлылық, жоқары адамгершилик сезимлери өз сәўлелениўин тапқан.

Ҳәр қандай дәўирдиң социаллық көриниси дәстанның экспозициясында-ақ өзиниң изин қалдырғанын байқаймыз. Мысалы, эпослардың перзентсизлик мотиви менен басланыўы дәстүрий қублыс. Бул мотив "Ғәрип-ашық" дәстанының вариантларының ишинде өз сәўлелениўин тапқан. Мысалы, К. Медетов атқарған вариантында перзентсизлик мотиви кең сүўретленген онда тийкарынан перзенттиң туўылыўы диний характерге ийе
болып онда алланы ядқа алып, әўлеге түнеп, қудайдан перзент тилегенин көремиз. Әмет Тарийхов вариантында перзетсизлик мотиви берилмейди. Ал, Рейим Қайыпназаров, Жапақ Шамуратов ҳәм Карам жыраў вариантларында перзентсизлик мотиви бериледи бирақ қысқа бериледи онда әўлеге барып түнетиў, алланың я пирлериниң жолына мал атап садақа беретуғын сюжетлери жоқ, динге байланыстырылмайды. Дәстанда усындай жағдайлардың болатуғынлығы ҳаққында профессор Т. Мирзаев: "...айрым мотивлер жоғалып барады яки олардың изи қалады, жаңа мотивлер киритиледи ҳәм ҳәм қосылып барады", [9.4.]-деп атап өтеди.

К. Медетов вариантында қаҳарманның дүньяға келиўи идеализацияланып, динниң тәсири күшейтип бериледи. Шаҳаббаз шын ықласы менен қудаға жылап, перзент ушын жәҳән гезип жүрип бир әўлеге келип түнеп, түсинде аян берип, перзентли болатуғынлығы ҳаққында хабар берилиўи ислам идеологиясының тәсири. Фольклорист Ж. Эшонқул "Алпомиш" дәстанын мысалға келтире отырып: Байбөриниң перзентсизлик жағдайы дәстанда символлық бир мәниге ийе болып, гәп жаңа әўлад – мәдений қаҳарманның туўылыўы ҳаққында болады. Қаҳарман туўылғанда-ақ, оның мойнына жүкленген ўазыйпа, яғный оның өтеўи шәрт болған сынаўлардың алданнан белгилеп қойылыўы", [10.87.] - деп көрсетеди. Демек, ҳәмме дәстанларда да қаҳарманының тәғдири алдынан белгиленип

қойылатуғынлығын көрсетеди. Ғәрип пенен Шаҳсәнемниң де өтеўи шәрт болған сынаўлардың алдыннан белгилеп қойылыўы, яғный олардың дүньяға келиўинен-ақ, усындай жүк оларға да жүкленеди. Олар алдындағы тосықларды жеңсе ғана өз мақсетлерине ерисиўи күтиледи.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда "Ғәрип-ашық" дәстаны феодализим жәмийетиниң сиясий социаллық өмири менен байланыслы сүўретленип, дәстанның тийкарғы идеялық тематикалық, бағдары еки жастың өз муҳаббатын қорғаў, ышқы муҳаббат сезимлерин жырлаў ҳәм алдынан шыққан ҳәр қандай тосықларды жеңип өтип өзлериниң муҳаббатына ерисиўди мақсет етип қояды. Сондай-ақ дәстанның қарақалпақ миллий вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы ҳәм өзгешеликлери анализ етилип, ҳәр бир бақсының дәстан поэтикасында жеке атқарыўшылық, индвидуаллық өзгешелиги үйренилди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Жирмунский В. М., Зарипов Ҳ. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947. - С. 378.
2. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры "Қарақалпақстан" баспасы, Нөкис. 1979. Б. 271-272.
3. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1977. Б. 322.
4. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық XIV-том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1985.Б. 9.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис "Билим" баспасы, 1996. Б. 283.
6. Жамалов А. Жазып алған 1962-жыл 1-июль. . "Ғәрип ашық Шасәнем" Библиотека филиал АН.Уз ССР инв № 33689. Б. 1-2.
7. Қарақалпақ фольклоры көп томлық 35-том. Жазып алған: Н. Камалов (1959-жыл) Нөкис "Илим" 2011. Б. 243.
8. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятының көркем методтың эволюциясы. Нөкис "Қарақалпақстан" баспасы 1988. Б. 25.
9. Мирзаев Т. "Алпомиш" достонининг ўзбек вариантлари. Тошкент, "ФАН" 1968. Б. 4.
10. Эшонқул Ж. Миф ва бадиий тафаккур "ФАН" нашриёти, Тошкент – 2019. Б. 87.

TURKIY XALQLAR ERTAKLARIDA EVRILISH MOTIVI

Allambergenov Hamza Kamalovich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
***h.allambergenov@ndpi.uz*.**

Ertak folklor janrlari orasida obrazlar, motivlar, tasvir usullari ko‘lamining kengligi, arxaik davrlarga, insoniyatning o‘zligini va dunyoni anglashi bilan bog‘liq tasavvurlarga aloqadorligi jihatidan muhim ilmiy, poetik ahamiyatga ega. Qadimdan uzun kechalarda bolalarga yovuzlik va ezgulikni, yaxshilik va yomonlikni, oq va qorani, saxiylik va baxillikni, hayotning past-balandini tanitishning o‘ziga xos shakli vazifasini o‘taganligi, obrazlar tabiati, aytilish uslubining yengilligi, xilma-xil va qiziqarli voqealarga boyligi uni o‘qishli, yashovchan janr sifatida takomillashtirdi. Asosiysi, ayni xususiyatlar asrlar davomida ertakni kuchli ma’naviy didaktik vosita tarzida rivojlantirib keldi. Ayniqsa, mifologik talqinga yo‘g‘rilgan sehrli-fantastik xususiyatlar, bir qiyofadan ikkinchi qiyofaga evrilish orqali uzoqni yaqin qilishga, maqsadga erishishga yo‘naltirilgan an’anaviy motivlar alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Turkiy xalqlar folklorida inson, hayvon, qush, o‘simlik va boshqa mavjudotlar hamda pretmetlarning bir qiyofadan ikkinchi qiyofaga o‘tishini ifodalovchi bu hodisa – metamorfoza, transformatsiya**,** evrilish hodisasi atamalari bilan ifodalanadi, qahramon, hayvon yoki boshqa mavjudotlarning sehrli-g‘ayritabiiy sabab bilan boshqa mavjudot yoki predmetga aylanishini anglatadi va turkiy xalqlar folklorida qadimgi mifologik tasavvurlarning ertak poetikasida saqlanib qolgan muhim ko‘rinishlaridan biridir.

Folklorshunoslikda metamorfoza (yun. metamorphosis – „shaklning o‘zgarishi“) hodisasi odatda, sehr, duo, la’nat, jinoyat uchun jazo, yovuz kuch ta’siri, qahramonni yoxud o‘zini himoyalash yoki muayyan maqsadga erishish bilan bog‘lanadi.

Turkiy folklorga bag‘ishlangan tadqiqotlarda mazkur hodisa ertak, afsona va dostonlarda keng uchrashi qayd etilgan. Turkiy xalqlar ertaklarida metamorfoza oddiy tashqi o‘zgarish emas. U ko‘pincha qahramonning maqomi, taqdiri va funksiyasidagi o‘zgarishni ham ifodalaydi. Masalan, insonning hayvonga aylanishi uning vaqtincha boshqa olamga mansubligini ko‘rsatsa, hayvonning insonga aylanishi uning asl mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, ertaklardagi metamorfoza hodisasining asosiy ko‘rinishlarini quyidagicha belgilash mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Insonning hayvon yoki qushga aylanishi.
2. Hayvon yoki muayyan predmetning insonga evrilishi.
3. Insonning predmetga aylanishi.
4. Jonivorlar yoki parrandalarning boshqa jonivorlar yoxud parrandalarga, predmetlarga aylanishi.

Qiyofaning o‘zgarishi ayrim hollarda qahramonning o‘zini himoya qilishi yoki ta’qibdan qutulishiga xizmat qilsa, boshqa hollarda raqib bilan kurashish, uni yengish, yashirinish yoki muayyan maqsadga erishishning g‘ayritabiiy usuli sifatida

namoyon bo‘ladi. Masalan, yagona umumiy sujetga ega bo‘lgan, g‘ayritabiiy tarzda turfa qiyofalarga evrila olish sirlarini o‘zlashtirgan qahramonlar yovuz kuchdan qutulish yo‘lida hayvonlar, parrandalar va pretmetlarga aylanib kurash olib boruvchi „Dunyoda yo‘q hunar“ o‘zbek xalq ertagi hamda „Qiron qaroqchi“, „Duoxon“, „Xon qizini olgan bola“ qoraqalpoq xalq ertaklarida afsun yordamida turli qiyofalarga o‘zgaradilar.

Mazkur ertaklarda metamorfozaning bir necha shakllari ketma-ket qo‘llanadi. Xususan, **„Dunyoda yo‘q hunar“ o‘zbek xalq ertagi**da podsho qiziga oshiq bo‘lgan yigit dunyoda yo‘q hunarni o‘rganish shartini bajarish uchun bir kashmiriga shogird tushib, uning qizidan otasi bilgan hamma hunarlarni o‘rganadi. Duo o‘qib, bir dumalab xohlagan narsasining qiyofasiga kirish san’atini egallagan yigit bir kuni ajoyib tulporga aylanadi. Otasi uni bozorga chiqarib, yaxshi pulga sotib keladi. Keyingi safar tuyaga aylangan yigitni bozorda kashmiri kishi tanib qoladi-yu, uni o‘zi sotib oladi. Uyiga olib borib so‘ymoqchi bo‘layotganida esa uning qizi yordamida qochishga muvaffaq bo‘ladi va shu jarayonda turli qiyofalarga evriladilar. Qahramon kaptar, baqa, bedana, gul, don va boshqa qiyofalarga kirsa, uni ta’qib etuvchi raqib ham burgut, laylak, qirg‘iy, bulbul, musiqachi va jo‘jali tovuq kabi shakllarga aylanadi. Shu tariqa qahramonning har bir yangi qiyofasi raqibning unga moslashgan yangi qiyofasi bilan munosabatga kirishadi: *„Qiz otasining yo‘qligidan foydalanib, tuyani qo‘yib yuboribdi. Tuya kaptar bo‘lib uchib ketibdi. Qizning otasi bir dumalab burgut bo‘libdi-da, uning orqasidan quvlabdi. Ular quvlashib bir-biriga yetay deganda, yigit baqa bo‘lib suv ostiga yashirinibdi, kashmiri laylak bo‘lib uni axtaribdi...“* Ertakdagi metamorfozaning muhim xususiyati shundaki, qiyofa almashishi oddiy mo‘jizaviy holat sifatida emas, balki sujetdagi ta’qib va qarshilik harakatini davom ettiruvchi vosita sifatida ko‘rinadi.

Mifologik talqinga yo‘g‘rilgan tasvirdagi g‘ayritabiiy duo o‘qish hamda turli qiyofalarga evrilish san’atini egallash, shuningdek, mazkur ilm sirini chuqur egallagan kishi tomonidan ta’qib qilinish lavhasi qoraqalpoq xalq ertaklarida yanada boy. Masalan, **„Xon qizini olgan bola“ qoraqalpoq xalq ertagi**da dastlab qo‘shqor va tuya shaklida otasi yetagida bozorga chiqqan qahramonni qassob savdolashib sotib oladi. O‘zbek xalq ertagida kashmirining qizi yordam bergan bo‘lsa, bu yerda qassobning qizi yigitning qochishiga ko‘mak beradi. Ertak qahramoni quyon, chumchuq, chavoq baliq, jig‘a, qizil tariq, shoqol kabi qiyofalarga kirib, oxir-oqibat yana inson holatiga qaytadi. Uning raqibi esa o‘z navbatida oq tozi, qirg‘iy, cho‘rtan baliq, xushovoz hofiz hamda ulkan ota xo‘roz kabi shakllarga evriladi. Demak, bu yerda ham qahramonning o‘zgarishi raqibning metamorfozasi bilan parallel kechadi: *„Qız onı ayap buydasın úzip jiberedi de ketip qaladı. Sonnan bala bir aq qoyan bolıp qashıp qaladı, qassapta aq tazı bolıp quwa beredi. Bir jerlerge kelgende bala shımshıq bolıp ushadı. Qassap qırǵıy bolıp quwadı. Endi jettim degende suwǵa túsip shabaq bolıp qashıp qaladı. Qassap ta shortan bolıp quwıp qaladı. Bir waqıtlarda bayaǵı xannıń hawızına barıp túsedi. Xan hawızdıń boyında dáret alıp otırsa, xannıń basına jıǵa bolıp shanshıldı, keynindegi quwıp kelatırǵan qassap dúnyada joq jıraw bolıp jırlaydı. Xan hayran qaladı. Xan jırawǵa “saǵan ne kerek? Qoy jırıńdı” – deydi. Jıraw “basıńdaǵı jıǵańdı maǵan ber”, – dep soraydı. Xan jaqsı bereyin dep*

basınan tajın alıwı menen basındaǵı jıǵa qızıl tarı bolıp jerge tógilip túsedi. Jıraw úlken ata qoraz bolıp shópshıp jep qaladı. Sonda bir tarı xannıń gewishiniń astına jasırınıp qalǵan eken. Sol jalǵız tarı bir máháli shaǵal bolıp qorazdıń moynınan tislep jep qoyadı. Ol bayaǵı qashıp júrgen bala eken. Xan da bulardıń islegen isine qarap tursa, bir jigit bolıp otıra qaldı".

„Qiron qaroqchi" qoraqalpoq xalq ertagida esa metamorfoza jarayonining yana bir xususiyati – qiyofaning muhitga mos ravishda tanlanishi ko‘zga tashlanadi. Qahramon va raqibi ko‘ppak it, targ‘il mushuk, shuningdek, kiyik – qora tozi, o‘rdak – lochin, cho‘rtan baliq – laqqa baliq, olov – suv, toj – devona, tariq – jo‘jali tovuq kabi turli shakllarga kiradilar. Bu holatda metamorfoza faqat tashqi qiyofani o‘zgartirish emas, balki voqea kechayotgan makon va vaziyatga moslashish imkonini ham bergan: *„Qádimgi ádeti boyınsha qız úyrek bolıp ushadı, Qıran qaraqshı tuyǵın bolıp quwadı. Qızǵa jaqınlasıp kelgende aldılarınan bir úlken kól duslasıp, qız bir mákibas shortan bolıp kólge túsedi de ketedi. Izinen quwıp kiyatırǵan Qıran qaraqshı úlken bir jayın bolıp quwadı. Qutılmasın bilgen qız suwdan shıǵa sala ot bolıp janıp qasha beredi. Qıran qaraqshı suw bolıp ottıń izinen quwa beredi. Jetkenin „bıj" ettirip óshirip bara beredi"*. Ertakda qiyofa almashtirishning funksional doirasi kengayib, u yashirinish, ta’qibdan qutulish, ta’qibni davom ettirish va raqib ustidan ustunlikka erishish kabi vazifalarni bajaradi.

Bundan tashqari, ta’qib qilinuvchi qahramonning malika qiz shaklida ifoda etilishi mazkur ertak sujeti shaklanish davrining yana ham qadimiyligi, arxaik matriarxat davrlarga aloqadorligi haqidagi gipotezani keltirib chiqaradi. Ezgulik hamda yovuzlik kuchlari o‘rtasidagi kurashda o‘t bo‘lib kuydirish tasviri esa olovga bo‘lgan qadimiy inonch-e’tiqodlarga aloqador qarashlarga, zardushtiylikka oid tushunchalarga yetaklaydi.

Qozoq xalq ertaklarida ham yuqoridagi namunalar bilan mushtarak xususiyatlarga ega metamorfozaviy sujetlar mavjud. Jumladan, **„Yusuf mergan" qozoq xalq ertagi**da vazirlar quvgan Gulbarchinning – qizg‘aldoqqa, oyga, ikki otning – qo‘ylarga, qabrlarga, Serikning – cho‘ponga, mullaga aylanishi; keyinchalik esa sehrgar xon tomonidan ta’qib etilganida Serikning – bo‘riga, Gulbarchinning – baliqqa, otlarning – suvga aylanishi qahramonlar o‘rtasidagi ta’qib va qiyofa almashishning o‘zaro parallelligini ko‘rsatadi. *„Қызының қашып кеткенін білген соң, хан қырық уәзіріне қызын құдырады. Қырық уәзір Серікке жақындай бергенде, Гүлбаршын – қызғалдақ, екі ат – қой, Серік – қойшы болып қалады… Уәзірлер қашқан қыз бен күйеуді ұстай алмай қайтып келеді"*. Bu yerda ham bir qahramonning har bir o‘zgarishiga ikkinchi tomonning unga mos yangi qiyofasi qarshi qo‘yiladi. Shu sababli mazkur ertak o‘zbek va qoraqalpoq ertaklarida kuzatilgan parallel metamorfoza modelining qozoq folkloridagi yaqin namunasi sifatida baholanishi mumkin.

Metamorfoza hodisasini qadimgi mifologik tafakkurdan ajratib o‘rganish qiyin. Chunki arxaik dunyoqarashda inson, hayvon, o‘simlik va tabiat hodisalari o‘rtasidagi chegara hozirgi zamonaviy tafakkurdagi kabi qat’iy bo‘lmagan**.** Inson hayvon bilan qarindosh, hayvon esa muayyan ruhiy yoki ilohiy kuchning timsoli sifatida tasavvur qilingan. Shu nuqtayi nazardan, ertaklardagi metamorfoza qadimgi

animistik, totemistik va mifologik qarashlarning transformatsiyalangan shakli sifatida qaralishi mumkin. Biroq ertak janrida ushbu qadimgi tasavvurlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri mif shaklida emas, balki sujet, motiv va obrazlarning badiiy funksiyasi orqali namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda metamorfoza hodisasi folklor matnlarida bir necha muhim badiiy funksiyani bajarishi ta’kidlash lozim:

– qahramonning boshqa olamga o‘tishini ifodalaydi;

– sujetni rivojlantiradi: qahramonning qiyofasi o‘zgarishi yangi voqealarni yuzaga keltiradi;

– sinov vositasi bo‘ladi: qahramon sehrlangan yoki boshqa qiyofaga kirgan holatda sinovdan o‘tadi;

– sirni ochadi: qahramonning asl kimligini yashirish yoki keyinchalik ochib berishga xizmat qiladi;

Ayniqsa, qahramonning boshqa qiyofaga kirishi bilan bog‘liq holatni muayyan olamlar o‘rtasidagi sirli chegaralarning yo‘qolishi sifatida o‘rganish muhim. Qahramon inson qiyofasidan chiqib, hayvon yoki qush qiyofasiga kirar ekan, u go‘yo ikki olam – insoniy va g‘ayritabiiy olam o‘rtasida vositachi maqomiga ega bo‘ladi.

Shu bilan birga, metamorfozani alohida hodisa sifatida emas, balki g‘ayritabiiy obrazlarni yaratishning poetik-mifologik usullaridan biri sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Negaki turkiy xalqlar ertaklarida metamorfoza hodisasi inson, hayvon, qush, o‘simlik va predmetlar o‘rtasidagi shakliy o‘zgarishlarni ifodalash barobarida **genezisi** qadimgi mifologik tafakkurda mavjudotlar o‘rtasidagi transformatsiya, qarindoshlik va bir shakldan ikkinchi shaklga o‘tish haqidagi tasavvurlar bilan aloqadordir. Bundan tashqari, xalq ertaklarida qadimgi mifologik mazmunini qisman saqlagan holda, qahramonning sinovdan o‘tishi, uning asl mohiyatini yashirish yoki ochish, sujetning keskinligini ta’minlash hamda inson va g‘ayritabiiy olam o‘rtasidagi aloqani ifodalash kabi badiiy funksiyalarni bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlar ertaklaridagi metamorfoza hodisasining genezisi qadimgi mifologik tafakkur bilan chambarchas bog‘liq. Arxaik dunyoqarashda inson, hayvon, qush, o‘simlik va tabiat obyektlari o‘rtasidagi chegara hozirgi zamonaviy tafakkurdagidek qat’iy bo‘lmagan. Shu sababli bir mavjudotning boshqa mavjudotga aylanishi mifologik olamning tabiiy qonuniyatlaridan biri sifatida tasavvur qilingan. Keyinchalik bunday qarashlar folklorning turli janrlariga o‘tib, ertaklarda mustaqil sujet va motivlar shaklida namoyon bo‘lgan.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV LIRIKASÍNDA ARAL TÁBIYATÍNÍŃ SÚWRETLENIWI

Dosımbetova Abadan

Filologiya ilimleriniń kandidatı, Berdaq atındağı QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti

Annotatsiya. Bul maqalada XX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında óz ornına iye shayır T.Jumamuratovtıń lirikası úyrenilgen. Shayır lirikasınıń baslı ózgeshelikleri sıpatlap berilgen. Shayır lirikasında Aral tábiyatınıń súwretleniwi onıń bir qatar qosıqların analizlew tiykarında úyrenilgen. T. Jumamuratovtıń Aral temasındağı qosıqlarında publicistizm hám peyzajlıq súwretlewlerdiń sintezi ashıp berilgen. Tábiyat kórinisleri arqalı kóteriŋki estetikalıq sezimlerdi beriw ózgesheligi analizlengen. Shayırdıń keyingi qosıqlarındağı ekopoetikalıq qubılıslar úyrenilgen.

Tayanısh sózler: lirika, lirikalıq qaharman, janrlıq hám formalıq ózgeshelikler, kórkem sóz, poetika, peyzaj, tábiyat kórinisleri, ekopoetika

Annotatsiya. Bu maqolada XX asrdagi qoraqalpoq she’riyatida óz órniga ega shoir T. Jumamuratovning lirikasi órganilgan. Shoir lirikasining asosiy xususiyatlari tavsiflab berilgan. Shoir lirikasida Orol tabiatining tasvirlanishi uning bir qator she’rlarini tahlil qilish asosida órganilgan. T. Jumamuratovning Orol mavzusidagi she’rlarida publitsistika va peyzaj tasvirlarining sintezi ochib berilgan. Tabiat manzaralari orqali kótarinki estetik his-tuyǵularni berish xususiyati tahlil qilingan. Shoirning keyingi she’rlaridagi ekopoetik hodisalar órganilgan.

Tayanch sózlar: lirika, lirik qahramon, janriy va shakliy xususiyatlar, badiiy sóz, poetika, peyzaj, tabiat manzaralari, ekopoetika.

Annotation: This article examines the lyrics of the poet T. Jumamuratov, who holds a prominent place in 20th-century Karakalpak poetry. The main features of the poet's lyrics are described. The depiction of the Aral Sea nature in the poet's lyrics has been studied based on the analysis of a number of his poems. In T. Jumamuratov's poems on the Aral Sea theme, the synthesis of publicism and landscape depiction is revealed. The ability to convey elevated aesthetic feelings through natural scenes has been analyzed. The ecopoetic phenomena in the poet's later poems have been studied.

Keywords: lyric poetry, lyrical hero, genre, rhythm, artistic language, poetics, landscape, depictions of nature, ecopoetics

T.Jumamuratovtıń poeziyası urıstan keyingi jıllardan baslap qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwda úlken orın iyeleydi. Shayırdıń filosofiyalıq, didaktikalıq, publicistikalıq, yumorlıq hám satiralıq qosıqları qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq jaqtan bayıwına ayrıqsha úles bolıp qosıldı. Shayır lirikanıń qaysı janrında jazsa da xalıq tiliniń sózlik baylıǵın, onıń mánilik qashırımların jetik paydalanıp, kórkem oydı

túrlishe qubıldırıp bere aldı. Onıń poeziyası qarısıp ketken uyqaslarǵa, sulıw bolıp úylesken sóz dizbeklerine, sózlerdiń naǵısın keltirip dizgen qatarlarǵa tolı bolıp, sheberlik penen toqılǵan kesteler sıyaqlı qaraqalpaq poeziyasında óz aldına bir tóbe bolıp esaplanadı.

Shayır poeziyasınıń kórkem estetikalıq qırlarınıń biri ondaǵı Aral teńizi hám Moynaq tábiyatın súwretlewshi qosıqları bolıp tabıladı. Biz bul maqalada, mine, usı máseleni, yaǵnıy Aral teńizi tábiyatınıń shayır poeziyasında súwretleniw ózgesheligin úyreniwdi maqset etip qoydıq.

T. Jumamuratovtıń poeziyası qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde belgili dárejede izertlenip kelmekte [1]. Solay da bolsa, shayır lirikasındaǵı Aral teması, teńiz tábiyatınıń súwretleniw ózgeshelikleri arnawlı úyrenilgen joq. Bul biziń maqalamız ushın tańlaǵan temamızdıń aktuallıǵın sıpatlaydı.

Hár qanday dóretiwshiniń shıǵarmalarına onıń tuwılıp ósken jeriniń tábiyatı sezilerli tásir jasaydı. T. Jumamuratov Moynaqta, Aral jaǵasında tuwılıp óskenlikten, onıń poeziyasında Aral teńiziniń tábiyatın súwretlewshi qosıqlar ayrıqsha orın iyeleydi. «Tolqında», «Aralım», «Moynaqta», «Teńiz jaǵasında», «Balıqshıǵa», «Balıqshılar qosıǵı» hám basqa qosıqlarında ózi tuwılıp ósken teńizdiń jaǵasın, teńizdiń burınǵı tasqınlı kelbetin kórkem súwretleydi.

Basıma monshaq shashadı,
Qatar-qatar dizilgen,
Tolqınlar zırlap qashadı,
Bir-biriniń izinen.

Aldına shıǵıp qamalap,
Birin-biri quwadı.
Qas qaqqansha balalap,
Tolqınnan tolqın tuwadı.

Domalanǵan arshaday,
Awdańlasıp keledi.
Talpınıwǵa sharshamay,
Sıńqıldasıp kúledi. [2, 73]

«Tolqında» (1965)[1] qosıǵınan alınǵan bul qatarlardı oqıǵanda teńizdiń tasqınlaǵan tolqınları janlı háreketleri, kórinisleri menen kóz aldımızǵa ayqın

[1]Esletpe: Biz shayırdıń Aral hám Moynaq temasına bağıshlanǵan qosıqların tallawda olardıń dóreliw dáwirine áhmiyet qaratıw ushın qosıqlardıń dórelgen jılın qawsırmada berip ótiwdi maqul kórdik.

sáwlelenedi. Aspanǵa shapshıǵan tolqınlardıń kóbik shashqan tamshılarınıń «qatar dizilgen monshaqlar»ǵa megzetiliwi, tolqınlardıń biriniń izinen biriniń terbelisin «Tolqınnan tolqın tuwadı» ibarası menen beriwi oǵada utımlı shıqqan. Teńiz betiniń tınımsız tolqınlanıwın «Tolqınnan tolqın tuwadı» degen qatar sonday tásirli sáwlelendiredi, bul usı bánttegi kórkem oydı ózine jámlegen. Bunda birinshiden, seslerdiń únlesligi arqalı sırtqı sulıwlıqtı támiyinlese, ekinshiden pikirdiń obrazlılıǵın júzege keltiredi. Keyingi qatarlarda «domalanǵan arshaday bolıp awdańlasıp keliwi» aybatlı tolqınlardıń poetikalıq kórinisi bolıp, al olardıń sıńqıldasıp kúliwi kórkem kóriniske sestiń birlesiwi arqalı tábiyat kórinisin janlandırıp beredi.

«Moynaqta» (1957) qosıǵında da sulıw tábiyat kórinislerin ózgeshe súwretlew kózge taslanadı. Qosıqta tuwılǵan jerdi súyiwshilik sezimleri lirikalıq qaharmannıń miynetke, jámiyetke, miynet maydanındaǵı zamanlaslarına qatnası, kózqarasları tiykarında beriledi. Bunı jetkeriwde shayır ádettegiden tıs sırtqı formanı qollanadı.

Kól jaǵalay munarlanǵan aq qamıs,
Qızıl otaw, aq jay tolǵan kók jaǵıs.
Geyde motor, geyde jelqom zımırap,
Sayran eter xosh kewilli jigit qız.

– Qay jaqta?
–Qazaqdárya, Qara tereń, Moynaqta.

Erikkende ermek ushın qus atıp,
Talay ǵazdıń may qarmasın asadıq,
Suwda súwen, bekire, sazan aq marqa,
Quw, ǵaz, úyrek, qasqaldaǵın usladıq.

– Qay jaqta?
–Porxan ataw, Mádelide, Moynaqta. [2, 10]

Bul qatarlarda teńizdiń burıńǵı kórinisi onıń tábiyatı menen ondaǵı halat, jaǵday, turmıs tárizi birlestirip súwretlengen. Haqıyqatında da, ol waqıtları teńiz aq qamıslar ırǵalǵan kók jaǵısı, suwı shapshıǵan tolqınları, biri ushıp biri qonǵan qusları hám túrli balıqları menen ájayıp kóriniske iye jáne qaynaǵan miynet mákanı edi. Shayırdıń tabısı da sonda, Araldıń ózine tán tábiyatın sol dáwirdiń baslı teması hám «jırı» bolǵan miynet máselesi menen júyi bilinbestey etip birlestirip bere alǵan. Qosıqtıń keltirilgen dáslepki bántinde uyqas ushın alınǵan sózler (aq qamıs, kók jaǵıs), keyingi bántindegi birgelkili aǵzalardıń qatar keliwi (súwen, bekire, sazan aq

marqa, quw, ǵaz, úyrek, qasqaldaǵı) tek ǵana teńiz tábiyatın sáwlelendiriwshi detallar wazıypasın atqarıp qoymastan, ırǵaqtıń epkinine ayrıqsha tús berip, onıń birgelikli jelisin kúsheytedi. Írǵaqtıń bunday jelisi qosıqtaǵı kóterińki sezimlerdi, tuwılǵan jeri menen maqtanısh tuyǵıların beriwge mas túsedi.

Túnde-kókte, suwda – juldız, mıń juldız,
Elektrdey túndi etken kúp-kúndiz,
Qarakóldiń padasınday jayılıp,
Búlkildesip gezip júrgen kóp qundız. [2, 10]

Bul qatarlarda uyqas ushın alınǵan sózler, sonday etip biri-birine esilip uyqasadı olar óz-ózinen namaǵa túskendey bolıp oqıladı. «Túnde-kókte, suwda juldız, mıń juldız» degen qatar bánttegi oy-pikirdiń kórkemligin támiyinlep kelgen. Bunda shayırdıń súwretlew obyektinde aspan keńisligi menen jer keńisligi, anıǵıraǵı suw beti birlestirip jiberip, teńizdiń túngi tábiyatın ájayıp etip súwretleydi. Oqıwshınıń qabıllawında pútkil átiraptı - aspandı da, suwdı da mıńlap juldız qaplap alǵanday poetikalıq kórinis payda boladı. Suwdaǵı juldız – bul kóktegi juldızdıń sáwlesi emes, al búlkildesip júzip júrgen qundızlar. Olardıń «tún ishin kúp- kúndiz etip» jaqtırtıwı qundız terisiniń hasıllıǵın, bahalılıǵın kórkemlep jetkergen.

Qosıq usınday forma menen dawam ettirilgen, yaǵnıy dáslepki tórt qatarda lirikalıq qaharmannıń tuwılǵan jerin táriyplewleri, balalıǵın ańsaw sezimleri, sulıw tábiyat kórinisleri, yaki Moynaqtaǵı qızǵın miynet procesi súwretlenip keledi de, besinshi qatarda «Qay jaqta?» sorawı qoyıladı, altınshı qatarda usı sorawǵa juwap beriledi. Qay jaqta? óz aldına soraw gáp sıpatında bir qatarǵa jaylastırılǵan hám ayrıqsha intonaciya menen oqıladı. Altınshı qatarlarda gáptiń birgelkili aǵzaları arqalı tuwılǵan jerdiń jer-suw, elatlı punkt atamaları ayrıqsha maqtanısh penen atap ótiledi. Bul qosıq ırǵaǵında ayrıqsha kóterińki tolqın payda etedi («Aqdáryada, Bozatawda, Moynaqta»; Porxan ataw, Mádelide, Moynaqta»; «Qazaqdárya, Úshsay, Úrge, Moynaqta» t.b.). Shayırdıń usı hám basqa da bir qansha qosıqlarında Araldıń asaw tolqınlarınday hallaslaǵan, órshil, epkinli ırǵaq seziledi. Bunıń sebebi shayırdıń Aral jaǵasında teńizdiń sırları menen qanıq bolıp óskenliginde, teńiz tábiyatınıń shayır janına jaqın bolǵanlıǵında bolsa kerek.

«Teńiz jaǵasında» (1959) qosıǵında da teńizdiń tábiyatı kóterińki sezimler arqalı súwretlenedi.

Názer etsem Aral teńiz jaǵına,
Jarday tolqın sharpıp urar jaǵasın,
Boyın jıynap, gúrs etedi taǵı da,
Jel sırnayı ızıńlattı namasın.

Tal-tal keler búlbillerdiń dawısı,
Jırlaǵanday miynetkeshtiń jeńisin,
Bas shayqaydı jeken, pishen, qamısı,
Qus koncerti jańǵırtıp tur kól ishin. [2, 12]

Bul qatarlarda teńizdiń tábiyatın sonday janlı kartinalar arqalı súwretleydi, oqıwshınıń kóz aldına «boyın tiklep, taǵı gúrs etip» qulaǵan, yaki jaǵaǵa sharpıp urǵan tolqınlar ayqın eleslep ketedi. Mine, usı tolqınlardıń kórinisin «jel sırnayınıń ızıńlaǵan naması», «kól ishin jańǵırtqan qus koncerti»niń sesleri menen úylestirip, tábiyiy garmoniyanı ele de kúsheytedi. Hár bir bántte oy-pikir ápiwayı súwretlewden baslanıp, bánttiń aqırına qaray metaforizaciyalanıp baradı, Tolqın, búlbil dawısı, jeken, pishen, qamıs peyzajlıq detalları menen tábiyat kórinislerin súwretlep keledi de, sheberlik penen «jel sırnayı», «qus koncerti» peyzajlıq metaforalarına awısıp, súwretlew obyektiniń emocional tásirsheńligin támiyinleydi.

Joqarıda tallaw islengen qosıqlar kitap oqıwshılarına sulıw tábiyat kórinislerinen estetikalıq zawıq bağıshlaydı, olarda gózallıqqa háwesleniw sezimlerin oyatadı. Sonıń menen birge, shayırdıń Aral, Moynaq haqqındağı qosıqlarınıń tariyxıy-sociallıq áhmiyetin de belgilep ótiw orınlı. T.Jumamuratovtıń Aral temasındağı qosıqları búgingi hám keleshek áwlad ushın Araldıń burıńgı tasqınlı kelbetin tanıstıratuǵın «kórkem sózdegi arxiv» wazıypasın da atqaradı. Araldıń tawday tolqınların kórmegen áwlad shayırdıń shıǵarmaları arqalı teńiz haqqında, onıń tábiyatı haqqında biledi, kóz aldına elesletedi, kókke shapshıǵan tolqınlardıń pátin sezingendey boladı. Máselen, «Balıqshılar qosıǵı» (1936) dep atalǵan qosıǵında teńizdiń tábiyatı balıqshılardıń tasqın miynet tabısları menen birge súwretlengen. Qosıqta Aral balıqshılarınıń balıq awlaw kórinisleri sonday tartımlı qatarlar arqalı beriledi:

Gúmistey aq shabaq, súwen hám marqa,
Gúwenlep qoyǵanday oralıp torǵa,
Hár birin palwanlar kóterip zorǵa,
Suwdan súyrep alǵanda kór tamasha.

Sıla, súwen túr-túr bolıp jaltırap,
Bekirenıń qalashları qaltırap,
Sarı sazan sap altınday jarqırap,
Qırman-qırman bolǵanda kór tamasha. [2.17]

Bul qatarlarda miynet teması, miynet procesi súwretlenip, publicistizm basımday kórinedi, biraq sonıń menen birge, súwretlew lirikasına tán bolǵan belgiler

de kózge taslanadı. Máselen, gúmistey aq shabaqlardıń gúwenlep qoyǵanday bolıp túwlap torǵa oratılıwı, súwen, marqalardıń hár birin palwanlardıń zorǵa kóterip alıwı, bekireniń qalashlarınıń qaltırawı, sap altınday jaltıraǵan sarı sazanlar qırmanı – bular kórinisler, Araldıń burıńǵı tolıp tasqan waqtındaǵı tábiyatınıń kórinisleri bolıp tabıladı. Sonlıqtan bul qosıqta publicistikalıq hám súwretlew lirikasınıń qásiyetleri jámlengen dep aytıwǵa tolıq túrde boladı.

Biz joqarıda tallawǵa tartqan qosıqlardıń hámmesi de burınıraq, yaǵnıy Araldıń tolıp tasıp turǵan dáwirlerinde dóregen qosıqlar Sonlıqtan olarda Araldıń tábiyatı ondaǵı miynet procesi menen birge sáwlelengen. Al shayırdıń keyingi jıllarda jazǵan qosıqlarında Aral teńiziniń qurıw hám ekologiyalıq kriziske júz burıw halatı da sáwlelengen. Shayırdıń 1978-jılı dóretilgen «Aralım», «Tolqınıńdı jáne tuwlat, sarqıma» (3, 93-96) qosıqları shayırdıń Araldıń ekologiyalıq apatshılıqqa ushırap jábir shegiwine baylanıslı gúyzelislerin sáwlelendiredi.

«Aralım» qosıǵında shayır teńizdiń burıńǵı kelbetin ańsaw, saǵınıw sezimlerin beredi. Ásirese, tómendegi qatarlar qosıqtıń eń tabıslı shıqqan qatarları bolıp tabıladı:

Ayna kóller, quwıń, órdek, ǵazlarıń,
Meniń júregimde jatır, Aralım.

Shayır Araldıń burıńǵı kelbetin súwretlep, táriyplep keledi de, bul qórinislerdi óziniń júregine kóshiredi. Araldıń shayırdıń «júreginde jatıwı» onıń tuwılıp ósken jerine, Aral teńizine bolǵan súwiwshilik sezimleriniń, Araldı joǵaltıwdan payda bolǵan rúwxıy gúyzelisleriniń ayqın sáwleleniwi bolıp tabıladı. Haqıyqatında da, Araldıń burıńǵı kelbeti onı kórgenlerdiń júreginde hám qosıqlarda ǵana saqlanıp qaldı. Qosıqtıń birinshi bóliminde táriyplew basım bolsa, ekinshi bóliminde elegiyalıq sıpat kúsheyedi.

Ziywarıń xoshlasqan qádirińdi bilip,
Kózini yashartıp, baǵrını tilip,
Búgin endi hal sorasa bir kelip,
Kewili daǵda ketermedi, Aralım. [3, 95]

Shayır elegiyalıq sezimlerdi kúsheytip beriwde lirikalıq qaharmannıń rúwxıy gúyzelislerin Ájiniyaz shayırdıń ruwxıy halatına baylanıstıradı. Ziywar shayırdıń jawgershilik sebepli Watanın tárk etiwdegi ruwxıy halatın lirikalıq qaharmannıń Araldı joǵaltıwdaǵı ishki gúyzelisleri menen psixologiyalıq jaqtan parallel qoyadı. Bul da shayırdıń poetikalıq tabısı, ekopoetikalıq qubılıstı beriwdegi ózine tán qoltańbası bolıp tabıladı.

Juwmaq. T. Jumamuratovtıń Aral hám Moynaqqa baǵıshlanǵan qosıqları kóbirek táriyp janrında jazılǵan bolıp, olarda tuwılǵan jerdi táriyplew kóteriński sezimler menen beriledi. Bul qosıqlarda publicistikalıq hám peyzajlıq sıpatlar tereń sintezlenedi. Aral aydınındaǵı balıqshılardıń miynet turmısın teńizdiń tábiyatı menen júyi bilinbestey etip birlestirip beredi. Sonlıqtan shayırdıń bul qosıqları óz dáwiriniń talabı shegarasında qalıp ketpesten búgin kúni de kórkem estetikalıq áhmiyetke iye esaplanadı. Bul qosıqlardaǵı peyzajlıq kórinisler, birinshiden, kóteriński ishki sezimlerdi, tuwılǵan jerge maqtanısh, súyiwshilik sezimlerin sáwlelendirse, ekinshiden, sulıw kórinisler, obrazlı qatarlar arqalı oqıwshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlaydı.

T. Jumamuratov lirikasında Aral teńiziniń burıńǵı tolqınları aspanǵa shapshıǵan tasqınlı kelbeti de, keyingi jıllardaǵı ayanıshlı kelbeti de sáwlelengen. Shayır aldıńǵı jıllarda dóretilgen qosıqlarında Aral teńizin maqtanısh penen, epkinli ırǵaq penen jırlasa, keyingi qosıqlarında muńlı, elegiyalıq oy-sezimler ústinlik etedi.

Juwmaqlap aytqanda, T.Jumamuratovtıń kórkem poetikalıq izlenisleri, sóz saplaw sheberligi onı qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye tulǵa sıpatında tanıtadı. Shayırdıń ólmes miyrasları ásirden ásirlerge óte beriwi sózsiz.

Ádebiyatlar:

1.Алиев А.Улыўма халыққа танылыў // «Совет Қарақалпақстаны», 1969, 19-апрель; Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988; Шайырдың саўғасы. «Әмиўдәрья», 1973, №2; Бекбергенова З. Ҳәзирги қарақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер. Нөкис, «Илим», 2011; Jarilqaǵanova M. «T.Jumamuratov ijodiyotida xalqona pafos va badiiy mahorat» avtoref. Diss. f.i.f.d. (PhD). Nukus, 2025. Мақсетов Қ. «Макарья сулыў» қыссасы // «Совет Қарақалпақстаны», 1973, 26-март; Т. Жумамуратовтың творчестволық жолы. // «Әмиўдәрья», 1977, №7; Мәмбетов К. Аты аңызға айланған шайыр. // «Еркин Қарақалпақстан», 1995 июнь; Сөз зергери Тилеўберген. // *«Е*ркин Қарақалпақстан», 1995, 26-декабрь; Насруллаев Ә. Мениң заманласларым. // «Әмиўдәрья», 1961, №10; Оразымбетов Қ. Ҳәзирги дәўир қарақалпақ лирикасында көркемлик изленислер. Нөкис, «Билим», 1992; Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004; Султанов Қ. Тәбият ҳәм шайыр. // «Әмиўдәрья», 1986, №2.

2.Жумамуратов Т. Өмириңниң өзи философия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2005.

3.Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2016.

FOLKLOR HÁM ÁDEBIYAT
(ABAY SHÍǴARMALARÍ MÍSALÍNDA)

Allambergenova Patima Joldasbaevna
Filologiya ilimleriniń kandidatı, Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti
patima.allambergenova@bk.ru, +998973551737

Annotaciya: Maqalada qazaq xalqınıń ullı tulǵası Abay shıǵarmalarında folklor janrlarınıń qollanılıwı,folklordıń tásiri máseleleri ashıp beriledi.

Tayanısh sózler: Folklor, folklorizm, janr, ideya,tema,obraz,álliteraciya,poeziya,terme-tolǵaw.

Аннотация: В статье рассматривается использование жанров фольклора в произведениях казакского мыслителя Абая и анализируются вопросы влияние фольклора.

Ключевые слова:Фольклор, фольклоризм, жанр, идея, тема, образ, аллитерация, поэзия, эпическое сказание

Annotation: The article examines the use of folklore genres in the works of the Kazakh thinker Abai and analyzes the influence of folklore.

Keywords: Folklore, folklorism, genre, idea, theme, image, alliteration,epic tale.

XIX ásirdegi qazaq ádebiyatınıń kórnekli wákili Abay Qunanbay ulı shıǵarmaları ásirler dawamında insaniyat qálbin ruwxıy bayıtıwda óz salmaǵına iye. Shayır dóretiwshiliginiń ózgesheligin XX ásir qazaq alımlarınan M.Áwezov,S.Muxanov[3,136] I.Omarov,M.Qarataevlar joqarı bahalaǵan edi. Qarakalpaq ádebiyattanıw iliminde N.Dáwqaraev, B.Ismaylov,M.Nurmuxammedov,Q.Maqsetov,K.Mámbetov miynetlerinde tilge alınadı.Máselen, K.Mámbetov: "...Abay Qunanbay ulı tek qazak ádebiyatı tariyxında ǵana emes bálki túrk tilles xalıqlar arasında keńnen málim bolǵan kórkem sóz iyelerinin biri edi.Abay qazaq ádebiy tiliniń tolıq qáliplesiwi ushın gúresti." [3,198]. Abay (Ibrayım) Qunanbay ulı 1845-jılı tuwılǵan. Abay jaslayınan baslap mektepte sawatın ashıp, arab, parsı, túrkiy tillerin úyrenedi. Bul tillerde qosıqlar jazǵan shayırlardıń shıǵarmaları menen tanısadı. Onıń eń dáslepki qosıkları on jasınan baslap jazılǵan.Al,jigirma jasınan jazǵan qosıqları saqlanǵan.Biz makalamızda shayırdıń shıǵarmalarında folklor janrlarınan qollanıw sheberligine toqtamaqshımız.Hár qanday talant iyesi folklordan belgili dárejede paydalanadı.Folklorist Q.Maqsetov: "Folklordıń ádebiyatqa tásiri hám óz-ara baylanısı keń túsinik. Ferdawsiydiń "Shaxnama," Rabǵuziydin "Qıssasul Anbiya" kitabınıń,Hafız, Nizamiy, Fizuliy, Maqtumqulı, Nawayı, Berdaq,Abay shıǵarmalarınıń xalıq poeziyasına tiygizgen tásiri júdá úlken. Xalıq poeziyası mudam kitabiy ádebiyat penen tıǵız baylanısta" [4,24] -degen edi.Usı kóz-qarastan Abay qazaq xalıq turmısın tereń biliwi menen awız-eki ádebiyatınan dóretiwshilik penen ózlestirgen.Nátiyjede, bir qatar shıǵarmaları folklorǵa aylanıp ketken.Mısalı, "Qalıń elim qazaǵım,""Men jazbayman qosıqtı ermek ushın,""Sen de bir kirpish dúnyaǵa," qosıqların xalıq yadta aytadı.Ms.,

Qalıń elim qazaǵım,áziyz jurtım,
Dúkart tiymey,awzıńa tústi murtıń,
Jaqsı menen jamandı parıqlamay,
Biri qan,biri maydur eki urtıń. [1,18]

Kórip turǵanımızday shayır xalıqtıń shın wákili sıpatında oǵan húrmetin bildiredi. El táǵdirin joqarı qoyadı. Jaqsı, jaman parqın biliwge shaqıradı. Sebebi,xalıq túsiniginde de bul sózler tárbiyalıq xarakterde kóp qollanıladı. Xalıq uǵımına jaqınturmısta kóp kollanılatuǵın sabır,ar,erinshek sıyaqlı ápiwayı sózler menen sol shınlıqtı jırlaydı. Mısalı:

Sabırsız, arsız erinshek, Altı baqan, ala awız,
Kórse qızar, jalmawız, Ózin-ózi kúnleydi,
Sorlı qazaq sol ushın Jaqının jalǵan minleydi. [1,33].

Bul danalıq penen súwretlegen sol dáwirdegi qazaq xalqınıń ishki jaǵdayı. Abaydıń "Segiz ayaq" dep atalgan qosıǵı negizinen sol dáwirdegi qazaq xalqınıń sotsial-ekonomikalıq jaǵdaylarına baǵdarlanǵan. Qosıqtı oqıp otırıp sol dáwirdegi tariyxıy ómir haqqında filosofiyalıq tolǵanısları qısqa terme- tolǵaw janrına jaqın stilde naqıllardan orınlı paydalanıw arqalı sheber jetkeriledi.

Malıńdı jawǵa, Basıńdı dawǵa, Jan ayamay kásip qıl.
Qor qılma,qorǵa tatıwlas. Eńbek qılsań erinbey,
Bolmasınkekshil Toyadı qarnıń tilenbey. [4,147].
Bolsańshıkópshil.

Sonıń menen birlikte,shayırdıń hayal-qızlarǵa arnalǵan qosıqlarında ómirlik joldas tańlawda xalıqtıń"Kórkin alma, minezin al," sıyaqlı naqıllarınan orınlı paydalanadı. Ms., Birewdi kórikli eken dep, jaqsı kórme,Lapıldan kórse qızar nápsige erme,-deydi.Al, qızlardıń sırtqı portretin sızıwda xalıq dástanlarınan úlgi alǵanın bayqaymız.Ms.,

Qıpsha bel, boyı sulıw, kishkene ayaq,
Ushıraydı usınday qız jekke-sayaq,
Qıyqash qas, júzin kórseń **pisken alma**,
Unataman sondayın kórgennen-aq. [3,204].

Bir qatar "Ospanǵa," "Asetke," "Dútbayǵa," "Ábdiraxmanǵa," degen arnaw qosıqlarında awız eki ádebiyat stiline sáykes bayanlaw, alliteratsiyalardan paydalanıw basım.Ms.,

Jaylaǵan tuwıń **j**ıǵılmay, **J**araqlı **j**awdan burılmay,
Jasqanıp **j**awdan tıǵılmay, **J**aw **j**úrek **j**omart qubılmay.. [1,102].

Awız eki ádebiyat janrlarınan joqlaw qosıqları túrinde de "Ábdiraxman ólgende," "Ábdiraxmannıń qazasına,"h.t.b shıǵarmaların dóretedi.Abay dóretiwshiligin arnawlı izertlegen alım M.Qarataev: "M.Áwezov,Abay dóretiwshiliginiń xalıq poeziyasınan nár alıp jatqan tereń tamırların ashıp berdi.Usı jolda xalıqtıń poetikalıq til baylıǵın sheber ózlestirgenin kórsetti" [6,162],-degen pikirine qosılamız.Juwmaqlap aytqanda, Abay shıǵarmalarında folklorizm birinshiden, danalıq sózler,aforizmler dóretiwshilik penen óz stiline sáykes formada qollanılsa,ekinshiden,janrlarınan terme-tolǵaw,joqlaw h.t.b túrlerine sáykes qosıqlar jazǵan,awız-eki ádebiyattıń bayanlaw formalarınan orınlı paydalanǵanın kóremiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abay.Saylandı qosıqları,poemaları. (Qaraqalpaq tiline awdarǵan Sh.Seytov) Nókis, “Qaraqalpaqstan” 1983
2. Omarov I.Ádebiy tolǵamdar.Almatı, “Jazushı”,1988.
3. Mámbetov K.Shıǵıs ádebiyatı tariyxı.Nókis. “Bilim”,1993.
4. Maqsetov Q. Folklor hám ádebiyat. “Qaraqalpaqstan”, 1975.
5. MuxanovS. T.sh.on tórtinshi tom. Almatı,1978.
6. QarataevM.Ádebiet jáne estetika. Almatı,1970.

BERDAQTIŃ SHIǴARMALARI ÓZBEK TILINDE (MIRTEMIR AWDARMASI TIYKARINDA)

Allambergenova Patima

Filologiya ilimleriniń kandidatı, Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti

Reymbaeva Aynura

Berdaq atındaǵı QMU«Ádebiyattanıw» (qaraqalpaq ádebiyatı) qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq shıǵarmalarınıń ózbek tiline dáslepki awdarmashısı Mirtemirdiń awdarmashılıq isleri talqın etiledi.

Tayanısh sózler: Klassik shayır, awdarma, awdarmashı, poeziya, ádebiyat, orginal, kórkem awdarma, ekvivalentlik.

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq mumtoz shoiri Berdaq asarlarining o'zbek tiliga birinchi tarjimoni Mirtemirning tarjimonlik faoliyati tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: Mumtoz shoir, tarjima, tarjimon, poeziya, adabiyot, original, badiiy tarjima, ekvivalentlik.

Аннотация: В статье рассматривается переводческая деятельность Миртемира первого переводчика произведений каракалпакского классика поэта Бердаха на узбекский язык.

Ключевые слова: Классик поэт, перевод, переводчик, поэзия, литература, оригинал, художественный перевод, эквивалентность.

Annotation: The article examines the translation work of Mirtemir, the first translator of the works of the classical Karakalpak poet Berdaq into Uzbek.

Keywords: Classical poet, translation, translator, poetry, literature, original, literary translation, equivalence.

Berdaq shıǵarmalarınıń ózbek tiline awdarılıwında Ózbekstan xalıq shayırı, Hamza atındaǵı Ózbekstan, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıqtıń laureatı - Mirtemirdıń ornı ayrıqsha. Ol, Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatı, atap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatı xalqı hám ádebiyatı, dóretiwshileri húrmetine bólengen qálem iyeleriniń biri. Awdarmashı Berdaq shıǵarmaların, qaraqalpaq eposı bolǵan «Qırıq qız» dástanın, «Qaraqalpaq dápteri» qosıqlar dúrkinin ózbek tiline awdardı. Bul arqalı milliy ádebiyatın ǵana rawajlandırıp qoymastan jaqın qońsı xalıqlar dóretpeleri menen de ádebiy baylanıslar ornattı. Shayır, awdarmashı

Mirtemirdiń qaraqalpaq ádebiyatına bolǵan kózqarası ózgeshe boldı. Onıń qaraqalpaq xalqınıń ádebiyatına degen qızıǵıwshılıǵı húrmetinen derek beredi. Atap aytqanda, ótken ásirdiń 30-jıllarınıń ekinshi yarımında úlkemizge kelgen saparınan baslap, qaraqalpaq ádebiyatshı alımları hám de jazıwshı shayırları menen ushırasıwı onda úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Ol óziniń eske túsiriwlerinde Berdaq hám Ájiniyaz haqqındaǵı maǵlıwmatlardı Nájim Dáwqaraev hám Asan Begimovlardan alǵanlıǵın tastıyqlaydı.Ózbek ádebiyatında Berdaq lirikaları hám poemaları menen arnawlı túrde shuǵıllanıp kelgen filologiya ilimleri kandidatı B.Qurbonboev[6;9],boldı. G.Quramboeva[8;21], óziniń «Миртемир ва қорақалпоқ адабиёти» kitabında jánede tolıqtırıp islewge háreket etti.Endi awdarmalarǵa dıqqat bólemiz. Berdaqtıń «Xalıq ushın» qosıǵında:

Túp nusqada: Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın,
Jigit bolsań arıslan kibi tuwılǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın. [2;25],

Bul shuwmaqtı Mirtemir tómendegishe awdarmalaydı:

Yigit bólsang arslon kabi tuǵilgan,
Tanbal bólmay xizmat etgil xalq uchun,
Yigit bólsang arslon kabi tuǵilgan,
Ózni demay, ǵamxórlik qil xalq uchun. [3;35],

Joqarıda keltirilgen awdarmanıń originalǵa jaqın ekenin anıqlaw barısında awdarmashınıń sózbe-sóz awdarıw arqalı tabısqa erisilgenin kóriw múmkin. Al, dóretiwshilik qatnas bayqalmaydı. Jáne keyingi shuwmaqqa da názer taslayıq:

Túp nusqada: Zalımlar tıńlamas móhminniń zarın,
Olar oylar ózleriniń ońarın,
Heshwaqıtta zalım qolında barın,
Jaratpaslar bar bolsa da xalıq ushın. [2;25],

Awdarmada : Zolimlar tinglamas faqirning zorin,
Ular óylar óz foydasin, óz korin,
Hechqachon zolimlar qóldagi borin, -
El kórmaslar bor bólsa da, xalq uchun. [3;35],

Bunda kórkemlikke kóbirek itibar berilgen. Mirtemir - úlken shayır hám awdarmashı, biraq ol Berdaqtı awdarǵanda originaldaǵı ayırım sózlerdi ózbek oqırmanına túsinikli bolıwı ushın ózgertken: Originaldaǵı «Móhminniń zarın» qatarın «Faqirning zorin». Bul jerde «móhmin» (mo‘min) sózi «faqir»(jarlı) dep ózgertilgen, bul original mánisinen sál uzaqlasqanın ańlatıp tur. Qaraqalpaqsha nusqadaǵı «Ózleriniń ońarın» qatarın «Óz foydasin, óz korin» dep bergen. Bul jerde de «kor-foyda»sózi qollanılǵan, biraq Berdaqtıń «ońarın» (isiniń ońǵa basıwın) degen ózgeshe túsindirmesi jogalǵan. «Izler edim» qosıǵına dıqqat qaratayıq:

Joldas ertip jolǵa shıqsam,
Jayhunda sal bolıp ıqsam
Yaxshılardıń awzın baqsa
Aytar sózim tabar edim.[2;45],

Mirtemir awdarmasında:
Yóldosh topib yólga chiqsam,
Yaxshilar sózini uqsam,
Yovuzlarni górga tiqsam,
Yoronlarni topar edim. [3;29],

Bul jerde eń tiykarǵı másele - mazmunnıń saqlanıwı hám shayırdıń ruwxıyatın jetkerip beriwi Mirtemir kóbinese qosıqtıń ruwxın hám obrazlılıǵın jetkeriwge umtıladı, biraq bul shuwmaqta originaldan birqansha uzaqlasqan: «Yovuzlarni górga tiqsam» (jawızlardı górge tıqsam) qatarı Berdaqtıń bul shuwmaǵında joq. «Yoronlarni topar edim» (doslardı tabar edim) dep juwmaqlawı da mánini basqa tárepke burıp jibergen. «Jaqsıraq» qosıǵı da bul qosıqtıń logikalıq jaqtan dawamı sıpatında seziledi. Mısalı:

Jumıs isle, tuwılǵan soń el ushın,
Janıńdı ayama elde er ushın,
Kindikten qan tamıp, tuwǵan jer ushın,
Ólip ketkenińshe xızmet jaqsıraq. [2;45],

Mirtemir awdarmada tómendegishe keltiredi:

Ishni ishla tuǵilgan sóng el uchun,
Joningni ayama elda er uchun,
Kindik qoni tomgan aziz el uchun,
Ólib ketganingcha xizmat yaxshiroq. [4;14],

Bánt derlik sózbe-sóz awdarmalanǵan. Kórkem awdarmada bul usıldan paydalanıladı. Biraq, awdarmada bunı maqullamaytuǵınlar da bar.Kóz qarasımızsha, bulay islew tek bir tárepleme. Bul másele túp nusqa menen baylanıslı boladı. Mısalı, jaqın tiller bolǵan qaraqalpaq hám ózbek tilindegi qosıqlardı awdarmalaǵanda sózbe-sóz awdarıwdıń múmkinligin hám onıń jaqsı nátiyjelerin joqarıda aytqan edik. Mirtemir bul usıldan keń paydalandı hám kútilgen nátiyjege eristi. Demek, bunda Mirtemir salıstırmalı jaqsıraq awdarma islegen.Juwmaqlap aytqanda,Berdaq shayır shıǵarmaların ózbek tiline dáslepki awdarmashılardıń biri Mirtemir ayrım kemshiliklerge jol qoysada ulıwma, awdarma talaplarına sáykes bahalı jumıs islegen.Bul dástúr sońǵı waqıtları MuzaffarAxmedov,Rustam Musurman tárepinen dawam ettirilmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бекбергенова М. Көркем аўдарма теориясы (оқыў қолланба). - Н., 2005.
2. Berdaq saylandı shıǵarmaları. (Qayta basılım, Nókis, «Bilim», 2022, 12-bet
3 Бердақ. Сайланма. Шеърлар ва достон. Қорақалпоқчадан Миртемир таржимаси.- Т., «Адабиёт ва санъат» 1978, 29-б.
4 Бердақ. Танланган асарлар. Тошкент. «ЎЗБЕКИСТОН» 1998,39-б.
5.Комиссаров В.Н.Теория перевода.-М., « Высшая школа», 1990
6. Қурбанбаев Б. Бердақ ҳ әм өзбек әдебияты.-Н., «Қарақалпақстан» 1986
7.Жақсыбаев А. Көркем аўдарма мәселелери.-Н., «Қарақалпақстан»,1967.
8. Қурамбоева Г. Миртемир ва Қоракалпок адабиёти Тошкент: НМИ, 2020, 207-б.

1980–1990-JÍLLARDAǴÍ QARAQALPAQ ROMANLARÍNDA SÚWRET XRONOTOPÍNÍŃ ATRIBUT XÍZMETINDE QOLLANÍLÍWÍ

J. N. Sagidullaeva
Filologiya ilimleriniń kandidatı,
Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti
djamilasagidullaeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada surat xronotopining atributli funksiyasi Sh.Seyitovning 1980–90-yillardagi romanlari misolida o‘rganilgan. Unda surat xronotopi davrning siyosiy, psixologik va ijtimoiy manzarasini chizishda badiiy-estetik vazifa bajarganligi badiiy matnli misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: yopiq makon, surat xronotopi, atributli funksiya, ijtimoiy-siyosiy xronotop, psixologik xronotop.

Аннотация: В данной статье атрибутивная функция хронотопа картины изучается на примере романов Ш. Сеитова 1980–90-х годов. На основе художественных текстовых примеров проанализировано, что хронотоп картины выполнял художественно-эстетическую функцию в изображении политической, психологической и социальной картины эпохи.

Ключевые слова: замкнутое пространство, хронотоп картины, атрибутная функция, социально-политический хронотоп, психологический хронотоп.

Abstract: In this article, the attributive function of the picture chronotope is studied using the examples of Sh. Seitov's novels from the 1980s–90s. Based on examples of literary texts, it is analyzed that the chronotope of the painting performed an artistic and aesthetic function in depicting the political, psychological, and social landscape of the era.

Key words: closed space, picture chronotope, attributive function, socio-political chronotope, psychological chronotope.

Dúnya ádebiyattanıwında xronotoptıń áhmiyetli bólegi esaplanǵan keńislik kategoriyasın ashıq, jabıq, shegara keńislikler, implicit keńislik sıyaqlı tiplerge bólip úyreniw dástúri qáliplesken. Keńislikti bunday etip tiplerge ajıratıw belgili bir principler tiykarında ámelge asırıladı. Usılardıń ishinde ashıq hám jabıq keńislik túrleri ádebiy shıǵarmalarda (ásirese, epikalıq shıǵarmalarda), tiykarınan «sırtqı hám ishki dúnya oppoziciyasın ashıp beriwde áhmiyetke iye» [4 : 413-447]. Sonlıqtan, ashıq keńislikte (máselen, jol, dárya, shól h.t.b.) personajlardıń sırtqı dúnya menen baylanısı hám onda háreketleniwi erkin bolsa, jabıq keńislikte (máselen, úy, bólme, túrme h.t.b.) sırtqı dúnya menen baylanısı shegaralanǵan (diywal, esik, ayna) hám is-háreketleri sheklengen boladı.

Ádebiyattanıwda súwret xronotopı kontekstlik mazmunına qaray jabıq keńislik (ramkalanǵan) túrinde yaki shegara keńisliktiń (diywaldıń) bir elementi retinde

súwretleniwi múmkin. Ádette, bul kórkem shıǵarmanıń ideyasına hám avtordıń estetikalıq kózqaraslarına baylanıslı bolıp keledi. Máselen, qaraqalpaq prozasında Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» roman-tetralogiyasınıń 2–3-kitaplarında (1981, 1989) hám «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» (1992) romanında, súwret xronotopı, kóbinese jabıq keńisliktiń bir elementi retinde súwretlenedi.

Dúnya ádebiyatında, sonıń ishinde qararqalpaq prozasında súwret xronotopı, kóbinese eske túsiriwler psixologiyası (kórkem detal) sıpatında hám atribut (belgili bir dáwir shınlıǵın, jámiyetlik-siyasiy ideologiyanı sáwlelendiriwshi belgi) sıpatında jiyi qollanıladı. Máselen, Sh.Aytmatovtıń «Jámiyla» povestiniń syujeti súwretshi jigit Seyittiń tilinen ápiwayı aǵash ramkadaǵı ózi balalıǵında sızǵan súwretti sóz etiwinen baslanadı. Onda aytıp beriwshi qaharmannıń tilinen gúzgi keń dala menen shubatılıp jatqan qara jolda qatar júrgen eki jolawshınıń iyreńlegen izleriniń (jol – bas qaharmanlardıń jekke ómir jolınıń awıspalı metaforası sıpatında) súwretlengeni, «Jolawshılar jaqınlaǵan sayın olardıń izleri jerge anıǵıraq túsip, izleri endi bir-eki adım atsa, ramkanıń sırtına atlap shıǵıp ketetuǵınday seziletuǵını» [1 : 3-4] sonday tásirli etip bayanlanǵan, bul obrazlı súwretlewler oqıwshıda kórkem-estetikalıq sezimlerdi oyatadı. Bunda súwret eki jastıń pák muhabbatın, usıǵan baylanıslı ishki dramatizmin ashıwǵa xızmet etetuǵın, sonday-aq bas qaharmanlardıń jekke táǵdirine baylanıslı aytıp beriwshiniń eske túsiriwlerine (retrospekciyasına) túrtki bolatuǵın psixologiyalıq detal, yaǵnıy kompoziciyalıq element sıpatında áhmiyetli xızmet atqaradı.

Ilimpaz G.N.Muxarlyamovanıń monografiyasında 1920–30-jıllardaǵı tatar prozasında jabıq keńisliklerdiń bir túri esaplanǵan tergewshiniń bólmesin súwretlewde sol dáwirdiń kabinetlerine tán áhmiyetli buyım – Nikolay patshanıń portretiniń, sonday-aq revolyuciyadan keyingi sovet dáwirinde turaq jaylardıń diywalına qıstırılǵan Leninniń portetiniń sol dáwirdegi úylerdiń eń áhmiyetli buyımları (atributları)nıń biri sıpatında súwretlengenin prozalıq shıǵarmalar mısalında dálilleydi [5 : 90, 99]. Sebebi, Keńes húkimeti dáwiriniń shınlıǵın súwretleytuǵın shıǵarmalarda Leninniń súwreti, birinshiden, «Muqaddes mákan» xronotopı (сокрализация пространства) xızmetinde qollanılǵan, yaǵnıy ishki keńislik (turaq jay, partiya xızmetkeriniń kabineti h.t.b.) tiykarǵı atribut – Leninniń portreti yamasa byusti átirapında shólkemlestirilip, ol jer shıǵarma qaharmanları ushın eń joqarı, ádalatlı hám tártipli mákan sıpatında súwretlengen. Mısalı, XX ásir qaraqalpaq prozasında Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» roman-tetralogiyasınıń «Mashaqatlı asırımlar» dep atalǵan ekinshi kitabında Leninniń súwreti Mádiyar baslıqtıń úyiniń áhmiyetli bólegi sıpatında súwretlenedi: *«Haytmurat tap keńsege kirgendey boldı. Keńsedegidey stol, gúrsi. Peshi de keńseniń peshindey. Edeni de qızıl menen sırlanıptı. Tórde aq baslı temir kát, kishkene gilem, onıń joqarısına da tap keńsedegidey Leninniń súwreti qısıtırılıptı» [6 : 405]*. Bunda, birinshiden

qaharmannıń jekke menshik úyiniń turaq jay (sociallıq xronotop) xızmetin atqarıwı menen birge, keńse (tariyxıy-sociallıq) xronotopı funkciyasın atqarıp turǵanlıǵı, ekinshiden qaraqalpaqlarda tór – muqaddes orın esaplanǵanlıǵı ushın Mádiyar baslıqtıń úyiniń tórine qıstırılǵan Leninniń portreti qaharmannıń dáwir siyasatına jan-táni menen isengen belsendi adam ekenligin kórsetedi.

Sh.Seytiovtıń 1980–1990-jıllardaǵı romanlarında súwret xronotopı dáwirdiń siyasiy, psixologiyalıq hám sociallıq kórinisin sızıwda túrli wazıypalardı atqaradı. Máselen, jazıwshınıń «Xalqabad» roman-tetralogiyasında (2–3-kitaplarında) hám «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» romanında, súwret (portret) xronotopı dáwir shınlıǵın súwretlewde úy, tergewshiniń jumıs bólmesi, dúkan, emlewxana sıyaqlı jabıq keńisliklerdiń eń áhmiyetli elementi (atribut) sıpatında qollanıladı. Ásirese, súwret xronotopı avtordıń «Xalqabad» roman-tetralogiyasınıń 2–3-kitaplarında hám «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» romanında Keńes húkimeti dáwiriniń ashshı haqıyqatlıǵın, usı dáwirdegi siyasiy ideologiyanı hám onıń qaharmanlardıń jekke táǵdiri jáne ishki dúnyasına tiygizgen unamsız tásirlerin sáwlelendiriwde kóbirek qollanıladı. Máselen, roman-tetralogiyanıń ekinshi kitabında 1930-jıllardıń aqırında elde júz bergen quwdalaw («órdek qırǵın») siyasatı sebepli shet elge qashıp baratırǵan Berdikárim axunnıń Awǵanstan menen shegaradaǵı Kushkaǵa jaqın jerde – razyedde tekserispekten qorqıp poezddan túsip qalıwı, ol jerde jalǵız úydi ushıratıp, axunnıń úydiń diywalına qıstırılǵan Leninniń súwretin kóriwden-aq, birinshiden, bul úydiń Keńes húkimeti xızmetkeriniń (bul sońınan personajǵa Amangeldi degen NKVD xızmetkeriniń úyi ekenligi onıń anasınıń tilinen belgili boladı) úyi ekenligin ańlawı, ekinshiden, sol dáwirdiń siyasiy ideologiyasınıń personajlardıń ishki dúnyasına sonshelli dárejede sińip ketkenligin (kópshilik epikalıq shıǵarmalarda Keńes húkimetiniń hám sovet dáwiriniń kósemleri Leninniń, Stalinniń, Brejnevtiń, Xrushevtiń súwretleriniń qaharmanlardıń turaq jaylarında, jekke is bólmesi (kabineti)nde, kesellenip jatqan emlewxana bólmesinde, sawda islegen dúkanınıń ishki hám sırtqı diywallarında qıstırılıp qoyılıwı) jazıwshınıń ózi súwretlep atırǵan dáwirge, onda ústemlik etken jámiyetlik-siyasiy ideologiyaǵa jekke estetikalıq kózqarasların hám avtorlıq poziciyasın sáwlelendiriw ushın sheber paydalanılǵan. Máselen: *«Bul jalǵız úy dep otırǵanı razyezd ekendaǵı, úy iyesi Kushkaǵa ketipti, usı káranıń xızmetkeri, keshki poezd benen keledi eken. Bunıń «bolshoy adam» ekenin ójirege kiriwden tórdegi Leninniń súwretine kózi túsiwden-aq abayladı. «Bular ákesin qıstırmasa da, Lenindi qıstıradı...» [6 : 5]*. Demek, Berdámbet axunnıń ishki oyları (ishki monologi) menen aralasıp ketken bul avtorlıq bayanlawlarda súwret xronotopı Keńes húkimetiniń jekke adamǵa sıyınıw siyasatınıń hám stalinlik repressiyanıń jekke insanlardıń táǵdirinde qaldırǵan unamsız aqıbetlerin kórkem sáwlelendiriwde atribut sıpatında xızmet etken.

Roman-tetralogiyanıń «Órdek qırǵınnan soń» dep atalǵan úshinshi kitabında qarapayım xalıqqa islegen jónsiz is-háreketleri sebepli Mádiyar baslıqtan tepki jep emlewxanaǵa túsken Jamal sottıń bólmesindegi diywalǵa qıstırılǵan Stalinniń súwreti 1937-jılǵı stalinlik repressiya dáwirindegi xalıqtıń ruwxıy qorqınıshın, oǵan sebepshi bolǵan Jamal sot sıyaqlı huqıq qorǵaw xızmetkerleriniń tiplik obrazın isenimli ashıp beriw ushın qollanılǵan. Mısalı: *«Assalawma áleykum, Jamal aǵa, awırıp qaldı dep esitip, janım tózbey atırǵanım? – Eshbay sınıq dawıs penen sóylep, ójireniń ishin sholıdı. Sudyanıń bir ózine bir ójire ajıratıptı. Jaydıń ishi, káti, kórpe-tósegi – bári appaq. Edenge palas tóselgen, biytaptıń bas ushına bir tartpa, bir esikli kishkene aq tumba, onıń ústine grafin menen suw, stakan qoyılıptı. Ójireniń arqa diywalına Stalinniń kitel menen jalań bas túsken súwreti qıstırılǵan» [7 : 229]*. Sonday-aq, romanda Jamal sotqa uqsap jekke insan táǵdirlerin ayaq astı etken jáne bir tiplik obraz, yaǵnıy óz kabinetinde Stalinniń súwretiniń astında Bazarbay qılıydıń (dáwir qurbanınıń) hayalınıń ar-namısın xorlaǵanlıǵı ushın onıń qanjarınan ólip atırǵan NKVD nıń tergewshisi Amanlıqtıń jerkenishli kelbetin (portretin) súwretlewde sheber qollanılǵan [7 : 352]. Bul eki súwretlewde de Stalinniń portreti qıstırılǵan kabinet xronotopı shaxs erkinligi sheklengen, qaharmanlardıń dáwir siyasatına qorqınısh sezimleri kúsheygen jabıq mákanǵa (sociallıq xronotopqa) aylanǵan. M.Baxtinniń teoriyasına kóre, xronotop syujet waqıyaların birlestiredi hám oǵan mánis beredi [2 : 247]. Demek, bul romanda Stalinniń portreti dáwirdiń siyasiy, psixologiyalıq kórinislerin sızıwǵa xızmet etedi.

Sonday-aq, «Xalqabad» roman-tetralogiyasınıń úshinshi kitabında hám «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» romanında Stalinniń diywalǵa qıstırılǵan portreti, tawarǵa salınǵan súwreti dáwir siyasatınan aldanǵan qaharmanlardıń, yaǵnıy dáwir qurbanlarınıń (mexanik Asqarbaydıń, áskeriy bólim baslıǵı Berdámbettiń) ómir dramatizmin hám tragediyalıq táǵdiri (Keńes húkimetiniń siyasatına kózsiz isengen qaharmanlar táǵdiriniń ayanıshlı ólim menen juwmaqlanıwı)n súwretlewde atributlıq funkciyanı atqarǵan. Máselen, «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» romanında ǵarrı milicionerdiń tilinen berilgen mına bayanlawlarda súwret xronotopınıń atributlıq mánisi avtordıń dáwirge kózqarasın hám jekke estetikalıq qatnasın bildiriwde isenimli berilgen: *«... Mınaw diywallarǵa qaramaysız ba, leytenant, Stalinniń neshshe qıylı súwreti tur! Anaw Voroshilov penen túsken súwreti! ... Bul súwretler hám bir nárse aytıp turǵan shıǵar, aqırı! ... Men bayaǵı «órdek qırǵında» Xalqabad EMGEsında «Stalinnen aldandım» dep, báláhátlep sógip, xat jazıp asılıp ólgen bir muxaynik bolshoydıń (mexanik Asqarbaydıń – S.J.) óligin arqannan jazdırıp edim» [8 : 427]*. Jazıwshınıń «Xalqabad» romanında dáwir siyasatınan aldanıp, táǵdiri tragizm menen juwmaqlanǵan Asqarbay obrazınıń (bala-shaǵalı bolmay Sayımbettiń úyinde kún kórip júredi) evolyuciyalıq dawamın «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» romanındaǵı «ózi isengen partiyasınıń jarqın keleshegine

úmit etip jasaǵan... bul úmitleri pushqa shıqqan kúni uksus iship ólgen» [3 : 69] Berdámbet voenkomnıń (hátte, hayalı da onı taslap ketedi) «Ólmesinen aldın úmitin aqlamaǵan partiyaǵa nálet aytıp, ashıq ayta almaǵan oyların xatqa túsirgen» [3 : 69] (bul shıǵarmalarda xat jabıq xronotop xızmetin atqaradı) is-háreketlerinde kórsek boladı. Demek, Sh.Seyitov dóretiwshiliginde, atap aytqanda jazıwshınıń 1980–1990-jıllardaǵı romanlarında qollanılǵan súwret xronotopı avtordı elde júz bergen jámiyetlik, siyasiy waqıyalardıń mánisin tereń ańlay alatuǵın hám oǵan kórkem obrazdıń (atributtıń) tásirsheń kúshi menen jekke (individual) qatnasın sheber bildire alatuǵın óz dáwiriniń aldınǵı jazıwshılarınıń qatarına qosadı. Jazıwshı romanlarındaǵı bul personajlar obrazın hám basqa da kórkem (detal, atribut h.t.b.) obrazlardı jazıwshınıń qaraqalpaq xalqınıń XX ásirdegi úlken tariyxıy, siyasiy jolın sáwlelendiriwdegi individual kórkemlik izlenisleriniń nátiyjesi dep bahalasaq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, ádebiy shıǵarmada kórkem til menen súwretlengen portret ózinde hám waqıt, hám mákan (xronotop) belgilerin sáwlelendirip, Sh.Seyitovtıń tallawǵa tartılǵan romanlarında dáwir shınlıǵın, jámiyetlik-siyasiy ideyologiyanı hám onıń jekke insanlar táǵdirine tiygizgen unamsız tásirlerin sáwlelendiriwde kórkem-estetikalıq wazıypa atqaradı.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Айтматов Ш. Жәмийла. Повесть. Аўдарғанлар М.Сейтниязов, С.Салиев. – Нөкис. Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1962. – 92 б.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва. Художественная литература. 1975. – 504 с.
3. Qaniyazova J. Sh.Seyitov romanlarında qaharman xarakterin jaratıw sheberligi. – Toshkent, «Impress media» nashriyoti, 2023, – 124 б.
4. Лотман Ю.М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Избранные статьи (в 3-х т.). [Электронный ресурс]. – Таллин: Александра, 1993. Т. I. – С. 413- 447 // http://philologos.narod.ru
5. Мухарлямова Г.Н. Хронотоп в татарской прозе 20–30-х годов XX века. Монография. – Казан. 2018. – 152 с.
6. Сейитов Ш. Халқабад. Машақатлы асырымлар. 2-китап. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1981. – 411 б.
7. Сейитов Ш. Халқабад. Өрдек қырғыннан соң. // 3–4-китаплар. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1989. – 648 б.
8. Сейитов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. Роман. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1992. – 567 б.

JALǴAS XOSHNIYAZOV QARAQALPAQ QAHARMANLIQ DÁSTANLARÍ IZERTLEWSHISI SÍPATÍNDA

Allambergenova Inabat

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti

Kurbanbaeva Gulbanıw

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Annotaciya. Bul maqalada belgili folklortanıwshı alım Jalǵas Xoshniyazovtıń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları boyınsha alıp barǵan izertlewlerindegi birqansha ilimiy iskerligi talqılanadı.

Tayanısh sózler: Jalǵas Xoshniyazov, folklor, dástan.

Annotatsiya. Bu maqolada mashhur folklorshunos olim Jalg‘as Xoshniyazovning qoraqalpoq qahramonlik dostonlari bo‘yicha olib borgan tadqiqotlaridagi bir qancha ilmiy faoliyati tahlil qilinadi.

Tayanch so‘zlar: Jalg‘as Xo‘shniyozov, folklor, doston.

Аннотация. В данной статье анализируется значительная научная деятельность известного фольклориста Жалгаса Хошниязова в его исследованиях, посвященных каракалпакским героическим эпосам.

Ключевые слова: Жалгас Хошниязов, фольклор, эпос.

Qaraqalpaq folklortanıw iliminde dástanlardı izertlew eń tiykarǵı hám bay tarawlardıń biri esaplanadı. Qaraqalpaq xalqınıń «Qırıq qız», «Alpamıs», «Edige», «Qoblan» sıyaqlı dúnya júzilik áhmiyetke iye dástanları ilimpazlar tárepinen bir qansha jıllar dawamında úyrenilip kelinbekte.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanların jergilikli milliy qániygeler tárepinen izertlew jumısları baslanıwdan-aq olardı úyreniw ushın jańadan-jańa mashqalalardıń toplanıp turǵanlıǵı ayqınlasa basladı. Bul máselelerdi anıqlap, bir jónkil ilimiy aylanısqa túsirgen eń dáslepki baslawshılardıń biri sıpatında N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurovlar tilge alınadı. (Xoshniyazov J. 1, 4-bet)

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń payda bolıw dáwirleri haqqında professor Q.Maqsetovtıń da bir qatar pikirleri milliy folkloristikamızdan orın alıp kiyatır. Ol ulıwma qaraqalpaq folklorınıń dáreklerin b.e.sh. VII-V ásirlerde Shıǵıs Aral jaǵalawlarında mákan tutqan sak-massaget qáwimleriniń mádeniyatı menen baylanıslı dep esaplaydı. (Maqsetov Q. 2, 6-bet)

Jalǵas Xoshniyazov 1967-jıldan baslap qaraqalpaq xalqınıń ataqlı jırawları Esemurat jıraw hám Qıyas jırawdan bir neshe kólemli dástanlar jazıp aladı. El arasınan Aral teńiziniń qubla jaǵalawlarınan xalqımızdıń folklorına hám etnografiyasına tiyisli kóplegen materiallardı jıynawǵa erisedi.

Ol qaraqalpaq dástanların ele de tereńirek izertlew maqsetinde uzaq jıllar dawamında «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń payda bolıw dárekleri» degen temadaǵı doktorlıq dissertaciyası ústinde jumıs alıp bardı hám ol kóp jıllar dawamında alıp barǵan ilimiy izertlewleri nátiyjesinde 2018-jılı doktorlıq dissertaciyasın tabıslı qorǵap shıǵıp, filologiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesin alıwǵa miyasar boldı. Bul jumısında ilimpaz qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń payda

bolıw dáreklerin mifologiyalıq, ańızlıq, ápsanalıq elementler, hár qıylı jámiyetlik qatlamlardıń izleri, erte hám orta ásirlerdegi jazba miyraslardan alıńǵan maǵlıwmatlar, qáwimlik birlespeler (qońırat, qıpshaq, noǵay hám t.b.) haqqındaǵı ilimiy-teoriyalıq pikirlerdiń tiykarında dálillegen. Dissertaciyanıń birinshi babında qaraqalpaq folklortanıwında iri epikalıq shıǵarmalar haqqındaǵı ilimiy jumıslarǵa múnásibet bildirilip, dástanlardıń payda bolıw dárekleri, dóretiliw dáwirleri, kórkem-poetikalıq ózgeshelikleri, belgi-belgileri haqqındaǵı pikirlerge anıqlıq kirgizilgen hám mifologiyalıq túsiniklerdi úyreniw hám olardıń dereklik ózgesheliklerin anıqlawǵa itibar qaratılǵan. "Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları syujetleriniń tariyxıy tiykarları" dep atalǵan ekinshi babında hár qıylı dáwirlerge tiyisli maǵlıwmatlardı tariyxıy jaqtan tiykarlaw hám olardıń ózgesheliklerin belgilew názerde tutılǵan. Al, úshinshi babında bolsa, túrkiy jazba estelikler, qaharmanlıq dástanlar syujetleri menen baylanıstırılıp izertlengen. Túrkiy xalıqlardıń, ásirese Oraylıq Aziyada jasawshı xalıqlardıń jazba esteliklerdi úyreniw qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń payda bolıwı hám qáliplesiw procesin anıqlawda áhmiyetli orın tutadı.

Onıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı» (1992), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları milliy qádiriyatlar deregi» (2017), «Milliy dástanlarımız - ruwxıy hám materiallıq mádeniyatımızdıń hasıl úlgileri» (2018) degen miynetleri hám «Alpamıs dástanınıń jıynalıwı hám izertleniwi» (1974), «Alpamıs ataması haqqında» (1975), «Alpamıs dástanınıń dóretilgen dáwiri haqqında» (1976), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı batırlardıń jekpe jek jarısları haqqında» (1993), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında toy dástúrleriniń sáwleleniwi» (1995), «Qaraqalpaq dástanlarındaǵı perzentsizlik teması» (1997), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı at jasawlarınıń tarıyxıy-estetikalıq dárejeleri» (1998), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń qáliplesiwinde “Avesto”nıń áhmiyeti» (1999), «Qaharmanlıq dástanlardıń tariyxıylıǵı máselesine» (2000), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı erte dáwir izleri» (2001), «Shaxnama hám qaraqalpaq xalıq dástanları» (2002), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında qural-jaraqlardıń dáreklik áhmiyeti» (2012) hám t.b ilimiy maqalaları qaraqalpaq dástanların tereńirek úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

J.Xoshniyazov óziniń “Milliy ruwxıy dúnyamızdıń saǵaları” atlı miynetinde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında mifologiyalıq motivlerdi hám syujetlerindegi jámiyetlik dáwir izleri haqqında aytıp ótedi. Yaǵnıy, bunda qaharmanlıq dástanlarda eń kóp ushırasatuǵın motivlerdiń biri – biyperzentlik motivin mifologiyalıq elementlerdi ózinde saqlaǵan baslı syujetlerdiń biri sıpatında kórsetedi. Máselen, «Shiyrin-Sheker» dástanında Wáliyxan patsha hám Qaraman wázirdiń aq saqallı baba menen ushırasıwı, babanıń ekewine eki alma beriwi hám perzentli bolarsız dep atlarına shekem aytıp ketiwi dıqqat awdararlıq detallar. Eń áhmiyetli jeri sol, olardıń hayalları almalardı jegennen keyin hámileli boladı («Shiyrin-Sheker», 16-19-betler). «Bozuǵlan» dástanında aq saqallı baba Dáriwshalı bay menen Aqpan biy túslerinde aldılarına aq nayza menen shınjırlı áteshkúr taslaydı. Bul túsin olar jaqsıǵa jorıp, úylerine kelgennen keyin hayalları júkli boladı («Bozuǵlan», 12- 13-betler). «Máspatsha» dástanında bolsa, Ábdikarim bay sahrada jeti jaslar shamasında biri

qashıp, biri quwıp ılaq oynap júrgen balalardı kóredi. Olar Ábdikárim bayǵa at satıp al dep, jeti tillaǵa at satadı. Bay úyine kelgennen keyin uyqılap jatırsa, baǵanaǵı ózine at satqan jeti bala túsine enip, «há, Baba, sen bir tırnaqtıń daǵınan ... altı túlik malındı bağısh ettiń. Jeti ǵayıp degen biz edik, nalıshına shıdamadıq. Biziń jarılqaw, qarǵaw qolımızdan kelmeydi, xabar beriw qolımızdan keletuǵın edi. Seniń mútájińdi aytıp qudaydıń aldına úsh mártebe bardıq. Sen ushın jıladıq. Saǵan jalǵanshıdan perzent jazılmaǵan eken ... Qudaytaala seniń kóz jasındı qabıl etti» degen sózlerdi aytadı («Máspatsha», 21-25-betler).

Ilimpazdıń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń payda bolıw dárekleri hám olardıń dáwirlik belgileri haqqında bir qatar pikirleri, boljawları jarıq kórdi. Onıń “Mifler hám dástanlar: genezisi, specifikası, dáwirlik qatlamları” degen miynetinde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kelip shıǵıwı, syujetleriniń tariyxıy tiykarları haqqında aytılıp ótiledi. Máselen, biz hár qıylı tariyxıy dáreklerge, awızeki, jazba dáreklerge súyengen halda «Alpamıs» dástanınıń tiykarǵı dárekleri biziń eramızdan burınǵı dáwirlerde-aq bolıp, onıń dástan dárejesine kóterilgen dáwirin VIII-XI ásirler dep belgilep kórsetedi. (Xoshniyazov J. 3, 138-bet)

Al, Prof. Q. Maqsetov "Alpamıs” dástanınıń payda bolǵan dáwiri tuwralı A.K. Borovkovtıń, X. Zarifovtıń pikirlerine qosılıp, olardıń XII-XV ásirlerde patriarxal urıwlıq qatnaslar jaǵdayında iske asqan degen sheshimlerin maqullaydı. (Maqsetov Q. 5, 95-bet)

Onnan basqa da “Qırq qız”, “Qoblan”, “Edige”, “Er Ziywar” dástanlarınıń payda bolıw dáwiri haqqında bir qansha ilimpazlardıń pikirleri keltiriledi.

Solay etip, J.Xoshniyazov qaraqalpaq folklortanıw hám ádebiyattanıw iliminiń belgili wákilleri Q.Ayımbetov, I.Saǵitov, N.Japaqov, Q.Maqsetov, X.Esbergenov, Z.Nasrullaeva, S.Bahadırova, A.Murtazaev, A.Pirnazarov, Q.Mámbetnazarov sıyaqlı bir neshe alımlar baslaǵan ilim jumısların dawam etken folklorshı-alım bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Хошниязов Ж. Миллий руўхый дүньямыздың сағалары. Нөкис, "Қарақалпақстан". 2007.
2. Мақсетов Қ.Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, "Қарақалпақстан". 1989.
3. Хошниязов Ж. Алпамыс дәстанының дөретилген дәўири ҳаққында. Әмиўдәрья, 1976.
4. Хошниязов Ж. Мифлер ҳәм дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәўирлик қатламлары. Ташкент, 2022.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент. Фан, 1965.

MODERNISTLIK POEZIYADA MAZMUN HÁM FORMANÍŃ SÁWLELENIW ÓZGESHELIKLERI (ATAǴULLA SÁTBAEVTÍŃ «ADASQÍM KELIP TUR...» (NÓKIS, 2025) POEZIYALÍQ TOPLAMÍ MÍSALÍNDA)

I.Allambergenova
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti
N.Ubbieva
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti 4-kurs studenti

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq ádebiyatına qádem qoyıp kiyatırǵan jas talant shayır Ataǵulla Sátbaev dóretiwshiligindegi modernistlik poeziyasında mazmun hám forma máselesine arnalǵan.

Gilt sózler: modernizm, forma, mazmun.

Аннотация: Эта статья посвящена вопросу содержания и формы в модернистской поэзии молодого талантливого поэта Атагула Сатбаева, вступающего в каракалпакскую литературу.

Keywords: modernism, form, content.

Annotation: This article is dedicated to the issue of content and form in the modernist poetry of the young talented poet Ataǵulla Sátbaev, who is stepping into Karakalpak literature.

Ключевые слова: модернизм, форма, содержание.

Ádebiyat, yaǵnıy kórkem sóz óneri adamnıń ruwxıy dúnyasın tárbiyalaytuǵın, oǵan jámiyetlik turmısında óz ornın tabıwda durıs jol silteytuǵın, onı páklendiretuǵın progressiv xızmetlerdiń bir túri, jámiyetlik sananıń bir forması. Mánawiyat – adamgershilik, ádep-ikramlılıq, mádeniyat, watansúyiwshilik hám ruwxıy qádiriyatlar – jámiyetke jan baǵıshlaydı. Usı kózqarastan, házirgi dáwir adamlarınıń ruwxıy shólin qandırıwǵa, olardıń ishki dúnyasındaǵı ruwxıy qubılıslardı kórkem sáwlelendiriwge xızmet etip atırǵan jaslar poeziyasın, sonıń ishinde «Jańa tolqın»lar dóretiwshiligin úyreniw zárúrligi bar. Bul «Jańa tolqın» atamasın belgili ádebiyatshı S.Axmetov ótken ásirdiń 70-80-jıllarında qaraqalpaq poeziyasına kirip kelgen bir dúrkin jaslardı «poeziyanıń jańa tolqını» dep ataǵan edi. Milliy ádebiyattanıwda poeziyamızda jas dóretiwshilerden ibarat bir dúrkin jańa áwlad wákilleri kelip kirdi. «Jańa tolqın»lar qatarına Bazarbay Joldasbaev, Sahıbjamal Sırǵabaeva, Aygúl Qosımbetova, Sárbinaz Aytmuratova, Musa Jienbaev, Ataǵulla Sátbaev h.t.b. kirgiziwge boladı.

Óziniń qosıqlar toplamında kewillerden shıǵatuǵın ıshqı-muhabbat tuyǵıları, sonday-aq, adamgershilik, azamatlıq sezimlerde poetikalıq qatarlar arqalı sáwlelendirip beretuǵın jas shayırlardıń biri – A.Sátbaev. Ol Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamı aǵzası. 2025-jılı A.Sátbaevtıń «Adasqım kelip tur...» poeziyalıq toplamı baspadan shıqtı. Bul poeziyalıq toplamǵa – júdá tásirli, filosofiyalıq mánisi tereń qosıqlar kirgizilgen. Bul qosıqlardı birneshe aspektlerde talqılaw múmkin: tillik, kórkemlik hám filosofiyalıq jaqtan, bul jas áwladtıń ishki keypiyatın, ruwxıy izleniwin bildiredi. Toplamdı oqıǵanımda meni qızıqtırǵan nárse

onıń mazmunı berilmegenligi hám onıń ataması basqa dástúriy toplamlarǵa uqsamaytuǵınan derek beredi. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında bunday lirikalıq toplam dúziw hám atama qoyıw poetikası, onda lirikalıq qaharman probleması haqqında Q.Orazımbetov, G.Tlewniyazova, P.Dabılov, M.Orazımbetovalardıń ilimiy izertlew jumıslarında sóz etiledi.

Demek, shayır Ataǵulla Sátbaev óz soqpaǵın izlew jolında. Bul toplamǵa kirgen qosıqlarda modern poeziyanıń elementleri bar ekenligin kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq poeziyasında eki baǵdar: dástúriy hám modern poeziya bar. Modernistlik aǵımdaǵı qosıqlarda mazmunlıq jaqtan abstraktlıqqa tiykarlanǵan bolıp, lirikalıq subyekttiń ózine tán ruwxıy kelbeti poetikalıq obrazlar járdeminde ashıp beriledi. Modern poeziyada eki ózgeshelik tiykarǵı orındı iyeleydi: forma hám mazmundaǵı jańalıq, dástúriy formanı saqlaǵan halda mazmundaǵı jańalıq bolıp tabıladı. Modernizm kórkem ádebiyatqa jańalıq kirgizip, dóretiwshilikti, insannıń ishki dúnyasın túsiniwge jol ashqan aǵım esaplanadı. Qaraqalpaq poeziyasında Sh.Seytov, K.Karimov, J.Xoshniyazov, Sh.Ayapov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov h.t.b. lirikasında erkin qosıq úlgileri ushırasadı. Qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlar uyqasqa túsip te, uyqassız formada da ushırasadı. Sońǵı jılları milliy ádebiyatımızda modernistlik súwretlew belgileri jetekshilik etti hám S.Ibragimov, B.Genjemuratov usı modernistlik poeziyanıń iri wákilleri sanaladı.

Biz bul maqalamızda Ataǵulla Sátbaevtıń toplamı modern poeziyanıń úlgisinde jazılǵanlıǵın, ondaǵı qosıqlarda mazmun hám forma erkinligin sóz etiwden ibarat. A.Sátbaevtıń bul toplamınan orın alǵan qosıqlarında forma hám mazmunda jańa ózgerisler, modernizmge tán elementler ushırasadı. Qosıqlarda mazmun erkinligi – bul dóretiwshiniń óz pikiri, sezim hám ideyaların sheklenbegen formada bildiriwi bolıp tabıladı. Shayır filosofiyalıq, romantikalıq temalardı erkin formada beriwi, qosıq arqalı kritika, múráját, maqtaw yaki qıynalıw sezimlerin beriwi – mazmun erkinliginiń bir bólegi. Jańa formanıń payda bolıwına jańa mazmun talabı sebepshi boladı. Erkin qosıqlardaǵı forma erkinligi ondaǵı mazmun erkinligine de keń múmkinshilik jaratadı. Shayır A.Sátbaev erkin qosıqların mazmunlıq tárepinen úyreniw barısında onıń keń hám kóp obrazlılıqqa iye erkinligin hám onda mazmunǵa tereń dıqqat awdarılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. A.Sátbaevtıń «Adasqım kelip tur...» (Nókis, 2025) poeziyalıq toplamındaǵı **«Teatr hám tamashagóy»** qosıǵı:

Waqıt sirá tásir etpes saxnaǵa –
tiklew múmkin tariyxtı, hár zamandı.
Artist. Ol – baxıtlı, ol – ullı tulǵa,
tirilte aladı barlıq adamdı.

Teatrda aylansa bir qorqaqqa,
turmısta mártti de jıǵıwı múmkin.
Kúndiz bir jaqının berip topıraqqa,
keshte kúlip saxnaǵa shıǵıwı múmkin.

Teatr – insan qálbiniń aynası, jámiyettiń ruwxıy dúnyası sáwlelengen muqaddes orın. Ol jerde ómir saxnada kórsetiledi, insan táǵdiri, quwanıshı hám dárti kórkem formada sáwlelenedi. Teatr tek ǵana kórkem óner túri emes, al insandı

tárbiyalaytuǵın, onı oylandıratuǵın, ruwxıy jaqtan joqarılatatuǵın mektep bolıp esaplanadı. Bul qosıq qatarları hárbir spektakl – bul turmıs haqıyqatlıǵınıń saxnadaǵı kórinisi, aktyordıń júzindegi kórinis, dawısındaǵı dirildew, háreketindegi máni – tamashagóy qálbine tásir etip, onı pikirlewge, seziwge shaqıradı. Usı tárepten, teatr tek ǵana kewilashar orın emes, al ruwxıy tárbiyanıń áhmiyetli faktorı bolıp esaplanadı.

A.Sátbaevtıń poeziyalıq toplamında **«Ótmishtiń júrekke salǵan jaraları»** qosıǵında jalǵızlıq motivi berilgen qosıq qatarları da bar. Máselen:

Kóńlim menen sózimniń arasında
delbege aylandım,
basım húwleydi.
Uqsaslıq joq olardıń ortasında –
birin-biri biykarlaydı,
sáykes kelmeydi...

Tilim basqa meniń,
kewlim basqa jaqta,
Kóniwden sharshadım ekewiniń de shártine.
Biyqıyal jasaǵım keledi kózden jıraqta,
ketip dúnyanıń bi-ir shetine...

Jıǵıldım arqa tirep
ózgelerdiń sózine...
Súyensem de tek súyendim
óz kóńlime... .

Qosıqta lirikalıq qaharman átiraptaǵı ózgerislerge biypárwa, waqıyalardan, hádiyselerden bezingen, qorshaǵan ortalıqtan ózin shette jalǵız qalıwdı qáleytuǵın obraz sıpatında sáwlelengen. Bunday jalǵızlıq motivi – modernistlik poeziyanıń belgisi. Bul qosıq qatarlarda lirikalıq qaharman dúnyanıń shetine ketip, dúnyanıń gózzallıqlarınan waz keship, óz oy-pikirleri menen jalǵız qalıwdı, óz kewline súyeniwdi qáleydi.

Shayır qosıqların oqıp otırıp, onda óziniń pikirlerin hám ideyalar erkinligin, sezimleriniń sheklenbegen formada berilgenligin kóriwimizge boladı. Shayırǵa tán bolǵan tujırımlı pikirler, obrazlı súwretlewler, filosofiyalıq juwmaqlar oqıwshıǵa tásir etedi. A.Sátbaev lirikasında erkin qosıqlar lirikanıń basqa túrleri sıyaqlı tematikalıq jaqtan sheklenbegen. Mazmun erkinligine umtılıwshı shayır súwretlewleri erkin qosıqlarda óziniń poetikalıq kórinisine iye bolǵan. Shayır erkin qosıqlardıń forma salasında erkin háreket etedi. Shayırdıń erkin qosıqlarında formalıq elementlerdiń hárbirinde ózine tán kóriniske, nızamlıqqa iye bolıp keledi. Bul nızamlılıq qosıq mazmunına tiykarlanǵan boladı.

Erkin qosıqlar formalıq elementlerdiń erkin qollanılıwı jaǵınan prozaǵa jaqınlasadı. Bul baǵdardaǵı shegaranı erkin qosıqlardaǵı ırǵaq belgileydi. Írǵaq erkin qosıqlardıń tiykarǵı formalıq komponenti bolıp esaplanadı. Ataǵulla Sátbaevtıń erkin qosıqların úyreniw barısında sonı kóriwimizge boladı: shayır erkin

qosıqlarında tiykarǵı poetikalıq maqsetke erisiwde baslı dıqqat mazmun tereńligine qaratıladı. Sezim hám pikirlewlerge qurılǵan shayır súwretleriniń beriliwine qaray formalıq elementler óziniń jańasha jaylasıw kórinisine iye boladı. Ataǵulla Sátbaevtıń erkin qosıqlarında ırǵaq payda etiwshi birlikler hám avtorlıq punktuaciyanıń qollanılıw ózgesheliklerin analizlewge háreket etemiz. Mısalı:

Gúzdiń sońǵı japıraqları
samal qolında bolar oyınshıq.
Noyabr ayaqlanar...
Saat tınbaydı...
Shıq-shıq-shıq!

Qosıqtıń sońǵı qatarındaǵı qaytalawlar arqalı emocional pikir ayrıqsha intonaciyaǵa qurıladı hám qosıq ırǵaǵın júzege shıǵarıwǵa qatnasadı. Ataǵulla Sátbaevtıń «Gúzgi yadnama» qosıǵında ırǵaqtıń shólkemlesiwinde qaytalawlar belgili orın iyeleydi. Qosıqta «Shıq-shıq-shıq!» degen qatarı qaytalanıp kelip, qosıq ırǵaǵında ózine tán epkindi – intonaciyanı payda etedi.

Juwmaqlap aytqanda, shayır Ataǵulla Sátbaev dóretiwshiliginde ayırım irkilis belgileriniń shayırdıń jeke stiline tán qubılısqa aylanıp, poetikalıq obraz jasaw quralına aylanıp baratırǵanın kóriwimizge boladı. Shayırlardıń individual stillik izlenisleri, dóretiwshilik talantı menen baylanıslı qubılıs bolıp tabıladı. Sońǵı dáwirlerde dástúriylikke tiykarlanǵan poeziyamızdıń mazmun salasında da, forma salasında da ózgerisler júz berdi. S.Ibragimov, B.Genjemuratov, G.Tilewniyazova, D.Nurseytov, A.Sátbaev h.t.b. shayırlardıń erkin qosıqların da usı ózgerislerdiń kórinisleri sıpatında bahalaw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. A.Satbaev. Adasqım kelip tur... Nókis., 2025.

H.ÓTEMURATOVANÍŃ «BAXTALASLAR» GÚRRIŃINDE MISTIKALÍQ SYUJET MOTIVLERI

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna
filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent,
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Annotaciya: Maqalada mistikalıq syujet motivler qaraqalpaq jazıwshısı H.Ótemuratovanıń «Baxtalaslar» gúrrińi mısalında talqıǵa alınǵan. Gúrrińde real dúnya menen ǵayritábiyiy kúshler dúnyasınıń aralasıwı, táǵdir máselesi, Ájel, Ullı Jaratıwshı obrazlarınıń mifologiyalıq sıpatı mısallar kontekstinde úyrenilgen. Ǵayrıtábiyiy dúnya, táǵdir kitabı, adam ómirine sırtqı mistikalıq kúshtiń aralasıwı sıyaqlı mistikalıq motivler mısallar arqalı ilimiy-teoriyalıq jaqtan talqılanǵan.

Gilt sózler: mistika, syujet, motiv, gúrriń, mifologiya, qaharman, konflikt.

Аннотация: В статье мистические мотивы рассматриваются на примере рассказа каракалпакской писательницы Х. Утемуратовой «Спорщики». В

рассказе в контексте примеров изучается смешение реального мира с миром сверхъестественных сил, вопрос судьбы, мифологический характер образов Ажала, Великого Творца. С помощью примеров научно-теоретически обсуждаются такие мистические мотивы, как сверхъестественный мир, судьба, вмешательство внешней мистической силы в жизнь человека.

Ключевые слова: мистика, сюжет, мотив, рассказ, мифология, герой, конфликт.

Abstract: In the article, mystical motifs are discussed using the example of the story "The Competitors" by the Karakalpak writer Kh. Utemuratova. In the story, the mixture of the real world and the world of supernatural forces, the issue of fate, the mythological nature of the images of the Death, the Great Creator are studied in the context of examples. Mystical motifs such as the supernatural world, fate, and the interference of an external mystical force in human life are discussed from a scientific and theoretical point of view through examples.

Keywords: mystery, plot, motif, narrative, mythology, hero, conflict**.**

Mistika janrı - bul, insan aqılı hám logikası menen túsindirip bere almaytuǵın, sırlı, tábiyiy emes hám iláhiy kúshler qatnasatuǵın shıǵarmalar baǵdarı bolıp esaplanadı. Mistikalıq janrdıń tiykarǵı maqseti tereń sırlılıq, belgisizlik hám bazı da qorqıw sezimlerin oyatıw arqalı ómir hám barlıqtıń jasırın táreplerin ashıp kósetiwden ibarat. Mistika janrındaǵı shıǵarmalarda sırtqı kúshler, yaǵnıy, árwaqlar, jinler, sıyqırshılar, perishteler yamasa basqa da tilsimli kúshler qatnasadı. Waqıyalar, ádette, qarańǵıda, tınıshsız, sırlı orınlarda, eski saraylar yamasa awlaq jerlerde júz beredi. Sonday-aq, eki dúnya soqlıǵısıwı júz berip, yaǵnıy, materiallıq (real) dúnya menen ruwxıy (jasırın) dúnya arasındaǵı shegaralar joǵaladı. Shıǵarma qaharmanları, kóbinese, ózleri gúwa bolıp atırǵan hádiyseler sebepli ruwxıy krizisti yamasa qorqınıshlardı basınan keshiredi.

Mistika haqqında rus folklortanıwshısı M.I. Shaxnovich bılay jazadı: «Mistika» (grek tilinen alınǵan mystikos – «jasırın») – tábiyattan tıs kúshlerdiń bar ekenligine iseniw hám hár túrli magiyalıq tilsim usıllar arqalı olar menen tikkeley baylanısqa túsiwge bolatuǵın diniy ideologiyalıq isenim kórinisi» [1.3]. Al. qazaq ádebiyatında mistika haqqında A.Sh. Asqarova tómendegi pikirdi bildiredi: «Mistika negizinde adamnıń tilsim kúshlerge iseniwi hám tábiyattan tıs, jasırın sırlarǵa enip, qarım-qatnas jasay alıw qábileti sıyaqlı mánige iye» [2.111.],

Mistikalıq shıǵarmalarda adam táǵdirindegi qarama-qarsı qubılıslar, mısalı, jaqsılıq penen jamanlıqtıń qarama-qarsı keliwi yamasa ádillik penen ádalatsızlıqtıń gúresi kórkem sáwlelenedi. «Mistikalıq ádebiyat - mistikalıq roman janrı retinde XVIII ásirdiń ortasında Angliyada aǵartıwshılıq dáwirinde baslandı. Mistikalıq mánistegi shıǵarma qaharmanları eles, vampirler yamasa muńlı adamlar, ómirleri jumbaq monaxlar bolǵan» [3.130].

Jáhán ádebiyatında mistikalıq shıǵarmalar Edgar Allan Po, Govard Fillips Lavkraft, Stiven Edvin King sıyaqlı jazıwshılar tárepinen dórelgen bolsa, bul baǵdardaǵı gúrrińler qaraqalpaq ádebiyatında H.Ótemuratovanıń dóretiwshiliginde ayrıqsha kózge taslanadı. Jazıwshınıń «Baxtalaslar» shıǵarmasında reallıq dúnya menen ǵayritábiyiy kúshler dúnyasınıń aralasıwı, Ájel obrazınıń mifologiyalıq sıpatı hám táǵdir máselesi ayrıqsha orın aladı. Gúrrińde máńgilik penen ótkinshilik, ómir menen ólim, táǵdir menen erk, muhabbat penen iyelik etiw arasındaǵı qarama-qarsılıklar sóz etilse, shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası arqalı, insan táǵdirin sırtqı kúsh penen ózgertiwge bolmaytuǵınlıǵın uqtırıw menen birge, shın muhabbatqa súygen adamın erkin tańlawın húrmet etiw arqalı erisiw kerekligi ashıp beriledi.

Shıǵarmadaǵı baslı konflikt – adam qızı menen Ájel arasındaǵı ǵayritábiyiy baylanıs. Ájel, ádettegi adam emes, ol ólimniń simvolı bolǵan mistikalıq kúsh. Ol adamlar dúnyasına kelip, perishte sıyaqlı pák qızdı súyip qaladı. Solay etip, ádette, adam ómirine sırttan tásir etetuǵın Ájel bul gúrrińde sezimge iye bolǵan personajǵa aylanadı. Bul jerde ayrıqsha áhmiyet beretuǵın jaǵday, Ájel (Ólimniń ózi) adamnıń qızına ashıq boladı, yaǵnıy, gúrrińdegi negizgi paradoks, ólim ómirdi súyip qaladı.

Gúrriń ekspoziciyası pák hám gózzal qızdıń artınan eki jigittiń júrgenligi menen baslanadı. Sol ekewdiń biri – student, ekinshisi – Ájel. Usı jerde Ájeldiń kim ekenligi keń túrde tanıstırıladı: ol máńgilik jasaytuǵın, ólim alıp keliwshi ǵayritábiyiy maqluq. Demek, ekspoziciyada bas qaharmanlar, olardıń ózgesheligi hám mistikalıq keńislik tómendegishe tanıstırıladı: *«Ájel... Awa, qádimgi Ájeldiń ózi! Atqaratuǵın xızmeti, máńgilik miynetkeshligi ushın Oǵan Ullı Ruwx eki nárseni sıylıq qılǵan: birinshisi - máńgilik ómir, ekinshisi - jigirma bes jas, bul da máńgige berilgen, ol qartayıw degendi bilmeydi, mudamı jigirma bes jasar ǵoshshaq bolıp tura beredi, onıń denesi tozıw degennen biyxabar. Ol oǵada kúsh Qúdiretli, onıń ayaqları sharshawdı bilmes, adamlar mákan etken jumalaq jerdi menshik qawın atızınday arqayın gezedi, kálegen qam sut emgen bendesin ózinin dúnyasına alıp ketiwge haqılı. Usı júregi qorǵasınnan quyılǵan, san milliard insannıń ólim aldındaǵı kıynalısların kórgende de beti búlk etpegen tasbawır jer betindegi bir periy qızdı súyip qalǵan edi!» [4.36]*

Milliardlaǵan jıl adam ólimine sebep bolıp kelgen Ájel birinshi ret muhabbat sezimin bastan keshiredi, yaǵnıy, ol pák qızdı bir kórgennen súyip qaladı. Qızdıń táǵdir kitabın qarap, onıń studentke turmısqa shıǵatuǵınlıǵın anıqlaydı hám qızǵanıshqa túsedi. Usı jerde shıǵarmanıń baslı konflikti júzege keledi.

Ájel Ullı Jaratıwshıdan qızdı óz dúnyasına alıp ketiwge ruxsat soraydı. Bul olardıń óz ara dialogları arqalı ashıladı. Mısalı:

« –Ullı Táńirim, ruxsat etiń, men sol gúnasız perishteni usımanǵa alıp keleyin? – Ol iyesiniń ayaqlarına jıǵıldı.

– Kitaptan oqıdıń ǵoy, nege onıń jazmıshın, jazılǵan táǵdiyrdi ózgertkiń keledi?

–Men sol janandı jaqsı kórip qaldım, Iyem?

– Ne? Neshshe milliard jıllardan berli talay-talay dilbarlardıń appaq iyeklerinen janın suwırıp kelgen tas júrek Ájel bugin álle qanday qızalaqqa ashıq bolıp qalǵan-bısh? Aqılǵa uǵras kelmeydi! Qısqart, ol adamzat dúnyası ushın jaratılǵan!

– Ullı Jabbarım, ruxsat beriń, men onı tek usı jaqqa alıp kelemen, tek onı kúnige bir ret kórip tursam boladı...» [4.37]

Biraq oǵan Ullı Jaratıwshı tárepinen ruxsat berilmeydi. Sonda Ájel óz betinshe háreket etip, qızdı alıp ketiwge tırısadı. Al, qız onıń usınısın qabıl etpeydi, sebebi ol jerde jasawdı qáleydi, óz ómirin jaqsı kóredi, yaǵnıy, ólim menen ketkisi kelmeydi.

Gúrrińde Ullı Jaratıwshı obrazı - mistikalıq dúnyanıń eń joqarǵı biyligi, ol Ájelden de ústem kúsh. Onıń altın taxtta otırıwı, Ájeldiń isine aralasıwı, adamnıń táǵdirin belgilewi - mifologiyalıq-kosmologiyalıq keńislikti payda etedi.

Shıǵarmadaǵı eń qızıqlı mistikalıq motivlerdiń biri – táǵdir menen adamnıń óz erki arasındaǵı konflikt. Kitapta qızdıń keleshegi aldın ala jazılǵan: ol studentke turmısqa shıǵıwı kerek. Ájel bolsa, sol táǵdirdi ózgertiwge urınadı. Onıń: *«Seniń táǵdiyrińdi men ózgertemen»* [4.37] degen mazmundaǵı sózleri mistikalıq shıǵarmanıń bas máselesin ashıp beredi.

Ájeldiń qızdı zorlap óz dúnyasına alıp ketpekshi boladı. Al, qız qarsılasadı, jılaydı, qutılıwǵa tırısadı. Sol waqıtta qızdıń jılaǵanınan qattı tásirlengen Ájel óz isiniń qanshelli turpayı hám úlken qátelik ekenligin sezinedi. Qızdıń: «*Meniń ele jasaǵım keledi!»* [4.38] degen mazmundaǵı qarsılıǵı - ómirdi tańlaw motiviniń tiykarǵı kórinisi. Ol máńgilik dúnyanıń wádesine qızıqpaydı. Onıń ushın ótkinshi bolsa da reallıq ómir qımbat. Demek, shıǵarmada, máńgilik ómirden de erkin ómir artıq degen ideyalıq túsinik qáliplesedi.

Waqıya barısında student te qızǵa muhabbatın bildiredi, biraq ol Ájeldiń bar ekenliginen pútkilley xabarsız edi. Solay etip, qızdıń átirapında eki «baxtalas» payda boladı. Shıǵarmanıń ataması da usı konfliktten kelip shıǵadı. Demek, shıǵarmanıń baslı ideyasında adam ómiri qısqa bolsa da, onıń qádiriniń bálent, adam óz ómirin hám tańlawın óz erki menen qorǵawı kerek degen filosofiyalıq oy turadı.

Avtor adamdı tek táǵdirge baǵınıshlı jaratılıs sıpatında súwretlep qoymastan, óz tańlawına, erkine hám sezimine iye insan retinde ashıp kórsetedi. Ájeldiń qızdı óz dúnyasına alıp ketpekshi bolıwı arqalı birewdiń erkin óz qálewine baǵınıshlı etiwge bolmaytuǵını kórsetiledi. Al qızdıń ólimnen bas tartıp, ómirdi tańlawı - shıǵarmanıń eń áhmiyetli ideyalıq túyini bolıp tabıladı.

Gúrrińde jazıwshı tárepinen mistikalıq hám fantastikalıq elementler ónimli qollanılǵan. Máńgilik ómir súriwshi Ájeldiń ápiwayı ashıq jigitke aynalıwı, Ullı Jaratıwshı menen pikir talastırıwı dástúriy mifologiyalıq túsinikti jańasha interpretaciyalawǵa múmkinshilik beredi.

Juwmaqlap aytqanda, H.Ótemuratovanıń «Baxtalaslar» gúrrińi mifologiyalıq obrazlar hám motivlerdiń házirgi qaraqalpaq prozasında transformaciyalanıwınıń ájayıp úlgisi bolıp tabıladı. Shıǵarmadaǵı mistikalıq syujet tek fantastikalıq waqıya jaratıw ushın emes, al insan ómiriniń mánisin, erkin tańlaw huqıqın hám muhabbattıń haqıyqıy tábiyatın filosofiyalıq jaqtan talqılaw quralı sıpatında xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Шахнович М.И. Современная мистика в свете науки. – М.,Наука, 195-65. – 205 с.

2. Асқарова А.Ш., Қулманов Қ.С. Қазақ әңгімелеріндегі мистикалық мотивтер // Вестник Евразийского национального университета Л.Н.Гумилева. Серия Филология. ISSN: 2616-678X, eISSN: 2663-1288. №4 (145)/2023. – с.109-120.

3. Асқарова А.Ш. Қазақ және шет ел прозасындағы мистика// «Керуен» ғылыми журналы. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. ISSN 2078-8134. 73 (№4), 2021. – В.127-138.

4. Өтемуратова Ҳ. Жулдызым жоқары. (Новеллалар, гүрриңлер). – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995. – Б. 35-42.

«MÁSPATSHA» DÁSTANÍNÍŃ IZERTLENIW MÁSELELERI

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna

filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent,

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq xalıq dástanı «Máspatsha»nıń izertleniw tariyxı haqqında talqı jasalǵan. Bul dástannıń bir neshe variantlarınıń bar ekenligi, folklortanıw iliminde izertleniw barısı talqıǵa alınǵan. Dástannıń ideyalıq - kórkemlik ózgeshelikleri mısallar arqalı talqılanǵan.

Gilt sózler: dástan, variant, jıraw, ertek, syujet, kórkemlik, sheberlik.

Аннотация: В статье анализируется история изучения каракалпакского народного эпоса «Маспатша». Существование нескольких вариантов этого эпоса и процесс его исследования в фольклористике обсуждались. Идейно-художественные особенности эпоса были проанализированы на примерах.

Ключевые слова: дастан, вариант, жырау, сказка, сюжет, художественность, мастерство.

Abstract: The article analyzes the history of the study of the Karakalpak folk epic "Maspatsha". The existence of several versions of this dastan and the research process in folklore studies have been discussed. The ideological and artistic features of the epic are analyzed through examples.

Keywords: dastan, variant, bard, fairy tale, plot, artistry, mastery.

Qaraqalpaq xalıq dástanı «Máspatsha» dástanı xalqımızdıń súyip oqıytugın dástanlarınıń biri. Dástandı janrı jaǵınan ilimpazlar liro-eposlıq dástan dep esaplaydı. Biraq bul dástan óziniń mazmunı, stili boyınsha taza liroeposlıq dástan emes, qaharmanlıq – romantikalıq dástan dew durısıraq boladı [1.61-62].

«Máspatsha» dástanı tek qaraqalpaqlar arasında ǵana taralǵan. Dástanınıń házirge shekem úsh variantı jazıp alınǵan. Olardan birinshisi 1934-jılı Taxtakópir rayonındaǵı Tóre jıraw Begman ulınan, ekinshi variantı taǵı sol rayondaǵı Ábdimurat jıraw Arzımbet ulınan 1938-jılı jazıp alınǵan. Bul variant eki ret: 1939-jılı «Ádebiy almanax»tıń №1 hám №2 sanlarında jáne 1940-jılı Tórtkúlde Qaraqalpaq Mámleket baspası tarepinen kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Úshinshi variantı 1956-jılı A.Karimov tárepinen Qaraqalpaqstan xalıq jırawı Qıyas Qayratdinovtan jazıp alınıp, 1958-jılı Nókiste basılıp shıqtı [3.243-244]. Sonday-aq, ilimpaz A.Áliev bulardan basqa dástannıń ertek formasındaǵı variantınıń bar ekenligin, bul ertek túrindegi dástannıń Ferǵana wálayatında jasaǵan Bóribaqshı Sadıq ulınan M.Afzalov tárepinen jazıp alınǵan variant ekenligin atap ótedi [2.61-62]..Dástannıń bul variantları syujet qurılısı jaǵınan bir-birine uqsas keledi. Solardıń ishindegi eń kólemlisi hám mazmunı jaǵınan, sonday-aq forması jaǵınan da eń jaqsısı Qıyas Qayratdinov variantı esaplanadı. Kólemi 9 mıń qatar shamasında qosıq penen keledi [4.255].

«Máspatsha» dástanı qosıq penen qara sóz aralas jazılǵan dástan. Q.Maqsetov «Máspatsha» dástanınıń variantları tuwralı, «Qıyas jıraw variantı kórkemligi jaǵınan júdá joqarı dárejede. Bul dástanda qıyas jırawdıń sheberliginiń tasqınlaǵan yoshı kórinedi. Qaraqalpaq jırawlarınıń dóretiwshilik tariyxında sol nárse bayqaladı, yaǵnıy, olar ózleriniń repertuarındaǵı bir dástandı basqa dástanlarga qaraǵanda ayrıqsha talant penen jırlaydı. Qıyas jırawdıń bergen «Máspatsha»sı da usınday dástan. Onda qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń tiliniń baylıǵınıń ushan-teńiz múmkinligi berilgen» [4.256], – degen bahalı pikirdi bildiredi.

«Máspatsha» dástanın haqqında A.Áliev: «Qaraqalpaq awızeki ádebiyatındaǵı eń áhmiyetli xalıq dóretpeleriniń bir bolǵan «Máspatsha» dástanındaǵı tiykarǵı ideya – eldi hám muhabbattı qorǵaw» [2.212], -dep unamlı bahalaydı. Al, dástannıń dórelgen dáwiri haqqında folklortanıwshı ilimpazlar XVIII ásir degen pikirdi aytadı. Ilimpaz A.Áliev «Dástannıń dóretiliwi eń beri bolǵanda XVII ásirde bolıp, XIX ásirde kúshli ózgeriske ushıraǵan» degen pikirdi bildirgen [1.62].

«Máspatsha» dástanınıń A.Karimov tárepinen Qıyas jıraw Qayratdinovtan jazıp alınǵan variantı «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlılıǵınıń X tomında berilgen bolsa, 100 tomlıqtıń 10-tomında A.Áliev tárepinen 1960-jılı Qayıpnazar jıraw Qálimbetovtan jazıp alınǵan variantı Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń 10-tomında berilgen [6.177-225]. Al, 57-58-tomlarda dástannvıń eki variantı,

Q.Ayımbetov tárepinen Tóre jıraw Begman ulınan 1934-jılı jazıp alınǵan variantı [7.53-70] hám Qıyas jıraw Qayratdinovtan A.Karimov tárepinen 1956-jılı jazıp alınǵan variantları [7.713-161] keltirilgen.

«Máspatsha» dástanıń eń tolıǵı Qıyas jıraw variantı bolıp tabıladı. Dástan mazmunı tómendegishe: «Buxara jurtında Keneges elinde Ábdikárim degen bay boladı. Biyperzentligine zarlanıp, qudaydan bir perzent tileydi. Bir kúni bay túsinde «Ǵayıp – erenlerdi» kórip, olar Ábdikárimniń bir balalı bolatuǵınlıǵın aytadı:

Xalıq ústinen ası bar,
Qıyın jerlerde dosı bar,
Dushpannan alar janı bar,
Bir óziniń basında,
Qırq adamnıń aqılı bar,
Bir mıń jılǵa oshpestey,
Otız eki jası bar,
Bermek boldı qudayım,
Biz esittik shárti bar,
Názer saldı ullı patsha,
Aytqan sózler saǵan jaqsa,
Xabar tawıp-tolıp, taspa,
Ul berdi dep asıp-saspa,
Qırıq balanıń ornın tutar,
Atın qoysań Máspatsha… [5.22]

Solay etip, Ábdikárimniń kempiri jolbarıstıń júregine jerip, bir ul tuwadı, atın Máspatsha qoyadı.

Máspatsha erjetken soń ózine múnásip qız izleydi. Túsinde Ayparshanı kórip, onı izlep ketedi. Shırshıq daryasınıń boyındaǵı Tama elindegi Ǵarǵabay degen kisiniń kómegi menen Labaqbaydıń qızı Ayparshanı ayttıradı. Labaqbay Máspatshaǵa kelisim beredi. Máspatshanı kórgen Ayparsha jigitti jaqsı kórip qaladı. Máspatsha Labaqbaydıń wádesin orınlaydı hám Ayparshanı alıp, óz eline qaytadı. Qalmaqtıń xanı Babaxan da Ayparshaǵa ashıq edi, ol jolda shıǵıp Máspatshanıń qolınan qızdı alıp qalmaqshı boladı.

Shardene baba - Babaxannıń kómekshisi, hiyleker, ol Máspatsha menen Ayparshaǵa kóp jamanlıq isler isleydi. Máspatsha menen Babaxan, Shardene baba arasındaǵı uzaq waqıtqa sozılǵan urısta Máspatsha batırlıǵı menen Ayparshanıń batırlıǵı menen kózge túsedi. Nátiyjede, Ayparsha menen Máspatsha Babaxandı jeńedi. Sonda da Babaxan, olardan ósh alıwdı oylaydı. Ayparsha menen Máspatsha eline jete almay júrgeninde Babaxannıń ornına xan bolǵan Orazalı xan Alańǵasar dáw degendi xat jollap shaqırıp alıp, Máspatshaǵa karsı jiberedi. Alańǵasar menen Máspatsha jolda ushırasadı, urıs boladı. Urısta Máspatsha jaraqatlanadı, al,

Ayparsha qolǵa túsedi hám Orazalı xannıń qalasına ákelinedi, hár kimniń úyinde bir kún tezek teretuǵın boladı.

Ayparsha bir bala, bir qız tuwadı. Ol balalardı sol eldegi tanıslarınıń járdemi menen saqlaydı.

Máspatshanıń ákesi Ábdikárim bay qasına adamlardı ertip, jei jıldan beri ǵayıp ketken balasın izlep, Labaqbayǵa keledi. Balasınıń dushpan tárepinen azaplanıp atırǵanın esitedi. Ol Ayparsha bolıp atırǵan qalaǵa qálender bolıp baradı. Ayparsha menen tabısıp, balaların alıp, qaladan jasırınıp shıǵadı, balalar da kúshli jigitler bolıp ósedi.

Ábdikárim baydıń 40 jigitine Ayparsha, balaları, sol qaladaǵı tanısları menen qosılıp, qaladan shıǵa bergende Orazalı xannıń áskerleri menen urısadı.

Ayparsha Orazalı xannıń áskerlerin jeńip, Orazalı xannıń ózin balasına shaldıradı. Orazalı xannıń elindegi Ayparshaǵa járdemlesken kempirdiń balası Qaramandı sol jurtqa xan etip tiklep, ruxsat sorap, eline qaytadı. Jolda kiyatırıp Párli taw degen jerge kelgende Ayparsha balalarına: «Usı ataǹnıń ólgen jeri» dep eske túsiredi. Sol jerde biraz irkilip, ótken-ketkendi eske túsiredi. Soǹınan, usı jerde atası, balası, qızı, Ayparsha jawda jaradar bolıwı menen kún keshirip otırǵan Máspatsha menen kórisip, olar tabısıp, eline qaytadı.

Juwmaqlap aytqanda, «Máspatsha» dástanı qaraqalpaq xalqınıń biybaha ruwxıy ǵáziynesi. Usınday folklorlıq shıǵarmalardı úyreniw, izertlew búgingi folklortanıw ilimindegi áhmiyetli máselelerden biri. Dástan jas áwladtı Watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Әлиев А. «Мәспатша» дәстанының вариантлары // Өзбекстан ИА ҚҚб «Хабаршы»сы, 1961, №4, 61-62-бетлер

2. Әлиев А. «Мәспатша» дәстанының идеялық багдарлары // «Әмиўдәрья», 1962, №5, 212-бет;

3. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. –Нөкис, Қарақалпақстан, 1979. – 371 б.

4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис, «Билим», 1996. – 340 б.

5. Қарақалпақ фольклоры (Көп томлық). X том. Мәспатша. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1982. – 240 б.

6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 9-14 томлар. – Ташкент, Маънавият, 2009. - 535-б.

7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 55-66 томлар. – Нөкис, Илим, 2013. -462 б.

I.YUSUPOV DÓRETIWSHILIGINDE FAUNALIQ OBRAZLARDIŃ JASALIW ÓZGESHELIKLERI

Arziev Sharapatdin Abdiraxmanovich.
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti w.w.a.

Annotaciya: Maqalada ataqlı shayır I.Yusupovtıń poeziyalıq shıǵarmalarında faunalıq obrazlardıń jasalıw ózgehseligi haqqında sóz etiledi.

Annotatsiya: Maqolada mashhur shoir I.Yusupovning she'riy asarlarida faunistik obrazlarning yaratilish xususiyati haqida so'z yuritiladi.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности создания фаунистических образов в поэтических произведениях известного поэта И. Юсупова.

Abstract: This article examines the characteristics of creating faunistic images in the poetic works of the famous poet I. Yusupov.

Dúnya ádebiyattanıw iliminde faunalıq obrazlar (zoonimler, totemik túsinikler, tábiyat poetikası hám animalistika) máselesi folkloristika, mifologiya, komparativistika hám ekosın (ekokritika) baǵdarlarında tereń izertlengen. Bul tarawda ilimiy-teoriyalıq tiykarlardı jaratqan belgili ádebiyattanıwshı ilimpazlar óz pikirlerin bildirgen.

Dúnya folkloristikası hám salıstırmalı ádebiyattanıwda faunalıq obrazlardıń kelip shıǵıwın dáslep mifologiyalıq túsinikler hám totemizm menen baylanıstırǵan A.Veselovskiy óziniń "Историческая поэтика"[2] miynetinde áyyemgi insannıń qorshaǵan tábiyatqa, ásirese haywanat dúnyasına animistlik kóz qarasta bolǵanın, soǹın ala bul obrazlardıń kórkem-estetikalıq mánige iye bolıp, poeziyada metafora hám simvolǵa aylanǵanın kórsetken.

Psixoanalitikalıq ádebiyattanıwda K.Yung kóz qarası boyınsha faunalıq obrazlar (qasqır, búrkit, tuye, aqquw) ulıwma adamzatlıq arxetipler retinde qaralıwı kerek ekenin aytıp ótken. Dúnya ádebiyatında bul obrazlar málim bir millet yamasa shayırdıń ǵana emes, bálki pútkil adamzattıń ruwxıy miyrası sıpatında talqılanadı.[3]

XX ásirdiń aqırı hám XXI ásirdiń baslarında dúnya ádebiyattanıwında payda bolǵan "ekosın" baǵdarı ádebiyattaǵı tábiyat, flora hám fauna súwretlerin – jasalma fon emes, bálki ayrıqsha ekologiyalıq-filosofiyalıq keńislik retinde úyrenedi. L.Buell hám basqa alımlardıń pikirinshe, shayır-jazıwshılardıń faunalıq obrazlarǵa múráját etiliwi – adamnıń tabiyattaǵı ornın qayta anıqlawǵa, joǵalıp baratırǵan ruwxiylıq baylanıstı qayta tiklewge umtılıwı bolıp tabıladı.

Ibrayım Yusopov poeziyasında faunalıq obrazlar (haywanat dúnyasına baylanıslı obrazlar hám salıstırıwlar) shayırdıń ózgeshe súwretlew sheberligin, xalıqlıq penen úzilmes baylanısın hám filosofiyalıq kóz qaraslarınıń tereńligin kórsetetuǵın tiykarǵı qurallardıń biri. Shayır tábiyat penen insan psixologiyasın, jámiyet ómiri menen ishki keńislikti baylanıstırıp, faunalıq obrazlar arqalı xalıqtıń turmıs tájiriyesin, minez-qulqın hám milliy ruwxın sheber ashıp bergen.

[2] Веселовский А.Н. Историческая поэтика. -М. Высшая школа. 1988. – С. 410
[3] Юнг К.Г. Архетип и символ. Канон +. 2015

I.Yusopov dóretiwshiligindegi faunalıq obrazlardıń jasalıw ózgeshelikleri tómendegi tiykarǵı baǵdarlarda kórinedi:

Milliy kolorit hám tábiyat kórinisleri: Qaraqalpaqstan tábiyatı, Ámiwdárya boyları, qumlar hám dalalar menen baylanıslı qus, haywan obrazları shayırdıń lirikalıq qaharmanınıń ishki dúnyasın jetkeriwde tiykarǵı fon wazıypasın atqaradı. Mısalı, shayırdıń qosıqlarında **búlbil, aqquw, qarlıǵash, poshsha torǵay, at** sıyaqlı obrazlar insan óniri menen tıǵız birlesip ketken.

Psixologiyalıq parallelizm: Faunalıq obrazlar kóbinese insannıń ruwxiylıq jaǵdayın, quwanıshın yamasa qayǵı-muńın sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Quslar (saǵınısh hám jalgızlıq simvolı retindegi aqquwlar) arqalı shayırdıń waqıt, ómirdiń ótiwi hám ana jurtqa bolǵan muhabbatı súwretlenedi.

Metafora hám teńewler: I.Yusopov poeziyasında haywanat dúnyası wákilleriniń háreketleri, sırtqı kórinisleri yamasa minez-qulqı adamlarǵa qarata metaforalıq máni beredi. **At** obrazı er jigittiń qanatı, sadıq serigi retinde kórsetilse, **qus** obrazı erkinlik, árman hám ruwxıy halatlarınıń belgisi bolıp xizmet etedi.

Filosofiyalıq-didaktikalıq mánisi: Faunalıq obrazlar arqalı shayırdıń ómir hám ólim, jaqsılıq penen jamatlıq, waqıt hám qádriyatlar haqqındaǵı oyları ulıwmalasadı. Haywanat dúnyasınıń tábiyiy nızamları arqalı adamgershilik principleri salıstırıladı hám oqıwshıǵa oy saladı.

I.Yusopov poeziyasındaǵı faunalıq obrazlardı usı dúnyaxalıq ilimiy koncepciyalar (mifologiyalıq-arxetipik qatlam, tilshilik poetika hám ekokritikalıq kózqarastıń sintezi tiykarında) tiykarında keńnen hám tereń izertlew múmkin.

Lingvistika hám poeziya baylanısın úyrengen A.Potebnya poeziyadaǵı obrazlılıqtıń, ásirese tábiyat hám faunalıq teńewlerdiń tildiń sózdik mániden (etimologiyasınan) baslanatuǵının atap ótken. Onıń pikirinshe, haywanat dúnyasına tiyisli háreket yamasa belgiler adamnıń ishki dúnyasın ashıwda eń áyyemgi "ishki forma" (внутренная форма слова) wazıypasın atqaradı.[4]

Ádebiyattıń barlıq janrlarında avtor turmıslıq materialdı óz júregi arqalı ótkeriwi, óziniń jan sezimi menen suwǵarıwı shárt. Bul lirikaǵa da tán bolıp, onda shayırdıń ruwxıy dúnyasınıń baylıǵı, fantaziyası, joqarı adamgershilik sezimleri epikalıq shıǵarmalardaǵıday basqa personajlar arqalı emes, al shayırdıń lirikalıq "men"i arqalı beriledi. Mine, sonıń ushın shayır lirikada óziniń oy-sezimlerin keń ráwishte sáwlelendiredi.

Aydın kólde sayran salǵan qońır ǵaz
Seni kórsem qıs kúnlerim bolar jaz.
Seni kórsem qanat baylap qıyalım,
Jas júregim ózin biylep tura almas.

Qanatıńda keler báhár áyyyamı,
Báhárde bas qossa quslardıń jámi
Qasqaldaq, birqazan, kóldiń qutanı
Saǵan arıwlıqta awqam bola almas.[5]

[4] Потебня А. Мысль и язык. Избранные работы. -М. Юрайт. 2016.

[5] Юсупов И. Заман ағымы. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1968. Б.80

I.Yusupovtıń ”Qońır ǵaz” qosıǵınan alıǵan bul qatarlarda ǵazlardıń sulıwlıǵına háwes etiw menen birge olardı táriyplewde olarǵa tilekleslik sezimlerin berip obraz – lirikalıq qaharman obrazı bolıp, ol lirikalıq subekt, al, qosıqta lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin, halatın, aytpaqshı bolıp turǵan oyın sáwlelendiriwge qatnasıp turǵan *«qońır ǵaz»* - lirikalıq obekt wazıypasın atqarǵan.

Lirikalıq subyekt penen lirikalıq obyekttiń qatnasına keletuǵın bolsaq, shıǵarmada lirikalıq obekt lirikalıq subekttiń xarakterin jetilistiriw, tolıq ashıp beriw ushın xızmet etedi.

Shayır poeziyasındada dáwir shınlıǵı, adamlardıń tábiyatqa itibarsızlıǵı nátiyjesinde júz bergen ekologiyalıq apatshılıqlar, onıń aqıbetleri jónindegi kózqarasların kúshli poetikalıq pafos penen súwretleydi. Zaman shınlıǵın sáwlelendiriwi, ideyalıq naqma-naqlıǵı menen birge qaraqalpaq tiliniń seslik obrazlılıǵına, stillik baylıqlarına, ásirese, kórkem sózdiń túrli qubılıwlarına iye bold-

ШЫҒЫС ҲӘМ ТҮРКИЙ ӘДЕБИЯТЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ ДИФФУЗИЯ ДӘСТҮРЛЕРИ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич

Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD), доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Жанр диффузияси, жанр синтези, оралиқ жанрлар, Шарқ адабиёти, туркий адабиёт, нома жанри, достон, ҳикоят, Бобурнома, Шоҳнома, Қобуснома, Муҳаббатнома, роман-эссе, бадиий анъана, жанр эволюцияси

Ключевые слова: Жанровая диффузия, жанровый синтез, промежуточные жанры, восточная литература, тюркская литература, жанр мелодии, эпос, рассказ, Бабурнаме, Шахнаме, Кабуснаме, Мухаббатнаме, роман-эссе, художественная традиция, эволюция жанра

Keywords: Genre diffusion, genre synthesis, intermediate genres, Eastern literature, Turkic literature, melodic genre, epic, story, Baburnama, Shahnameh, Qabusnama, Muhabbatnama, novel-essay, artistic tradition, genre evolution

Әдебий жанрлардың тарийхый раўажланыў басқышлары ҳәм олардың бир-биринен ажыралыўы, сыпатлы белгилерге ийе болып, өз алдына көркемлик форма сыпатында қәлиплесиўи менен шекленип қалмайды. Әдебий процесстиң барлық дәўирлеринде жанрлардың өзара жақынласыўы бириниң екиншисине композициялық ҳәм т.б. көркемлик элементлердиң өтиўи даўам етип келген. Сол себепли жанрлар тарийхында ажыралып шығыў, араласыўы ҳәм қайта биригиў процесслериниң өзара байланысы сыпатында баҳалаў теориялық жақтан дурыс шешим деп билемиз.

Шығыс ҳәм түркий халықлар әдебиятында поэзия, философия, мемуар, шежире, рәўият, ҳикая ҳәм фольклорлық дәстүрлер раўажланыў даўамында бир-биринен ажыралмаған. Бир шығарма қурамында бир неше жанрлық

формалардың ислетилиўи көркем ойлаўдың турақлы формасы болған. Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияны бүгинги роман, эссе яки мемуар жанрларының өлшемлери менен белгилеўге болмайды. Себеби, орта әсирлик әдебий система жанрлық жиклеўден өзгеше эстетикалық заңлылықларға сүйенген. Сол дәўир шығармаларында көркем баянлаўдың философиялық ойлаў, авторлық позиция, дидактикалық ой-пикир ҳәм лирикалық шегинис пенен араласыўы соңғы қоспа жанрлық формалардың пайда болыўына узақ тарийхый раўажланыўының бағдарын белгилеп берди.

Бул мәселе бойынша И.Ёқубов: - «…Наўайының «Муҳбул-ул-қулб» шығармасы үйрениў барысында, руўхый, әдеп-икрамлылық, философиялық, эстетикалық көзқараслардың қысса, тарийх, шежирегөй формасында баян етилиўи автордың қаҳарман қәлби ҳәм келбети (авторлық позиция), жоқары интелектуал дәрежеси менен дусласамыз» [1:165] - деп көрсетеди. Бул мәселени үйрениўде «жанрлық синкретизм», «жанрлық байланыс», «жанрлық синтез», «жанрлық диффузия» түсиниклери бир-биринен парқ етеди. Жанрлық синкретизм көркем өнер түрлери ҳәм көркем формалардың еле толық ажыралмаған дәслепки бирлигин аңлатады. Жанрлық синтез – бир неше жанрлардың бир шығарма структурасында мақсетли түрде араласыўына айтады. Ал жанрлық диффузия бир жанрға тән белгилердиң басқа жанр структурасына өтиўи, сол арқалы оның поэтикасын өзгертиретуғын процесс болып табылады. Бул қубылыслар тарийхый жақтан бир-бири менен байланыслы. Ең дәслеп синкретикалық ойлаўдан ажыралып шыққан жанрлар кейинги дәўирлерде қайтадан өзара араласып, синтезлик ҳәм диффузиялық формаларды пайда етеди. Сол себепли Д.С. Лихачев орта әсирлик әдебиятта «жанрлар өзара байланыслы бир пүтин системаны қурайды» [2:42-43] - деген пикирге келеди.

Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияның тийкарғы дәреги аўызеки ҳәм жазба дәстүрлердиң өзара байланысында көринеди. Бир қатар жазба естеликлер халық арасында бурыннан жасап келген миф-әпсаналарды, аңыз-рәўиятларды, ушырма сөз, нақыл-мақаллар ҳәм т.б. эпикалық сюжетлерди өзиниң структурасына еркин қабыллаған. Бирақ, оларды өзгериссиз қайталамаған, авторлық идеяға ҳәм жазба әдебияттың эстетикалық талапларына муўапық қайта ислеген. Мысалы, Әбилқасым Фердаўсийдиң «Шахнама» шығармасы тарийхый хроника, мифологиялық баянлама, қаҳарманлық дәстан, генеалогиялық шежире ҳәм философиялық көзқарас элементлерин бирлестиреди. Шығарманың композициясы Иран патшаларының избе-из тарийхына бағышланған болса да, онда мифологиялық дәўир қаҳарманлық дәўир ҳәм тарийхый дәўир бир-бири менен сыбайлас түрде байланысып келеди. Бунда тарийхый ўақыт пенен мифологиялық ўақыт, жеке инсан тәғдири менен мәмлекет тәғдири, эпикалық баянлаў менен авторлық-философиялық баҳалаў бир структура шеңберинде синтезленеди. «Ўақыялардың избе-из сүўретлениўи композициялық жақтан толық цикл (дәстан) болып, оларда шегинислер: арнаўлар, дидактикалық ҳәм философиялық фрагментлер, гүрриңлер, жеке пикирлер ҳәм лирикалық

шегинислер киргизилген». [8] Демек, «Шахнама»ның қаҳарманлық эпос шеңберинен шығып, тарийхый баянлаў, мифологиялық сюжет, философиялық көзқарас, дидактикалық нәсият ҳәм авторлық субъективликти бир пүтин көркем системаға бириктирилгенин дәлиллейди. Сол себепли «Шахнама» шығармасы Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузияның ең дәслепки үлгилериниң бири болып табылады.

«Шахнама»ның жанрлық тәбиятын қаҳарманлық эпос түсиниги менен баҳалаў оның көркемлик структурасын толық ашпайды. Шығармада эпосқа тән болған көлемли ўақыялар менен бир қатар, трагедиялық конфликт, лирикалық жоқлаў, дидактикалық нәсият ҳәм тарийхый мағлыўматлар бар. Рустем ҳәм Сухраб, Сияўыш ҳәм т.б. ҳаққындағы сюжетлерде қаҳарманлық (батырлық) сыпатламалар инсан тәғдириниң трагедиясы менен биригеди. Ал патшалар ҳаққындағы бөлимлеринде көркем образлар мәмлекетлик басқарыў, әдиллик, бийлик ҳәм жуўапкершилик мәселелерин талқылаўдың қуралына айланады. Сол себепли, «Уллы Фердаўсийдиң өлмес «Шахнама»сында халық қаҳарманлығы, Ана Ўатанды сүйиў, тынышлық, әдиллик, ағартыўшылық идеялары мыңнан зыят қаҳарманлар тымсалында, жүзлеген мифологиялық, тарийхый, турмыслық ўақыяларды сүўретлеў процессинде жоқары пафос пенен сәўлелендирилген». [7:4] Усы тәрептен «Шахнама» Шығыс әдебиятындағы эпикалық жанрдың ашықлығын көрсетеди. Эпикалық сюжет философиялық ҳәм тарийхый мазмунды қабыллаў арқалы дәстүрий батырлық жыр шеңберинен шығып, халықтың руўыхый ағымын сақлаўшы улыўма миллий энциклопедиялық шығарма дәрежесине көтериледи.

Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияның және бир формасы қысса-ҳикаялардың дидактикалық ҳәм романтикалық дәстанлардың композициясына енгизилиўи болып табылады. Атап айтқанда Низамий Ганжаўыйдиң «Ҳамса»сына киретуғын дәстанлық шығармаларында тийкарғы сюжет пенен бир қатарда көплеген қосымша ҳикаятлар, қыссалар ҳәм авторлық философиялық көзқараслар, лирикалық шегинислер қолланылады. Олар шығарманың тийкарғы сюжетлик желисинен сырттағы артық элемент емес, ал автор концепциясын кеңейтетуғын ишки композициялық қатлам болып есапланады. Әсиресе, «Махзан ул-асрор» дәстаны философиялық-дидактикалық мазмун, лирикалық шегинис, нәсият ҳәм қысқа сюжетли ҳикаялардың синтезинен қурылған. Онда әдеп-икрамлылық түсиниклер логикалық баянлаў арқалы емес, ўақыялар, турмыслық дәлиллер ҳәм рәмзий образлар арқалы ашылады. [3:14]

Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузия төмендеги тийкарғы формаларда жүзеге асқан: поэзия менен философиялық-дидактикалық пикирдиң биригиўи; жазба әдебият пенен аўызеки фольклорлық сюжетлердиң өзара байланысы; эпикалық баянлаўға лирикалық ҳәм драмалық элементлердиң ениўи; тарийхнама, мемуар, саяхатнама ҳәм көркем сүўретлеўдиң синтези; авторлық «мен», жеке тәжирийбе ҳәм жәмийетлик-философиялық жуўмақтың бир пүтин баянлаўға айланыўы болып табылады. Усы дәстүрлерди жанрлық системаның раўажланыўындағы қосымша яки

өткинши күбылыс деп баҳалаў жеткиликсиз. Олар Шығыс көркем ойлаўының тийкарғы поэтикалық принциплериниң бири болып табылады. Дөретиўши ушын көркем шығарма тек эстетикалық форма емес, ал өтмишти сақлаў, билим бериў, әдепликке бағдар көрсетиў, жеке тәжирийбени улыўмаластырыў ҳәм жәмийет пенен руўхый сәўбетлесиў қуралы болған. Сол себепли Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузия дәстүрлери кейинги түркий жазба әдебияттың жанрлық раўажланыўына күшли тәсир етти. Сондай-ақ Юсуп Ҳас Ҳажиб, Ахмет Югнакий, Мамуд Қашқарий ҳәм т.б. сөз зергерлериниң жазба естеликлерде усы синкретлик ҳәм синтезлик принциплер даўам еттирилди.

Әдебиятлар

[1]. Ёқубов И. Мустақаллик даври ўзбек романлари поэтикаси (монография). – Тошкент: Nurafshon business, 2021. – Б.165.

[2]. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979. – С.42-43

[3]. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси) – Тошкент: Камалак, 2016. – Б.14.

[4]. Жўрақулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. фил.фан.докт. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. Б.15.

[5]. Жўрақулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. (монография). – Тошкент: Турон-иқбол, 2017. Б.56.

[6]. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr-O‘zbekiston, 2009. – Б. 5.

[7]. Ҳомидов Ҳ. «Шоҳнома»нинг шуҳрати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б.4.

[8].https://bigenc.ru/wiki/%D0%A4%D0%B8%D1%80%D0%B4%D0%BE%D1%83%D1%81%D0%B8?utm_source=chatgpt.com

A.ABDIEVTIŃ “ÓMIR, ÓLIM HÁM ÓMIR” ROMAN-DIALOGIYASÍNDA FOLKLORLÍQ JANRLARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Allamuratova Z.

Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), Berdaq atındaǵı QMU docenti

Jazba ádebiyat hám folklor bárqulla bir-birin tolıqtırıp júredi. Folklorlıq úlgilerdiı jazıwshılardıń túrli poetikalıq funkciyalardan sheberlik penen paydalana alıwına baylanıslı. Folklor janrları (ertekler, dástanlar, naqıl-maqallar, ápsanalar h.t.b) ádebiy shıǵarmalarda obrazlar, syujetler, motivler, tillik qurallar hám stillik ózgeshelikler arqalı qollanıladı. Jazıwshılar milliy ideya hám xarakterlerdi tereńirek ashıw, shıǵarmaǵa ózine tánlik hám milliy ruwx baǵıshlaw, universal tematikalardı jergilikli kontekstte bildiriw ushın paydalanadı, bul bolsa shıǵarmanı bayıtadı hám xalıqtıń mádeniy kórinisin janlandıradı.

A.Ábdievtiń “Ómir, ólim hám ómir” romanınıń birinshi kitabı “Áyyemgi qaraqalpaqlar” shıǵarmasında da joqarıda biz sanap ótken maqsetlerde folklorlıq túrli janrlardıń poetikalıq funkciyalarınan paydalanılǵan. Romanda: 1) qaharmanlıq dástanlardaǵı folklorlıq motivlerdi; 2) termelerdi; 3) ápsana hám ráwiyatlardı;

4) salt-dástúr jırların; 5) kishi folklorlıq janrlar – naqıl-maqallardı kóriwimizge boladı hám bulardıń hárbiriniń óz poetikalıq funkciyası bar.

“Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanı prolog penen baslanadı. Bul shıǵısqa tán tariyxıy shıǵarma, shejirelerdiń baslanıwında qollanılatuǵın tradiciya esaplanadı. Shejirelerde dúnya, tirishilik hám adamzattıń jaratılıwı menen baylanıslı ápsanalar prolog ornında shártli túrde qollanıladı. Bul jerde biz avtordıń shıǵısqa tán bayanlaw tradiciyasına sadıq qalǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Xronologiyalıq tárizde kompoziciya qura alǵan jazıwshı Jerdiń payda bolıwı, ondaǵı tirishilik hám Adam Atanıń payda bolıwına baylanıslı ápsanalardı ulıwmalastırǵan halda, ádebiy kontekst penen jańa dóretiwshilik qatnas isleydi, óz laboratoriyasında qayta isleydi: «Barlıq zat tuwıladı, dóreledi, yáki soǵıladı, sol sıyaqlı umıtıladı, tozadı yamasa óledi. Máselen, adam yáki ań-qus tuwıladı hám óledi; saz yamasa qosıq dóreydi hám bara-bara umıtıladı; arba, ustaxana, imarat soǵıladı, qurıladı hám tozadı. Solay eken hámmesiniń de dóretiwshisi, jaratıwshısı bar: adamnıń – ata-anası, sazdıń – sazgeri yáki sázendesi, arbanıń ustası degendey...

Usı sekilli pútkil Barlıqtıń, yaǵnıy sayaralar, samalıqlardıń da óz Jaratıwshısı – Haqtaalası bar...” [1.3]. Shıǵarmanıń bul tárizde baslanıwı, onıń tariyxıy-shejirelik xarakterge iye ekenligin hám waqıyalar xronologiyalıq tártipte bayanlanatuǵınlıǵınan dárek beredi. Hárbir xalıqtıń kelip shıǵıwı hám qáliplesiwi haqqında shıǵarmalarda bayan etilgeninde, shártli túrde shejirege múrájáát etiledi. Jazıwshı A.Ábdiev te mine usınday tradiciyanı basshılıqqa aladı. Shejire folklorlıq janr emes, biraq oǵan tikkeley baylanısı bar bolǵan ádebiy, óz aldına janr esaplanadı. Bunı romannıń tiykarǵı syujetine baylanıslı halda súwretley alıwı da avtordıń sheberligi esaplanadı.

Romanda sak-massagetlerdiń payda bolıwı, olardıń qalay qaraqalpaq xalqına baylanıslı ekenligi haqqında ańız hám ápsanalar menen tolıqtırılǵan syujet bar. Avtor bul syujetti bayıtıwda túrli folklorlıq janrlardan, folklorlıq bayanlaw usıllarınan hám motivlerden paydalanǵan. Romanda qaharmanlıq dástanǵa tán bayanlaw usılları hám motivlerdi, naqıl-maqallardı, túrli aytım hám ańız-ápsanalardı kóbirek ushıratamız.

Shejirege tán prologtan soń, avtor tiykarǵı syujetke kirisedi. Syujet Massagettiń Qońırat arısı qıyat qáwiminiń kósemi Aq Alp Saqtıń ulı Qaratas-Qayraqtıń batır sıpatında tuwılıp, kámalǵa keliwi, onıń erjetiwi hám batırlıq mashqılardı orınlap ósiwi menen baslanadı. Barlıq qaharmanlıq dástanlarda batırlarǵa usı tárizde sıpat beriledi. Bul jerde avtor “Alpamıs”, “Qoblan”, “Edige” dástanlarındaǵı batırlardıń tuwılıwı, ǵayrıtábiyiy sıpatlar menen erjetiwi sıyaqlı motivlerdi qollanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Biraq jazıwshı A.Ábdiev batırdıń káramatlı belgiler menen tuwılıw procesin bayanlap otırmaydı. Bul romannıń tiykarǵı bas qaharmanı Qaratas-Qayraq emes ekenliginen dárek beredi. Biraq soǵan qaramastan Qaratastıń batırlıq sıpatların folklordaǵı Alpamıs, Qoblanlar sıyaqlı tárıypleydi:

“Ol bala waqtınan baslap at minip, “kókbóri” oyınına túsip, jarıslarda qatnasıp, kózge iligip kiyatır. Óspirimlikke jetiwi menen jawıngerlik mashqılarda júripti. Jayaw, atlı qılıshlasıw, nayzalasıwdan baslap, eki júzli aybaltada, qalqanda háreketleniw, qollanıw sheberliklerin, qorǵanıwdan baslap, húJimge ótiw

jatlıǵıwların ótti. Shawıp kiyatırǵan at ústinde qılıshlasıw, nayzalasıwda da, at ústinde baratırıp aldıdaǵı, arttaǵı, qaptaldaǵı dushpandı oqjaydan atıp túsiriwde de, shawıp baratırǵan at qaptalında, bawırında tura alıwdan da, attıń bawırınan aylanıp, qayta erge qonıwǵa deyingi ámel-usıllardı qunt penen úyrengen: at útinde pıshıq sekilli háreketlenedi.” [1.27] Alpamıs, Qoblan, Edigelerdiń de batırlıq sıpatları, jawıngerlik ónerlerin iyelewi, ózi jasap atırǵan aymaqtıń eń alǵır azamatı bola alıwı súwretlenedi.

Qaharmanlıq dástanlarda batırdı ideal, heshqanday kemshiliksiz súwretlew tradiciyası bar. Sebebi xalıq neshe jıllar dawamında dástandaǵıday qaharman-batırlardı romantizaciya qılıp kelgen, sonlıqtan da jırawlar olardı úlken sıpatlar menen táriyiplegen. Hátteki qasındaǵı ekinshi dárejeli obrazlarǵa da (súyikli yarı, jora-joldası, mingen atı) aqıllılıq, sadıqlıq, danıshpanlıq, mártlik sıyaqlı sıpatlardı sińdirgen. Máselen, Alpamıstıń atı Bayshubar jılqılardıń ishinde aǵlası, al qalıńlıǵı Gúlparshın bolsa, aqıllı, opalı hám gózzallıqta teńi joq qız. Bular batır obrazınıń ele de ideallasıwına alıp keledi. Dástanlardaǵı usı sıpattı jazıwshı Qaratas batır obrazına da jámlegen. Qaratastıń qalıńlıǵı Qarakóz, onıń atı Bayshubar da teńsiz etip súwretlenedi. Avtor Qarakózdi túrli kórkem súwretlew quralları menen asırıp táriyiplemese de, onıń aqıllı hám parasatlı ekenligin syujet dawamında anıqlastırıp beredi. Al atı Bayshubarǵa bolsa tómendegishe táriyip beriledi:

“Ekewiniń atı da júzden júyrik, mıńnan shıqqan tulparlardan. Qaratastıń Bayshubar atlı qarabayırı Jılqıshı ata mingen jılqılar áwladınan eken. Shapqır, qarıwlı, iri turpatlı, uzın bel, suwsızlıqqa, ashlıqqa shıdamlı, tózimli, urısqa úyretilgen, qayırımlı-qayımshıl, qattı shawıp kiyatırıp birden jalt qaymıǵıp qalıw, izge shalt burılıw ma, jawdı, onıń atın tislew, tebiw kibi naǵız jawıngerlikke say qásiyetler boyında bar tulparlardan.” [1.29]

At jigittiń joldası, degendey batırdıń batırlıǵı atınıń halatına da baylanıslı. Qaharmanlıq dástanlarda atqa da jawıngerlik sıpat júklenip, batırdı kóplegen qıyın jaǵdaylardan alıp shıǵıwshı, qorǵawshı etip súwretlenedi. “Áyyemgi qaraqalpaqlar” romanında obraz sıpatında kóterilmegeni menen, batırdıń joldası sıpatında beriledi. Bul da qaharmanlıq dástannıń janrlıq motivinen paydalanǵanınan dárek. Alpamıstıń Bayshubar, Qoblannıń Torı at, Edigeniń Sarı ala at atlı tulparları yańlı Qaratastıń jigitlik joldası bayshubarı boladı. Bul Qaratastıń obrazın hám xarakterin jaratıwda dástúriy motivlerge súyengenliginiń belgisi sanaladı.

Sonday-aq qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń boyında ilahiylıq, tábiyattan tıs kúshlerdiń tásiri boladı. Batırdıń ilahiy piri yamasa qollawshı ruwxı boladı. Máselen, “Alpamıs” dástanında erjetken Alpamıstıń boyına batırlıqtı quyıwshı, onı qıynalǵanda qutqarıwshı, durıs jol kórsetiwshi piri – Jayılǵan baba boladı. Jazıwshı A.Ábdiev te romanda Qaratastıń kewline nur quyıwshı pir haqqında bayanlaydı. Pir kelgennen soń, batırdıń boyında ózgerisler: kúsh, ıntıqlıq sıyaqlı sıpatlar artadı:

“Saydan dóńge kóterile baslaǵan Qaratastıń kózine appaq kiyimdegi appaq saqallı qarıyaǵa usas nurlı eles kórindi de onı orap aldı. Óziniń tula bedenine ıssı háwirdiń kirip, basınan baslap pútkil tánine, júrek, bawır, búyrek, ishek-shabaǵına sheyin, qol-ayaǵına, barmaq, tırnaq, tabanına shekem jaylaǵanın sezindi. Nur háwiri

dım jaǵımlı, lázzetli edi deyseń, jigit biyxush halda, kózi jumılıp, júzi jadırap, kúlimsirep, óziniń hazarsız ǵana áste ep penen shóp ústine qulap baratırǵanın ańladı.

Bul jatısta qansha jattı, yadıńda emes, ózine kelgende átiraptı qoyıw qarańǵılıq qaplay baslaǵan ımırt eken, al óziniń bul jerge qapılǵanda ımırttan góshpisim erte kelgenin biledi.” [1.92]

Biraq usı jerde A.Ábdievtiń dóretiwshilik qatnasın seziniw múmkin. Bul pir tek batır Qaratasqa ǵana emes, al onıń qalıńlıǵı Qarakózge de ilahiy nur keledi. Bul tiykarǵı syujettiń Qaratastan awısıp, Tumarǵa (Tumariske, Shıǵarmada usılay beriledi.) ótip atırǵanlıǵınan dárek beredi. Sebebi usı waqıyadan soń Qarakózdiń boyına bala pitip, onnan Tumar atlı batır qız tuwıladı. Bunda biz jazıwshınıń dóretiwshilik qatnas islegenligin kóremiz. Sonday-aq, qaharmanlıq dástanlardaǵı jáne bir element batır tuwılmastan aldın onıń anasınıń jolbarıstıń júregine jeriwi. Bul folklorlıq motiv bolıp, jańa tuwılajaq batırdıń kúsh-qúdiretin, sıpatın arttırıp kórsetiw ushın qollanaıladı. Romanda da batır qız Tumarǵa usınday sıpatlardı júklew ushın qaharmanlıq dástannıń usı motivi tiykar bolǵan:

“-Júrek kerek...

-Júrek! Meniń júregim be? – deydi Qaratas hayranı shıǵıp.

-Jaq, jańa soyılǵan jolbarıstıń ıssı júregin jegim kelip turıptı. Dım háwes etemen. Aytpayın desem de, sabırsızlıq etip, shıdamay, al ayttım, aǵası. Seni qıyın awhalǵa qaldırıp turıppan...” [1.96].

Joqarıdaǵı sıpatlar avtordıń folklordıń dástan janrı elementlerin úsh maqsette paydalanǵan degen juwmaqqa kelemiz:

Syujetti quraw hám rawajlandırıw maqsetinde;

Obraz jaratıw ushın;

Shıǵarma arxitektonikasın (kompoziciyasın) qurıw maqsetinde.

Dástannıń bunday janrlıq belgileriniń barlıǵı áste-aqırın jańa batır qızdıń –

Tumardıń tuwılaman degenge shekemgi syujetti bayanlawda paydalanılǵan. Qaratas, Qarakózlerdiń xarakterlik sıpatın ashıp beriw hám Tumar qızdıń da obrazınıń jaratılıwına sharayat jaratıp beredi.

“Avtordıń tariyxıy dáreklerdi ilimiy úyreniwi, shejire, ańız-ápsanalardı, miflerdi roman kompoziciyasına sińdirip jiberip, bar imkaniyatı menen dóretiwshilik uqıbınıń sheber ushlasıwı xalqımızdıń áyyemgi ótmishiniń oqıwshıǵa gúńgirt betlerin kórkem obrazlar arqalı ashıwǵa múmkinshilik jaratadı” [2]. Haqıyqatında da, jazıwshı romanda folklorlıq motivlerdi sintezlew arqalı shıǵarma qaharmanlarınıń xarakterlerin ele de tereńrek ashıp bere alǵanlıǵın kórsek boladı.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı A.Ábdiev “Ómir, ólim hám ómir” romanında folklorlıq janrlardı óz ornı menen, poetikalıq funkciyasın durıs ańlaǵan halda qollana alǵan. Kópshiligi ózgerislersiz sol qálpinde alınǵanın bayqawımızǵa boladı. Kórkem shıǵarmalardıń kórkemligin arttırıw, onıń syujetti tolıqtırıp hám kerek jerinde onı rawajlandırıp keletuǵın folklorizmlerdi tańlap alıw jazıwshıdan úlken sheberlik talap etedi. Jazıwshınıń dástanlardaǵı folklorlıq motivlerdi sheberlik penen qollana alǵanın hám hayal batır obrazın jaratıw ushın ózinshe sintez islegenin maqtawǵa ılayıq dep bahalaw orınlı. Bunday poetikalıq qatnas shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın ashıp beriwge xızmet etkenligin kóriwimizge boladı. Ádebiyattıń tiykarǵı wazıypası

da oqıwshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlaw, jazıwshınıń alǵa súrgen ideyaları arqalı qanday da bir túsinik hám jámiyetlik sana qáliplesiwi ushın xızmet etiwi esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Әбдиев А. Әййемги қарақалпақлар («Өмир, Өлим ҳәм Өмир» дилогиясының биринши китабы). Роман. Ташкент, 2025, 3-бет. (Кейинги мысаллар усы китаптан алынады).

2.Mátimov Q. Ádebiy process-prozanıń rawajlanıw baǵdarları. Ámiwdárya jurnalı. 2026-j №3 san.

QARAQALPAQ SATIRALÍQ PROZASINDA OBRAZ HÁM XARAKTER JASAW SHEBERLIGI

Jaqsılıqova Albina Saǵınbaevna

Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docent w.w.a.

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq satiralıq prozasında obraz hám xarakter jasaw máseleleri qarastırıladı. Kórkem shıǵarmalarda qaharman xarakteriniń qáliplesiw usılları, satiralıq shıǵarmalarda bórttirip súwretlew, mısqıllı kúlkini qollanıw arqalı obraz jaratıw ózgeshelikleri analiz etiledi. Qaraqalpaq ádebiyatında satiranıń rawajlanıwında óz ornına iye jazıwshı O. Abdiraxmanov shıǵarmaları mısalında personaj xarakteriniń jasalıwı úyreniledi. Jazıwshınıń “Jullıq”, “Sádep”, “Ósim keselligi” gúrrińlerinde qaharmanlardıń minez-qulqı, turmıslıq waqıyalardıń real háreketler menen baylanısı hám satiralıq kúlkiniń qollanılıwı ilimiy kózqarasta bayanlanadı

Gilt sózler: satira, obraz, xarakter, satiralıq proza, gúrriń, bórttirip súwretlew, kórkem sheberlik.

Annotation: The article examines the issues of creating images and characters in Karakalpak satirical prose. In literary works, the methods of character development are analyzed, and in satirical works, the features of creating characters through exaggerated depiction and the use of mocking humor are analyzed. The development of character portrayal is studied using the works of the writer O. Abdurahmonov, who holds a significant place in the development of satire in Karakalpak literature. In the writer's stories "Julliq," "Sadep," and "O'sim kasalligi," the characters' behavior, the connection between life events and real actions, and the use of satirical humor are presented from a scholarly perspective.

Keywords: satire, image, character, satirical prose, story, exaggeration, artistic skill.

Xarakter-kórkem shıǵarmada ózine tán minez-qulıq ózgesheliklerge iye bolǵan, jeke insan dárejesine kóterilgen hár tárepleme ashılǵan qaharman obrazı. Qálegen kórkem shıǵarmada qaharmanlardıń xarakteri ol jasap turǵan social-jámiyetlik shárıyat ortalıq penen baylanısta alınıp, onıń jeke insanlıq, ádep-ikramlıq belgileri, turmıstıń ózindegidey quwanıshı menen renjiwleri, ishki ruwxiy psixologiyalıq jaǵdaylarda ashıp beriledi. [1.227]

Kórkem shıǵarmada xarakter jasaw, onı reallıq penen baylanıstırıw jazıwshı qáleminiń ótkirligine baylanıslı. Shıǵarmada xarakter individual qásiyetleri menen ayqın súwretlenip, tolıq hám anıq bayan etilgen adam obrazı. Sheberlik penen jaratılǵan xarakter ózınıń háreketi, iskerligi hám gáp-sózlari menen anıq turmıslıq shaxs retinde gewdelenedi. Xarakter jaratıw jáne onı haqıyqıy turmıslıq kórkem tip dárejesine kóteriw jazıwshınıń talanti menen tikkeley baylanıslı pazıylet bolıp, ómirdi tereń ańlaw, turmıs haqiyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıw sheberligi menen júzege keletuǵın júdá zárúrli hádiyse bolıp tabıladı.

Ózbek ádebiyatınıń belgili ilimpazlariniń biri S.Toshkanov satiralıq shıǵarmalarda xarakterdiń jasalıw ózgesheligi haqqında tómendegidey pikirlerdi bildirip ótedi: Satira janrı óziniń haqıyqatlıqtı sáwlelendiriw principleri tárepinen de kórkem ádebiyattıń basqa tur hám janrlarınan ajıralıp turadı. Ómirdegi unamsız illetler, jámiyetimizdegi ılayıqsız bolǵan jalatay, sıqmar, qopol, ańqaw, erinshek, etikalıq buzıq, olaq adamlar satirik shıǵarmanıń tiykarǵı predmeti boladı. Solay eken, satirik dóretpelerdiń haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwdegi bul ózgesheligi kórkem sheberlik máselesi menen baylanıslı bolǵan individuallastırıw hám ulıwmalastırıwda da málim dárejede ózine tánlikti talap etedi. Satirik dóretpelerde konkret hám anıq shaxstıń individual obrazın jaratıw tikkeley tip jaratıwdıń ózine tán qásiyetleri bolǵan individuallastırıw hám ulıwmalastırıw menen baylanısıp ketedi. Satirik shıǵarmadaǵı individual xarakterdiń basıp ótken jolı, jámiyettegi iskerligi, qullası, onıń tariyxına tiyisli bolǵan barlıq ayrıqshalıqlar shaxstıń individuallıǵın talap etedi [2.69].

Qaraqalpaq satiralıq prozasında xarakter jasaw usılları bir qatar satirik jazıwshılar qáleminde ónimli qollanılǵan hám tiykarǵı predmeti sıpatında qaralǵan. Solar qatarında qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili sóz sheberleriniń biri O.Abdiraxmanov shıǵarmalarında satirik xarakter jasaw ózgesheligi ayrıqsha kózge taslanadı. Jazıwshınıń “Qońısı-qobalar” satiralıq shıǵarmalar toplamına kiritilgen bir qatar gúrrińlerde personajdıń xaraktin jasawdaǵı sheberligi dıqqatqa ılayıq.

Satiralıq gúrrińlerde shaxstıń individual qásiyetleri bórttirilip súwretlenedi. Sebebi waqıyalardı bayanlawdan kóre qaharmannıń háreketin kórsetiw hám sol háreket nátiyjesinde oqırmannıń kóz aldında onıń individual qásiyetlerin súwretlewdi talap etedi. Qaharmannıń individual qásiyetlerin bayan etiwde bórtirip súwretlewdiń ornı úlken.

Jazıwshı O.Abdıraxmanovta óz shıǵarmalarında qaharman xarakterin jasalıwına hám bórttitilip súwretlewine ayrıqsha itibar qaratdı. Satiralıq gúrrińde bórttirip súwretlew jazıwshınıń ózine tán bolǵan qásiyeti emes, ulıwma satiralıq shıǵarmaǵa tán bolǵan belgi sanaladı. Bıraq bórttirilip súwretlew qay dárejede jumısalıwı hám xarakterdi sol arqalı jaratıw processi jazıwshınıń sheberligine baylanıslı.

O.Abdiraxmanov “Jullıq” gúrrińinde eki jası úlken ilimpaz adamlardıń háreketlerin ótkir sınǵa aladı. Sonday-aq bir-birine mensinbewshilik názeri menen qaraǵan insanlardıń xarakterin ashıp beredi. Shıǵarma qaharmanları Qaysar Dáldalov hám Batır Qaytpasov bir-biri menen qońsı bolıp turatuǵın ilim ǵáyretkerleri. Qaysar Dáldalov tariyx ilimi menen, Batır Qaytpasov bolsa biologiya

ilimi menen shuǵıllanadı. Bul eki ilimpaz bir-birin kórgendey bolsa iyek iyzewge ǵana halı keledi. Odan artıǵına óte almaydı. Bir ǵana jullıq waqıyası bul eki insannıń ilimiy hám qońısı-qobalıq jaqınlıǵın artıradı. Tariyxshı ilimpaz Qaysar Dáldalov Batır Qaytpasovtıń úyine tawıp alǵan etiktiń jullıǵın alıp baradı hám bunı hayallar etigine tiyisli ekenligin anıqlap beriwin soraydi. Batır Qaytpasovtıń bul máselege razı boladı. Kóshede kórse bir-birinen sálem-álik almaytuǵın bul eki insan kórisken waqtında ilimiy máseleler boyınsha qızǵın sawbet quradı. Ekewide islep atırǵan atırǵan ilimiy jumsılarınıń áhmiyeti haqqında aytıp maqtanadı. Bir waqıtta qızǵın sáwbetti Batırdıń mısqıllı kúlkisi buzadı. Ózin haq dep esaplaǵan Qaysarǵa bul háreket jaqpaydı. Endigi náwbet birin-biri qaralawǵa ótedi. Usı waqıtta qaharmanlardıń xarakterleri ashıladı. Bul waqıyadaǵı eki ilimpaz arasındaǵı diolog obrazlı bayanlanadı:

“...Biologtıń ishek-silesi qatıp kúledi. Birazdan soń ol ózin zorǵa tıyıp:

-Haw, milliy bas kiyimiń qalpaq bolǵanda da shógirme yaki degeley bolǵanda da bári bir emespe?-dedi.

-Sen berman qara, milliy bas kiyim ólgen jolbarıstıń tırnaǵı emes. Al, yaxshı, meniń ilimim jurtqa paydasız bola ǵoysın, seniń biologiyań adamlardıń qarnın toydırıp atırma?

Biolog tariyxshınıń sózinen biraz sergeklendi.

-Háy, lapgóy awzıńa qarap sóyle. Tap háreketleriń arǵı ata-babań maymılǵa qusap ketedi ǵoy. Jaz dissertaciyańdı:-maymıllar jalań bas júrgen dep. Ha-ha-ha!

-Óshir únińdi, filantrop!

Qaysar qolına sherim etiktiń jullıǵın uslap, biologtıń esigin qaytıp ashpastay etip jawıp ketti. Soytip, olardıń arasındaǵı qońısı-qobalıq hám endi ornap kiyatırǵan ilimiy baylanıs kese belden úzildi. [3.21]

Jazıwshı gúrrińdi bir-biriniń ilimin mensinbegen, haqıyqatında ekiwde hesh kimnen artıq emes ápiwayı insanlar ekeninligin, turmısta ushırsatuǵın usınday qaysar insanlardıń xarakterin bayan etip, satiranıń jalınlı otına órtep súwretleydi.

Jazıwshınıń “Sádep” gúrrininde turmısta ushırasatuǵın jalaxor, pasıq insanlar kúshsiz ázzi insanlarǵa qarsı qoyıladı. Shıǵarma waqıyası bir mekeme ishinde júz beredi. Shıǵarma qaharmanı Zakeń ózi haq kewil insan. Hesh nársege aralaspaytuǵın, tek ǵana jumıs babında sóylesetuǵın adamnıń obrazı. Zakeń baslıǵı Jáliy hám Tawipaldievich bolsa óz lawazımınan paydalanıp qol astındaǵı adamlardı ayawsız ezetuǵın xarakterdegi insanlar. Gúrriń bólim baslıǵı Jáliydıń jumıs telefonına qońıraw keliw menen baslanadı. Jáliy baslıq qońıraw etip atırǵanın bilip telefondı Zakeńge alıwdı buyıradı. Zákeń ástelik penen telefondı alıp Jaliyge beredi. Jáliy barlıq jógilik háreketin iske salıp Tawıpaldevich penen jaqsı sóylesedi, soń telefondı jawıp Zakeńe baslıqtıń shıqrıp atırǵanlıǵın, aq plashın kiyip keliwin aytadı. Shıǵarma usı taqlitte dawam etedi. Zákeń baslıqtıń aldına kirip baradı. Ol menen jaqsı sáwbetlesedi. Baslıq sawbet dawamında óziniń aq plashınıń sádep qaytıp joǵalıp qalǵanlıǵın aytıp berip, onnan plashınıń bir sádebin beriwdi soraydı. Kewlinde qara kiri joq Zákeń asıǵıslıq penen óziniń bir sádebin baslıqqa berip, jaqsı xoshlasıp shıǵıp ketedi. Onı bólmede intizarlıq penen kútip otırǵan Jáliy onıń sádebiniń joqlıǵın sezedi. Zákeń bolsa bunı sezdimewlikke háreket etedi. Jáliy oǵan

sádebin tawıp tağıp alıwdı talap etti. Aradan kúnler ótedi Zakeń plashına sádep taqpay kiyip júredi, bul halat Jáliyge jaqpay onı jiynalısta qaralıwın kórip shıǵadı. Jáliy tırnaqtıń astınan kir izleytin insan bolǵanlıqtan jiynalısta Zákeńdi pasmandalıqta ayıplap onı qattı qaralaydı. Sádebin alǵan baslıq Tawıpaldevich bolsa hesh nárse kórmegendey bolıp, jiynalıs sońında ol da Zákeńe turaqsız sózler aytıp ayıplaydı. Jıynalıs tamamlanǵan soń Zákeń ishindegi haqıyqatın sırtqa shıǵarıwǵa háreket etedi. Bul maqsetke erisiw ushın ishindegi gáplerdi Jáliyge bayan etedi. Jáliy bolsa onıń shın kewil menen aytılǵan sózlerine qarsı shıǵıp baslıǵın qollaydı. Usı orında Jáliydiń júzsizligi, insaniylıq qásiyetiniń kórimsizligi, jerkenishli xarakter iyesi ekenligi ayqın kózge taslanadı:

“-Jáliy, men sádebimniń qayaqta qalǵanın aytayın ba?-dedi.

Jáliy menen Tursńmurat Zákeńe bunday mártlik qayaqtan kelip qalǵanlıǵına hayran qalısıp, qarap qaladı.

-Meniń bir sádebimdi Tawıpaldievich aldı.

-Tawıpaldievish!

-Awa, aqsaqaldıń aq plashınıń bir sádebi ximchistkada joǵalǵan eken, túnáw kúni shaqırıp alǵanında menen bir sádep sorap edi, sonda julıp alıp berdim.

-Hm,-dedi Jáliy oylanıp turıp,-ele aqsaqalǵa sádep berip jaǵınıp júrip pe ediń. Bunıńdı biz bilmeppiz ǵoy. Yaxshı, yaxshı, bıraq sen sádep berdim dep aqsaqaldıń abroyın tógip júrme. Tawıpaldievich aqsaqal, seniń bir sádebińe qarap otırǵan joq.

Jáliy qızıp-qızıp Zákeńe baqırıp tasladı.[3.30]

Shıǵarmada jazıwshı ázziler ústinen ótkir basım ótkeriw, óz lawazımanan paydalanıp menmenlikke beriliwshi insanlar xarakterin ótkir sınǵa aladı.

Avtor “Ósim keselligi” gúrrińinde bolsa bilimlendiriw tarawındaǵı ashshı haqıyqatlıqtı satıra otına órteydi. Shıǵarma qaharmanı Qulmurat obrazı arqalı jámiyette ushırasıp otıratuǵın jalǵannıń shınlıqqa aylanıw jaǵdayın bayanlap beredi. Gúrrińde Qulmurat ápiwayı paxta tábilshikten sırttan oqıp kelip muǵallimshilik kásibin iyeleydi. Dáslebinde Qulmurat hámme nárse ańsattay kórinedi, janın qıynamay balalarǵa sabaq beriwdi abzal kórip qaladı. Aradan waqıt ótip oqıtıwshılıqtı terńrek mengergen soń klassında eki oqımaytuǵın balanı sabaqtan úlgeriwiniń tómenligin bánelep shereklik juwmaqta procentin tómenletedi. Bunday jaǵday direktorǵa jaqpay Qulmurattı aldına shaqırıp qanday jaǵday bolsada balalardıń barlıǵı sabaqqa tolıq úlgeriwi, mekteplerde ósim, rawajlanıw bolıw kerekligin aytıp, tapsırma beredi. Awzı kúygen úplep ishedi degendey Qulmurat keyingi saparı balalar oqımasada bes bahasın qoyıp júz procenttende joqarı baha qoyadı. Bul jaǵdaydan jánde xabar tapqan direktor Qulmurattı aldına shaqırıp, qolaysız háreketi ushın jáne qaralaydı. Qulmurat bolsa iyelegen kásibiniń mashaqatın sezine baslaydı.

Shıǵarmada jazıwshı adalat hám adalatsızlıq arasındaǵı gúresti, ótkir asshı kúyinish penen, jeńil mısqıllı kúlkili waqıya menen sheber súwretlep beredi.

Juwmaqlap aytqanda satıralıq prozada xarakter jasaw jazıwshınıń jeke inviduallıǵına, sheberligine baylanıslı. Kórnekli jazıwshı O.Abdraxmanov shıǵarmalarda obrazlardı kórkem bayanlanıwı, xarakter jasaw usılınıń ótkirligi

qáleminiń jıllar dawamında ısılǵanlıǵınan, real turmıslıq waqıyalardı kórkem shıǵarmaǵa kóshiriwdegi sheberliginen derek beredi.

Ádebiyatlar:

1. Axmetov S, Esenov J, Jarımbetov Q. Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis, “Bilim”, 1994.
2. Toshkanov S. Ózbek sovet ádebiyatida satirik xarakter problemasi. Tashkent, “Fan” nashiryati, 1987.
3.Ábdiraxmanov O. Qońısı-qobalar. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1981.

JAZÍWSHÍ S.JUMAǴULOVTÍŃ EPIKALÍQ SHÍǴARMALARÍNDA YUMORLÍQ PORTRET JASALÍWÍ

Kudiyarova Rıslıxan

Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası assistenti,

Elek.poch: orcid:https:// orcid.org/

Annotaciya: Biz bul maqalamızda S.Jumaǵulovtıń prozalıq shıǵarmalarında yumorlıq portrettiń jasalıw ózgesheligi máselesine toqtalıp ótpekshimiz. Insannıń kásibi hám is-háreketleri arqalı olardıń obrazı ashıladı. Portret tiykarında anıq insannıń kórinisin súwretlew múmkin. Portret áyyemnen payda bolǵan janr esaplanadı. S.Jumaǵulov óz shıǵarmalarında da yumorlıq portretlerdiń sáwlesin jasap, olardıń san álwan jaǵdaylardaǵı qarım-qatnasına tiykarlanıp, túrli soqlıǵısıwlar arqalı ómirdiń tiykarǵı máseleleri sáwlelenedirgenliginiń gúwası bolamız.

Tayanısh sózler: portret, xarakter, personaj, detal, yumor, qaharman

Jazıwshınıń óz aldına qoyǵan maqseti tili arqalı alǵa súriledi. Hár bir kórkem shıǵarmada jazıwshınıń sheberligi, onıń sózlerden utımlı paydalanıp, sózlerdi óz ornında durıs qollana alǵan halda óz ideyasın, shıǵarmasınıń mazmunın turmıs shınlıǵı menen baylanıstırıp, qaharman obrazın yaǵnıy portretin ayqın jaratıwı menen kózge taslanıp turadı. Jazıwshı shıǵarmasında óziniń aytajaq bolǵan pikirlerin hár qıylı usıllar menen jetkerip beriwge háreket etedi. Avtor shıǵarmasın óz sózi menen emes, bálkim, qatnasıwshı personajlardıń bir-biri menen sáwbeti yaǵnıy dialoglar menen de, yáki bolmasa, olardıń ózlerin sóyletiw arqalı sol personajlardıń hár túrli psixologiyalıq jaǵdayların, kewil keshirmelerin, tolǵanısların beriw yaǵnıy monologlar arqalı da, sonday-aq waqıyanı, qaharman obrazın súwretlewde peyzaj, portretten paydalanıw arqalı jetkerip berse ǵana haqıyqat sóz sheberine aylanadı.

Portret ádebiy qaharmannıń sırtqı kelbeti, kórinisi, kiyim-kenshegi, is-háreketi, ózin uslawı hám basqalardı kórkem shıǵarmadaǵı kórinisi bolıp, “jazıwshı portret jaratıwda bet, kóz, qas, erin, murın sıyaqlı dene múshelerin súwretlew menen sheklenbey, dene, qol, bas háreketleri, sóylew tempi, kúliwi, jılawı sıyaqlı insan psixologiyası menen baylanıslı háreketlerge de úlken itibar qaratadı. [3: 185]

Portret tek ǵana qaharmannıń ózine tánligin súwretlep ǵana qoymay, jazıwshınıń sheberligin de súwretleydi. Jazıwshı Saylawbay Jumaǵulov ta óziniń

yumorlıq gúrrińlerinde portretti sheber qollanǵan. Onıń dóretiwshiliginde yumorlıq portretler salmaqlı orındı iyeleydi. Onıń “Qassap” atlı yumorlıq gúrrińinde begemottıń sırtqı kórinisin yumorlıq usılda súwretlep bergenligin kóremiz. Mısalı,

“Álekeń tordıń ishindegi begomottı kórip qorqıp ketti. Domalanǵan bir qara bale eken. Awızınıń úlkenliginiń ózi kishigirim bir geshir uraday bar eken. Moynı menen denesi tutasıp ketipti. Gegirdeginiń qay tusta ekenin bir qudaydıń ózi bilmese bul onı úsh kún izlese de taba almadı. Onıń ele de jazılıp ketkenine shúkir etti”. [4: 20]

Bul alınǵan mısalda Áleke qassap haywanatlar baǵında begomottan qorqıp ketiwi aqıbetinde kesellenip qaladı. Álbette, hárbir insan birinshi mártebe kórip atırǵan nársesin óziniń kásip-kárine baylanıslı kórgisi keledi. Álekeńniń kózi birden haywannıń gegirdegin izlewin jazıwshı onıń kásibi qassap ekenligine ishara qıladı. Begomottıń sırtqı kórinisin súwretlew arqalı jazıwshı Áleke qassaptıń ishki keshirmelerin sızıp berip turǵanday seziledi, sonıń menen birge, begomottı yumorlıq portrette súwretlep qoyǵanlıǵın kóremiz. Demek, bul jerde jazıwshı haywannıń portretin súwretlew arqalı qaharmannıń ruwxıy dúnyasın ashıp beriwge

Portret - bul xarakterdiń sırtqı kórinisin súwretlew, onıń xarakteristikasında úlken ról oynaydı, sonday-aq obraz jaratıw qurallarınan biri. Qaharman tábiyatınıń avtorı ushın ásirese áhmiyetli bolıp kóringen tárepleri portrette óz kórinisin tabadı. Portrettiń psixologiyalıq mánisi ádebiyattıń rawajlanıwı menen artıp baradı.

S.Jumaǵulovtıń “Komandirovka” gúrrińinde portret penen qosa obrazdı da jaratıp bergenligin kóremiz. Mısalı,

“Azanda es-túsime kelip, jay-jaǵdaydı túsingennen keyin, úkige batırılıp alınǵan pıshıqtıń balasınday, on eki múshem qalshıldap qoya berdi. Qalay ǵana búyitpeyin. Jurttıń hayalların bilmedimdaǵı, biziń úydegi qurdasıń esersoqlaw birew. Dawısı da aq ayıwday gúrildegen, erkek dawıs. Júrgende de qos beksesin bir bulk ettirmey, eneǵarıń, ótken olimpiadaǵa qatnasqan palwanlarday saldamlı júredi. Biypatpanıń tuqımı bolsa da, quday buǵan tilde emes, al rapiydaday qos shapalaqtı inám etken. Men birneme “jutıp” kelgen kúni, kóp sóylep basıńdı aylandırıp turmaydı. Keledi de, shekeńe ońnan soldan aylandırıp-aylandırıp jiberedi. Tamam. Sol waqıtta másligim tarqap ketip, úydiń jumıslarına aylanısıw menen bolaman”. [4: 36]

Bul alınǵan mısalda kúyewi tárepinen berilgen portret hayalınıń sırtqı kórinisi menen qosa onıń obrazın da súwretlep turǵanlıǵın kóremiz. Hayalınıń portretin qalay súwretlep bergen bolsa kózimizdiń aldına sonday bolıp elesleydi. Solay eken, portrettiń áhmiyeti júdá áhmiyetli eken.

Ádebiyattanıwshı alım Tóxta Boboyev “Adabiyotshunoslikka kirish” miynetinde kórkem portretke tómendegishe táriyp beredi: “Portret – francuzcha súwretlew, kórkem shıǵarmada adamlardıń sırtqı kórinisi, kiyimi hám basqa súwretlewler.

Jazıwshı qaharmannıń sırtqı kórinisin sızıw arqalı onıń ishki keshirmelerine kiriwge umtılǵan. Ásirese, portret ushın kóz, bet, kóz jas hám basqalar zárúr esaplanadı. Portret jazıwshı ushın qaharman ruwxıy dúnyasın ashıwshı gilt bolıp xızmet etedi”. [2:235-240]

Epikalıq shıǵarmalarda, sonıń ishinde gúrrińlerde qaharman portretiniń jaratılıwı tiykarǵı orındı iyeleydi. Jazıwshılardıń idealı tiykarında jaratılıp atırǵan qaharmanlar portretine dúnya hám ruwxıy álemde júzege kelip atırǵan jetiskenlik hám kemshilikler sińdirilip kelinbekte. Bul bolsa, álbette, oqıwshı sanasına tásir etpey qoymaydı. Dóretiwshiler de áne usı maqsetti jáne de kúsheytiw maqsetinde insannıń sanasına tereńirek kirip barıwǵa hám onda júz berip atırǵan ózgerislerdi ózleri jaratıp atırǵan qaharmanlar portretine sińdirip barıwǵa háreket etip kelmekte. Qaharman portreti onıń súwretlemesinde, avtor táriypinde hám is-háreketler bayanında kórinedi. Bul faktorlar birlesip, kitap oqıwshısı kóz aldına real insan obrazı gewdelenedi.

"Orınbasar saylaw" gúrrińinde baslıq ózine orınbasar saylawdaǵı sınaqları haqqında sóz boladı. Jazıwshı bul gúrrińinde de yumorlıq portretlerdi sheberlik penen qollanǵan.

"Direktorımız qabaǵı burınǵıdan bes beter úyilip ketti. "Bul jigit te maǵan orınbasarlıqqa bolınqıramaydı eken. Direktorınıń túsip ketken qálemin alıp bere almaǵan orınbasardıń ne keregi bar. Taǵı otırısın buzbay ne deydi dese, "Mına men betten aylanıp kelmeseń ala almaytuǵın shıǵarsız" deydi aw".

Ekinshi orınbasarlıqqa saylaw ushın bas buǵalterdi aldına shaqıradı.

"... Stakandaǵı áp-ánedey turǵan qálem stoldıń astına domalap tústi de ketti. Bunı kózi ilip qalǵan bas bugalter stoldıń astına súńgip ketip, eńbeklep jurip qálemdi izlew menen boldı. Taza director usi waqıtta barıp bir kúlimsirep qoydı.

- Ne qıldıń, taptıń ba? Men betke túsip ketken shıǵar, qarasayın ba?

- Yaq, qıymıldamay otıra beriń. Ózimiz tabamız. Siz bul jaqqa eńkeyip hálekke qalmańız. Mine, taptım, alıńız! [4:11]

Bul alınǵan mısalda eki obrazdıń portreti berilgen. Birewi jaǵımpazlıqtı bilmeytuǵın adam obrazında bolsa, ekinshisi jaǵımpazlıqtı ótkeretuǵın insannıń portretin jaratıp bergen.

Portretlik súwretlewler de qaharman xarakterin ashıwda ayırıqsha orın iyelegen. Portret jasaw usılı avtordıń aldına qoyǵan maqsetin belgilep alıwında hám sol arqalı qaharman minezin ashıwda belgili dárejede kórkemlik xızmet atqaradı. Ádebiyatshı T.Boboev: "Portret ataması, ádette, eki mánide qollanıladı, birinshiden, qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlese, ekinshiden, individual-psixologiyalıq kelbetin ashıp beredi. Sóz sheberi qaharmannıń sırtqı kelbetin sızıw arqalı onıń ruwxıy dúnyasına kiriwge umıtıladı". [1:178]

«Qız benen tanısıw" gúrrińinde bir jigit bir qızdı sırtınan unatıp qaladı. Ol qız tiykarınan, somsa satatuǵın qız boladı. Jigittiń tilinen qızdın portreti beriledi. Mısalı,

"*Institutta ishten oqıp murnıma jańa samal enip júrgen kúnlerim edi. Stependiyamdı qaltama urıp kiyatırǵanımda avtobustan túsken bir qızdı unatıp qaldım. Ózi kelte boylıdan kelgen, piste murnınıń shep qaptalında júweriniń úlkenligindey qali bar, súp-súykimli qız eken. Izinen bir shaqırımday jayaw bardım da, onıń qay jerde isleytuǵının bilip aldım, asxanada somsa pisiredi eken. Kóp uzamay ol bazardıń aldına satıw ushın bir kastryuldi toltırıp somsa alıp shıqtı*". [4: 30]

Bul alınǵan mısaldaǵı portret yumorlıq sıpatqa kirmeydi, biraq er jigittiń óziniń súygen yarı ushın islegen is-háreketlerinde biraz bolsa da júzińizge kúlki juwıradı. Bul portretlik súwretlewde jigit óziniń jaqsı kórip qalǵan qızınıń sulıwlıǵın portretlik detallar arqalı súwretlegen.

Kórkem shıǵarma dóretiw – bul hám juwapkershilikli, hám mashaqatlı is. Sebebi shıǵarmanıń syujeti qızıqlı, waqıyaları keskin burılıslarǵa bay bolǵanı menen, ondaǵı qaharmanlar, portretler isenimsiz bolsa, oqıwshınıń qálbine kirip barıp, oǵan tásir etpese ol shıǵarma sátli shıqpaydı. Shıǵarma qaharmanlarınıń portreti kewilge qonımlı hám real ómirdegidey bolıp jaratılıwında bolsa, qaharmanlardıń portreti de tiykarǵı xızmetti atqaradı. Portretler bir-birin tákirarlamawı, óziniń ayrıqsha belgileri menen ajıralıp turıwı lazım. Sheberlik penen jaratılǵan portretler ǵana ádebiyatta óz ornına iye boladı.

Bul shıǵarmalardı oqıw arqalı kishi kólemdegi epikalıq janrlarda da qaharmannıń portreti jaratılıwı, onda qaharmanlardıń portreti menen qosa obrazı da ashıp beriliwi oǵada áhmiyetli ekenligin kóriwge boladı. Kórkem shıǵarma oqıwshı qálbine obraz hám portretler arqalı jol alatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan portretler jasalma emes, al haqıyqıy, ómirsheń insanıylıq tábiyatın sheber ashıp berilgen bolıwı talap etiledi. Jazıwshı portret dóretiwde onıń tiykarın turmıstan aladı, turmıs hádiyseleri tiykarında dóregen ideyaların kórkem qıyalı arqalı qayta islep, adamlar dúnyasınıń kórkem sáwlesin payda etedi.

Juwmaqlap aytqanda, biz bul maqalamızda jazıwshı S.Jumaǵulovtıń yumorlıq gúrrińlerinde portret jasaw sheberligine toqtalıp óttik. Onıń portretlik súwretlewleri arqalı qaharmanlardıń sırtqı pishimi menen ishki dúnyasın, ásirese, oy - órisi menen adamgershilik qásiyetlerdi óz boyına qosa sińdirgenin súwretlewde portretlik detallardan sheberlik penen paydalanǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2002.

2. Qayumov, A. (2018). Creating of a national character through means of literature. Theoretical & Applied Science.

3. Sabirdinov, A. . (2021). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. Конференции, 1(2).

4. С. Жумағулов. Сырым да усы шыным да… , Нөкис, Қарақалпақстан”, 1984.

«ШАРЬЯР» ДӘСТАНЫ ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИ ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫНЫҢ УҚСАСЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Шахсанем Кеңесбаева

филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Аннотация: Мақолада достонлар ва эртакларнинг образлар системасининг ўхшашлик хусусиятлари таҳлил қилинади. Хусусан,

Қоракалпоқ халқ эртаклари ва «Шахриёр» достонининг образларидаги муштарак жиҳатлар ўрганилади.

Калит сўзлар: эртак, сюжет, достон, мотив, образлар системаси, ертак тип сюжетли достонлар.

Аннотация: В статье анализируются сходства системы образов эпосов и сказок. В частности, изучаются общие аспекты образов каракалпакских народных сказок и эпоса «Шахриёр».

Ключевые слова: сказка, сюжет, эпос, мотив, система образов, эпосы со сказочным сюжетом.

Annotation:. The article analyzes the similarities of the image system of epics and fairy tales. In particular, common aspects in the images of Karakalpak folk tales and "Shakhriyor" epic are studied.

Key words: fairy tale, plot, epic, motive, system of images, epics with a fairy tale type plot.

Кирисиў (Introduction). Ертек тип сюжетли дастанлар тийкарынан социаллық-турмыс мәселелерди сәўлелендирген менен олардың мифологиялық ертек тип сюжетли дәстан екенлигин анықлаўда қаҳарманлардың ғайрытәбийий туўылыўы ҳәм илаҳий күшлерден мәдет алып ер жетиўи сыяқлы әййемги архаик мотивлер, мифологиялық көзқараслар ҳәм исенимлер турмыслық-реалистлик сүўретлеўлер менен қарысып сүўретлениўи илимий-теориялық жақтан дәлийл бола алады. Биз бул тәреплерин ертек тип сюжетли дәстанлардың образлар системасынан айқын көриўимиз мүмкин.

Әдебиятлар анализи (Analys literatures). «Шәрьяр» дәстанының пайда болыў дәўирин, генезисин анық қайсы әсирде, қайсы жылы дөретилгенин дәл таўып айтыў қыйын. Бирақ, қарақалпақ илимпазлары Қ.Айымбетов [2: 117], Қ.Мақсетов [4: 66], И.Сағитовлар [7: 103] «Шәрьяр» дәстанының ўақыяларын узақ дәўирлер, ески заманлар менен байланыстырады. Өзбек-қарақалпақ фольклоры байланысларын эпик дәстүрлер мысалында үйренген профессор Х.Абдуллаев бул дәстанның сюжетин «түркий халықлардың турмыслық ертеклери тийкарында» пайда болған деген пикирге келеди [1: 82]. Тийкарынан, дәстанның генезиси миф, ертек типинде аўызеки үлгиде ең әййемги дәўирлери пайда болған. Себеби, мифлик сана – адам ақыл-ҳуўшының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәрьяр» дәстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан киятырған мийрасы» [2: 103-105]. Бул пикирлерди әдебиятшы илимпаз Қ.Байниязов ҳәм Т.Байниязовалардың пикирлери де тастыйықлайды. Олар да дәстанның пайда болыў төркинлерин әййемги дәўирлер менен байланыстырады ҳәм бул илимпазлардың басқа илимпазлардан өзгешелиги дәстанның сюжетинде ҳәр қыйлы дәўирлердиң тарийхый ўақыялары сақланып қалғанлығын ҳәм айырым тарийхта жасаған адамлардың атлары да барлығын мысаллар менен дәлиллеп бериўге ҳәрекет етеди.

Додалаў (discussion). Дәстанларда айрықша сыйқыр күши қус образына жәмлеп бериледи. Бул жерде сөздиң (Шәрьяр Бүлбилгөя қустың дуўасын айтыўда, сөзден жаңылысып, жеңиледи) магиялық сыйқыр күшине исениў сыяқлы архаикалық мифтиң элементлери бар. Дәстанда дыққат аўдаратуғын нәрсе, барлық жанлы ҳайўанлар ҳәм жансыз затлар адам тақылетинде тил питип сөйлейди. Мысалы, аттың, қустың, таўдың, көлдиң, шөлдиң, аспанның, жердиң сөйлеўи, булттың адамға сая болыўы т.б. әййемги адамлардың мифологиялық ойлаўлары менен байланыслы. Бул адамлардың жанлы ҳәм жансыз затларға культ сыпатында қарағанын аңлатады. Дәстанда Бүлбилгөя қус образына тилсимли қәсийет жәмлеп бериледи. Ол қаланы бир орыннан екинши орынға көшире алатуғын, жердиң асты-үстине ҳүкимин өткизе алатуғын, сайраса адамды өлтиретуғын ҳәм тирилте алатуғын сыйқыр күшине ийе болады. Бүлбилгөя қус образы дәстан сюжетиниң ярымында кирип келип өз алдына образ дәрежесинде дәстанның композициялық құрылысының қурамалылығын арттырып, барлық ўақыялардың шешимин ҳәм жуўмағын жасаўда көркемлик хызмет атқарады. Дуўадан жеңилген Бүлбилгөя қус Шәрьярдың патшалық салтанатының қорғаўшысы сыпатында түрли муқамға сайрап қаланы қорғап турады. Қус образының усыншелли дәрежеде дәстан сюжетинен орын алыўы ерте дәўирлерден киятырған адамлардың ойлаў ҳәм пикирлеўиндеги мифологиялық түсиниклериниң сәўлеси болса керек. Буны айырым ески қорғанлардан табылып атырған археологиялық табылмаларда тастыйықлайды. Мысалы ушын, басқа еллерден табылып атырған табылмаларды айтпағанның өзинде Қарақалпақстанның ҳәзирги Беруний районының «Азат» ширкетлер хожалығына қараслы территорияда жайласқан Ақшахан қала естелик қорғанында изертлеўлер алып барған илимпазлар былайынша жазады: «…храм-сарайдың «қорған» дийўаллары узыны бойына үш қатар реңли сүўретлер орнатылған галарея болып шықты. Галареяның төменги биринши қатарында төрт-бес реңдеги салтанатлы атлылар топарының сүўретлери сақланған. Оның жоқарғы қатарларына ҳәр бир қара қос сызықлар менен жийекленген портретлер орнатылған. Портретлердиң арасында басларындағы тажларында қус сүўретленген, мойынларында әпсанаўий ҳайўанларды (әйдарҳа) еслететуғын грибналар бар, үстилерине әжайып липаслар кийген ҳасылзадалар сәўлеленген. Тажлардағы қуслар Шығыс халықларының ертек-әпсаналарындағы «егер де кимде-кимниң басына бахыт қусы қонса, ол адам патша, ал, ийнине қонса ўәзир болады» деген «бахыт қусын» еслетеди. Бул пикирди портретлердиң биринің астында сақланған «патша» жазығы тастыйықлап турғандай, Оксфорд (Уллыбритания), Сидней (Австралия) ҳәм Жаңа Зеландия лабораторияларында жүргизилген радиокарбон анализлери Ақшахан қала портретлериниң бизиң эрамызға шекемги II-I әсирлерге тийисли екенлигин анықлады» [6],– деп жазады.Дәстанларда ҳәм ертеклерде елге патша сайлаўда қуслардан «дәўлет кусы» сыпатында пайдаланыў ўақыясы кең сақланған. Мысалы, «Едиге» дәстанында Сәтемир хан «Дәўлет қусын алып ушырды, қус Тоқтамыстың басына қонды. Дәўлети басында екенин патша сол ўақытта билди [3: 83]. Усы

тақылеттеги ўақыя «Шәрьяр» дәстанында да ушырасады. Дәстанда қәлендер сыпатта келген Ҳәзирети Қыдыр ғайыптан келип Бүлбүлгөя қусты ушырады. Қусты үш рет ушырғанда да «бахыт қусы» Шәрьярдың басына қонады. Сөйтип Шәрьяр Сулайманның тахтына минеди [5: 105-107]. Солай етип, «Шәръяр» дәстанының сюжетинде ўақыялардың басланыўы менен тийкарғы қаҳарманлар арасында келип шығатуғын қарама-қарсылықлардың жоғалыўында ҳәм дурыс шешимин табыўында Бүлбилгөя қус образы орайлық орын ийелейди. Демек, әййемги адамлардың қусларға болған көзқарасы, олардың қуслар образын сәўлелендириўибизиң эрамызға шекемги II-I әсирлерде-ақ пайда болған. Оның «Шәрьяр» дәстанында айрықша кәраматқа ийе, сыйқырлы қус образында сәўлелениўи әййемги адамлардың қусларға қатнасын ҳәм көзқарасын билдиреди.

Дәстанның мазмунында бастан аяқ қыялый ўақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әййемги дәўирлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледи. Бизиң бул пикиримизди профессор И.Сағитовтың: «Егерде «Алпамыс», «Қырқ қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қаҳарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса. «Шәрьяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарҳа», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қыялый) нәрселер көп орын алады» [7: 103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтийжесинде биз «Шәрьяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик ҳәм ертеклик мотив басқа жанрды пайда етиўши белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айып өткенимиздей дәстан қаҳарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қыялый-фантастикалық ўақыяларды басынан кешireди.

Жуўмақ (Conclusion). Қулласы, дәстанның композициясы ҳәм сюжетинде сөз етилетуғын турмыс пенен байланыслы ўақыялар мифлик, ертеклик элементлердиң тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ертек тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген мақул болады, деген пикирге келемиз. Мазмуны ҳәм формасы жағынан «Шарьяр»ға усас сюжетли дәстанларды усылайынша «ертек тип сюжетли дастанлар» (Г.М.Эгамбердиева), «ертегилик дәстанлар» (Ә.Қоңыратбаев) деген сыяқлы терминлер менен атаў өзбек, қазақ, татар фольклортаныўларында әллеқашан-ақ илимий тәжирийбеге ендирилген қубылыслар есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Абдуллаев Х. Узбекско-каракалпакские фольклорные связи. – Ташкент: ФАН, 1991. – С.82.
2. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1968. – Б. 117.
3. «Едиге» дәстаны. Қыяс жыраў варианты. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1990. – Б.83

4. Максетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1992. – Б.66.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрьяр» дәстаны. –Нөкис, Қарақалпақстан. 1984. – Б. 105-107.
6. Хожаниязов Ғ. Тарийхымызды терең үйрениў жолында // «Еркин Қарақалпқстан» газетасы, 2015, 12-сентябрь, №110 (19728).
7. Сағитов И. Әдебият ҳәм фольклор (Әдебий-критикалық мақалалар). – Нөкис:Қарақалпақстан. 1983. –Б.103.

SAG‘INBAY IBRAGIMOV VA USMON AZIM IJODIDA MUALLIFLIK PUNKTUATSIYASINING BADIIY VAZIFASI

Atag‘ulla Satbaev Baxıtjan ulı
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Navoiy davlat universiteti
+998999582716
satagulla@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy qoraqalpoq she’riyatining yorqin vakili Sag‘inbay Ibragimov va O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azim ijodi misolida mualliflik punktuatsiyasining badiiy vazifalari atroflicha tadqiq etilgan. Maqolada tinish belgilarining faqat lingvistik qoidalar doirasida emas, balki shoirning individual uslubi, emotsional-ekspressivlikni oshirish va lirik qahramonning ruhiy olamini ochib berishdagi muhim estetik vazifasi ochib berilgan. Shuningdek, mualliflar she’rlaridagi qavs belgilarining qo‘llanilish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning ramziy ma’nolari va kompozitsion ahamiyati yoritilgan.

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются художественные функции авторской пунктуации в поэзии выдающегося каракалпакского поэта Сагинбая Ибрагимова и народного поэта Узбекистана Усмана Азима. В исследовании подчеркивается, что знаки препинания не только служат языковым правилам, но и выполняют важные эстетические функции в индивидуальном стиле автора, повышая эмоциональную выразительность и раскрывая психологический мир лирического героя. Кроме того, в статье представлен сравнительный анализ использования скобок в произведениях поэтов, иллюстрирующий их символическое значение и композиционную значимость.

Abstract. This article comprehensively examines the artistic functions of authorial punctuation through the poetry of the prominent Karakalpak poet Saginbay Ibragimov and Uzbekistan People's Poet Usman Azim. The study highlights that punctuation marks do not merely serve linguistic rules, but also fulfill vital aesthetic functions within an author’s individual style, enhancing emotional expressiveness and revealing the psychological world of the lyrical hero. Furthermore, the article provides a comparative analysis of the use of parentheses in the poets' works, illustrating their symbolic meanings and compositional significance.

Kalit so‘zlar: Mualliflik punktuatsiyasi, badiiy vazifa, Sag‘inbay Ibragimov, Usmon Azim, qavs belgisi, lirik-psixologik holat, individual uslub, poetik matn.

Ключевые слова: Авторская пунктуация, художественная функция, Сагинбай Ибрагимов, Усман Азим, скобки, лирико-психологическое состояние, индивидуальный стиль, поэтический текст.

Keywords: Authorial punctuation, artistic function, Saginbay Ibragimov, Usman Azim, parentheses, lyrical-psychological state, individual style, poetic text.

Odamlar orasidagi aloqa vositasi vazifasini bajaradigan bizning hozirgi yozuvimizni punktuatsiyasiz ko‘z oldimizga keltira olmaymiz. Puntuatsiyani o‘rganishda nafaqat lingvistik nazariyalarni tadqiq qilish, balki badiiy asarlar, gazeta-jurnallar tilida, ayniqsa alohida bir muallif ijodida qo‘llanilish xususiyatlarini tadqiq qilish zarurati tug‘ilmoqda. Shu asosda mualliflik punktuatsiyasi tushunchasi fanga 1970-yillarning oxirida kirib keldi va muallif punktuatsiyasining badiiy xususiyatlari, adabiy matndagi uslubiy vazifasi haqida bir qator olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Ayniqsa, rus tili va adabiyoti bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda tinish belgilarining badiiy matnda bajaradigan vazifasini o‘rganishda mualliflarning individual uslubiga katta e’tibor qaratilmoqda.

O‘zbek tilshunosligida mualliflik punktuatsiyasi haqida faqat punktuatsiya masalalariga bag‘ishlangan ishlarda so‘z yuritilib, deyarli bu masala bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmagan[6]. So‘nggi yillarda o‘zbek adabiyotida kichik hajmli she’rlar (ignabarg va uchchanoq she’rlar) va ularning o‘ziga xos janriy xususiyatlari, ularning badiiy shakliy xususiyatlari haqida maxsus tadqiq etgan olim Q.Yo‘lchiyevning ilmiy ishlarida tinish belgilarining ahamiyati va asosiy mazmunga ta’siri masalasi o‘rganildi[7].

Professor Q.Orazimbetov shoir S.Ibragimovning she’riyatida tinish belgilarining qo‘llanilish xususiyatlarini, muallifning tinish belgilaridan foydalanishda boshqa shoirlarga o‘xshamagan tomonlarini uning shaxsiy uslubi bilan bog‘liq holda o‘rganadi[8]. Shuningdek, badiiy punktuatsiyaning adabiy asardagi badiiy xizmati haqida dotsent J.Sag‘idullayevaning “Qoraqalpoq qissalarida uslubiy izlanishlar (1980-yillar qissalari misolida)” nomli monografiyasida dastlabki ilmiy-nazariy qarashlar beriladi[9]. Shuningdek, ushbu muallifning bir qator ilmiy maqolalarida iste’dodli shoirlar Sh.Seyitov va B.Genjemuratov ijodida punktuatsion belgilarning qo‘llanilishi poetik mazmunni kuchaytiruvchi va badiiylikni oshiruvchi muhim badiiy unsur sifatida o‘rganiladi[10].

---

[6] Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015; Bahriddinova B. O‘zbek tili punktuasiya qoidalari. // “Til va adabiyot ta’limi”. 2015. №3.

[7] Йўлчиев Қ. Поэтик олам сирлари. – Тошкент: Академнашр, 2012; Шу муаллиф. Игнабарг шеър ва тиниш белгилари (Анвар Обиджон шеърларида). // “Шарқ юлдузи”. 2012. №3. – Б. 168-171.

[8] Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. – Нөкис: Билим, 2018. – Б. 136.

[9] Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – Б. 98.

[10] Сағыйдуллаева Ж. Б.Генжемуратовтың азаматлық лирикасының көркемлик өзгешеликлери. // “Ilim hám jámiyet”. 2016. №3. – Б. 57-59; Saǵıdullaeva J., Satbaev A. Sh.Seyitov lirikasında avtorlıq punktuaciyanıń qollanılıwı. // “Filologik tadqiqotlar VIII” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. – B. 101-104.

Taniqli olim H.Umurov: “Har qanday badiiy asar (butun borlig‘icha) yozuvchi tomonidan yaratilgan ekan, yozuvchining salohiyati o‘sha asarning eng “jajji” obrazlari (so‘z)gacha, tinish belgilarigacha (nuqta, vergul, undov, so‘roq belgilari kabi) singib ketadi, ularning har biriga o‘zining aniq muhrini bosadi”[11] deb aytgan edi. Shuning uchun, tinish belgilari adabiy asarlarda faqat lingvistik qonuniyatlar asosida qo‘llanilib gina qolmay, muallifning oldiga qo‘ygan maqsadiga erishishida va asarning ta’sirchanligini oshirishda ham katta ahamiyatga ega.

Mualliflik punktuatsiyasi – bu tinish belgilarining asosiy vazifasidan uzoqlashmagan holda muallifning individual ijodiy ehtiyoji sababli qo‘llanilgan tinish belgilarining yig‘indisidir. Qoraqalpoq adabiyotida mualliflik punktuatsiyasiga ega shoirlar sifatida Sh.Seyitov, S.Ibragimov va B.Genjemuratovlarni aytib o‘tishimiz mumkin. Bu shoirlar ijodida ayrim yakka va ustma-ust qo‘yilgan tinish belgilarining punktuatsion qoidalarga bo‘ysunmay qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa poetik jihatdan she’rning badiiyligiga ta’sir etib, emotsional-ekspressivlikni oshiradi va obrazlilikni hosil qiladi.

Poeziyada shoirlarning mualliflik punktuatsiyani qo‘llashdagi badiiy izlanishlarining biri erkin she’r shakllari orqali yuzaga chiqmoqda. Chunki, inson ko‘ngil kechinmalari – o‘zgaruvchan jarayon. Bunday muayyan bir shaklga tushmaydigan hodisalarni aks ettirishda erkin she’rlarning nomiga mos tarzda erkin shakl va mazmunga ega bo‘lishi yaxshi samara beradi.

Biz moqalamizda qavs belgisining lirik asardagi badiiy vazifasini tahlil qilish maqsadida zamonaviy qoraqalpoq she’riyatining mashhur vakili Sag‘inbay Ibragimov va O‘zbekston xalq shoiri Usmon Azimning bitta she’rini tanlab oldik.

Qavs belgisi S.Ibragimov ijodida boshqa shoirlarga nisbatan kengroq tarzda uchraydi. Sababi, shoirning nazarda tutgan fikrlariga qo‘shimcha tarzda yoki bo‘lmasa lirik qahramonning ruhiy holati qavs ichida beriladi. Bu shakl O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azim ijodida ham qo‘llanilgan.

Aspanda Ay ǵayıp túnleri
betleri jırtılǵan kitaptı oqıdım.

(Kim ne ushın julǵan bul betlerdi).

Aspan qara attıń sawırı túnleri –
sag‘an túsiniksiz ǵázzeller jazdım.

(Ne túsindim uzıq-julıq betlerden).

Aspandı Ay tárk etken túnleri –
álle nárselerden seskener edim.

(Oqıw kerekpedi usı kitaptı).

Aspanǵa balta ılaqtırǵan túnlerim –
Yomg‘ir.
Bekat.
Erkakning egnida yomg‘irpo‘sh.
Ayolning ko‘ylagi badaniga yopishgan.

(Oltmishinchi avtobus to‘xtab o‘tadi).

«Sovuq qotdi, – o‘ylaydi erkak, –
Yomg‘irpo‘shni yelkasiga tashlasam
Xafa bo‘lmasmikin?»

(Oltmishinchi avtobus to‘xtab o‘tadi).

«Chiroyli ekan, – o‘ylaydi erkak, –
Yoshi ham o‘ttizdan oshmagan.
Qani edi, shunday xotinim bo‘lsa...»

[11] Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 152.

túslerimde koʻrine bermediń.

(Qásterlep saqlaw kerek edi ol kitaptı).

Aspan menen sáwbet qurǵan túnlerim –
Men qalıńǵa qusı túsken ańshı edim.

(Bul kitaptı ózim qayta jazaman)[12].

(Oltmishinchi avtobus toʻxtab oʻtadi).

«Balki u taqdirimdir,–oʻylaydi erkak,–
Ammo yomgʻirpoʻshni
yelkasiga tashlasam,
otib yubormasmikan?
Baribir ayol-da...
Chiroyli boʻlsa ham...»
(Oltmishinchi avtobus olib ketadi ayolni).

Uf tortadi erkak.
(Uyida
ivigan kiyimlarini
yana oʻzi
– xoʻrsinib – yechadi ayol)[13].

Har ikkala she'r shakliy jihatdan oʻxshash. Unda qavslar mualliflarning badiiy maqsadini ifodalash uchun qoʻllanilgan. Lekin, ikki shoir oʻzlarining individual uslubiga xos tarzda fikrlarini turlicha bayonlagan.

S.Ibragimov she'ri shakliy jihatdan besh ikkilik va besh bir qatordan tashkil topgan. Shoir fikrlar orasidagi bogʻlanishlarni uzuq-yuluq holda berib, ikki fikr oqimini hosil qilgan. Birinchisi – lirik qahramonning ichki his-tuygʻulari, oʻy-xayollari, ichki iztiroblari, yolgʻizlik, tushunarsizlik va taqdir bilan yuzma-yuz kelish jarayoni. Ikkinchisi – she'rda detal qilib olingan kitob haqida qoʻshimcha fikrlar. "Betleri jırtılǵan kitap" (Sahifalari yirtilgan kitob) timsoli bu yerda ramziy manoga ega boʻlib, qavs ichidagi izohlar shu kitob atrofida boʻladi. Qavs ichidagi ichki monologlar va savollar lirik qahramonning oʻz-oʻzi bilan savol-javob qilishini, oʻtgan voqealarga nisbatan afsus-nadomat va ayni paytda oʻz taqdirini qaytadan boshlashga boʻlgan qat'iyatini koʻrsatadi.

She'r davomida lirik qahramonning holati gradatsiya shaklida kuchayib boradi. Oddiy kuzatish va hayratdan boshlangan holat asta-sekin isyon, tushkunlik va nihoyat tubdan oʻzgarish – ijodiy hamda taqdiriy hukm chiqarishga qadar yuksaladi. Bu ruhiy oʻsish va transformatsiyani anglatishda muallif punktuatsiyasi katta ahamiyatga ega. Sababi, qavslar ichidagi izohlar lirik subyektning ruhiy holatini anglashga va uning oʻy-xayollariga turtki boʻlgan hodisalarning sababini ochib berishga xizmat qilgan va kompozitsion jihatdan ixchamlikka ega boʻlgan, shaklan goʻzal boʻlib chiqqan.

Usmon Azimning she'rida kichik epizod – yomgʻirda tanish ayol va erkakning uchrashuvi tasvirlangan. She'rni ikki syujet qatoriga ajratish mumkin. Birinchisi – erkak kishining oʻy-xayoli. Unda ayol bilan tanishishni istagan, ammo dadillik topa olmagan qahramonning his-tuygʻulari, kechinmalari bayon etilgan.

[12] Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016. – Б. 79.
[13] Азим У. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995. – Б. 91.

Ikkinchisi – bevosita muallifning so‘zi bo‘lib, u asosiy voqealarga izohlar beradi. Shu sababli ham qavs ichiga olib berilgan. Chunki, she’r kompozitsiyasida muallif so‘zi ekspozitsiya vazifasini bajarib, voqea joyi, qahramonlar holati haqida ma’lumotlar bergan. Oldingi she’r kabi bunda ham detal ya’ni yomg‘ir, avtobus qo‘llanilgan. Ular oddiy detal bo‘libgina qolmay, ramziy xususiyatga ham ega. She’rda oddiygina bekatdagi uchrashuv orqali shoir insonlar orasidagi ruhiy masofa, qo‘rquv va o‘tkinchi imkoniyatlar haqida katta falsafiy haqiqatni ochib bergan.

Adabiyotning asosiy vazifasi inson qalbidagi eng nozik tebranishlarni, uning vaqt va taqdir oldidagi kechinmalarini ochib berishdir. Tahlilga tortilgan ikki she’r matnda oddiy hayotiy vaziyat tasvirlangan, lekin uning ortida murakkab dramatizm yotadi. Birinchi she’rda yirtilgan kitob va tungi osmon manzaralari inson taqdiri bilan parallel tasvirlansa, Usmon Azim she’rida yomg‘irli bekatdagi tasodifiy uchrashuv aks etgan. Bu ikki she’rni birlashtirib turuvchi asosiy jihat – ichki dunyo va tashqi voqelik kontrasti hamda imkoniyatning qo‘ldan boy berilishi motividir. Detallar o‘zining birlamchi vazifasidan chiqib, kuchli ramziy ma’no kasb etadi. Usmon Azim she’ridagi yomg‘ir va o‘tuvchi oltmishinchi avtobus vaqtning shafqatsiz shiddati va o‘tkinchi imkoniyatni anglatsa, S.Ibragimov she’ridagi yirtilgan sahifalar inson taqdirining parokandaligi va buzilgan rishtalarni tiklashning imkonsizligi bildiradi.

Umumlashtirib aytganda, shoirlarning asarlarida tinish belgilarining qo‘llanilishini ikki yo‘nalishga bo‘lib o‘rganishimiz mumkin:

1. Badiiy punktuatsiya – tinish belgilarining lingvistik qonuniyatlar - ma’nolilik, tuzilish va intonatsiya tamoyillari asosida qo‘yilib, asosiy punktuatsion vazifalarni bajarishi.
2. Mualliflik punktuatsiyasi – bu badiiy matnning mazmuni va shakliga tinish belgilari orqali bezak berish bo‘lib, u yoki bu shoirning ijodigagina tegishli, uning lirikasida uslubiy xususiyatlarga ko‘ra tez-tez qo‘llanilgan va matnga ekspressiv-emotsional, poetik va stilistik ma’no beruvchi tinish belgilari to‘plami.

Mualliflik punktuatsiya xususiyatlarini biz yuqorida tahlil qilgan shoirlar ijodida ham uchratishimiz mumkin. Ularning she’riyatida tinish belgilari asosiy vazifasidan uzoqlashmagan holda emotsional-ekspressiv ma’no berish, she’rlarning ta’sirchanligini kuchaytirish, obrazlilikni oshirish, muallif g‘oyasini ochib ko‘rsatish kabi badiiy vazifani bajargan.

Umumlashtirib aytganda, badiiy asarning shakliy va uslubiy xususiyatlarini o‘rganishda tinish belgilarining bajaradigan xizmati katta. Bu o‘z navbatida shoirlarning individual uslubiy izlanishlari, ijodiy iste’dodi bilan bog‘liq hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Азим У. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995.
2. Bahriddinova B. O‘zbek tili punktuasiya qoidalari. // “Til va adabiyot ta’limi”. 2015. №3.
3. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016.

4. Йўлчиев Қ. Поэтик олам сирлари. – Тошкент: Академнашр, 2012.
5. Йўлчиев Қ. Игнабарг шеър ва тиниш белгилари (Анвар Обиджон шеърларида). // “Шарқ юлдузи”. 2012. №3. – Б. 168-171.
6. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. – Нөкис: Билим, 2018.
7. Saǵıdullaeva J., Satbaev A. Sh.Seyitov lirikasında avtorlıq punktuaciyanıń qollanılıwı. // “Filologik tadqiqotlar VIII” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. – B. 101-104.
8. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – Б. 98.
9. Сағыйдуллаева Ж. Б.Генжемуратовтың азаматлық лирикасының көркемлик өзгешеликлери. // “Ilim hám jámiyet”. 2016. №3. – Б. 57-59.
10. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002.

QARAQALPAQ BET ASHARÍNÍŃ KOMPOZICIYALÍQ QURÍLÍSÍ

Joldasbaev Azamat Envar ulı
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası oqıtıwshısı

Annotaciya. Bul teziste Qaraqalpaq xalqınıń úyleniw dástúrinde orınlanatuǵın «Bet ashar» qosıǵınıń kompoziciyalıq qurılısı úyreniledi. Bet ashardıń xalıq turmısındaǵı ornı hám kompoziciyalıq bólimleriniń óz-ara baylanısı haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Gilt sózler: folklor, bet ashar, kompoziciya, kirisiw, aqıl-nasiyat, tanıstırıw, juwmaqlaw

Аннотация. В данном тезисе исследуется композиционное строение песни "Бет ашар" исполняемой в свадебных традициях каракалпакского народа. Представлена информация о роли беташар в жизни народа и взаимосвязи его композиционных частей.

Ключевые слова: фольклор, открытие лица, композиция, введение, совет, презентация, заключение

Abstract. This thesis examines the compositional structure of the "Bet ashar" song, performed in the wedding traditions of the Karakalpak people. Information is provided on the role of the face decoration in people's lives and the interrelationship of its compositional elements.

Keywords: Folklore, page opening, composition, introduction, advice, presentation, conclusion

Qaraqalpaq xalqınıń awızeki dóretpeleri xalıqtıń tariyxın, turmıs-tirshiligin, dúnyaǵa kózqarasın, úrp-ádetin hám milliy qádiriyatların úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Folklorlıq shıǵarmalar arasında xalıqtıń salt-dástúrleri menen tıǵız baylanıslı bolǵan salt jırları ayrıqsha orın tutadı. Solardıń biri – **bet ashar**. Onıń baslı maqseti kelinniń betin ashıw ǵana emes, onı jańa iyilip túsken elge,

ortalıqqa tanıstırıw, shańaraq aǵzaların kelinge tanıstırıw hám oǵan jańa turmısında basshılıq etetuǵın aqıl-násiyatlardı qosıq shuwmaqları arqalı jetkeriw bolıp tabıladı.

Bet ashardı basqa salt-dástúr jırlarınan ajıratıp turatuǵın baslı belginiń biri – onıń **kompoziciyalıq qurılısınıń dástúr menen tıǵız baylanısta bolıwı**. Yaǵnıy dástúrdiń mazmunı menen onıń orınlanıw tártibi bir-biri menen baylanısıp, bir tutas kompoziciyalıq qurılıstı payda etedi. Temanıń aktuallıǵı Búgingi kúnde milliy salt-dástúrlerdi úyreniw, olardı jas áwladqa jetkeriw hám folklorlıq miyraslardı da saqlaw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan qaraqalpaq bet asharınıń tek mazmunın emes, onıń kompoziciyalıq qurılısın da izertlew ádebiyattanıw hám folklortanıw ilimi ushın áhmiyetli.

Kompoziciya atamasına folklorlıq terminlerdiń qısqasha sózligi miynetinde mınaday anıqlama beriledi: «Kompoziciya (latın sózi, qurılıs tártibi) – folklorlıq shıǵarmanıń mazmunınıń tártibi, waqıya qurılısı». [1:47]. Demek biz, kompoziciya arqalı belgili bir shıǵarmanıń mazmunın tártibin qurılısın úyrenemiz.

Qaraqalpaq bet asharınıń mazmunı kompoziciyalıq qurılısı tuwralı bir qatar ilimpazlar ózleriniń ilimiy miynetlerinde toqtalıp ótken. Ilimpaz N.Japaqov bet ashar qosıq qatarların úlken eki toparǵa bólip qaraydı. Onıń pikirinshe birinshi bólimde tiykarınan kelinge keńes beriwge, aqıl úyretiwge, morallıq qádelerdi onıń oy-sanasına sińdiriwge baǵdarlanǵan. Ekinshi bóliminde bolsa kelinge násiyxat beriw ulıwma emes, konkret aytılıp, qáyin ata-enesinen baslap awıldıń adamlarına atpa-at sálem bergizip, minez-qulıq, ádep ikramlıq qádeleriniń kóp rejeleri hám wazıypaları ortaǵa qoyıladı,- dep aytıp ótken[2:322].

Professor Kamal Mambetov ózinińń «Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı» miynetinde bet ashar dástúrin mazmunı hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan úsh túrge, yaǵnıy 1) Toy baslaw, 2) Aytım yamasa aytımal, 3) Bet ashar sálemi siyaqlı úlken toparlarǵa bóledi. Bul bet ashardıń janrlıq hám kompoziciyalıq ózgesheliklerin anıqlawda áhmiyetli teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi.

Joqarıda keltirilgen ilimpazlardıń pikirlerin esapqa alǵan halda, biz Qaraqalpaq bet ashar tekstleriniń qurılısın arnawlı túrde analizlep, onıń ishki kompoziciyalıq bólimlerin anıqlawǵa háreket ettik. Izertlew nátiyjelerine súyengen halda, bet ashar tekstleriniń kompoziciyalıq qurılısın **tórt tiykarǵı bólimge** ajıratıp úyreniw maqsetke muwapıq dep esaplaymız. Olar:

1. **Kirisiw bólimi;**
2. **Aqıl-násiyat aytıw;**
3. **Aǵayin-tuwısqanlardı tanıstırıw;**
4. **Juwmaqlaw bólimi.**

Bet ashar tekstleriniń mazmunlıq hám qurılımlıq ózgesheliklerin esapqa alǵanda, bul bólimler bir-biri menen tıǵız baylanısta bolıp, belgili bir izbe-izlilik tiykarında orınlanadı. **Kirisiw bóliminde** toyǵa qatnasıwshılarǵa múrájat etiw, kelinshekke baylanıslı dáslepki tileklerdi bildiriw hám bet ashar dástúriniń kirisiw bólimin qáliplestiriw sıyaqlı elementler kórinedi. Sonıń menen birge, bet asharshınıń kelinge hám toyǵa jıynalǵan jámáátke qarata kiris sóz aytıw arqalı bet ashardıń baslanıwın támiyinleydi. Mısalı,

O-O-ow eneńiz shashıw shashıwda,

Dáriyaday kewli tasıwda
Kelin keldi degen soń
Baxıt keldi degen soń
Kelip turman kelinim
Betińizdi ashıwǵa. [3:3]

– dep kirisiw sózleri menen bet ashardıń baslanǵanıń aytıp ótedi. Kompoziciyalıq jaqtan alǵanda, kirisiw bólimi **ekspoziciyalıq xızmet** atqaradı. Yaǵnıy bul bólimde kelinniń jańa ortaǵa kelgenin, bet ashardıń baslanǵanına baylanıslı jaǵday tanıstırıladı. **Aqıl-nasiyat aytıw bóliminde** jas kelinshekke úlkenler tárepinen ómirlik tájiriybe, ádep-ikramlılıq, úlken-kishige húrmet, shańaraq birlikligi sıyaqlı milliy-ruwxıy qádiriyatlar tiykarındaǵı aqıl-násiyat beriledi. Bet ashardıń mazmunın anıq kórsetetuǵın bólimi – aqıl-nasiyat. Bul bólimde kelinge shańaraq turmısına baylanıslı túrli keńesler beriliwi múmkin. Kelinge úlkenlerdi húrmetlew, ata-eneni sıylaw, kúyewine járdemshi bolıw, shańaraq sırın saqlaw, sabırlı hám iybeli, tártipli bolıw, tuwısqanlar menen tatıw qatnasta bolıw sıyaqlı adamgershilik qádiriyatlar nasiyat etiledi. Bet asharshılardıń qosıq tekstlerin úyrenip qaraǵanımızda, olardıń násiyat beriw bólimleri bir-birinen ajıralıp turadı. Pikirlerimiz dáliylli bolıwı ushın Ram shayırdıń (Rambergen Xojambergenovtıń) bet ashar tekstlerindegi qosıq qatarlarına názer salamız. Ram shayırdıń tekstinen mısal:

Jipekten esken duwtardıń,
Tarınday bol kelinshek,
Qol urǵanda kúydirgen,
Jalınday bol kelinshek.[4:2]

Belgili bet asharshı Rambergen Xojambergenovtan alınǵan bet ashar tekstindegi didaktikalıq mazmun kórkem súwretlew quralları bolǵan teńewler arqalı jas kelinshekti aqıl-esli, jaǵımlı minezli («Jipekten esken duwtardıń tarınday»), óz baxtı ushın gúresetuǵın shaqqan hám jigerli («Qol urǵanda kúydirgen jalınday») bolıwǵa shaqıradı.

Aqıl-nasiyatlardıń bunday formada beriliwi olardıń tıńlawshıǵa emocionallıq tásirin kúsheytedi. Sonıń menen birge, bul nasiyatlar jas kelinge ǵana emes, toyǵa jıynalǵan barlıq jámáátke ortaq bolǵan mániske iye boladı.

Al, Aǵayin-tuwısqanlardı tanıstırıw bólimi bet ashardıń eń ózgeshe hám dástúriy-kompoziciyalıq bólimleriniń biri bolıp, onda kelinshekke kúyewdiń tuwısqanları, jaqınları hám shańaraq aǵzaları izbe-iz tanıstırıladı. Bul bólim tek ǵana adam atların atap ótiw menen sheklenbey, tuwısqanlıq qatnaslardı, olardıń jámáát ishindegi ornın hám sociallıq baylanıslardı da kórsetedi. Bet asharshı kúyew shańaraǵındaǵı adamlardı reti menen atap, kelinge olardıń kim ekenligin hám olar menen qanday qatnasta bolıw kerekligin túsindiredi. Bul jerde **dizbeklep aytıw usılı** keń qollanıladı. Máselen, aldı menen ata-ene, keyin qáyin aǵa, qáyin apa, kúyewdiń aǵa-inileri, ájapa-sińlileri, qurbı-qurdasları hám basqa tuwısqanları sóz etiliwi múmkin. Hár bir adamdı atap ótiwden keyin kelinge soǵan baylanıslı táriyplewler aytıladı. Mısalı,

Aq jawlıǵı jelbirep,

Kelin keldi degende,
Kewli ketti eljirep,
Anaw turǵan eneńiz
Eneńizge bir sálem. [5:37]

Demek, bul bólimde **tanıstırıw menen táriyp** bir-biri menen baylanısıp ketedi.Tuwısqanlardı izbe-iz tanıstırıw qaraqalpaq xalqınıń tuwısqanlıq qatnaslarǵa úlken áhmiyet bergenin kórsetedi. Kelinniń jańa shańaraqqa beyimlesiwinde tuwısqanlar menen jaqsı qatnas ornatıw baslı talaplardıń biri bolǵan.

Juwmaqlaw bóliminde bolsa, bet ashardıń aldınǵı bólimlerinde aytılǵan tilekler, násiyatlar hám múrájatlar ulıwmalastırılıp, jas shańaraqqa awızbirshilik, qut-bereket, baxıt hám uzaq ómir sıyaqlı jaqsı tilekler bildirilip, kompoziciyalıq jaqtan pútinlik támiyinlenedi. Bet asharshı kelindi hámmege iyildirip sálem berip bolǵan soń ózine juwmaqlawshı sóz arqalı shańaraqqa molshılıq, tatıwlıq, baxıt tilep, kelinniń betindegi aq jawlıǵı alınıp ómirine aq jol tileydi.

Tapjılmay turıp tıńladıń,
Qulaq salıp sózime,
Sóz kelip tur kelinshek,
Aytatuǵın gezine.
Betińnen alıp aǵıńdı,
Ashıp bergen baǵıńdı,
Bir sálem ber ózime. [4:62]

Bul shuwmaqlar arqalı bet ashar dástúriniń juwmaqlanǵanıń kóriwimizge boladı. Ayırım jaǵdaylarda jaslardıń baxıtlı ómir súriwi, kóp perzentli bolıwı, shańaraqtıń bekkem hám ırıslı bolıwı sıyaqlı tilekler de orın aladı. Juwmaqlaw bólimi shıǵarmadaǵı aldıńǵı kompoziciyalıq bólimlerdi bir juwmaqqa keltiredi. Eger kirisiwde kelinniń jańa ortalıqqa keliwi sóz etilse, aqırında onıń sol ortalıqqa qabıl etilgenligi hám jańa ómiriniń baslanǵanı kórsetiledi.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq bet asharı – xalıqtıń úyleniw dástúri menen tıǵız baylanıslı, mazmunlıq hám kompoziciyalıq jaqtan qáliplesken, folklorlıq ózgeshelikke iye dástúriy janrlardıń biri. Onıń kompoziciyalıq qurılısında dástúrlik mazmun menen kórkemlik usıllar óz-ara tıǵız baylanısıp, teksttiń ideyalıq pútinligin támiyinleydi.

Izertlew barısında bet ashar tekstleriniń kompoziciyalıq qurılısın **kirisiw, aqıl-násiyat aytıw, aǵayın-tuwısqanlardı tanıstırıw, juwmaqlaw** bólimlerinen ibarat bir pútin sistema sıpatında qarawǵa bolatuǵınlıǵı anıqlandı. Bul bólimlerdiń hár biri ózine tán funkciyalıq xızmet atqarǵanı menen, olar bir-birinen bólek emes, kerisinshe, óz-ara baylanısta rawajlanıp, bet ashar tekstiniń ulıwma kompoziciyalıq qurılısın qáliplestiredi. Sonlıqtan bul bólimlerdiń izbe-izligi bet ashardıń dástúriy atqarılıw tártibin ǵana emes, al onıń mazmunlıq hám ideyalıq baǵdarın da belgileydi.

Ásirese, **aqıl-násiyat aytıw bólimi** arqalı xalıqtıń pedagogikalıq tájiriybesi hám jas áwladtı tárbiyalawǵa baǵdarlanǵan kózqarasları kórinse, **aǵayın-tuwısqanlardı tanıstırıw bólimi** arqalı qaraqalpaq xalqındaǵı tuwısqanlıq qatnaslardıń áhmiyeti ashıp beriledi. Al, **juwmaqlaw bóliminde** tilekler hám

pátiyalar arqalı jas shańaraqqa baxıt, qut-bereket hám awızbirshilik tilew sıyaqlı dástúriy túsinikler ulıwmalastırıladı.

Demek, Qaraqalpaq bet asharınıń kompoziciyalıq qurılısın úyreniw onı tek ǵana toy saltınıń bir bólegi yamasa folklorlıq tekst sıpatında emes, al xalıqtıń dástúriy dúnyaqarasın, milliy tálim-tárbiya principlerin, etikalıq-estetikalıq qádiriyatların hám jáméátlik qatnasların sáwlelendiriwshi ruwxıy-mádeniy miyras sıpatında bahalawǵa múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1992.
2. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. «Билим» баспасы, 1990.
3. Әжимов Я. Бет ашар. Нөкис, «Арал» журналы, 1991.
4. Tekst úzindisi Ram shayırdıń (Rambergen Xojambergenovtıń) qoljazbasınan alındı
5. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. V том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.

QARAQALPAQ BET AShARÍNDAǴÍ FOLKLORLÍQ ELEMENTLER

Joldasbaev Azamat Envar ulı
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası oqıtıwshısı

Annotaciya. Bul teziste qaraqalpaq xalqınıń úyleniw salt-dástúrleri menen baylanıslı folklorlıq janrlardıń biri bolǵan bet ashar tekstlerinde ushırasatuǵın folklorlıq elementler úyreniledi.

Gilt sózler: bet ashar, folklorlıq element, naqıl-maqal, aqıl-násiyat.

Аннотация. В данном тезисе исследуются фольклорные элементы, встречающиеся в текстах открытия лица, являющихся одним из фольклорных жанров, связанных со свадебными традициями каракалпакского народа.

Ключевые слова: “bet ashar” фольклорный элемент, пословица, совет.

Abstract. This thesis examines the folkloric elements found in face-revealing texts, one of the folkloric genres related to the wedding traditions of the Karakalpak people.

Keywords: Facial expression, folklore element, proverb, advice

Qaraqalpaq xalqınıń dástúrli folklorlıq miyrasında úyleniw dástúrine baylanıslı shıǵarmalardıń ózine tán ornı bar. Onda xalıqtıń turmıs tájiriybesi, morallıq-etikalıq kózqarasları, shańaraqlıq qarım-qatnasları hám estetikalıq talǵamı kórkem sóz arqalı sáwlelenedi.

Bet ashar tekstlerinde xalıq awızeki poeziyasına tán bir qatar folklorlıq elementlerdi ushıratıwǵa boladı. Olar shıǵarmanıń mazmunın bayıtıp ǵana qoymay, onıń kórkemlik sistemasın da qáliplestiredi. Sonlıqtan bet ashardı izertlew barısında

onıń tek dástúrine funkciyasına emes, qosıq qatarlarında saqlanǵan folklorlıq poetika elementlerine de itibar beriw zárúr. Demek, bet ashardaǵı naqıl-maqal tek jeke adamǵa qarata aytılǵan sóz emes, al xalıqtıń dástúrin jetkizetuǵın folklorlıq komponent bolıp tabıladı.

Bet ashar tekstlerinde naqıl-maqal hám naqıl sózlerge jaqın pikirler de áhmiyetli orın iyeleydi. Professor Q.Ayımbetov naqıl-maqallarǵa mınaday anıqlama beredi: «Xalıqtıń sóylew tilinde kóp qollanılatuǵın, tujırımlı hám keń oydı bildiretuǵın, kollektiv tárepinen dóretilgen, ayrım dilwar-sheshenler tárepinen islengen kórkem sóz óneriniń bir túri naqıl-maqallar dep ataladı».[1:36]. Qaraqalpaq naqıl-maqalların jıynaw, bastırıp shıǵarıw, ayrıqsha izertlew máselesinde úlken jumıs alıp barǵan ilimpaz Tórebay Niyetullaev. Ol mınaday anıqlama berip ótedi. Naqıl-maqallar awızeki xalıq dóretpeleri ishinde xalıq turmısına jiyi aralasatuǵın óz aldına bir janr. [2:3]. Bet asharda olardıń qollanılıwı násiyattıń mazmunın kúsheytip, aytılǵan pikirdiń dáliylli hám tásirli bolıwına járdem beredi. Naqıl-maqal arqalı úlkendi sıylaw, tatıwlıqtı saqlaw, miynetsúyiwshilik, sabırlılıq, adamgershilik sıyaqlı qásiyetler sáwlelenedi. Qaraqalpaq bet ashar tekstlerinde naqıl-maqallardıń berilgenin kóriwimizge boladı. Mısalı, Xalqımızǵa belgili talantlı artist, sóz sheberi Álimbay Seytekovtıń bet ashar qosıqlarında tómendegidey mazmundaǵı naqıl-maqallardı ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı:

Qatınnıń jaman salaǵı,
Shubańlaydı balaǵı,
Degen xalıqta naqıl bar:
Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri maqullar,
Eki jaman bas qossa,
Birin-biri taqımlar.
-dese.

Jáne bir mısalda:

Eki jaqsı bas qossa,
Qıl ótpeydi aradan,
Eki jaman bas qossa,
Qol ketpeydi jaǵadan. [3:15].

Qosıq tekstlerinde usınday mazmundaǵı naqıl-maqallardı kóriwmizge boladı. Naqıl-maqallar arqalı bet asharshı kelinshekke jaqsı bolıwdı aytıp óz aqılın berip atır. Onnan soń xalqımızǵa elgilil sóz sheberi Isaq Xojametovtıń bet ashar shuwmaqlarında tómendegidey naqıl-maqallardan sheberlik penen qollanadı. Mısalı:

Dasturxanıń úyilsin,
Úyińe doslar jıylsın,
«Jıyǵanıń toyǵa buyırsın»,
Degen bir altın sóz eken. [3:27].

Bunda betasharshı kelinshekke óz aqılın naqıllar arqalı bet ashardıń tárbiyalıq áhmiyetin túsindirip atır. Jáne de:

Atadan qalǵan naqıl bar,

Burınǵınıń gápi bar,
Ózińe **jaqsı qońsını**,
Deydi **pulǵa satıp al**

-degen naqıl arqalı jaqsı qońsı qádirli ekenligin uqtırmaqshı bolǵan. Bul naqıldı tastıyıqlaw ushın xalqımızda mınaday naqıl bar. «Gilem satsań qońsıńa sat, bir shetinde óziń otırasań» degen jaqsı gáp bar. Xalqımızda ǵáp bar, «Toy dese quw bas jumalaydı» degen xalıq naqılı toyǵa baylanıslı dóregen. Sonıń ushın toy delingen.

Bet ashardıń qatarlarında dástandaǵı adam atlarına teńewler járdeminde aytqanlarınıń guwası bolǵanbız. Mısalı,

Ǵárip kibi Shaxsanem,
Yarınday bol kelinshek.
Quwanıshlı aqshamnıń,
Tańınday bol kelinshek. [3:14].

Sonıń menen birge Alpamıs hám Qobılan dástanlarında bet ashar qosıqları berilgen. Nawrız Japaqovtıń pikirinshe: «Sóz etip otırǵan dáwirlerge «Qoblan» hám «Alpamıs» dástanlarındaǵı tek ǵana kelin ushın kórimlikti, kelin túsirip atırǵan eldiń iri baslı adamları ǵana emes, al kelinniń ózi de júzin kórsetiw ushın kórimlik soraǵanı súwretlenedi. [4:321].

Mısalı, «Qoblan» dástanında Qurtqa sulıw ózin elden eń aldı menen kelip kórgen Quralay qaynaǵasına:

Jaqın kelshi qaynaǵam,
Kórimligiń sol bolar,
Jawsap turǵan ker biye,
Arısıma baylasań,
Qaynaǵam bildim ózińdi,
Tıńla meniń sózimdi,
Alıp kelseń biyeni
Kórseteyin júzimdi. [5:48].

-dep Qurtqa sulıw Quralay qaynaǵasınan kórimlikke soraydı. Sońında bul kórimlik ushın alınǵan ker biye Qoblan ushın júyrik tay Torı attı tuwıp beredi. Nawrız Japaqov xalıq awzınan jazıp alınǵan bet ashar qosıqlarınıń qatarları «Alpamıs» dástanındaǵı bet asharǵa únles keletuǵının ayrıqsha atap ótken:

Alpamıstıń ákesi,
Baysın eldiń dákesi,
Baybórige bir sálem,
Kelinli boldıń degenge,
Quwanıp júr eneńiz,
Jantileske bir sálem, dep aytıladı. [6:82].

Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanı bolǵan «Alpamıs» dástanında da bet ashar janrına tán úlgilerdiń ushırasıwı bul janrdıń xalıq arasında erte dáwirlerden-aq qálipleskenin hám dástúrlik folklorlıq úlgiler menen tıǵız baylanısta rawajlanǵanın kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, ilimpazlardıń izertlewleri hám folklorlıq materiallardı talqılaw nátiyjelerine súyensek bet ashar janrınıń quramında naqıl-maqallar, hikmetli sózler sıyaqlı folklorlıq elementlerdiń qollanılıwı onıń janrlıq tariyxınıń tereń tamırlarǵa iye ekenligin kórsetedi. Bul pikir bet ashar tekstlerinde ushırasatuǵın qosıq qatarları arqalı da dálillenedi. Demek, bet ashardıń poetikalıq qurılısında naqıl-maqallar tek ǵana didaktikalıq mazmun beriwshi element emes, al xalıqtıń ásirler dawamında qáliplesken turmıslıq tájiriybesin, etikalıq qaǵıydaların hám dúnyaqarasın jetkeriwshi dástúrlik kórkem komponent retinde xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
2. Т.Нийетуллаев. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1995.
3. Әжимов Я. Бет ашар. Нөкис, «Арал» журналы, 1991.
4. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. «Билим» баспасы, 1990.
5. Қоблан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981.
6. Алпамыс. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.

OYBEKNING “QUTLUG‘ QON” ROMANIDA PUL VA OR-NOMUS QARAMA-QARSHILIGINING MOTIVOLOGIK TALQINI

AYIMBETOVA Zamira Maksetbay qizi
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Maqolada Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida pul va or-nomus qarama-qarshiligining motivik tabiati tahlil qilinadi. Pul motivining boylik, qarz, foyda, qaramlik va hukmronlik semantikasi bilan, or-nomus motivining esa peshona teri, odamgarchilik, qadr-qimmat va axloqiy mustaqillik tushunchalari bilan bog‘lanishi ko‘rsatiladi. Yo‘lchi, Mirzakarimboy, Shokir ota va Tantiboyvachcha bilan bog‘liq epizodlar asosida mazkur antiteza qahramon xarakteri, konflikt va roman kompozitsiyasini harakatlantiruvchi muhim motivik mexanizm ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: motiv, pul, or-nomus, peshona teri, odamgarchilik, Yo‘lchi, Mirzakarimboy, antiteza, konflikt.

Аннотация. В статье анализируется мотивная природа противопоставления денег и чести в романе Айбека «Священная кровь». Показано, что мотив денег связан с семантикой богатства, долга, выгоды, зависимости и господства, тогда как мотив чести раскрывается через понятия честного труда, человеческого достоинства, нравственной самостоятельности и человечности. На материале эпизодов, связанных с Йулчи, Мирзакаримбаем, Шокир-ота и Тантибойваччей, доказывается, что данная антитеза является важным механизмом формирования характера героя, конфликта и композиции романа.

Ключевые слова: мотив, деньги, честь, честный труд, человеческое достоинство, Йулчи, Мирзакаримбай, антитеза, конфликт.

Abstract. The article examines the motif-based opposition between money and honour in Oybek's novel Qutlug‘ qon. The money motif is shown to be associated with wealth, debt, profit, dependence and domination, whereas the honour motif is linked with honest labour, human dignity, moral independence and humanity. Episodes involving Yo‘lchi, Mirzakarimboy, Shokir ota and Tantiboyvachcha demonstrate that this antithesis functions as an important mechanism shaping character, conflict and composition in the novel.

Keywords: motif, money, honour, honest labour, human dignity, Yo‘lchi, Mirzakarimboy, antithesis, conflict.

Kirish

Badiiy asar strukturasi o‘zaro bog‘langan motivlardan tarkib topadi; motiv syujetning eng kichik tematik birliklaridan biri sifatida voqealar tizimi bilan funksional munosabatga kirishadi [4, 182-b.]. Motivni aniqlashda faqat takroriylik emas, balki uning semantik yaxlitligi, estetik ahamiyati hamda narrativ struktura doirasidagi funksiyasi ham muhimdir [3, 94–97-b.]. Shu bilan birga, motiv muayyan shakliy va mazmuniy turg‘unlikka ega bo‘lib, takroriy namoyon bo‘lishi orqali badiiy semantikaning barqaror komponentiga aylanadi [2, 110-b.]. Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida ana shunday barqaror ziddiyatlardan biri pul va or-nomus qarama-qarshiligidir. Bu qarama-qarshilik faqat boy va kambag‘al personajlarning ijtimoiy tafovutini bildirib qolmay, ikki xil hayot mezonini – manfaatga asoslangan mulkdorlik axloqi bilan peshona teri, qadr-qimmat va odamgarchilikka tayangan mehnatkash axloqini to‘qnashtiradi.

Roman motivlar tizimida pul bir tomondan tirikchilikning zarur moddiy vositasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan hukmron tabaqa qo‘lida odamni bo‘ysundirish, qarzdor qilish va uning qadrini iqtisodiy o‘lchov bilan belgilash quroliga aylanadi. Or-nomus esa abstrakt axloqiy shior tarzida emas, qahramonlarning konkret tanlovi, puldan bosh tortishi, haq talab qilishi va o‘z kuchiga tayanishi orqali voqelanadi. Shu sabab mazkur motivik antitezani romanning ijtimoiy g‘oyasidan torroq, ammo syujet va xarakter yaratishda faol ishlaydigan poetik mexanizm sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Pul motivi: manfaat, qarz va hukmronlik semantikasi

Pul motivining dastlabki kuchli semantik markazi Mirzakarimboy obrazi bilan bog‘lanadi. Yo‘lchi boyning hovlisiga endigina kirgan paytda Mirzakarimboy qarindoshlik, xotira yoki mehmonning holatidan ko‘ra bank, savdo va qarzdorlar ustidagi nazorat haqida o‘ylaydi. Muallif uning qarzdorlarni uch guruhga ajratishini tasvirlar ekan, uchinchi toifadagilarni “dumlaridan mahkam ushlab olib, maymunday o‘ynatadi” deya xarakterlaydi [1, 4-b.]. Bu detal pulning oddiy iqtisodiy vosita emas, odamlar o‘rtasidagi ierarxiyani yaratadigan va qarzdorni shaxsiy erkinlikdan mahrum etadigan hukmronlik mexanizmi ekanini ochadi. Mirzakarimboy dunyosida boylikning qiymati aynan boshqalarni boshqarish imkoniyati bilan o‘lchanadi.

Boyning pul haqidagi qarashlari keyingi nutqida yanada ochiq ifodalanadi: “Pul hamma narsaning otasi. Pul belga quvvat, boshga toj. Puldor odam qanotli odam...” [1, 5-b.]. Uningcha, pul ijtimoiy harakat, obro‘, tanish-bilish va imkoniyatning universal manbaidir. Biroq shu nutqning o‘zida “Pul ham tug‘adi. Juda ko‘p tug‘adi, tez tug‘adi” degan fikrning paydo bo‘lishi boylikning mehnatdan uzilgan, o‘z-o‘zini ko‘paytiruvchi kuch sifatida tasavvur qilinishini ko‘rsatadi [1, 5-b.]. Bu semantikada pul mehnatning natijasi emas, kapital va foyda ishlab chiqaradigan mustaqil hokimiyatga aylanadi. Shuning uchun Mirzakarimboy uchun insonning qadri ham ko‘pincha uning iqtisodiy foydasi bilan belgilanadi.

Pul motivining paradigmatik maydoniga qarz, foyda, savdo, xizmatkorlik, bo‘ysunish va tabaqaviy masofa kabi birliklar ulanadi. Romanning boshidanoq Yo‘lchining jismoniy kuchi ham boylar dunyosida mehnat quvvati sifatida baholanadi. Shu tariqa pulning iqtisodiy ma’nosi ijtimoiy munosabatlarga ko‘chib, insonning mehnati, sha’ni va hatto tanlovini baholash mezoniga aylanish xavfini tug‘diradi. Oybek mazkur motivni alohida bir predmet atrofida emas, turli voqealar, suhbatlar va ijtimoiy vaziyatlar orqali rivojlantiradi.

Or-nomus motivi: peshona teri va axloqiy mustaqillik

Pulning hukmronlik semantikasiga qarshi romanda peshona teri va or-nomusga asoslangan muqobil axloqiy maydon shakllanadi. Bu qarash faqat Yo‘lchiga xos individual fazilat emas; Shokir ota nutqida ham mehnatkash muhitning qadriyatlar tizimi sifatida ifodalanadi. Yo‘lchi unga yordam uchun pul taklif qilganida Shokir ota: “Menga pul berma, peshona teri bilan topgan pulingni o‘zingga xarajat qil. Shu so‘zing o‘zi oltindan a’lo”, deydi [1, 83-b.]. Bu yerda pul butunlay inkor etilmaydi; aksincha, uning axloqiy qiymati qanday yo‘l bilan topilgani bilan belgilanadi. “Peshona teri” iborasi mehnatning halolligi, mustaqillik va o‘z qadrini saqlashni birlashtirgan mikromotivga aylanadi.

Pul va nomus qarama-qarshiligi Tantiboyvachcha bilan bo‘lgan suhbatda eng ochiq formulasini topadi. Tantiboyvachcha Yo‘lchiga “bu zamonda farishtaga ham pul kerak”ligi, pul topish va puldorlarga egilish zarurligini uqtiradi. Yo‘lchining javobi esa ikki axloqiy mezon o‘rtasidagi chegarani keskin belgilaydi: “Yigitning yuragi, nomusi, odamgarchiligi puldan aziz, puldan yuqori emasmi? Puldorlarga egilish pastkashlik emasmi? ... Oz bo‘lsa ham peshona terim bilan topaman...” [1, 99-b.]. Ushbu replika romandagi or-nomus motivining semantik yadrosidir. Qahramon pulga qarshi kambag‘allikni ideallashtirmaydi; u insonning pul oldida egilishini, sha’nini iqtisodiy manfaatga almashtirishini rad etadi.

Mazkur epizod motivik antitezaning xarakter yaratishdagi vazifasini ham ko‘rsatadi. Yo‘lchi roman boshida uyatchan va sodda qishloq yigiti sifatida boylar muhitiga kirgan bo‘lsa, ijtimoiy tajriba ortgani sayin o‘z axloqiy mezonini ongli ravishda himoya qila boshlaydi. Demak, or-nomus motivi statik sifat emas, qahramonning ichki kamoloti bilan birga kuchayadigan dinamik birlikdir. “Peshona teri”dan “puldorlarga egilmaslik”ka, undan esa haq va qadr-qimmatni ochiq himoya qilishga o‘tish Yo‘lchi xarakterining ma’naviy evolyutsiyasini belgilaydi.

Motivik antitezaning konflikt va kompozitsiyadagi vazifasi

Pul va or-nomus qarama-qarshiligining sintagmatik rivoji bir necha bosqichdan iborat. Dastlab pul Mirzakarimboyning dunyoqarashi va odamlarni boshqarish usuli sifatida kiritiladi; keyin Shokir ota muhitida unga halol mehnat va peshona teri mezoni qarshi qo‘yiladi; Tantiboyvachcha bilan suhbatda ziddiyat ochiq axloqiy bahs darajasiga ko‘tariladi. So‘ng Mirzakarimboyning Yo‘lchi mehnat haqini bermasligi bu qarama-qarshilikni bevosita konfliktga aylantiradi. Boyning “Qirq so‘m pul emasmi? San nonko‘rga bir tiyin bermayman” degan tahqirli munosabatidan keyin Yo‘lchining ichki qarori yanada qat’iylashadi [1, 158-b.].

Muallif bu nuqtada qahramonning ruhiy holatini bevosita sharhlab, uning “o‘z kuchiga ishongan, qadr-qimmatini baland tutgan kambag‘al yigitning, odamlikning g‘ururi” kuchli ekanini ta’kidlaydi. Eng muhim jihati, Yo‘lchi Mirzakarimboy bilan “pul yuzasidan xirillashishni, yoqa bo‘g‘ishni o‘ziga or bildi” [1, 158-b.]. Bu qaror paradoksal tuyulishi mumkin: u haqini talab qilmoqda, biroq pul uchun pastlashishni ham istamaydi. Aslida mazkur holat or-nomus motivining yuqori bosqichini bildiradi. Qahramon uchun iqtisodiy haq muhim, ammo insoniy qadr undan ham yuqori; shu bois u ekspluatator bilan bir xil axloqiy maydonga tushishni rad etadi.

Paradigmatik jihatdan pul motivi manfaat, qarz, foyda, hukmronlik, bo‘ysunish va odamni vositaga aylantirish bilan bog‘lansa, or-nomus motivi peshona teri, yurak, odamgarchilik, qadr-qimmat, o‘z kuchiga ishonch va qarshilik tushunchalari bilan tutashadi. Ikki maydonning doimiy to‘qnashuvi roman konfliktiga axloqiy o‘lchov beradi. Shu sabab boy-kambag‘al qarama-qarshiligi faqat mulkiy tafovut emas; u “insonni nima qadrli qiladi?” degan savol atrofida qurilgan qadriyatlar ziddiyatiga aylanadi.

Mazkur motivik struktura asarning keyingi ijtimoiy kengayishini ham tayyorlaydi. Yo‘lchining boylar dunyosiga nisbatan noroziligi dastlab shaxsiy mehnat haqi, insoniy muomala va sha’n masalalarida namoyon bo‘lsa, keyinchalik u umumiy adolatsizlikni anglashga yaqinlashadi. Shaxsiy or-nomus ijtimoiy adolat talabi bilan tutashadi. Shu ma’noda pul va or-nomus antitezasi romanning finalidagi ochiq qarshilikka olib boruvchi axloqiy tayanchlardan biridir. Ierarxik yondashuv nuqtayi nazaridan bu qarama-qarshilikni “zulmga qarshi nomusli qarshilik” leytmotivining asosiy submotivlaridan biri sifatida baholash mumkin.

Realistik poetika nuqtayi nazaridan Oybekning yutug‘i shundaki, u mazkur qarama-qarshilikni mavhum nasihat yoki muallif hukmi bilan emas, pul sanash, qarzdorni boshqarish, mehnat haqini bermaslik, yordam pulini rad etish, “puldorlarga egilish” haqidagi bahs kabi kundalik vaziyatlarga joylashtiradi. Natijada motiv ijtimoiy hayotning tabiiy detallaridan o‘sib chiqadi va personajlar xarakterini ichkaridan ochadi. Pul Mirzakarimboy va Tantiboyvachcha uchun muvaffaqiyat hamda hukmronlik vositasi bo‘lsa, Yo‘lchi va Shokir ota uchun uning qadri mehnat va odamgarchilik mezoniga bo‘ysundiriladi.

Xulosa

Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida pul va or-nomus qarama-qarshiligi mustaqil, izchil rivojlanadigan motivik tizimni hosil qiladi. Pul motivi Mirzakarimboy dunyosida boylik, foyda, qarz, qaramlik va boshqalarni boshqarish

semantikasini tashiydi; or-nomus motivi esa peshona teri, halol mehnat, odamgarchilik, qadr-qimmat va axloqiy mustaqillik bilan bog‘lanadi. Bu ikki motivning antitezasi Yo‘lchi xarakterining shakllanishini ochadi: u boylar muhitiga kirgan sodda yigitdan o‘z qadrini ongli himoya qiladigan va manfaat oldida egilishni rad etadigan shaxsga aylanadi.

Motivik qarama-qarshilikning badiiy funksiyasi uch jihatda namoyon bo‘ladi: semantik jihatdan inson qadrini moddiy manfaatga qarshi qo‘yadi; struktur jihatdan turli epizodlarni yagona axloqiy konflikt asosida bog‘laydi; xarakterologik jihatdan esa Yo‘lchining ma’naviy o‘sishi va ijtimoiy qarshilikka tayyorlanishini asoslaydi. Shunday qilib, “Qutlug‘ qon”da pul va or-nomus ziddiyati oddiy ijtimoiy kontrast emas, romanning ichki arxitektonikasini tashkil etuvchi va mehnatkash insonning axloqiy ustunligini ochishga xizmat qiluvchi muhim motivik mexanizmdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oybek. Asarlar: O‘n tomlik. Uchinchi tom. Qutlug‘ qon: roman. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969. – 190 b.

2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019. – 336 b.

3. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 296 с.

4. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – 334 с.

MARAT TAWMURATOV NOVELLALARÍNDA KOMPOZICIYALÍQ ÓZGESHELIKLER

Kamalova Dilfuza Enuarovna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

Annotaciya. Bul teziste házirgi qaraqalpaq jazıwshısı Marat Tawmuratovtıń “Jalǵızlıq salmaǵı” hám “Úlken dúnya menen xoshlasıw...” novellaları mısalında kompoziciyalıq qurılıs ózgesheliklerі shıǵarmadan alınǵan mısallar tiykarında tallanadı. Hár eki shıǵarmada da sırtqı waqıyalar ulıwmalastırıp, ishki keshirme, retrospekciya hám simvolikalıq detal arqalı kompoziciyalıq pútinlik támiyinleniwi baqlanadı.

Gilt sózler: kompoziciya, novella, retrospekciya, ishki monolog, kórkem detal, kulminaciya, Marat Tawmuratov.

Аннотация. В данной статье на примере новелл современного каракалпакского писателя Марата Тавмуратова «Тяжесть одиночества» и «Прощание с большим миром...» анализируются особенности композиционного построения на основе примеров, взятых из текста произведений. В обоих произведениях наблюдается минимизация внешних событий при том, что композиционная целостность достигается через внутренние переживания, ретроспекцию и символическую деталь.

Ключевые слова: композиция, новелла, ретроспекция, внутренний монолог, художественная деталь, кульминация, Марат Тавмуратов.

Abstract. This thesis examines the compositional structure of contemporary Karakalpak writer Marat Tavmuratov's novellas “The Weight of Loneliness” and “Farewell to the Great World...”, drawing on textual examples. In both works, external events are minimized while compositional integrity is achieved through inner experience, retrospection, and symbolic detail.

Keywords: composition, novella, retrospection, inner monologue, artistic detail, culmination, Marat Tavmuratov.

Házirgi qaraqalpaq prozasında kompoziciyalıq izleniwlerdi úyreniw ádebiyattanıw iliminiń áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Novella janrı óziniń ıqshamlıǵı, keskin qarama-qarsılıq qurılısı hám kútilmegen sheshiliwi menen basqa epikalıq janrlardan parıq qıladı. Marat Tawmuratovtıń “Ámiwdárya” jurnalınıń 2026-jıl 1-sanında járiyalanǵan “Jalǵızlıq salmaǵı” hám “Úlken dúnya menen xoshlasıw...” novellaları áne usı janr ózgesheligin hár qıylı kompoziciyalıq usıllar arqalı kórsetedi.

“Jalǵızlıq salmaǵı” [4] novellasınıń kompoziciyası retrospektiv-asssociaciyalıq principke tiykarlanǵan. Onda sırtqı háreket (hayalınıń “qırqı” máresimi) fon wazıypasın ǵana atqaradı, kompoziciyalıq oraydı bolsa qaharmannıń ishki monologi quraydı. Shıǵarmanıń basınan-aq bul jaǵday anıq kórinedi: “Kimlerdiń kelip-ketip atırǵanların da bayqamay bir mushta quwıslanıp otırǵan múrrik ǵarrı tap usı waqıtları ómirindegi eń qádirli uzaq jıllardı esledi. Sol gezleri negedur ol kempirinen qutılǵısı keletuǵın edi. Onısız jasaw qanday ráhát dep oylaǵan. Endi qaray qoysa bunıń bári olay emes eken. Bul misli, jazdıń bir maydanlıq, ótkinshi jamǵırına megzes, kesh qalǵan nárse ekenin ańladı! Mine, kempiriniń “qırqın” tarqatıp atırıp usı kúnlerdiń bunshama awırlıǵın qarabasınan keshirdi. Tap bir kelinleri hámme nárseni buǵan qasaqana islep atırǵanday boladı da turadı, balaları menen qızları da ǵarrınıń bul dógereklerde bar ekenine itibarsız jeńil júrgendey” [4: 43] - bul gáp oqıwshını dárhal sırtqı waqıyadan (mereke) ishki yad qatlamına ótkeredi, yaǵnıy kompoziciyalıq “kamera” dáslepki qatarlardan-aq sırttan ishke qaratıladı.

Jazıwshı eki zamandı - qırıq jıl burınǵı jigitlik waqtı hám házirgi ǵarrılıq jaǵdayın - kontrast tiykarında qarsı qoyadı. Jaslıqta erkinliktiń joqlıǵı bılayınsha ańlatıladı: “Úx! - dep abırjı halatta múlgip otırǵan ǵarrı bunday jekkebaslıq, bostanlıqtı bunnan qırıq jıl burın qanshama kúsedi! Awa, onda ol qırıq ekidegi jigit edi-dá! Qarıw dese kúsh-ǵayratlı, sın-sımbat dese ol da jeterli, aqıl-esi putin, átteń, onda tek erkek zatınıń baslı qádirli múlki erkinlik ǵana jetispeytuǵın edi. Sebebi, úyli-jaylı bolǵannan keyin ósirip atırǵan balalarınıń táshwishleri, turmıs ǵalma-ǵalları, húkimettiń saatlıq jumısı, zayıbınıń hárbir nárseden gúmanı bunı bılay-bılay arqayın júrgizbedi, oylaǵanları sirá bolmadı. Árі-bergi jigitshilikleri bilinip qalıp shawqım kóterildi, kese-shaynek qaǵıstı. Hayal tórkinlep ketti” [4: 43], házirgi jaǵdayda bolsa tap sol erkinliktiń awır júkke aylanıwı súwretlenedi: “Geyde saatlar turıp qalǵanı menen de waqıt irkilmeydi. Biraq, sol gezlerdegi qarıwlı, sın-sımbatlı jigittiń kókiregindegi at basınday ármanları julqınıp bostanlıqqa shıǵa almay júrgeninde mine qırıq jıllıq ómir sonday jıldam etip ketipti! Bunıń úsiytip júriwlerine

bárqulla qarsı bola beretuǵın qostarı-kempiri de bul alasatlı dúnyada jasawdan birotala sharshap qaytıs boldı!.. Tap házir miyi meń-zeń bolıp otırǵan ǵarrıǵa endigi jaǵındaǵı erkinlik bir tiyinǵa da qımbat edi. Jalǵız otırıp oylansa, qaytama, endigi jaǵında qasıńa jubıń kerek eken. Ol meyli jaqsı bolsın, jaman-aq bolsın, báribir. Eń bolmasa ananı-mınanı aytısıp, shúńkildesip otıradı ǵoy, bir-birewge súyew boladı. Ol usı halattı oylap basın shayqadı" [4: 44]. Bul eki úzindi arasındaǵı antitetikalıq baylanıs – "erkinliktiń joqlıǵı" hám "erkinliktiń awırlıǵı" - shıǵarmanıń pútkil kompoziciyalıq dinamikasın qáliplestiredi: syujet emes, al mine usı ishki qarama-qarsılıqtıń rawajlanıwı oqıwshınıń dıqqatın jeteleydi.

Novella dástúriy keskin sheshim menen emes, al emocionallıq tıǵızlanıw menen juwmaqlanadı. Buǵan mısal - shıǵarmanıń sońǵı qatarındaǵı metafora: "Ya zamannıń bunshama tez ózgergenine yamasa bulardan ádewir soń kelgen jańa áwladtıń oyındaǵılarına dım túsinbegen ǵarrınıń hálsiz iyinlerin jalǵızlıqtıń awır salmaǵı birneshe nyuton metr gravitaciyalıq basım kúshi menen ezip, onı bılay-bılay qıymıldatpas edi..." [4: 44]. Oqıwshı sıpatında qaraǵanda, bul jerde kútilgen "waqıya sheshimi" ornına emocionallıq jaǵdaydıń fizikalıq awırlıq sıpatında súwretleniwi beriledi - bul kompoziciyalıq jaqtan syujet liniyasınıń emes, al psixologiyalıq jaǵdaydıń kulminaciyaǵa shıǵarılıwı bolıp tabıladı.

"Úlken dúnya menen xoshlasıw..." [4] novellasında kompoziciya eki qatlamlı qarama-qarsılıq tiykarında qurıladı: sırtqı qatlamda - aytılǵan sóz, ishki qatlamda - bilingen haqıyqat. Shıpakerdiń sózleri bunı ayqın kórsetedi: "úyińe barasań búgin..." - degen jumsaq gáp tiykarında úmitsiz diagnozdı jasıradı hám avtor bunı tikkeley túsindiredi: "Endi bul ret... - dep ol negedur bul sózdi taǵı qaytaladı, - bul ret kóbirek bolıp keledi, úyde... - dawıs tolqınlarında ájeptáwir ótirik aralasqan sózlerdiń amplituda sızıqların grafikaskop apparaturası kóp múyeshlikler retinde súwretlep turar edi..." [4: 44-45]. Oqıwshı kózqarasınan bul - kompoziciyalıq jaqtan biybaha usıl: ilimiy-texnikalıq súwretlew quralı arqalı "jalǵan sóz"diń ólsheniwi, yaǵnıy abstrakt sezimniń anıq ilimiy metafora menen ańlatılıwı, lirikalıq bayanlawǵa usılay jańalıq kirgizedi.

Eki qatlam arasındaǵı keskinlik shıǵarma dawamında kem-kemnen artıp, kulminaciyaǵa jetedi: "Apa, mennen razı bolıń!..." - qızdıń bul sózi klassikalıq novella dúzilisine tán keskin burılıs noqatı: usı waqıtqa shekem jasırınǵan haqıyqatlıq demde ashılıp qaladı. Avtor bul momentti kúshli sezimlik partlanıw sıpatında beredi: "Tap usı payıt, usı demlerde ján-jaqtan misli eski vulkanlar pitelgen kraterlerin pıt-shıt etip sındırıp taslap ol jerlerden otlı lavalar atılıp atırǵanday bolıp ketti! Dógereklerde musson jamǵırları awır qara bultları menen kóship, shaqmaqlar urıp, ayaq astıları omırılıp atırǵanday!.. Shúy tóbesinen tabanına shekemgi aralıqtan 360 voltlıq joqarı kernewli ózgermeli tok aǵımı pútin denesi boylap zuwlap ótti!... Qulaqlarınıń ishleri gúwildep tańlayı kewip, kózleriniń aldı tındı da et betinen quladı!... Qızı bolsa sol hálsiregen dawısında heshteńe bolmaǵanday awır, dártli sózlerin jalǵastırdı" [4: 45] - bul orında da fizikalıq-texnikalıq obrazlılıq arqalı ishki jer silkiniw súwretlenedi, bul bolsa jazıwshınıń ózine tán kompoziciyalıq-usıllıq izleniwi sıpatında bahalanıwı múmkin.

Shıǵarmanıń sońında qollanılǵan simvolikalıq detal ayrıqsha dıqqatqa ılayıq: ana qızınıń kózlerinde “kóp jıllar burın bulardı taslap ketken óziniń anası”nıń názerin kóredi hám “awa, ol aljaspadı, sol kózler edi...” dep atap ótiledi. Oqıwshı sıpatında bul detaldı oqıw - avtor ólimdi tikkeley ataw emes, al obraz-belgi arqalı aldın ala bildiretuǵının ańlatadı. Bul - kompoziciyalıq sheshimniń sóz benen emes, al simvol menen beriliw bolıp esaplanadı.

Juwmaq aytqanda, Marat Tawmuratovtıń tallanǵan eki novellası kompoziciyalıq jaqtan bir-birinen parıq qıladı: birinshisinde retrospektivlik-asssociaciyalıq, ekinshisinde qarama-qarsılıqlı-kulminaciyalıq qurılıs ústinlik etedi. Biraq, shıǵarmadan keltirilgen mısallar analizi sonı kórsetedi, eki shıǵarmada da ulıwma kompoziciyalıq princip bar - sırtqı waqıyalardıń minimallastırılıwı hám sheshimniń simvolikalıq detal yamasa emocionallıq-fizikalıq metafora arqalı ámelge asırılıwı. Bul bolsa jazıwshınıń dóretiwshiliginde psixologiyalıq-asssociaciyalıq kompoziciya usılınıń jetekshi orın tutatuǵınınan derek beredi hám házirgi qaraqalpaq novellistligindegi kompoziciyalıq izleniwlerdiń áhmiyetli úlgisi sıpatında bahalanıwı múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – Москва: 1955.
2. Словарь литературоведческих терминов. Ред.колл. – Москва: «Просвещение», 1974.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: Билим, 1994.
4. Tawmuratov M. Jalǵızlıq salmaǵı, Úlken dúnya menen xoshlasıw... (Novellalar) // “Ámiwdárya” jurnalı, 2026, №1.

SHAWDIRBAY SEYITOV LIRIKASINDA EKOLOGIYA TEMASINIŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIKLERI

Otarova Tursıngúl

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası (DSc) doktorantı

Qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw tariyxında tábiyat hám insan qatnası áhmiyetli kórkem-estetikalıq máselelerdiń biri sıpatında qaraladı. Tábiyat insan ómiriniń tek materiallıq ortalıǵı ǵana emes, al onıń ruwxıy dúnyası, estelikleri, sezimleri hám keleshek haqqındaǵı oyları menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan poeziyada tábiyattı súwretlew kóbinese insan taǵdirin, jámiyettegi ózgerislerdi hám dáwir mashqalaların ashıwǵa xızmet etedi.

XX ásirdiń aqırı hám XXI ásirdiń basında ekologiyalıq mashqalalardıń keskinlesiwi, ásirese Aral teńiziniń qurıwı Qaraqalpaq ádebiyatında da jańa mazmunlıq baǵıttıń bekkemleniwin támiyinledi. Aral apatshılıǵı tábiyat mashqalası bolıw menen birge, xalıqtıń turmısı, salamatlıǵı, ruwxıy jaǵdayı, tariyxıy elesleri hám keleshegi menen baylanıslı ulıwma insaniylıq tragediyaǵa aylandı. Sh.Seyitov

lirikasında da ekologiya temasınıń ózgeshe orın iyelewi usı tariyxıy hám mádeniy jaǵday menen túsindiriledi. Ádebiyatshı Q.Turdıbaev shayır dóretiwshiligindegi qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám ekologiya mashqalasınıń ele arnawlı túrde jetkilikli izertlenbegenin atap ótken[14].

Sh.Seyitovtıń «Keleshek górdeymeken, jerdi de jerleymeken!?», «Qaytarıp ber meniń Ámiwdáryamdı», «Qıyal atawı», «Sarıatawda sulap atır torańǵıl!…», «Yadtaǵı mór», «Kimge, nege kerek?[15]» sıyaqlı qosıqlarında ekologiyalıq mazmun túrli kórkem formalarda sáwlelenedi. Shayır poeziyasınıń taǵı bir ózgesheligi – onda zaman talabı, jámiyettegi ózgerisler, insan ruwxiyatı hám tábiyat taǵdiri bir-birinen ajıralmas halda súwretlenedi.

1. Sh.Seyitov lirikasında tábiyat hám insan qatnası

Sh.Seyitov poeziyasınıń ózgesheliklerin izertlegen P.Nurjanov shayırdıń 1987-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan basılıp shıqqan «Jollar» toplamındaǵı shıǵarmalardıń yarımına jaqını verlibr formasında jazılǵanın atap ótedi[16]. Onıń pikirinshe, bul forma shayırdıń jámiyetlik turmısqa, ayırım adamlardıń ruwxıy dúnyasına hám tábiyattıń jaǵdayına baylanıslı oyların erkin hám tásirli túrde jetkeriwine qolaylıq bergen. Bul ózgeshelik ekologiyalıq temadaǵı shıǵarmalarda da anıq bayqaladı. Sebebi ekologiyalıq apatshılıq haqqındaǵı oy tek sırtqı waqıyalardı súwretlew menen sheklenbeydi. Ol lirikalıq qaharmannıń ishki tolǵanısları, qayǵısı, ashıwı hám táshwishleri arqalı beriledi.

Shayırdıń «Qaraqalpaq ǵarrısınıń qudayǵa qol jayıp jalbarınıwı» qosıǵında Aral apatshılıǵı pútkil adamzattı alańdatqan ekologiyalıq tragediya sıpatında kórsetiledi. Bul shıǵarmada ekologiyalıq mazmun dástúriy tolǵaw formasına jaqın kórkem usıl arqalı berilgen. Q.Orazımbetov bul shıǵarmanı shayırdıń ekologiyalıq tragediyaǵa baylanıslı ishki gúyzelisin, júreginen shıqqan sezimlerin, lirikalıq qaharman jaratıw hám temanı ashıwdaǵı kórkem izlenislerin kórsetetuǵın shıǵarma sıpatında bahalaydı[17].

Qosıqtıń tolǵawǵa jaqın bolıwı da tosınnan emes. Tolǵaw janrınıń tiykarǵı ózgesheligi adamnıń júregindegi dárt, qayǵı hám tolǵanısların tikeley jetkeriwge baǵdarlanǵan. Sh. Seyitov usı dástúriy kórkem múmkinshilikti jańa mazmun – ekologiyalıq tragediyanı sáwlelendiriw ushın paydalanadı. Demek, shayırdıń kórkem izlenisinde mazmun menen forma bir-birin tolıqtıradı. Aral boyındaǵı ekologiyalıq apat, xalıqtıń keleshek taǵdiri hám lirikalıq qaharmannıń ishki gúyzelisleri tolǵawǵa jaqın intonaciya menen berilgende, shıǵarmanıń emociyalıq tásiri de kúsheyedi.

2. Aral ekologiyalıq tragediyası – shayır lirikasında

Sh. Seyitov dóretiwshiliginde ekologiya temasınıń eń ayqın kórinisleriniń biri – Aral teńiziniń taǵdiri. Araldıń qurıwı shayır ushın tek suw kóleminiń azayıwı yamasa geografiyalıq ózgeris emes. Ol ana jerdiń, xalıqtıń hám milliy turmıstıń

[14] Turdıbaev Q. Sh.Seytov poeziyasında ekologiya mashqalası.// Ámiwdárya, 2010,№6

[15] Seytov Sh. Qıyal atawı.–Nókis: Qaraqalpaqstan,1995,23.

[16] Nurjanov P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat.– Nókis: Qaraqalpaqstan,1993.47.

[17] Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyutsiyası hám tipologiyası. –Nókis:Bilim,2004.

taǵdirine tásir etetuǵın ulıwma tragediya sıpatında qaraladı. Shayırdıń poetikalıq pikirlewinde Ámiwdarya menen Araldıń ózgerisi jer menen adam taǵdiriniń ózgerisine teńlestiriledi. Sonlıqtan ekologiyalıq mashqala shıǵarmalarda insan taǵdiri menen birge alınıp, metaforalıq hám simvolikalıq mánilerde beriledi. Bul jaǵdaydı I. Yusupov poeziyası menen salıstırǵanda da anıǵıraq kóriwge boladı. I.Yusupovtıń «Aral elegiyaları», «Korablller qoyımshılıǵındaǵı eles», «Tırnalar», «Ońbaǵırlar, sattılar seni» sıyaqlı qosıqlarında Aral tragediyası, suw menen teńizdiń joǵalıwı, quslardıń turmıs ortasınıń buzılıwı súwretlenedi. I.Yusupovta ekologiyalıq tragediya tábiyat hám tirishilik iyeleriniń taǵdiri menen baylanıslı súwretlense, Sh.Seyitovta ekologiyalıq mashqala adamnıń tariyxıy yadları, milliy ózligi hám keleshek haqqındaǵı táshwishleri menen de tolıǵadı.

3. Torańǵıl obrazı hám ekologiyalıq simvolika

Sh.Seyitovtıń ekologiyalıq lirikasındaǵı ózine tán obrazlardıń biri – torańǵıl. «Sarıatawda sulap atır torańǵıl!…» qosıǵında torańǵıl tek tábiyattıń bir elementi sıpatında emes, al waqıt, xalıq yadındaǵı ótmish hám insan ómiri menen baylanıslı poetikalıq obraz dárejesine kóteriledi. Qosıqta Sarıatawdaǵı torańǵıllardıń azayıwı, toǵaylardıń ózgeriwı hám adamlar turmısındaǵı jańa qurılıslardıń payda bolıwı arqalı tábiyiy ortalıqtıń buzılıwı súwretlenedi. Shayır bul qubılıstı ekologiyalıq fakt sıpatında bermeydi. Torańǵıldıń taǵdirin adamnıń óz taǵdiri menen parallel qoyadı. Qosıqta tábiyat penen adam ómiriniń parallelligi ayqın. Báhár, jaz, gúz hám qıs máwsimleriniń almasıwı torańǵıldıń ózgeriwleri menen baylanıstırıladı. Bul ózgerisler insan ómiriniń balalıq, jaslıq, orta jas hám kekselik dáwirlerine sáykes qoyıladı. Sonday etip, torańǵıldıń qurıwı yamasa joǵalıwı insan ómiriniń ótkinshiligi haqqındaǵı filosofiyalıq oy menen birlesedi. Bul jerde parallelizm áhmiyetli poetikalıq usıl sıpatında xızmet atqaradı. Tábiyattıń ózgerisi – insan ómiriniń ózgerisine, torańǵıldıń sulawı – insan taǵdiriniń aqırına parallel qoyıladı. Nátiyjede ekologiyalıq mazmun filosofiyalıq mazmun menen tolıǵadı.

4. Ekologiya hám milliy eles

Sh. Seyitov poeziyasınıń ózgesheligi sonnan ibarat, ekologiyalıq mashqala kóbinese milliy eslew menen baylanısta qaraladı. «Akademik Marat Nurmuxammedovtıń Túrkiya saparına atlanarda tuwısqan respublikanıń bir ilimpazına aytqanı[18]» qosıǵında da usınday ózgeshelik bar. Qosıqtıń birinshi bóliminde qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligi, turmısı hám tariyxı sáwlelense, ekinshi bóliminde tuwǵan jerdiń ekologiyalıq jaǵdayı, Araldıń joǵalıp baratırǵanı haqqındaǵı qayǵı beriledi. Lirikalıq qaharman ushın Araldıń joǵalıwı – tek geografiyalıq ózgeris emes, al ata-babadan qalǵan jerden, milliy ótmishten hám tabiiy baylıqtan ayrılıw menen teń. Usı sebepli shayır lirikasında ekologiyalıq mashqala menen milliy ózlik bir-birine jaqın túsinikler sıpatında kórinedi. Tuwǵan jerdi qorǵaw – tek tábiyattı qorǵaw emes, al xalıqtıń tariyxıy yadın, mádeniy keńisligin hám keleshekke bolǵan úmitin saqlaw dep túsindiriledi.

5. «Kimge, nege kerek?[19]» qosıǵında ekologiyalıq oy

[18] Seytov Sh. Soqpaǵım meniń qaydasań. –Nókis:Qaraqalpaqstan,1966,53.

[19] Seytov Sh. Jollar. – Nókis:Qaraqalpaqstan,1987,36.

Sh. Seyitovtıń ekologiyalıq pikirlewlerin «Kimge, nege kerek?» qosıǵında da kóriwge boladı. Bul shıǵarmada shayır tábiyat hám insan arasındaǵı qatnastı pútkil adamzat taǵdiri menen baylanıstıradı. Shayırdıń kózqarasında insan jaratqan baylıqlar, tábiyat inamları hám jer betindegi barlıq gózzallıqlar xalıq penen baylanıslı. Sonlıqtan keleshek áwlad ushın dúnyanı asıraw ideyası shıǵarmanıń baslı mazmunlıq ózegin quraydı. Bul jerde ekologiyalıq pikir jeke aymaqtıń mashqalasınan shıǵıp, ulıwma insaniylıq mazmunǵa iye boladı. Yaǵnıy shayırdıń ekologiyalıq poziciyası tek Aral boyı menen sheklenbeydi. Ol adamnıń planeta aldındaǵı juwapkershiligi haqqındaǵı filosofiyalıq oyǵa aylandı.

6. Ekologiyalıq tema hám poetikalıq forma

Sh. Seyitov ekologiyalıq temalardı ashıwda túrli poetikalıq formalardan paydalanadı. Bul jaǵday shayırdıń mazmun menen formanı bir-birine sáykeslendiriw sheberligin kórsetedi. Bir tárepten, verlibr shayırǵa oyın erkin jetkeriwge múmkinshilik beredi. Ekinshi tárepten, tolǵawǵa jaqın forma ekologiyalıq tragediyaǵa baylanıslı kúyinish hám dártti kúsheytedi. Al, parallelizm tábiyiy qubılıslar menen insan ómirin bir-birine salıstırıp, ekologiyalıq mazmundı filosofiyalıq dárejege kóteredi. Shıǵarmalarda metaforalıq hám simvolikalıq súwretlewler de keń qollanıladı. «Waqıt-jarǵı», «Túnek-kórpe» sıyaqlı obrazlı dizbekler tábiyat qubılısları arqalı lirikalıq qaharmannıń ishki jaǵdayın ashıwǵa xızmet etedi. Demek, ekologiyalıq mazmun shayırda tayar ideya sıpatında emes, al poetikalıq forma, obraz, intonaciya hám lirikalıq qaharman arqalı jaratıladı.

Sh.Seyitov lirikasında ekologiya temasınıń qáliplesiwi hám kórkem sáwleleniwi Qaraqalpaq poeziyasındaǵı tábiyat–insan qatnasınıń jańa basqıshın kórsetedi. Shayır tábiyattı tek gózzallıq obyekti sıpatında súwretlemey, onı insan taǵdiri, xalıqtıń tariyxıy yadları hám keleshek penen baylanıslı ulıwma insaniylıq qádiriyat dárejesine kóteredi. Sh.Seyitov poeziyasında Ámiwdarya, Aral, torańǵıl, toǵay sıyaqlı tábiyiy obrazlar ekologiyalıq mazmun menen birge simvolikalıq mánige de iye boladı. Ámiwdıń hám Araldıń taǵdiri – ana jerdiń taǵdiri, torańǵıldıń joǵalıwı – insan eslewiniń joǵalıwı, tábiyattıń buzılıwı – adamnıń ruwxıy dúnyasına túsken salmaqlı zıyan sıpatında kórsetiledi. Shayırdıń «Qaraqalpaq ǵarrısınıń qudayǵa qol jayıp jalbarınıwı» qosıǵında ekologiyalıq tragediya tolǵawǵa jaqın intonaciya arqalı jetkerilse, «Sarıatawda sulap atır torańǵıl!…» qosıǵında parallelizm, metafora hám tábiyat–insan paralleli tiykarǵı kórkem usılǵa aylanadı. «Kimge, nege kerek?» qosıǵında ekologiyalıq pikir pútkil adamzat taǵdiri menen baylanıstırıladı. Sonday-aq, I.Yusupov poeziyasındaǵı Aral teması menen qatar qaralǵanda, Sh.Seyitov ekologiyalıq mashqalanıń insan ruwxiyatı, milliy eles jámiyetlik ózgerisler menen baylanısın ele de keńeytkenin bayqawǵa boladı.

Solay etip, Sh.Seyitov dóretiwshiligindegi ekologiyalıq tema Qaraqalpaq poeziyasınıń XX ásir aqırındaǵı rawajlanıwında áhmiyetli kórkem-estetikalıq qubılıs sıpatında qaraladı. Shayır ekologiyalıq apatshılıqtı súwretlew arqalı oqıwshını tábiyattı qorǵawǵa, tuwǵan jerdi qádirlewge, keleshek áwlad aldındaǵı juwapkershiligin ańlawǵa shaqıradı. Onıń ekologiyalıq lirikasında tábiyat hám insan

bir-birinen bólek eki dúnyalıq qubılıs emes, al bir pútin turmıslıq hám ruwxıy keńislik sıpatında sáwlelenedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Nurjanov P. Dáwir talabi hám kórkem ádebiyat. – Nókis: Bilim, 1993.
2. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyutsiyası hám tipologiyası. –Nókis:Bilim,2004.
3. Mambetov K. Qaraqalpaq tolǵawları. – Nókis: Bilim, 1995.
4. Seytov Sh. Soqpaǵım meniń qaydasań. –Nókis:Qaraqalpaqstan,1966.
5. Seyitov Sh. Qaraqalpaq ǵarrısınıń qudayǵa qol jayıp jalbarınıwı // Ámiwdárya. – Nókis, 1990. – №5.
6. Seyitov Sh. Jollar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
7.Seytov Sh. Qıyal atawı.–Nókis: Qaraqalpaqstan,1995.
8. Dosımbetova A. Sháwdirbay Seyitov lirikasında kórkem forma. (Dástúriy hám jańa formalardıń sintezi, súwretlew usılları, erkin qosıqlardıń formalıq ózgeshelikleri): kand. diss. – Nókis, 2008.
9. Turdıbaev Q. Sh. Seyitov poeziyasında ekologiya mashqalası // Ámiwdárya.2010.

Á.ATAJANOVTÍŃ “QATALLÍQ HÁM MIYIRBANLÍQ” GÚRRIŃINDE PEYZAJ HÁM DETALDÍŃ ORNÍ

Baltabayeva Nursulu Koshkinbayevna
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı erkin izleniwshisi

Annotaciya. Bul maqalada jazıwshı Á.Atajanovtıń “Qatallıq hám miyirbanlıq” gúrrińinde peyzaj hám kórkem detaldıń ideyalıq-psixologiyalıq wazıypası hám de qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın ashıp beriwdegi ornı hár tárepleme tallanadı. Shıǵarmada tábiyat súwreti (peyzaj) tek ǵana fon emes, al qaharmannıń ishki keshirmeleri hám ruwxıy jaǵdayın sáwlelendiriwshi emocionallıq qural sıpatında xızmet etetuǵını kórsetip berilgen.

Gilt sózler: Á.Atajanov, peyzaj, kórkem detal, psixologizm, xarakter hám ruwxıyat, poetika, ádebiy analiz.

Аннотация. В данной статье подробно исследуются идейно-психологическая функция пейзажа и художественной детали, а также их роль в раскрытии внутреннего мира персонажей в рассказе А. Отажонова «Строгость и доброта». Показывается, что описание природы служит не просто фоном событий, а эмоциональным средством, отражающим психологическое состояние героя.

Ключевые слова: А. Отажонов, пейзаж, художественная деталь, психологизм, характер и психология, поэтика, литературный анализ.

Abstract. This article comprehensively analyzes the ideological and psychological functions of landscape and artistic detail, as well as their role in revealing character psychology in A. Otajonov's short story "Severity and Kindness". It demonstrates that the description of nature serves not merely as a static

background, but as an emotional instrument reflecting the protagonist's inner conflict and emotional state.

Keywords: A. Otajonov, landscape, artistic detail, psychologism, character psychology, poetics, literary analysis.

Dóretiwshi qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın, pikirlew usılın hám kewil tolqınların oqıwshıǵa jetkeriwde túrli poeziyalıq qurallardan sheberlik penen paydalanadı. Olar arasında peyzaj (tábiyat súwreti) hám kórkem detal ayrıqsha hám júdá áhmiyetli orın iyeleydi.

Peyzaj kórkem shıǵarmada tek ǵana waqıyalar júz berip atırǵan orın hám waqıttı kórsetiwshi obyektiv fon (dekoraciya) wazıypasın atqarmaydı, al ol qaharmannıń ruwxıy dúbeleylerin yamasa tınıshlıqtı, quwanısh yamasa qayǵını kórsetiwshi aktiv psixologiyalıq quralǵa aylanadı. Jazıwshı qollanǵan bir ǵana orınlı detal - sıbırlaǵan japıraq, kiyimdegi jıyrıq, dirildegen qollar, zattıń reńi yamasa ózine tán ses pútkil ruwxıy jaǵdaydı, qaharmannıń ótmishi hám búginin, onıń aytılmaǵan dártlerin oqıwshıǵa túsindirip bere aladı.

Á.Atajanovtıń “Qatallıq hám miyirbanlıq” gúrrińinde [1: 40] jas jigit Tolıbaydıń eki basqıshlı ómir sınaǵı súwretlenedi. Birinshi bólimde onı zemnasosta isleytuǵın úsh jawız kásiplesi azaplaydı - suwıq kanalǵa taslap jiberedi, óliwge shamalasadı, biraq jawız sınlı baslıǵı onı qutqaradı, hátteki shapalaq penen (qandı júrgiziwge májbúrlew ushın) ómirge qaytaradı. Ekinshi bólimde erjetken Tolıbay óz shańaraǵın quradı, úy quradı hám jay toy beriwge kirisedi. Onı qıynaǵanlardıń biri – yaǵnıy “Skripka”shını ápiw etip, onı toyına mirát etedi. Tómende onıń pútkil ruwxıy jolı - qorqıwdan ashıwǵa shekem, úmitsizlikten minnetdarshılıqqa shekem - peyzaj hám detal arqalı qalay ashılǵanın basqıshpa-basqısh tallaw jasaladı.

Gúrrińniń basında Tolıbaydıń jańa jumısqa túsken, ele ózin pás sezetuǵın jaǵdayı súwretlenedi. Bul jerde ele kúshli peyzaj joq, biraq quyash súwreti arqalı dáslepki jaǵday beriledi: “Quyash kózi gúńgirtlenip, nurın onsha erkin shashalmay atır”. Bul - gúńgirt, “tolıq emes” jaqtılıq súwreti arqalı Tolıbaydıń ele “tolıq ashılmaǵan” jumıs ornında ózin erkin sezbey atırǵan jaǵdayınıń tikkeley emes kórinisi. Úsh kásiplesi onı masqaralay baslaǵanda, onıń ishki jaǵdayı fizikalıq súwret arqalı beriledi: “Kúni menen qorqıp júrgen jas jigittiń endi qanı qaynadı”. Bul qorqıwdan ashıwǵa ótiw procesiniń somatikalıq (denelik) kórinisi.

Onı súyrep alıp baratırǵanları súwretlengen saxnada, avtor kishi, biraq awırıwlı detal arqalı onıń insanıylıq qádir-qımbatınıń ayaq astı etiliwin kórsetedi: *“Olardıń ózin tozǵan boyraday súyrep baratırǵanına, adam qatarına sanamaǵanına qáhári keldi. Báribir, kúshi jetpeydi. Tislengen, sógingen, hátte jılaǵannan payda joq. Jalınsa qaytama jeti júyresinen ótkerip, ústinen kúlip, malaqayın teris kiygizip masqara qıladı”* [1: 41]. “Tozǵan boyra” (jaramsız, taslap jiberiletuǵın buyım) menen salıstırıw - bul qaharmannıń ózin adamgershilikten shıǵarılǵan, buyımǵa aylandırılǵan seziniwiniń ayqın lingvistikalıq-obrazli sáwleleniwi. Suwıq hám fizikalıq azaptıń súwreti bolsa ruwxıy azap penen úzliksiz birigedi: *“Skripkashı” beldi nuqırıp bos jerge sińirdi de, ızǵar shegeni dúrsildetip ata basladı. Jas jigittiń ústi-bası qansha qalıń bolǵanı menen ele tolıq jılıp ketpegen*

suw, onıń ústine shegeniń ızǵarı ádep gúpaykasınan ótse, sońınan etine muz kibi jabıstı. Ersili-qarsılı epkinletip atılǵan topıraq onıń aldı-artına gúrpildep tógiledi. Batpaq aralas salqın suw kóbiklesip shashıraydı, eti túwe súyekti sırqıratqan tamshı onıń kók-kómbek bolıp kógergen betine tamıp atır, tamıp atır" [1: 42]. Bul jerde "tamıp atır" sóziniń tákirarlanıwı - waqıttıń sozılıwı, azaptıń tawsılmaytuǵınlıǵı sezimin kúsheytiwshi stillik qural (bul Á.Atajanov usılında tákirarlaw arqalı ishki jaǵdaydı kúsheytiw principiniń jáne bir úlgisi, "Kiyikler"degi Ana kiyik súwretindegidey).

Suwǵa batıw saxnası - gúrrińniń eń joqarı noqatı. Bul jerde tábiyat (suw) endi neytral emes, al aktiv dushpan sıpatında beriledi: *"Sonda da ústi-basındaǵı suwǵa tolǵan kiyimleri qırsıǵına tómen qaray baspalatsa, ózi jan aybatta ayaq-qolın qarsıma-qarsı sermep, gey waqta suw betinde áste qalqıp jaǵaǵa bir ámellep shıǵıp almaqtıń tásilin oylastırdı. Báribir, suwıq suw tap usı bir jigitti qoynınan shıǵarǵısı kelmegen yańlı, tómen simirip tartıp baratır edi"* [1: 43]. "Qoyınınan shıǵarǵısı kelmegendey" - bul janlı kórinis arqalı suw sanalı, ınjıq kúsh sıpatında súwretlenedi, bul bolsa qaharmannıń ólimge qarsı gúresin jáne de tragediyalıq kóriniske keltiredi.

Al, esinen tanıp qalıw procesi bolsa, seziwdiń buzılıwı arqalı beriledi - bul psixologizmniń eń názik úlgisi: *"Bir gezlerde boyınan kúsh-quwat birótala qashıp ketkendey boldı. Kerek dese qolın ján-jaqqa sermep, óńmenin pitegene kóterip, jaǵaǵa kóz qıyıǵın jibermege halı kelmedi. Kóz óńi qarańǵı tarttı. Endi oǵan kók-kómbek aspanda, kók shóp penen jaynap-jasnap turǵan átirap ta biymáni, misli qalıń qara tútin basıp turǵan boslıqqa megzer edi. Bunnan keyin ol es-aqılınan pútin ayrıldı da, ózin appaq pár kibi jeti qat kókte qalqıp ushıp baratırman dep sezindi, qıyalına jumsaq appaq bultlardı qaqshıp almaqshı bolıp qolın sermelegendey boldı. Biraq, barlıǵı oń menen tús arasındaǵı ámlamajuwa biymáni háreket edi"* [1: 43-44]. Basqıshpa-basqısh: dáslep sana joǵaladı, sońınan jańa obrazlar payda boladı – "ol aspannıń jeti qatlamı boylap aq párlerdey juzip baratırǵanın, qolı menen tańlap alǵısı kelgendey jumsaq aq bultlardı sezdi". Bul - ólim jaqınlaǵanda kelgen ruwxıy tınıshlıq hám jeńillik seziminiń peyzaj-tús obrazları arqalı (par, bult - salmaqsızlıq, erkinlik belgileri) sáwleleniwi. Itibarǵa ılayıq: bul jerde qorqınısh emes, al ájayıp tınıshlanıw súwretlenedi - bul hám klinikalıq jaqtan isenimli, hám kórkemlik jaqtan kúshli sheshim.

Qutqarılıw hám awırıw arqalı ómirge qaytıwında – "shapalaq" detalı úlken áhmiyetke iye. Bul - gúrrińniń oraylıq filosofiyalıq detalı. Ǵarrı tárepinen shappatlaw procesi basqıshpa-basqısh seziledi: "Kúshli shappattıń ashıwı áwelgi waqıtta sezilmedi, biraq, eti qızıp, boyına ıssılıq darıy baslaǵanda barıp, shappattıń etin osıp, burısh jaqqan kibi ashıtıp atırǵanın ańladı. Shappat sharpıldap etine tiygen sayın selkildep, sozılıp zorǵa jattı. Sonda da shıdamaq lazım edi. «Jan aǵa, qoyaǵoy, ólip qalaman» dep qıshqırıp baqırmadı. Shappat awırtıp ashıtqanı menen shiyrin janına maydan beter jaǵıp atır edi. Saqallı kisi onı yarım saat shaması tezektey awdarıp-tóńkerip taslap shappatladı" [1: 44]. Bul gáp qanshelli áhmiyetli: awırıwdı seziw qábiletiniń qaytıp keliwi - bul ómirge qaytıwdıń ózi. Basında awırıw sezilmeydi (sebebi dene derlik óli), keyin sezile baslaydı (sebebi ómir qaytıp kelmekte). Bul - fizikalıq detal arqalı berilgen tereń psixologizm: awırıw -

tirishiliktiń belgisi, degen ideyanı avtor heshqanday filosofiyalıq túsindiriwsiz, taza fizikalıq súwretlew arqalı jetkeredi.

Bul detal keyinirek ǵarrınıń óz tilinen teoriyalıq jaqtan túsindiriledi (tap "Quyın"da "quyın" sózi túsindirilgendey): "Shappat jep, deneni uwqalap ashıtpaǵanda ol dúnyaǵa sózsiz atlanar ediń". Bul - atamadaǵı "qatallıq hám miyirmanlıq" túsiniginiń tap usı fizikalıq detal arqalı dálilleniwi: qatallıq (shapalaq) negizinde miyirmanlıqtıń ózi bolıp shıǵadı.

Tolıbay ǵarrıǵa minnetdarshılıq bildirmekshi bolǵanda, onıń sezimi sózge emes, dene reakciyasına aylanadı: *"Jigit qarsı aldına otırǵan aybatlı kisige kewili eljirep, kútá súysinip qaradı. Kózinen jas atlıqtı. Tamshılar almalıǵında dóńgelenip tómen sıpqanar edi. Jáne iyegi kemseńley basladı. Bir maydanda óksip-óksip jılap, kewilin bir basıp alǵısı keldi. Al, mına kisiniń aldında ózin zorǵa tutıp otırdı. Bolmasa kókiregi qurǵırı óz-ózinen egitilip, kózine jas úyirilip baratır"* [1: 46]. Bul erkeklik hám ar-namıs túsinigi menen baylanıslı ishki gúres: minnetdarshılıq sezimi menen jılawdı "erkekke jaraspaydı" degen sociallıq norma arasındaǵı qarama-qarsılıq, bul keyinirek ǵarrınıń óz awzınan tastıyıqlanadı: *"— Jılama! Jılama. Jıńǵılday jigit te jılay ma eken! Azamatqa jılaǵan jaraspaydı! Balam, násiyatım, táǵdirińdi heshqashan jılap, kóz jas penen jaqsartpaysań! Adamǵa birdeyine qaysarlıq, jigerlilik joldas bolmaǵı lazım. Qaytalap aytaman, qaysarlıq, qaytpaytuǵın... Tabanlı..."* [1: 46].

Shańaraq qurǵannan soń, jańa úyde boran saxnası qaytadan júz beredi: *"Biraq gúz tústi de, oshaq basınıń bereketi qashtı. Ásirese, túnde qattı qıynalıp shıǵatuǵın edi. Bir kúni keshte kún buzılıp, dúbeley kóterildi. Aynaǵa tutılǵan shalsha pırrım-pırrım bolıp kóshege julınıp tústi. Shıra sónip qaldı. Usı aqsham iyt kórmes qorlıqtı kórip tańdı atırdı. Ózlerine hesh gáp edi. Kishkene balalar suwıq urǵan iyttúynektey kózleri qızarıp tońıp shıqtı. Erli-zayıplı ekewi tań atqansha uyıqlamadı. Aynaǵa qaytadan góne gúrteshe tıqtı, onnan keyin balalarınıń ústine kórpeni qabatlap jawıp tasladı. Qullası, ekewi qarańǵı jayda shańǵa bılǵanıp, qarmalanıp júrdi de qoydı"* [1: 48]. Bul jerde "iyt kórmes qorlıq" sózi - birinshi bólimdegi onıń ózi basınan keshirgen qorlıqtı esletetuǵın, biraq endi ol basqa rolde - qorǵawshı ata sıpatında usı sınaqtı basınan keshiredi. Bul - kompoziciyalıq parallelizm arqalı qaharmannıń rol ózgeriwin (qurbannan qorǵawshıǵa) kórsetiwshi názik stillik sheshim.

Gúrrińniń aqırında eki detal birlestiriledi: skripka (Skripkachınıń ishki gúmanı - sezimli turmıs hám jawızlıq) hám túyin (ápiwayılıq hám kelisimniń materiallıq simvolı: "jol - sharshı menen, shúberek penen baylanǵan túyin"). "Skripkashınıń" ishki jaǵdayı bolsa jáne somatikalıq detal arqalı beriledi: "Tórde otırǵan kisi ornınan pısıldap túrgeldi, esikke sıǵalap qaradı. Tolıbaydı yar degennen tanıdı. Yapırmay toba, bayaǵıda zemnasosta birge isleskende kúnin bermesten, "qıyt" etse mazaqlap oynaytuǵın "oyınshıq" bala, bastırılǵan qapıǵa arqasın berip ózine alıstan tigilip tur. Onıń júregi suwıldadı! Awzın pala-panday ashıp, aǵash kibi tas bolıp qatıp qaldı. Haslında úyge sırttan birew kelgende tunjırap únsiz qalǵan ádepten emes" [1: 51] - bul kútilmegen ushırasıwdıń qorqınıshı, ayıbı hám soqqısınıń sáykeslengen kórinisi bolıp esaplanadı.

Ulıwma alǵanda bul gúrrińde peyzaj hám detal qaharmannıń pútkil psixologiyalıq jolın - qorqınıshtan kemsitiwge shekem, úmitsizlikten ólimge táslim bolıwǵa shekem, awırıw arqalı qaytqan ómirden minnetdarlıqqa shekem, eń aqırında keshirim arqalı erisilgen ishki tınıshlıqqa shekem - izbe-izlik penen baqlap baradı. Bul jerde ásirese bahalı baqlaw - fizikalıq awırıwdıń tirishilik belgisi sıpatında kórsetiliwi (shappat detalı) hám peyzajdıń kompoziciyalıq tákirarlanıwı (birinshi hám ekinshi bólimdegi boran saxnaları), bular Á.Atajanovtıń psixologiyalıq súwretti tek bir epizodda emes, al pútkil shıǵarma strukturası dárejesinde qurıw sheberligin kórsetedi.

“Peyzaj kórkem shıǵarmada qatnasıwshı personajlardıń obrazın jáne de anıǵıraq ashıp beriw ushın qosımsha qural sıpatında xızmet etiwi múmkin. Bul ya qarama-qarsılıq (kontrast) arqalı (mısalı, gúllep-jásnap turǵan biyparq tábiyat fonında adam ómiriniń sońı), ya da kerisinshe, tábiyat qubılıslarınıń qaharmanlardıń sezim hám oylarına sáykes keliwi arqalı (mısalı, qayǵılı gúz kúnindegi muńlı waqıya) ámelge asırıladı” [2: 100].

Juwmaqlap aytqanda, Á.Atajanovtıń “Qatallıq hám miyirbanlıq” gúrrińinde peyzaj hám kórkem detal tek ǵana bezew quralı emes, al shıǵarmanıń ideyalıq hám psixologiyalıq júgin kóteretuǵın áhmiyetli poetikalıq elementler bolıp tabıladı. Jazıwshı tábiyat kórinisleri arqalı qaharmanlarınıń ishki dúnyasındaǵı qarama-qarsılıqlardı, qattılıq tiykarında jasırınǵan shın kewilden miyrim-shápáátti ayqın kórsete alǵan. Mayda hám anıq detallar bolsa obrazlardıń sociallıq-psixologiyalıq portretin bayıtıp, oqıwshıǵa olardıń tiykarǵı xarakterin túsiniwge járdem beredi. Peyzaj shıǵarmadaǵı waqıyalardıń fonın jaratıw menen birge, keypiyattı belgileydi hám oqıwshını waqıyalardıń rawajlanıwına ruwxıy jaqtan tayarlaydı. Detallar bolsa jazıwshınıń kórkem sheberligin kórsetip, qaharmanlardıń háreketleri, buyımları hám sırtqı kórinisi arqalı úlken qayǵı yamasa quwanıshtı ıqsham formada sáwlelendiredi. Á.Atajanovtıń peyzaj hám detaldı úylesikli qollanıwı shıǵarmanıń tásirsheńligin arttırıp, gúrrińniń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórkem-estetikalıq qunın támiyinleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Атажанов Ә. Қуйын. Гүрриңлер. – Нөкис. “Билим”, 2011. – В. 40.
2. Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – Москва: 1955. – С. 100.
3. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары (ҳәзирги қарақалпақ повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: Билим, 1994, - 240 б.
5. Ахметов.С Қарақалпақстан Республикасының жазыўшылары. –Нөкис, «Билим», 1995. – 276 б.
6. Qoraqalpoq zamonaviy nasri antologiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022. – 520 b.

7. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. – Ленинград: Художественная литература, 1999. – 413 с.
8. Qo‘shjonov M. O‘zbek romanlarida psixologik tahlil. – Toshkent: Fan, 1975. – 228 b.
9. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 288 b.

QARAQALPAQ XALIQ ALǴISLARINIŃ TEMATIKALIQ ÓZGESHELIKLERI.

Abdimuratov L.A.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı erkin izleniwshisi.

Tayanch so‘zlar: olqish, fotiha, tilak, ro‘za, tematika, diniy, ijtimoiy, aytim, to‘y, musiqa.

Annotaciya. Maqolada qoraqalpoq xalqining olqish, tilak, fotihalarining tematik xususiyatlari, olqishlarning ijro o‘rni, vazifasi va poetik tabiati, ɯlqishlarni tuzilishiga ko‘ra bo‘linishlari bo‘yicha fikr yuritilgan.

Ключевые слова: благословение, фатиха, пожелание, пост, тематика, религиозная, социальная, песня, свадьба, музыка.

Аннотация. В статье рассматриваются тематические особенности приветствий, пожеланий и благословений каракалпакского народа, место исполнения, функции и поэтическая природа приветствий, а также их деление по структуре.

Key word: blessing, blessing, wish, fasting, thematic, religious, social, song, wedding, music.

Abstract. The article discusses the thematic features of the greetings, wishes, and blessings of the Karakalpak people, the place of performance, function, and poetic nature of the greetings, and their division according to the structure of the greetings.

Alǵıslar óziniń atqarılıw ornına, wazıypasına hám poetik tábiyatına iye. Olardı usı qásiyetlerine qarap talap etilgen orında jasına qarap úlkenrek adamlar tárepinen aytılatugın kúndelikli turmıslıq alǵıslarǵa, dástúriy máresimler quramında atqarılatuǵın alǵıslarǵa bólinedi.

Folklorshı alım A.Bekbergenova: «Qaraqalpaq xalqı ázelden bawırı keń, miyirman xalıqlardıń biri esaplanadı. Ul-qızlarına hám ósip kiyatırǵan jas áwladqa hámiyshe jaqsılıq tileytuǵın pátiyanıń túrlerinde sheberlik penen atqarǵan. Biraq onı xalıqtıń arasınan jıynap hám onı ilimiy jaqtan izertlew alımlardıń ádiwli wazıypası ekenligin umıtpawımız kerek. Sebebi, hár qanday pátiyanıń túrlerin mısallar menen úyrengenimizde ósip atırǵan jas áwladtan baslap kekse adam ushında tárbiyalıq áhmiyeti kúshli ekenin sezeseń. Sonday-aq, «aq pátiya»-alǵıs hár qanday adamdı ruwxıy jaqtan qollaw menen birge joqarı adamgershilikke, shúkirshilikke, bir-

birewge miyrimlilikke, sabırlılıqqa, aqıl parasatqa shaqıradı»[1.86.]- degen pikirlerdi aytadı.

Jánede P.Allambergenova alǵıs, pátiya tileklerdiń tematikalıq formaların tómendegiche bólip qaraydı: «Kelin toy pátiya-tilegi, uzatılǵan qızǵa pátiya-tilek, tusaw keser pátiya-tilekleri, úyge miyman kelgende beriletuǵin pátiya-tilek, dasturqan átirapında beriletuǵın pátiya-tilek, perzentke tilek, perzentin oqıw yamasa jumısqa shıǵarıp salǵanda aytılatın pátiya-tilekler»[2.383.]

Kúndelikli turmıslıq alǵıslar sociallıq turmıs menen tıǵız baylanıslı bolıp, insan iskerliginiń derlık barlıq táreplerin mazmunına qaray iyelep alǵanlıǵı menen dıqqattı tartadı. Soǵan bola, olardı atqarılıw ornı hám atqarılıw maqsetine qarap, jáne ishki túrlerge bóliw múmkin. Alǵıslarda dasturxan alǵıs aytımları ayrıqsha áhmiyetke iye. Olar úsh jaǵdayda: a) dasturxan átirapında awqat jew ushın otırǵan waqıtta; b) awqatlanıp bolǵannan keyin dasturxandı jıynap alǵanda; v) dasturxanda qalǵan awqat qaldıqların nan usaqların qaǵıp atırǵanda aytılıwı ózine tán ádet túsine kirgen.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde alǵıs sózine tómendegishi túsinik beriledi: Alǵıs- at. 1. Jaqsılıq tilep aytılǵan, aytılatuǵın sózler, maqtaw, duwa, pátiya beriw, iygi tilek[3.96.]

Alǵıslardı qurılısına qaray tómendegishe bólıp qarawǵa boladı:

1. Toyǵa baylanıslı, 2. Kásipke baylanıslı, 3. Oraza ayındaǵı pátiya, 4. Diniy dásturlerge baylanıslı.

Kásipke baylanıslı pátiya kóbinese ustaz tárepinen beriledi. «Ustaz ataǹday ullı» dep xalqımız biykar aytpaǵan.

Sonlıqtan da ustaz tutılǵan shákirt ustazdıń pátiyasına sazawar bolmaǵansha ózi iske qol urmawı shárt. Máselen, duwtar soǵatuǵın ustalar, gerbish óretuǵın ustalar, aǵash ustaları yamasa bir qansha kásiptiń tarawına bólip qarasaqta maqsetke muwapıq boladı.

1. Ilimge baylanıslı. 2. Muzıkaǵa baylanıslı. 3. Qurılısqa baylanıslı. 4. Awıl xojalıǵına baylanıslı.5. Xalıq xojalıǵına baylanıslı basqa da bir qansha shákirtler tayarlaw xizmetine baylanıslı bolıp qarawǵa boladı.

Xalıq alǵıslarınıń mazmunı xalıqtıń turmıs tárizi, ádet-dástúrleri, dúnyaqarası hám ruwxıy qádiriyatları menen tıǵız baylanıslı. Alǵıslar adam ómiriniń hár túrli jaǵdaylarında aytılıp, belgili bir waqıyaǵa, máresimge yaki adam arasındaǵı qatnasqa baylanıslı payda bolǵan.

Qaraqalpaq xalıq alǵısları da mazmunı hám qollanılıw ornı boyınsha bir neshe tematikalıq toparlarǵa bólinedi. Olardıń hár biri xalıqtıń turmısındaǵı belgili bir tarawdı sáwlelendiredi.

1. Shańaraqlıq mazmundaǵı alǵıslar. Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń eń keń taralǵan túrleriniń biri — shańaraqqa baylanıslı alǵıslar. Sebebi xalıq túsinigińde shańaraq adam ómiriniń negizgi tiregi, bereket hám tınıshlıqtıń oshaǵı esaplanǵan.

Shańaraqlıq alǵıslarda: úydiń bereketi; erli-zayıplılardıń tatıwlıǵı; ata-ana abıroyı; perzent baxıtı -sıyaqlı tilekler bildiriledi.

Mısalı: «Úyińizden bereket ketpesin», «Oshaǵıńnıń otı sónbesin, Oshaǵıń tolı kúl bolsın», «Shańaraǵıńız aman bolsın»[4.544-545.] sıyaqlı alǵıslar xalıqtıń shańaraqqa bolǵan qádirin kórsetedi.

Bul alǵıslardıń negizinde úydi tek materiallıq orın emes, al ruwxıy qádiriyatlardıń oshaǵı dep qabıllaw túsinigi jatır.

2. Balaǵa arnalǵan alǵıslar. Qaraqalpaq dástúrinde bala — shańaraqtıń quwanıshı, keleshektiń jalǵası dep qabıllanǵan. Sol sebepli balaǵa baylanıslı alǵıslar xalıq arasında keń taralǵan. Balaǵa aytılatuǵın alǵıslarda: densawlıq; uzaq ómir; aqıl-parasat; bilim; abıroy tilenedi.

Mısalı: «Jasıńa jas qosılsın», «Jurt baslaǵan kósem bolsın», «Ata-anańa quwanısh bol»[4.537-538.] sıyaqlı tilekler balanıń keleshegine bolǵan xalıq úmitin bildiredi.

Balaǵa arnalǵan alǵıslarda tárbiyashılıq mazmun kúshli. Úlkenler jas áwladqa jaqsı sóz arqalı jol kórsetken.

3. Úyleniw máresimlerindegi alǵıslar. Úyleniw — xalıq turmısındaǵı eń mánili dástúrlerdiń biri. Bul máresimde aytılatuǵın alǵıslar jas shańaraqqa baxıt, tatıwlıq hám bereket tileydi.

Úyleniw alǵıslarında: jaslardıń ómir jolı; muhabbat hám sıylasıq; perzent kóriw; shańaraqtıń rawajlanıwı -baslı orın aladı.

Mısalı: «Eki jas baxıtlı bolsın», «Qosılǵanıńız menen qosa quwanıń», «Óz-ózińnen ónip ós»[4.533.]-degen tilekler xalıqtıń neke haqqındaǵı túsinigin kórsetedi. Bul alǵıslar máresimlik folklordıń mánili bólimi bolıp tabıladı.

4. Miyman kútiw hám miymandoslıqqa baylanıslı alǵıslar. Qaraqalpaq xalqınıń dástúrinde miymandoslıq úlken orın iyeleydi. Miymandı qarsı alıw, oǵan húrmet kórsetiw xalıqtıń ádep normalarınıń biri bolǵan.

Miymanǵa aytılatuǵın alǵıslarda: jolınıń ashıq bolıwı; aman-esen júriwi; dáwletiniń artıwı - tilenedi.

Mısalı: «Qádemińiz qutlı bolsın», «Jollarıńız ashıq bolǵay»[4.545.] sıyaqlı alǵıslar miymanǵa degen húrmetti bildiredi.

5. Miynetke baylanıslı alǵıslar. Xalıqtıń kásiplik turmısı da alǵıslardıń mazmunına úlken tásir etken. Qaraqalpaq xalqınıń dástúrli kásiplerinde — sharwashılıq, diyxanshılıq, balıqshılıqta — miynetke baylanıslı alǵıslar kóp aytılǵan.

Mısalı: «Qoy qos-qostan qozılasın», «Jeriń tıń bolsın, tikkenin kóterip, biriń mıń bolsın», «Kásibińe bereket bersin»[4.544.] sıyaqlı tilekler miynettiń jemisli bolıwın bildiredi. Bul alǵıslar xalıqtıń miynetti qádirlewin kórsetedi.

6. Densawlıq hám uzaq ómir tileytuǵın alǵıslar. Adamnıń densawlıǵı xalıq túsiniginde eń úlken baylıqlardıń biri bolǵan. Sonlıqtan alǵıslarda densawlıqqa baylanıslı tilekler kóp gezlesedi. Mısalı: «Awırma, aman bol», «Altı arıstıń asın bersin, Adam atanıń jasın bersin, Bastıń baylıǵın bersin, Denniń sawlıǵın bersin»[4.539.]

Bul alǵıslar xalıqtıń ómirge bolǵan oń kózqarasın bildiredi.

7. Diniy mazmunlı alǵıslar. Islam dininiń tásiri menen qaraqalpaq alǵıslarında diniy mazmunlı sózler de payda bolǵan. Olarda: Alladan járdem tileniw; amanlıq soraw; bereket tilegi- sáwlelenedi.

Mısalı: «Alla saqlasın», «Alla zıyat etsin», «Alla tilegińizdi bergey»[4.545.] - sıyaqlı alǵıslar xalıqtıń diniy túsiniklerin kórsetedi.

8. Jolǵa shıǵarıw alǵısları. Adam saparǵa shıqqanda aytılatuǵın alǵıslar da xalıq arasında keń taralǵan. Olardıń mazmunında: joldıń aman bolıwı; bále-jáleden saqlanıw; sapardıń sátli bolıwı- tilenedi.

Mısalı: «Jolǵa shıqsań jol bolǵay, duz nesiybeń mol bolǵay», «Jollarıńız aq bolsın, kollawshıńız haq bolsın», «Ay barǵaysız, Aman júrgeysiz, Saparıńız sátli bolıp, Sapa kelgeysiz»[4.532.] -sıyaqlı alǵıslar qollanıladı.

9. Jámiyetlik mazmunlı alǵıslar. Geybir alǵıslar jeke adamǵa emes, xalıqqa, elge baylanıslı aytıladı. Olarda: el tınıshlıǵı; jer bereketi; xalıq amanlıǵı-tilenedi.

Mısalı: «El-elattıń birligin bersin», «El-xalqımız toq bolsın, Bále-jále joq bolsın»[4.540-541.] sıyaqlı tilekler xalıqtıń jámiyetlik oy-pikirin kórsetedi.

Alǵıslardıń tematikalıq ózgeshelikleri. Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń tematikası xalıq ómiriniń barlıq tarawların qamtıydı. Olar adamnıń jeke ómirinen baslap, jámiyetlik qatnasıqlarǵa deyingi keń keńislikti sáwlelendiredi.

Alǵıslardıń negizgi tematikalıq baǵıtları: 1. Shańaraq hám turmıs bereketi; 2. Bala hám keleshek; 3. Miynet hám kásip; 4. Densawlıq hám uzaq ómir; 5. Úyleniw dástúrleri; 6. Diniy isenimler; 7. El-jurt amanlıǵı. Bul temalar xalıqtıń eń áhmiyetli qádiriyatların kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń tematikalıq túrleri xalıqtıń kóp ásirlik ómir tájiriybesin sáwlelendiredi. Hár bir alǵıs túrinde xalıqtıń jaqsılıqqa bolǵan isenimi, adamǵa degen húrmeti hám keleshekke degen úmiti kórinedi. Bizdi qorshagan aspan-jer, tábiyat, adamzat tirishiligine baylanıslı keń diapazondaǵı tematikalıq ózgesheliklerge iye ekenligin kóriwimiz múmkin.

Ádebiyatlar:

1. Бекбергенова А. Қарақалпақ фольклорында пәтия жанрының гейпара мәселелри. ӨзРИА ҚҚБ «Хабаршы». 2014. №4. 86-бет.

2. P.Allmbergenova. Házirgi dáwir qaraqalpaq folklorında pátiya-tileklerdiń temetikalıq túrleri, ideyalıq ózgeshelikleri. // Бердақ атындағы Қарақалпақ университетиниң ХАБАРШЫСЫ. 4. //Нөкис. 2024.

3. Қарақалпақ тилиниң түсиндире сөзлиги. VII томлық. III том. Нөкис. «Қарақалпақстан» 2023.

4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар. Нөкис "ИЛИМ" - 2014.

QARAQALPAQ XALIQ ALǴISLARINDA KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARINAN PAYDALANIW USILLARI.

Abdimuratov L.A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı erkin izleniwshisi.

Tayanch so‘zlar: olqish, qarg‘ish, fotiha, tilak, poetika, kompoziciya, estetika, metafora, epitet.

Annotaciya. Maqolada qoraqalpoq xalqining urf-odatlari bilan bog‘liq bo‘lgan olqish, qarg‘ish, tilak, fotihalarida badiiy tasviriy vositalardan foydalanish, qo‘llanilish usullari bo‘yicha fikr yuritilgan.

Ключевые слова: благословение, проклятие, фатиха, пожелание, поэтика, композиция, эстетика, метафора, эпитет.

Аннотация. В статье рассматриваются методы использования художественных изобразительных средств в благословениях, проклятиях, пожеланиях и фатихах, связанных с обычаями и традициями каракалпакского народа.

Key word: blessing, curse, blessing, wish, poetics, composition, aesthetics, metaphor, epithet.

Abstract. The article discusses the use of artistic imagery in blessings, curses, wishes, and blessings related to the traditions of the Karakalpak people.

Folklorlıq shıǵarmalardıń kórkemlik qásiyetleri olardıń mazmunı menen bir qatarda, tillik qurılısı, obrazlar sisteması hám súwretlew quralları arqalı anıqlanadı. Qaraqalpaq xalıq alǵısları da kólem jaǵınan ıqsham bolǵanı menen, kórkemlik hám semantikalıq jaqtan bay janr bolıp tabıladı.

Xalıq alǵısları sózdiń sıyqırlı qúdiretine tiykarlanǵan janr bolıp, prof. B.Sarimsoqov oǵan bılayınsha anıqlama beredi «Alǵıs ataması áyyemgi túrkiy tildegi "al" - húrmetlew, bálentke kóteriw, maqtaw mánilerin ańlatıwshı feyilge "-ǵı" buyrıq qatnası qosımtası menen "-s" háreket ataması qosımtasınıń qosılıwınan jasalǵan [1.129.]».

N.Xotamov hám B.Sarimsoqov «poetika» termini eki mánide, teoriyalıq hám kórkemliki mánilerinde qollanılatuǵının aytıp ótedi [2.242.].

Alǵıslardıń poetikası xalıqtıń estetikalıq oylaw sistemasın, onıń jaqsı hám gózzallıq haqqındaǵı túsinigin kórsetedi. Alǵıslarda qollanılǵan kórkem súwretlew quralları tek áshekóylik xızmet atqarıp qoymaydı, al aytılǵan tilektiń emocionallıq tásirin kúsheytedi.

Alǵıslardıń tiykarǵı maqseti — adamǵa jaqsı niyet bildirip, onıń keleshegine oń kózqaras bildirilgenlikten, olardıń tili de miyrimli, obrazlı hám emocionallıq sıpatqa iye boladı.

Alǵıslardıń kompoziciyalıq qurılısı. Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń qurılısı kóbine úsh bólimnen turadı:

1. Qaratpa bólimi. Bul bólimde alǵıs aytılatuǵın adamǵa múrájáát jasaladı.

Mısalı: «Balam…», «Qaraǵım…», «Aǵayin…», «Jigitim…»- sıyaqlı qaratpalar qollanıladı. Olar alǵıs arqalı adam arasındaǵı jaqınlıqtı kórsetedi.

2. Negizgi tilek bólimi. Bul alǵıstıń baslı mazmunın quraydı.

Mısalı: «Baǵıń ashıq bolsın», «Jolıńa aq jol joldas bolsın», «Ómiriń uzaq bolsın»[3.532.] Bul bólimde xalıqtıń baslı ármanları sáwlelenedi.

3. Bekkemlewshi bólim. Geybir alǵıslarda sońǵı bólimde tilekti kúsheytetuǵın sózler aytıladı: Mısalı:«Áwmiyn», «Quday bersin», «Alla qollasın» sıyaqlı sózler alǵıstıń emocionallıq kúshine tásir etedi.

Alǵıslardıń poetikalıq qurılısı. Xalıq alǵıslarınıń poetikalıq qurılısı bir qatar ózgesheliklerge iye:

- qısqalıq hám ıqshamlıq;
- mazmunnıń tereńligi;

- tilek formasındaǵı sóylemler;
- qaytalawlardıń qollanılıwı;
- obrazlı sózlerdiń kópligi.

Alǵıslardıń qısqa formada aytılıwı olardıń awızsha este saqlanıwın jeńillestiredi. Biraq kóleminiń az bolıwına qaramastan, olarda úlken mánilik mazmun saqlanadı.

Alǵıslarda epitetlerdiń qollanılıwı. Epitet — zattıń yaki qubılıstıń ayrıqsha belgisin kórkem túrde kórsetetuǵın qural. Qaraqalpaq alǵıslarında epitetler keń qollanıladı.

Mısalı: **«Aq jol»**- degen sóz dizbeginde «aq» sózi tek reń mánisinde emes, jaqsılıq, tazalıq, sátlilik simvolı retinde qollanǵan.

«Bereketli úy»- degende bereket túsinigi shańaraqtıń materiallıq hám ruwxıy jaǵdayın bildiredi.

Kóp ushırasatuǵın epitetler: aq jol; uzaq ómir; taza niyet; jaqsı kún; mol dáwlet. Bul epitetler xalıqtıń pozitivli oylawın kórsetedi.

Teńewler hám salıstırıwlar. Alǵıslarda xalıqtıń obrazlı oylawı teńewler arqalı kórinedi. Mısalı: **«Júz jasaǵan bayterektey bol»**-degen alǵısta adam ómiriniń uzaqlıǵı bayterek obrazı menen salıstırıladı. **Bayterek** — túrkiy xalıqlarınıń dástúrinde ómir, tamır, turaqlılıq simvolı.

Sol sıyaqlı: **«Baǵıń gúldey ashılsın»**-degen tilekte gúl — gózzalıq hám quwanıshtıń belgisi.

Metaforalıq obrazlar. Alǵıslardıń kórkemlik dúnyasında metaforalar úlken orın aladı. Xalıq abstrakt túsiniklerdi konkret obrazlar arqalı bildirgen. Mısalı:

Aq jol — baxıtlı ómir, sátli sapar simvolı.

Jarıq kún — quwanısh hám jaqsılıq belgisi.

Bereket — molshılıq hám tınıshlıq simvolı.

Gúl — jaslıq, gózzalıq hám ósip-óniwdiń belgisi.

«Baǵıń ashılsın»- degende «baǵ» negizi ósimlik emes, adamnıń ómirindegi tabıs penen baxıt túsinigin bildiredi.

«Jolıń jarıq bolsın»-degende jarıq — tek fizikalıq qubılıs emes, ómir jolınıń jaqsı bolıwınıń simvolı. Alǵıslarda metaforalardıń qollanılıwı, alǵıslardıń mazmunın tereńletedi.

Qaytalawlardıń poetikalıq xızmeti. Folklorda qaytalawlar mánili kórkemlik qural bolıp tabıladı. Alǵıslarda da qaytalawlar kóp qollanıladı. Mısalı:

«Aman bol, Aman júr, Aman qayt»- sıyaqlı qaytalawlar tilekti kúsheytedi.

Bunda qaytalawlar: emociyalıq tásirdi arttıradı; sózdiń este saqlanıwın jeńillestiredi; alǵıstıń saltanatlı sóyleniwin támiyinleydi.

Parallelizm quralı. Parallelizm — folklorlıq shıǵarmalarda keń tarqalǵan kórkemlik usıl. Alǵıslarda bir neshe uqsas qurılıs qatar qollanıladı.

Mısalı:«Úyiń bereketli bolsın, Dasturxanıń mol bolsın, Ómiriń quwanıshlı bolsın»[3.538.] Bul jerde birdey sintaksislik qurılıs tilektiń tolıqlıǵın kórsetedi.

Sanlıq obrazlardıń qollanılıwı. Alǵıslarda sanlar da simvollıq mánige iye.

Mısalı: **«Júz jasa»**-degende júz sanı kóp jasawdıń belgisi. **«Mıń jasa»**-degende sheksiz ómir, máńgilik tilegi bildiriledi.

Úsh sanı bolsa xalıqtıń diniy áyyemgi túsinikleri tártibinde sıyqırlı kúshke iye bolǵan san esaplanadı. Professor B.Sarimsaqovtıń aytıwınsha bul san adamnıń vertikal dúzilisine, yaǵnıy jer astı (ruwxlar dúnyası), jer ústi (tiri janıwarlar dúnyası) hám aspan (ilaxıy kúshler dúnyası) haqqındaǵı kózqaraslarǵa barıp baylanısadı, qalaberse, úsh sanı áwmet, baxıt sanı da sanaladı [4.42.]

Túsler simvolikası. Qaraqalpaq alǵıslarında túsler de simvollıq mazmunǵa iye.

Aq tús: tazalıq, jaqsılıq, bereket.

Qara tús: Ayrım waqıtlarda jer, molshılıq, turmıs tiykarı menen baylanısadı.

Jasıl tús: ómir, jańarıw, ósip-ónsiw simvolı.

Awızeki xalıq dóretpelerinde tilek-pátiya bir neshe kóriniste ushırasadı:

Alǵıs – qaharmandı maqtaw, onıń jaqsı sıpatların ulıǵlaw, oǵan áwmet hám jeńis tileytuǵın sóz forması.

Ǵarǵıs – jamanlıqtı, zulımlıqtı hám satqınlıqtı qaralaw; ǵarǵıs hám jaza tileytuǵın sóz forsası.

Duwa-pátiya - kekseler, aqsasaqallar yaki áziz insanlar tárepinen aytılǵan muqaddes tilek; kóbinese Allah atı menen baylanıslı.

Nesip tilegi – keleshektegi waqıyalar ushın jaqsılıq hám baxıt tileytuǵın úmit sózleri.

Tilek-pátiyanıń tiykarǵı ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat:

Birinshiden, ol sociallıq ádep-ikramlılıq wazıypanı atqaradı. Xalıq awızeki doretiwshiliginde tilek-pátiya jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı shegaranı belgileydi. Alǵıs-jaqsılıqtı qollap-quwatlaw, ǵarǵıs bolsa jamanlıqtı jazalaw quralına aylanadı.

Ekinshiden, tilek-pátiya emocional-tásir etiwshi qásiyetke iye. Ol tıńlawshı yaki oqıwshıda kúshli sezimlerdı oyatadı: ashıw, miyrim-shápáát, úmit yaki qorqıw.

Úshinshiden, ol magik (sıyqırlı) qasiyetke iye dep esaplanǵan. Áyyemgi adamlar sózdıń kúshi bar ekenligine, aytılǵan tilek álbette orınlanatuǵınlıǵına isengen. Sol sebepli ǵarǵıs ta, alǵıs ta júdá abaylap aytılǵan.

Kórkem ádebiyatta sóz – eń kúshli qural. Alǵıs – maqtaw, duwa jaqsı tilek sıpatında qaharmandı kóteredı, onıń mártligin ulıǵlaydı.

Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń poetikası olardıń kórkemlik baylıǵı menen ózgeshelenedi. Epitet, teńew, metafora, simvol, qaytalaw sıyaqlı kórkem súwretlew quralları alǵıslardıń emocionallıq tásirin kúsheytip, xalıqtıń estetikalıq kózqarasın sáwlelendiredi.

Alǵıslardıń tili qısqa, anıq hám obrazlı bolıp, onda xalıqtıń milliy oylawı, jaqsı ómirge bolǵan úmiti hám ruwxıy qádiriyatları kórkem túrde beriledi.

Ádebiyatlar:

1. Саримсоқов Б. «Олқишлар ва қарғишлар» Ўзбек фольклорининг очерклари. Уч жилдлик. I-жилд. Тошкент, 1988. 129-бет.

2. Хотамов Н.Т, Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. Тошкент, 1979, 242-бетлар.

3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар. Нөкис "ИЛИМ" - 2014. 532-бет.

4. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. Ўзбек фольклорнинг эпик жанрлари. Тошкент, 1981.

PROBLEMS OF TRANSLATING BERDAQ'S WORKS INTO RUSSIAN

Rakhmanova Zulkhumar Aybergenovna
Nukus State Technical University, Head of the Department for Organizing the Scientific Activity of Gifted Students

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq mumtoz shoiri Berdaqning asarlarining rus tiliga tarjimalari qiyosiy tarzda o'rganiladi va tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: mumtoz shoir, tarjima, tarjimon, badiiy tarjima, lirika, antologiya, poetika, ekvivalentlik.

Аннотация: В статье сопоставительно изучаются и анализируются переводы произведений классика каракалпакской литературы поэта Бердаха на русский язык.

Ключевые слова: классик поэт, перевод, переводчик, художественный перевод, лирика, антология, поэтика, эквивалентность.

Annotation: The article comparatively studies and analyzes the translations into Russian of the works of the classical Karakalpak poet Berdaq.

Keywords: classical poet, translation, translator, literary translation, lyric poetry, anthology, poetics, equivalence.

Literary translations occupy a defined place in the cultural history of every people and continually enrich and complement one another. They strengthen cultural ties and relations among peoples. For this reason, translation holds a major place among peoples. In Karakalpak literature, the work and creative legacy of the poet Berdaq have been widely translated into the languages of kindred peoples. The Uzbek scholar B. Kurbanbaev states: "...In his creative work, Berdaq brought together the traditions of our national literature and of Uzbek literature into a single focus and brought about a great change in the development of literature - that is, he laid its foundation, standing out as a great innovator of the word of his time and as a democratic poet" [7; 8, 9]. We intend to dwell on the question of the translation of Berdaq's works into Russian.

Literary scholars and writers began their first experience of literary translation of Russian poets' works into Karakalpak at the beginning of the twentieth century. For example, the works of Russian classics such as Pushkin, Lermontov, Blok, Mayakovsky, Yesenin, Fet, Nekrasov, A. Akhmatova and M. Tsvetaeva were translated by talented poets - K. Auezov, N. Daukaraev, J. Aymurzaev, N. Japakov, A. Begimov, B. Kaiypnazarov, T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Matmuratov, J. Izbaskanov, U. Pirjanov, U. Khojanazarov, K. Karimov, M. Karabaev, B. Genjemuratov, and S. Ibragimov, among others, and published as dedicated books. In 1968, an "Anthology of Karakalpak Poetry" was published in Russian in Tashkent. In Moscow, the "Художественная литература " publishing house issued it under the title «Степные струны» ("Steppe Strings"). The book was compiled by I. Yusupov. The works of the nineteenth-century Karakalpak classics Kunkhoja, Ajiniyaz, Berdaq, Otesh, and Omar, as well as those of A. Musaev, A. Dabylov, S. Nurymbetov, and S. Majitov, were translated into Russian by Russian poets such as V. Derzhavin, N. Grebnev, S. Severtsev, and G. Yaroslavtsev [2, 136].

Among these, Derzhavin's translation of Jiyen Zhyrau's poem “Posqan el” was particularly successful. The Uzbek writer, Academician Kamil Yashin, wrote the foreword to this collection. In addition, the collection included a historical-literary essay by Professor L. Klimovich on Karakalpak poetry. Nevertheless, this collection also contained a number of shortcomings. In particular, it remains unclear why Berdaq's poems “For the People,” “Better,” “It Never Happened,” and “I Was Searching” were not included. At the same time, it is noted that certain poems not actually belonging to Berdaq were attributed to his name. It is stated that the poems included in the collection under the titles «Моя подруга» (“My Beloved,” p. 69) and « Роза с Бутоном » (“The Rose with a Bud,” p. 70) in fact belong to the poet Ajiniyaz. Likewise, the poems «Мои глаза» (“My Eyes”) and « Пустой мечтой ты оказалось, жизнь моя » (“You Turned Out to Be an Empty Dream, My Life”) were mistakenly attributed to Ajiniyaz's name.

Shortcomings are also noted in the Russian translation of Berdaq's dastan “Aqmaq patsha” (“The Foolish Tsar”). For example, in N. Grebnev's translated version, “Aqmaq patsha” is rendered as «Хан-самодур» (“The Tyrant Khan”). From beginning to end, the word “patsha” (tsar) is rendered by the word “khan,” although the meanings of these two words should differ from one another [5; 31, 32]. It is also established that the translation includes lines not found in Berdaq's original works - a shortcoming on the translator's part. Moreover, only the best poems ought to have been selected for this anthology. There were many Karakalpak poets engaged in translation in twentieth-century literature, but it cannot be said that all of them carried out this poetic work with equal skill. This is because, in order to translate these classics, a translator must possess, at minimum, an equally high level of taste and a deep understanding of the world as the original poet. Only then can a translation be successful. Let us cite, as an example, an excerpt from N. Grebnev's Russian translation “Для народа” of Berdaq's poem “Xalıq ushın” (“For the People”):

In translation:

Джигит, рожденный с львиною душой, / Джигит, рожденный с львиною душой, /

Всю жизнь свою ты посвяти народу. / За свой народ иди в огонь и воду. [4;7]

In the original:

Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan, / Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan, /

Xızmet etkil udayına xalıq ushın, / Heshqashan da jumıs etpes ózi ushın.[3;33]

In this passage, aiming to render the translation more poetically expressive, N. Grebnev translates “За свой народ иди в огонь и воду ” - which in Karakalpak would read “Óz xalqıń ushın otqa da suwǵa da tús” (“For your own people, go through fire and water”). However, this does not convey the precise meaning of the original line “Hesh qashan da jumıs etpes ózi ushın” (“Never work merely for oneself”). Nevertheless, the general sense still plays the essential role in affirming the same idea. Paying close attention to the author's translations, one recognizes a

creative approach to the work: it can be seen that the translator was guided by the principle of equivalence in his theory of translation. In conclusion, the problems of translating Berdaq's works into Russian are significant and call for dedicated study.

References

1. Ахметова А.В. Аударма теориясы мен тәжірибесінің негіздері (қазақ және орыс тілдеріндегі) оқу-әдістемелік құралы. - Павлодар: ПМПИ, 2014.
2. Бекбергенова М. Көркем аўдарма теориясы (оқыў қолланба). - Н., 2005.
3. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы, Нөкис, « Қарақалпақстан», 1977, 33-б.
4. Бердах. Избранная лирика. -Ташкент, 1984, стр 7.
5. Сағитов И. Әдебият ҳәм фольклор. Әдебий-критикалық мақалалар. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1983, 31-32-б
6. Комиссаров В.Н. Теория перевода.-М., « Высшая школа», 1990
7. Қурбанбаев Б. Бердақ ҳ әм өзбек әдебияты. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1986, 8-9-б
8. Жақсыбаев А. Көркем аўдарма мәселелери.-Н., «Қарақалпақстан»,1967.

TÁRIYP HÁM QASIDA JANRLARÍNÍŃ TEMATIKALÍQ TIPOLOGIYASÍ: QARAQALPAQ POEZIYASÍNDA TÁRIYPTIŃ JAŃA JANRLÍQ INVARIANTLARÍ

Djangabaeva H.Sh.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń 3-kurs doktorantı

Nókis, Qaraqalpaqstan

Annotaciya: Maqalada Shıǵıs poeziyasındaǵı qasida janrınıń mazmunlıq-funkcionallıq tábiyatı qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyp janrı menen salıstırmalı-tipologiyalıq aspektte talqılanǵan. Qaraqalpaq lirikasında táriyp janrınıń genezisi, estetikalıq ózgeshelikleri hám rawajlanıw basqıshları XIX ásirden házirgi zaman poeziyasına shekemgi tekstologiyalıq materiallar tiykarında úyrenildi. Izertlewde táriyp janrınıń qaraqalpaq lirikasında burın ierarxiyalanbaǵan negizgi tematikalıq-tipologiyalıq invariantları klassifikaciyalanadı hám onıń jańa janrlıq modifikaciyaları tiykarlanadı.

Gilt sózler: qaraqalpaq poeziyası, táriyp janrı, qasida, poetikalıq tipologiya, janrlıq invariant, janrlar klassifikaciyası, janrlıq modifikaciya, estetikalıq kategoriya.

Аннотация: В статье содержательно-функциональная природа жанра касыды в восточной поэзии рассматривается в сравнительно-типологическом аспекте в сопоставлении с жанром тарифа в каракалпакской лирике. Генезис, эстетические особенности и этапы развития жанра тарифа в каракалпакской лирике изучены на основе текстологических материалов от поэзии XIX века

до современной поэзии. В исследовании классифицируются основные тематико-типологические инварианты жанра тарифа, ранее не подвергавшиеся иерархизации в каракалпакской лирике, и обосновываются его новые жанровые модификации.

Ключевые слова: каракалпакская поэзия, жанр тарифа, касыда, поэтическая типология, жанровый инвариант, классификация жанров, жанровая модификация, эстетическая категория.

Abstract: The article examines the content-functional nature of the qasida genre in Eastern poetry in a comparative-typological aspect alongside the tarif genre in Karakalpak lyric poetry. The genesis, aesthetic features, and stages of development of the tarif genre in Karakalpak lyric poetry are studied on the basis of textological materials ranging from nineteenth-century poetry to contemporary verse. The study classifies the genre's principal thematic-typological invariants — previously left unsystematized in Karakalpak lyric poetry — and substantiates its new generic modifications.

Keywords: Karakalpak poetry, tarif genre, qasida, poetic typology, genre invariant, genre classification, genre modification, aesthetic category.

Ádebiyattanıw iliminde lirikalıq túrdiń janrlıq formaların differenciyalawda shıǵarmanıń mazmunlıq-tematikalıq arxitekturası tiykarǵı orındı iyeleydi. Hár qanday poetikalıq tekst belgili bir tema tiykarında qáliplesip, estetikalıq obyektti, turmıstaǵı waqıya-hádiyselerdi kórkem sáwlelendiriwdi maqset etedi. Mazmunlıq-tematikalıq spektriniń keńligi hám obyektlerdi qamtıp alıw masshtabı jaǵınan qaraqalpaq lirikasında táriyp janrı ayrıqsha ontologiyalıq mániske iye. Qaraqalpaq poetikasındaǵı táriyp janrınıń ózbek lirikasındaǵı qasida, rus hám Evropa ádebiyatındaǵı oda janrları menen mazmunlıq, funkcionallıq hám tematikalıq tipologiya jaǵınan genetikalıq uqsaslıqları bar. Bul janrlıq formalar keńislik-xronologiyalıq jaǵınan hár qıylı sociallıq-mádeniy ortalıqta qáliplesken bolsa da, olardıń júzege keliwine uqsas estetikalıq-psixologiyalıq faktorlar túrtki bolǵan.

Ózbek poeziyasındaǵı qasida hám Evropa, rus poeziyalarındaǵı oda janrı sıyaqlı bir neshe ásirlik tariyxıy-evolyuciyalıq negizlerine iye bolıp, VII ásirden búginge shekem tematikalıq jaqtan bayıp, rawajlanǵan. Onıń tematikalıq túrleri boyınsha klassifikaciyalar islengen. Arab-parsı poetikalıq tradiciyası arqalı túrkiy ádebiyatqa ózlestirilgen qasida janrın poetikalıq úlgiler tiykarında ózbek ádebiyatshıları mınaday tematikalıq tiplerge differenciyalaydı: *“a) qasidai bahoriya – qasidanıń nasib bólimi yáki pútin ózi báhár kórinisi, báhárdi jırlawǵa qaratılǵan qasidalar; b) qasidai xazoniya – nasib bólimi yáki tolıq ózi gúzge arnalǵan qasidalar; c) qasidai hajviya – qanday da bir shaxs yamasa waqıyaǵa arnalǵan yumorlıq qasida; d) qasidai holiya – shayırdıń óz ómiri hám keypiyatına arnalǵan*

bolıp, ol kóbirek jasaǵan ortalıǵınan narazı bolǵan; e) qasidai ishqiya – ashıqlıq temasındaǵı qasida; f) qasidai hamriya – may haqida qasida"[1.35]. Sonday-aq, avtordıń óz dóretiwshilik potencialın hám ilimiy-intellektuallıq mártebesin maqtanısh etiwshi *qasidai faxriya* [2.433], qudaydıń qudretine baǵıshlanǵan *hamd*, Payǵambarlarǵa baǵıshlanǵan *nat*, qaytıs bolǵan insannıń tariyxıy-sociallıq xızmetin poetizaciyalawshı *qasidai marsiya*, sonıń menen birge, jaratqannan mehir-shápaat tilewshi *qasidai múnajat* [3.128-129] sıyaqlı janrlıq modifikaciyaları bar.

Qasidanıń tematikalıq evolyuciyasında *madh* (sociallıq-subyektivlik maqtaw), ishki-lirikalıq (*ishqiya*) hám metafizikalıq-ontologiyalıq (*filosofiyalıq*) vektorlar tiykarǵı matricanı quraydı. Alisher Nawayı dóretiwshiliginde qasida eń joqarı filosofiyalıq hám sufıylik-ontologiyalıq konceptualizaciyaǵa eristi. Túrkiy qasidanıń kanonizaciyalanıwında áyyemgi túrkiy jazba estelikler hám arab-parsı poetikası tiykar boldı. XV ásirde jasap órken Saqqoqıy qasidaları, tiykarınan, saray estetikasına, patshalar hám siyasatshılardı maqtawǵa (*madh*) baǵıshlanǵan bolsa, Alisher Nawayı súwretlew spektrin filosofiyalıq, tasawwıflıq hám ontologiyalıq problemalar menen bayıttı [4.184-291]. Al XIX-XX ásirlerge kelip qasidanıń klassicistlik-kanonlıq sheklewleri joyılıp, obyektti súwretlew kanonı demokratiyalandı (máselen, E.Vaxidovtıń zamanagóy qasidaları).

Qaraqalpaq jazba ádebiyatında táriyp janrınıń ádebiy-estetikalıq genezisi XIX ásirde Kúnxoja hám Ájiniyaz dóretiwshiliginen baslanadı. Bul janrlıq forma boyınsha dáslepki pikirler Q.Ayımbetov tárepinen bildirilgen bolıp, ol bul janrdıń negizlerin folklorlıq úlgilerden qarastıradı, táriypti poetikalıq-teoriyalıq jaqtan birinshi bolıp izertlegen professor Q.Járimbetov boldı. Ol táriyp janrınıń dúnyalıq lirikalıq kategoriyalar sıyaqlı joqarı estetikalıq-emocionallıq kategoriya tiykarında dóretiliwin ilimiy jaqtan tiykarladı [5.89]. Sonday-aq, Ájiniyaz, Ótesh hám Qazı Máwlik lirikasındaǵı ashıqlıq, sociallıq-etnikalıq táriyp qosıqlarına tekstologiyalıq tallaw isleydi. Al, XX ásir basındaǵı qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq rawajlanıw máselesin izertlegen ádebiyatshı B.Dáwletov Qazı Máwlik miyrasında táriyptiń watansúyiwshilik, sociallıq hám ishki-lirikalıq túrleri bar ekenin, al ayırım táriyplerdiń Shıǵıs poetikasındaǵı qasida janrınıń kompoziciyalıq kanonlarına (nasib, gurizgoh, madh) muwapıq jazılǵanın tastıyıqlaydı [6.10]. Sonday-aq, Á.Paxratdinovtıń "Ájiniyaz shayırdıń kórkemlik dúnyası" monografiyasında shayırdıń táriyp qosıqlarınıń genezisi, onıń arab-parsı poetikasın ózlestiriw dárejesi hám táriyplik mazmundaǵı shıǵarmalarınıń poetikasına analizlengen [7.64-69]. Sońǵı jıllardaǵı izertlewlerde, atap aytqanda, f.i.d Q.Turdıbaev ózinıń dissertaciyalıq jumısında táriyp janrınıń jańa, zamanagóy modifikaciyalarınan birine mınaday túsindirme beredi: *"I.Yusupovtıń basqa da ayırım jeke insanlarǵa, tariyxıy hám ádebiy tulǵalarǵa arnalǵan "Marat Nurmuhamedovtı eske túsiriw", "Dos qádiri" atlı qosıqlarında maqtawǵa qurılǵan motivler kózge túsedi. Olarda, eń baslısı,*

shayır obyektiv qaharmanlardıń yamasa elewli sociallıq qubılıslardıń belgilerin ayrıqsha tereń lirizm menen sáwlelendiriwge umtılǵan"[8.121]. Ilimpaz bul qosıqlardı janrlıq jaǵınan táriyp kategoriyasına kirgizedi. Sebebi olarda súwretlew obyekti ulıǵlanıw menen birge, elegiyalıq-mnemonikalıq kontekstte dekonstrukciyalanadı. Bul qosıqlar Evropa lirikasındaǵı ullı insanlardıń sociallıq-grajdanlıq xızmetin hám tragediyalıq-filosofiyalıq táǵdirin eske alıwǵa baǵıshlanǵan elegiyalıq oda formasın eske túsiredi. Olarda I.Yusupov M.Nurmuxamedov hám B.Ismaylov sıyaqlı kórkem óner ǵayratkerleriniń portretin súwretlew arqalı janrdıń konceptuallıǵın arttırǵan. Usı tiykarda qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyp janrın ilmiy ádebiyatlarda ele tolıq sistemalı klassifikaciyalanbaǵan bolsa da, onı joqarıda tallanǵan ózbek poeziyasındaǵı qasida, Batıs odası poetikalıq dástúrleriniń tipologiyalıq analogiyası, sonday-aq, milliy poeziyamızdıń kórkem-estetikalıq evolyuciyası, mazmunlıq-poetikalıq arxitekturası hám de bizge shekemgi qaraqalpaq ádebiyatshılarınıń miynetlerine súyengen halda janrdıń tómendegi 7 negizgi tematikalıq-tipologiyalıq invariantın usınıwǵa boladı:

1. Watan hám etno-toponimikalıq táriypler (etno-mákandı, tuwılǵan jerdi hám milliy landshafttı poetizaciyalaw);

2. Antropocentrislik hám portretlik-qaharmanlıq táriypler (konkret sociallıq, tariyxıy-mádeniy tulǵalardı, batırlardı hám etnos perzentlerin ulıǵlaw);

3. Ashıqlıq hám estetikalıq táriypler (intim, estetikalıq sulıwlıq, muhabbat, tuwısqanlıq, ana obrazı hám t.b);

4. Ontologiyalıq-filosofiyalıq hám didaktikalıq táriypler (abstrakt túsinikler, ómir, waqıt, aksiologiya hám t.b);

5. Satiralıq hám ironiyalıq dekonstrukciyalıq táriypler (anti-táriyp, ironiyalıq hám satiralıq áshkaralaw);

6. Elegiyalıq-mnemonikalıq táriypler (rekviemlik, eslew-tariypleri);

7. Social-grajdanlıq hám zamanlaslar táriypi (zamanagóy insan, doslar, miynet, jámáátlik formaciya hám grajdanlıq poziciya).

Táriyptiń keltirilgen tematikalıq modelleri qaraqalpaq etnosınıń mentallıq-mádeniy specifikasınan kelip shıǵadı. Milliy poetikada watandı poetizaciyalaw etnoslıq aksiyologiyanıń joqarı kanonı esaplanadı. Oda hám qasidaǵa salıstırǵanda poetikalıq tabiyatı jaǵınan elastikalıq hám erkin janrlıq forma sanalǵan táriyptiń dáslepki tematikalıq formaları XIX ásir hám XX ásir basında Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Qazı Máwlik dóretiwshiliginde qáliplesti. Watan hám etno-mákan tematikası Kúnxojanıń "Jaylawım", Ájiniyazdıń "Ellerim bardı", "Bardı", satiralıq-dekonstrukciyalıq táriyp Kúnxojanıń "Sók sanar", Berdaqtıń "Kálan usta", ontologiyalıq-filosofiyalıq táriyp Ájiniyazdıń "Meńzer", ishki-lirikalıq, ashıqlıq táriypler Ájiniyazdıń "Qırmızı", "Sadaǵa", "Biybigúl", Óteshtiń "Gúlziyba",

tariyxıy tulǵalardı ulıǵlaw Berdaqtıń “Amangeldi”, Qulmurat shayırdıń “Begdiń kók atı”, “Júz bası” shıǵarmaları tiykarında qáliplesti.

XIX ásir táriyplerinde súwretlew obyektin (sulıw qız, tulpar at, batır) tuwrıdan-tuwrı maqtaw, ishki emocionallıq hayran qalıw hám giperbolalıq poetizaciya basım boldı. Bul qosıqlarda konkretlik dárejesi joqarı bolıp, súwretlenip atırǵan subyekttiń atı-jóni, ruwı, sociallıq statusı, hátte tuwısqanları bárshesi birme-bir kórkem súwretlendi (máselen, Ájiniyazdıń “Qız Oraz” táriypinde). Oda, qasida janrlarında sociallıq-imperiyalıq mániske iye bolǵan waqıyalar hám monarxlar súwretlenip, olardıń pafosı saltanatlılıq hám didaktikaǵa negizlenip, obyekt kóbineshe abstrakt filosofiyalıq ideyalar (azatlıq, ádalat) menen baylanıstırılǵan bolsa. Táriypte xalıqshıllıq pafos ayqın sáwlelendi, bul janrdıń folklorlıq-etnografiyalıq negizleri menen tıǵız baylanıslı. XX ásir qaraqalpaq lirikasında táriyp janrı tematikalıq-tipologiyalıq jaqtan tereń evolyuciyanı basıp ótti. Endi onda folklorlıq-etnoslıq pafos penen birge filosofiyalıq, elegiyalıq, sociallıq-politikalıq hám ritorikalıq-saltanatlıllıq belgileri sinergiyalandı. Shayırlar T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Mátmuratov, X.Dáwletnazarov, T.Qabulov, G.Dáwletnova hám t.b. dástúriy watansúyiwshilik, batırlıq, ishki-lirikalıq hám satiralıq vektorlardı dawam ettiriw menen birge, táriypke elegiyalıq, grajdanlıq, sociallıq hám kontekstuallıq suverenitet berdi. Bul dáwirde watan hám topos teması T.Jumamuratovtıń “Moynaqta”, “Moynaq”, I.Yusupovtıń “Watan”, “Tuwılǵan jer”, K.Raxmanovtıń “Vatan muhabbatı menen”, U.Xojanazarovtıń “Tuwǵan jer”, T.Qabulovtıń “Qaraqalpaqstan bul” qosıqlarında filosofiyalıq tereńlikke iye boldı. Ishqıy-estetikalıq vektorda I.Yusupovtıń “Intizar saǵan”, “Muxalles”, “Ámiwdiń qızı”, T.Mátmuratovtıń “Gúl júzli dilbarım, saxıbjamalım” hám t.b. dóretpeleri klassikalıq dástúrdi jańa kórkem boyawlar menen bayıttı. Ana obrazın poetizaciyalawda XIX ásirde tek Ájiniyazdıń “Analar” qosıǵı ajıralıp turǵan bolsa, XX ásirde T.Jumamuratovtıń “Ana”, I.Yusupovtıń “Anajan”, T.Seytjanovtıń “Anajanım” hám t.b. shayırlardıń qosıqlarında Ana eydosı biyik pafosta súwretlendi. Al Sh.Seytovtıń “Hayal” táriypi bolsa eposlıq-dramalıq pafosta jazılıp, hayal psixologiyasının ishki-dramatikalıq dinamikasın ashıp bergen unikal táriyp boldı.

Juwmaqlap aytqanda, táriyp janrı eki ásirge shamalas tariyxıy-evolyuciyalıq joldı basıp ótip, qaraqalpaq poetikasında óz janrlıq suverenitetin, ashıq tematikalıq-tipologiyalıq strukturasın hám dúnyalıq janrlıq formalar (oda, qasida) menen tipologiyalıq paritetin tolıq dálilledi. Tematikalıq túrlerdiń kóbeyiwi, dástúriy táriyplerdiń poetikasınıń modifikaciyalanıwı, janrdıń etnikalıq principleriniń sociallıq kategoriyalar menen sintezi házirgi qaraqalpaq ádebiyatında táriyptiń klassifikaciyalanıwına tiykar jarattı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Каримов О. Мумтоз шерият жанрлари. – Наманган: Наманган, 2015.

2. Муҳаммаджон Ҳ. Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент: DAVR PRESS, 2013.

3. Носиров О., Жамолов С. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

4. Воҳидов Р.Ж., Эшонқулов Ҳ.П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Энг қадимги даврдан XVI аср охиригача). – Тошкент: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси, 2006.

5. Жаримбетов Қ. XIX асир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004.

6. Дәўлетов Б. XX асир басындағы қарақалпақ лирикасында жанрлық формалар мәселеси. – Нөкис: Билим, 2002.

7. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.

8. Турдыбаев Қ. Ҳәзирги қарақалпақ поэзиясында жанрлық ҳәм стиллик изленислер, қаҳарман проблемасы (1990-2020-жыллар мысалында): Филология илимлериниң докторы (Doctor of Science) илимий дәрежесин алыў ушын таярлаған диссертациясы. – Нөкис, 2024.

AŃSHI OBRAZÍN SÚWRETLEWDE PSIXOLOGIZM

Azatova Jamila Azatovna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

Annotaciya. Maqalada aŃshılıq temasında psixologizm hám ishki dramatizmniń poetikalıq xızmeti Muxtar Maǵawinniń “Shaqan-Sheri” romanı hám Allanazar Ábdievtiń “Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı” povesti tiykarında salıstırmalı túrde tallanadı. Haywan obrazlarınıń qaharman ruwxıy evolyuciyasın ashıwdaǵı ornı, ishki konfliktlerdi beriw usılları hám morallıq tańlaw máseleleri anıqlanadı.

Gilt sózler: aŃshılıq teması, psixologizm, ishki dramatizm, aŃshı obrazı, haywan obrazı, ruwxıy evolyuciya.

Аннотация. В статье на материале романа Мухтара Магауина «Шакан-Шери» и повести Алланазара Абдиева «Собака и человек, или испытание голодом» в сравнительном аспекте рассматриваются психологизм и внутренний драматизм охотничьей темы. Анализируются роль образов животных в раскрытии духовной эволюции героя, формы внутреннего конфликта и нравственного выбора.

Ключевые слова: тема охоты, психологизм, внутренний драматизм, образ охотника, образ животного, духовная эволюция.

Abstract. The article comparatively examines psychologism and inner drama in hunting-themed prose through Mukhtar Magauin's novel Shakan-Sheri and Allanazar Abdiev's novella The Dog and the Man, or the Trial of Hunger. It focuses on animal images as a means of revealing the hunter's spiritual evolution, inner conflict, and moral choice.

Keywords: hunting theme, psychologism, inner drama, hunter image, animal image, spiritual evolution.

Kórkem prozada qaharman obrazın ashıwda psixologizm áhmiyetli poetikalıq kategoriyalardıń biri bolıp esaplanadı. Ol personajdıń tek sırtqı is-háreketlerin emes, al onıń oy-sezimlerin, ruwxıy keshirmelerin, morallıq tańlawların hám ishki evolyuciyasın tereń súwretlewge múmkinshilik beredi. A.B.Esin psixologizmdi kórkem shıǵarmada personajdıń sezimleri, oyları hám ishki keshirmelerin tereń hám jan-jaqlama súwretlew usılı sıpatında túsindiredi[20]. Psixologizmdi tereńlestiretuǵın qubılıslardıń biri – ishki dramatizm. Ol ar-hújdan menen sezim, qálew menen juwapkershilik, ayawshılıq penen jawızlıq arasındaǵı qarama-qarsılıqlar arqalı qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın ashadı[21].

Aǵshılıq temasına arnalǵan prozada bul poetikalıq kategoriya ayrıqsha xızmet atqaradı. Haywan obrazı tek syujet qatnasıwshısı emes, al aǵshınıń ishki dúnyasındaǵı ózgerislerdi ashatuǵın faktorǵa aynaladı. Haywannıń ólimi, azaplanıwı yamasa oǵan bolǵan múnásibet qaharmanda ayawshılıq, ózin ayıplı seziwi, juwapkershilik hám qorqınısh sıyaqlı sezimlerdi oyatıp, adam menen tábiyat arasındaǵı morallıq qatnastı tereńlestiredi. Bul jaǵday Muxtar Maǵawinniń "Shaqan-Sheri" romanı hám Allanazar Ábdievtiń "Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı" povestinde ayqın kórinedi.

"Shaqan-Sheri" romanında psixologizm qaharmannıń ishki sezimlerin beriw menen sheklenbey, aǵshı bolmısınıń qáliplesiwi, buzılıwı hám qayta tikleniwin ashatuǵın tiykarǵı poetikalıq principke aynaladı. Shaqannıń ruwxıy daǵdarısı hayalı Ajar menen balası Sámenniń qazasınan keyin baslanadı. Burın tábiyattıń bir bólegi sıpatında qabıllanǵan jolbarıs endi onıń sanasında jeke hásiretiniń sebebine aynaladı. Sol waqıttan baslap aǵshılıq tirishilik quralı bolıwdan alıslap, ósh alıwdıń quralına aylanadı. Jazıwshı bul burılıstı tikkeley bayanlawdan góre qaharmannıń minez-qulqı, is-háreketi hám psixologiyalıq detalları arqalı sezdirip otıradı.

Shaqannıń ishki dramatizminiń eń kúshli kórinisi jolbarıs balaları menen baylanıslı epizodlarda ashıladı. Jolbarıs balasınıń ázziligi onıń sanasında óz balası Sámen obrazın oyatıp, ósh penen ákelik muhabbat, jırtqıshtı joq etiw tilegi menen miyirim sezimin bir waqıtta soqlıǵıstıradı. Dáslep ósh sezimi basım kelgeni menen, keyin qızıl shónjikti óltiriwge qolı barmay, onı azıqlandırıwı qaharmannıń ishki dúnyasında adamgershilik seziminiń qaytadan oyanıp atırǵanın bildiredi. Roman aqırında jolbarıstıń Shaqandı óltiriw múmkinshiligi bola turıp, oǵan tiyispewi qaharmannıń burıńǵı kózqarasın qayta bahalawına sebep boladı. Shaqan bir jırtqıshtıń qılmısın pútkil jolbarıslar álemine júklegenin túsinip: «Kek. Kegi aǵda

[20] Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – С. 18.

[21] Карягин А.А. Драма как эстетическая проблема. – М.: Наука, 1971. – С. 26, 30.

emes, adamda bolıwǵa tiyis eken» degen juwmaqqa keledi[22]. Bul – onıń ósh sezimin jeńip, adamlıq bolmısına qaytıwınıń psixologiyalıq sheshimi.

Shaqannıń ruwxıy ózgerisi romannıń kompoziciyasında da belgilenedi. Daǵdarıs tereńlegen sayın qaharmannı “Shaqan” atınan kóre “Qosayaq” dep ataw basım bola baslaydı. Bul atawdıń almastırılıwı sırtqı kelbetti emes, onıń ishki bolmısındaǵı burılıstı kórsetedi. Jeke hásiret sebebinen adamlardan hám tábiyattan alıslap barǵan ańshı aqırında óz is-háreketine sırttan qaraw dárejesine jetedi. “Men – tirimen! Men – tiri adamman!” degen mazmundaǵı óz-ózin tastıyıqlawı onıń fizikalıq tiriligin emes, adamlıq ózligin qayta tabıwın bildiredi. Solay etip, romanda psixologiyalıq evolyuciya óshke beriliwden baslanıp, ózlikti qayta tanıw hám tábiyat penen morallıq teńsalmaqtı túsiniw menen juwmaqlanadı.

Allanazar Ábdievtiń “Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı” povestinde psixologiyalıq konflikt basqa jaǵdayda rawajlanadı. Jamǵır ákesi Kókbult tárbiyalaǵan, ańshılıq dástúrin hám tábiyattıń nızamların qásterleytuǵın ańshı sıpatında kórinedi. Bóribasar bolsa onıń tek ańshılıqtaǵı kómekshisi emes, eń jaqın dostı hám morallıq dúnyasınıń bir bólegi. Sol sebepli qaharmannıń iytke bolǵan múnásibeti onıń adamgershilik ólshemin anıqlaydı. Povestte psixologizm tikkeley avtorlıq túsindiriwlerden góre is-háreket, yadqa túsiriw, dialog hám psixologiyalıq detallar arqalı, yaǵnıy jasırın psixologizm túrinde beriledi.

Jamǵırdıń sanasında balalıq waqtında ákesi aytqan ańshı ilajsız ashlıq jaǵdayında óz iytin jewi múmkinligi haqqındaǵı gáp saqlanıp qaladı. Biraq, Kókbult bir waqıttıń ózinde: “Iyt degen tili joq demeseń, adamnan kem emes” dep, iyt penen adam arasındaǵı ruwxıy baylanıstı ayrıqsha belgileydi[23]. Bala Jamǵır óz iytin hesh waqıtta jemeytuǵınına wáde beredi. Usı wáde keyin onıń ishki morallıq ólshemine aynaladı. Ashlıq kúsheygen sayın tirishilik instinkti menen Bóribasarǵa bolǵan sadıqlıq arasındaǵı qarama-qarsılıq tereńlesedi. Biraq, Jamǵırdıń haqıyqıy ruwxıy daǵdarısı tek ashlıq penen emes, ákesi, shańaraǵı hám jaqınlarınan izbe-iz ayrılıwı menen baylanıslı.

Bóribasardı soyıw epizodı povesttegi ishki dramatizmniń kulminaciyası bolıp tabıladı. Bul is-háreket qaharmannıń sanalı morallıq tańlawı emes, awır ruwxıy apat saldarınan haqıyqat penen elesti ajırata almay qalǵan sananıń is-háreketi sıpatında beriledi. Jamǵır bir waqıtta iytin soyǵanın moyınlasa, izinshe «Iytimdi soyıp jınlı emespemen ǵoy. Atımdı bawızladım...» dep óz sózin teriske shıǵaradı[24]. Qarama-qarsı gápler qaharmannıń morallıq hálsizligin emes, onıń psixologiyalıq teńsalmaǵı buzılǵanın kórsetedi. Demek, Ábdiev tragediyanı ashlıqtıń fizikalıq saldarı menen sheklemey, joǵaltıwlar hám ruwxıy apat arqalı tereńlestiredi.

Povestte haywan obrazı menen qaharman jaǵdayı arasında psixologiyalıq parallelizm de quraladı. Qutlıayaqtıń óli denesiniń qasında jatqan Bóribasar menen jaqınlarınan ayrılǵan Jamǵır birdey joǵaltıw sezimin basınan ótkeredi. Jazıwshı iyttiń qayǵısın avtorlıq túsindirme arqalı emes, tek onıń is-háreketi menen beredi. Sol usıl Bóribasardı adamnıń ruwxıy dúnyasına jaqınlastırıp, keyingi tragediyanıń

[22] Мағауин М. Шақан-Шері: және басқа шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1993. – Б. 123.
[23] Әбдиев А. Ийт ҳәм адам. Повестьлер ҳәм роман. – Ташкент: TURON-IQBOL, 2021. – 88–89 б.
[24] Әбдиев А. Ийт ҳәм адам. Повестьлер ҳәм роман. – Ташкент: TURON-IQBOL, 2021. – 116–117 б.

tásirin kúsheytedi. Demek, haywan obrazı bul jerde qaharmanǵa qarsı qoyılǵan sırtqı obraz emes, onıń ishki dúnyasındaǵı ózgerislerdi sáwlelendiretuǵın psixologiyalıq parallel sıpatında xızmet etedi.

Eki shıǵarmanı salıstırǵanda, olarda haywan obrazınıń qaharman psixologiyasın ashıwdaǵı ornı ulıwma tipologiyalıq belgini quraytuǵının kóriwge boladı. “Shaqan-Sheri”de jolbarıs Shaqannıń ósh seziminen adamgershilikti qayta túsiniwine shekemgi evolyuciyasın ashsa, “Iyt hám adam”da Bóribasar Jamǵırdıń sadıqlıq, juwapkershilik hám morallıq turaqlılıǵınıń ólshemi sıpatında xızmet etedi. Biraq psixologiyalıq daǵdarıstıń sebepleri hár túrli Shaqanda ol jeke hásiretten tuwılǵan óshke, Jamǵırda ashlıq hám izbe-iz ayrılıqlarǵa baylanıslı. Psixologizmdi beriw quralları da parıqlanadı, Maǵawinde kompoziciyalıq qurılıs, simvollıq epizodlar hám psixologiyalıq detallar basım bolsa, Ábdievte yadqa túsiriw, dialog hám jasırın psixologizm jetekshi orın iyeleydi.

Solay etip, ańshılıq temasında psixologizm hám ishki dramatizm ańshınıń sırtqı háreketin súwretlewden góre onıń morallıq bolmısın, tábiyatqa hám haywanǵa bolǵan qatnasın ashıwǵa baǵdarlanadı. Eki shıǵarmada da ańshılıq tek tirishilik kásibi emes, adamnıń ar-húydanı, juwapkershiligi hám adamgershilik prinsipleri sınalatuǵın ruwxıy keńislikke aynaladı. Haywan obrazları bolsa qaharmannıń ishki evolyuciyasın ashatuǵın tiykarǵı poetikalıq qural xızmetin atqarıp, ańshılıq temasınıń morallıq-filosofiyalıq mazmunın tereńlestiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988.
2. Карягин А.А. Драма как эстетическая проблема. – М.: Наука, 1971.
3. Мағауин М. Шақан-Шері: және басқа шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1993.
4. Әбдиев А. Ийт ҳәм адам. Повестьлер ҳәм роман. – Ташкент: TURON-IQBOL, 2021.

QARAQALPAQ BALALAR ÁDEBIYATÍNDA YUMORLÍQ HÁM SATIRALÍQ OBRAZLAR JARATÍWDA FORMALÍQ IZLENISLER

Esbosinova Dilara Jańabaevna

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanısh doktorantı

Balalar ádebiyatında yumorlıq hám satiralıq obrazlar jaratıwda milliy folklorlıq dóretpelerimiz úlgileri, sóz oyınları hám zamanagóy ádebiy formalardıń ózara sintezi arqalı jańasha formalar qáliplesip atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Dóretiwshiler jas kitapqumarlardıń dúnyaqarasın ósiriw, olarǵa estetikalıq zawıq beriw menen qosa tárbiya beriwdi maqset ete otırıp, dástúriy lirikalıq hám epikalıq formalardan shıǵıp, jańasha formalıq hám janrlıq usıllardan nátiyjeli paydalanıp kelmekte. Biz bul jumısımızda olardıń ayırım túrlerine toqtap ótpekshimiz.

1. *Folklor janrlarınıń stilizaciyası hám formalıq transformaciyası*. Balalar ádebiyatında úlkenler ádebiyatına salıstırǵanda xalıq awızeki dóretpeleri formalarına múráját etiw kóbirek ushırasadı. Ertek, oyın folklorı, jumbaq, háyyiw

sıyaqlı janrlardıń formaları, obraz hám motivlerine ayırım dóretiwshiler «qayta islew» beriwi nátiyjesinde stilizaciyalıq folklorizm kórinisleri payda boladı. Hiyleker túlki, ashkóz qasqır yáki qorqaq qoyan obrazları syujetli dóretpeler tımsal yamasa ertek-qosıq formalarına kóshirilip, balalardağı erinsheklik, ótirik sóylew, jalqawlıq sıyaqlı illetlerdi yumorlıq obrazlar arqalı áshkaralaydı. Yağnıy, avtorlıq erteklerde xalıq ertekleri sıyaqlı «Burınǵı ótken zamanda... », «Bir bar eken, bir joq eken... » dep baslanıwshı dástúriy formalardan paydalanılıwı bir tárepten teksttiń tásirsheńligin arttırıw ushın xızmet etse, ekinshi tárepten balalardıń qızıǵıwshılıǵın oyatadı. Óz dóretiwshiliginde balalardıń bir-biri menen dos bolıwı, bir maqset jolında watanımız gúlleniwine úles qosıw kerekligin sheber tilden jırlaǵan dóretiwshilerden biri T.Jumamuratov boldı. Shayır balalar ushın «Kiyiktiń eki ılaǵı», «Tırna menen jılan», «Aqıllı bala hám qásiyetli gáwhar tas haqqında ertek» sıyaqlı ertekleri menen qosa bir qatar gúrriń hám poemaların sawǵa etti. «Jılan menen tırna» ertegi balalarǵa násiyat beriwden baslanadı hám aqıl-násiyat tiykarında waqıyanı kórkemlep bayanlap beredi:

Balam sirá hádden aspa,
Húrmet kerek ǵarrı jasqa.
Jaslayıńnan ádepli bol,
Jamanlıqqa ayaq baspa, – dep baslanıp, balalarǵa jaslayınan jamannan jıraq bolıwǵa, insanlarǵa jazıqsızdan jamanlıq isleytuǵınlardan awlaq bolıwǵa shaqıradı. Ertekte tırna menen ótirik dos bolǵan jılannıń tırnaǵa dáslep jaǵımpazlanıp júriwi, sońınan quslarǵa uqsap aspanǵa da ushıwdı qálewi, bul ushın tırnaǵa asılıp hawaǵa kóteriliwi, sońınan onı alqımınan alıwǵa umtılıwı, bunı sezgen tırnanıń jılandı jerge túsirip jiberiwi bayanlanadı. Bul arqalı avtor balalarǵa dos tańlawda adaspaw kerek ekenligin násiyat etedi.

Usı orında balalar ádebiyatında yumorlıq obrazlar jaratıwdıń tamırları xalıq awızeki dóretiwshiligine barıp taqalıwı haqqında professor, f.f.d., professor G.Juraeva tómendegishe pikir bildiredi: «Balalar ushın jaratılǵan yumorlıq dóretpeler klassikalıq ádebiyatımız hám xalıq awızeki dóretiwshiliginiń aldıńǵı dástúrlerin ózinde jámlep, olardı rawajlandırıp barıwı nátiyjesinde búgingi kún balaları ótken zaman tájiriybesin ózinde jámlengen, zaman talaplarına juwap bere alatuǵın shıǵarmalardan lázzet almaqta.» [1:23]

2. *Sóz oyınları hám alliteraciyası*. Yumorlıq obrazlar jaratıwda sózlerdiń sırtqı formaları, dawıslardıń ózgeriwi qaraqalpaq balalar poeziyasında áhmiyetli orın iyeleydi. Dawıslar oyını, yaǵnıy alliteraciya – satiralıq yáki yumorlıq qaharmannıń is-háreketlerin bórittirip kórsetiw ushın poeziyalıq qatarlarda málim seslerdiń tákirarlanıp qollanıladı. Bul balalarǵa jańıltpashlardı esletip, obrazlardıń kúlkili jaǵdayda beriliwi arqalı balalar xarakterindegi hár túrli illetler ashıp beriledi. Usılar qatarında qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumorist shayır sıpatında óz ornına iye dóretiwshi S.Abbazovtıń ádebiy shıǵarmalarında xalıq awızeki dóretiwshiligindegi balalardı esap-sanaqqa úyretiw ushın xalıq aytqan úlgini búgingi jazba ádebiyatta kishi mektep jasındaǵı balalar ushın sheber paydalanıw uqıbı seziledi. Bul usıl shayırdıń «Gójekler» qosıǵında:

Fermamızda kóp gójek,

Teń jartısı kók gójek,
Shım qarası tórt gójek,
Buwrılı bar bes gójek.
Qońırı bar qos gójek,
Segiz gójek sur gójek,
Sarı jaǵal bul gójek,
Kútá sulıw bul gójek,
Altawı bar aq gójek,
Tarǵılı bar taq gójek,
Birewi dım saq gójek.
Ózińtez-tez qosıp kór,
Esaplap shıǵar, qosıp kór,
Bunıń bári biziń gójek,
Neshew boldı siziń gójek?

Balalar bunda tek ǵana esap-sanaqqa úyretilip qoymay, alliteraciyadan sheber paydalanıw arqalı balalardıń sóylew kónlikpelerin bayıtıwǵa xızmet etedi.

3. *Soraw-juwap hám jumbaq qosıq formaları.* Bul formada jaratılǵan yumorlıq dóretpeler didaktika menen bayıtıladı, biraq ta bul ápiwayı aqıl-násiyat emes oyın formasında beriliwi arqalı balalardıń dıqqatın tartadı. Jumbaq qosıq formasında oqıwshıǵa beriletuǵın jumbaq astında ádette hárdayım sabaqqa kesh qalatuǵın, tapsırmalardı óz waqtında orınlamaytuǵın, ata-anasına kómeklespeytuǵın salaq bala obrazları jasırınǵan boladı. Ásirese, balalarǵa sıqaqshı shayır sıpatında tanılǵan J.Dilmuratovtıń bir qatar dóretpelerinde soraw-juwap qosıq formaları qollanılıwı arqalı jalqaw balalardı sıqaqlaǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Shayırdıń «Aytıp beriń balalar» qosıǵında klasta tártipti buzǵanlar haqqında:

Arańızda balalar,
Bar ma tártip buzǵanlar?
Kóshiriwge basqadan,
Bárha qolın sozǵanlar?!
Arańızda balalar,
Bar ma artqa tartqanlar?
Ótirikti uyalmay,
Íras etip aytqanlar? [2:17]

Biz toqtalıp ótken dóretpelerde balalar ádebiyatında yumor hám satiralıq obrazlar jaratıwdaǵı bul usıllardıń hámmesi de balalardıń jas ózgeshelikleri, dúnyaqarasına sáykes halda tiykarınan aqıl-násiyat beriwdi maqset etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Жўраева Г. Ўзбек болалар шеъриятида ҳажвия (XX–XXI аср материаллари асосида). Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент-2022.
2. Ж.Дилмуратов. Жаз. – Нөкис, 1965.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDA TÚS MOTIVI

Kulımbetova Aysholpan Kuatbayevna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında ushırasatuǵın tús motiviniń izleniw tariyxı, semantikalıq qatlamları hám simvolikalıq mazmunı ilimiy jaqtan talqılanadı. Izertlew dawamında tús motiviniń áyyemgi dáwirdegi formaları, sovet dáwirinde júz bergen transformaciya processleri hám ǵárezsizlik dáwirinde qayta tikleniw jaǵdayları úyrenildi. Salıstırmalı-tipologiyalıq jantasıw tiykarında qaraqalpaq eposındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlar eposları menen salıstırıldı, onıń milliy ózgeshelikleri hám poetikalıq qásiyetleri anıqlandı. Nátiyjeler sonı kórsetti, tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek syujetti rawajlandırıwshı kórkem qural emes, al xalıqtıń kosmogoniyalıq kóz-qarasları, diniy isenimleri hám tariyxıy-mádeniy miyrasınıń áhmiyetli mádeniy kodı bolıp tabıladı.

Tayanısh sózler: Qaraqalpaq xalıq dástanları, tús motivi, mifopoetika, arxetip, simvol, kosmogoniya, salıstırmalı-tipologiyalıq jantasıw, milliy ózgeshelik, folklortanıw.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida uchraydigan tush motivining tadqiqot tarixi, semantik qatlamlari va ramziy mazmuni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tush motivining qadimgi davrdagi shakllari, sovet davrida yuz bergan o‘zgarish jarayonlari va mustaqillik davrida qayta tiklanish holatlari o‘rganildi. Qiyosiy-tipologik yondashuv asosida qoraqalpoq eposidagi tush motivi boshqa turkiy xalqlar eposlari bilan taqqoslandi, uning milliy o‘ziga xosliklari va poetik xususiyatlari aniqlandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tush motivi qoraqalpoq xalq dostonlarida nafaqat syujetni rivojlantiruvchi badiiy vosita, balki xalqning kosmogoniya qarashlari, diniy e’tiqodlari va tarixiy-madaniy merosining muhim madaniy kodi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpoq xalq dostonlari, tush motivi, mifopoetika, arxetip, ramz, kosmogoniya, qiyosiy-tipologik yondashuv, milliy o‘ziga xoslik, folklorshunoslik.

Аннотация: В данной статье рассматривается история изучения мотива сна в каракалпакских народных эпосах, его семантические слои и символическое значение. В процессе исследования были проанализированы древние корни мотива сна, его трансформация в советский период, а также процессы восстановления в годы независимости. На основе сравнительно-типологического подхода мотив сна в каракалпакском эпосе сопоставлен с аналогичными мотивами в эпосах других тюркских народов, выявлены его национальные особенности и поэтические характеристики. Результаты показывают, что мотив сна в каракалпакских эпосах является не только

художественным средством развития сюжета, но и важным культурным кодом, отражающим космогонические представления, религиозные верования и историко-культурную память народа.

Ключевые слова: каракалпакские эпосы, мотив сна, мифопоэтика, архетип, символ, космогония, сравнительно-типологический подход, национальная самобытность, фольклористика.

Abstract. This article examines the history of studying the dream motif in Karakalpak folk epics, its semantic layers, and symbolic meanings. The research analyzes the ancient origins of the dream motif, its transformation during the Soviet era, and the processes of revival in the independence period. Using a comparative-typological approach, the dream motif in the Karakalpak epic tradition is compared with similar motifs in the epics of other Turkic peoples, identifying its national features and poetic characteristics. The findings reveal that the dream motif in Karakalpak epics serves not only as a literary device for plot development but also as a significant cultural code that reflects the people's cosmogonic worldview, religious beliefs, and historical-cultural memory.

Keywords: Karakalpak folk epics, dream motif, mythopoetics, archetype, symbol, cosmogony, comparative-typological approach, national identity, folklore studies.

Qaraqalpaq xalıq dástanları ásirler dawamında xalıqtıń tariyxıy yadı, mádeniy miyrası hám kórkemlik oy-pikiriniń joqarı úlgisi sıpatında qáliplesip kelgen bolıp, olardıń mazmunlıq qatlamları hár qıylı dáwirlerdiń jámiyetlik, siyasiy hám mádeniy processlerin ózinde jámleydi. Bul dástanlarda ushırasatuǵın motivler ishinde tús motivi ayrıqsha ilimiy itibarǵa ılayıq. Tús - áyyemgi túrkiy xalıqlarda tek ǵana insannıń jeke ishki keshirmeleri menen baylanıslı hádiyse emes, bálkim ilahiy ilham, boljaw hám táǵdir belgisi sıpatında qabıl etilgen. Sonlıqtan, qaraqalpaq epikalıq dástúrlerinde ol kóbinese qaharmannıń keleshektegi erjúrekligin anıqlawshı, onıń tańlanǵan adam ekenligin kórsetiwshi, geyde bolsa pútkil syujettıń baslanıw noqatı bolıp xizmet etedi.

Folklorist Maksetovtıń atap ótkenindey, tús motivi qaraqalpaq dástanlarında eki tiykarǵı wazıypanı atqaradı: birinshiden, ol qaharmannıń keleshegi haqqındaǵı iláhiy belgi yamasa boljaw wazıypasın atqaradı; ekinshiden, ol waqıyalardıń rawajlanıwına psixologiyalıq tayarlıq kirgizip, tıńlawshını keleshektegi dramatikalıq waqıyalarǵa tayarlaydı [5]. Bunday funkcionallıq jantasıw, S. Neklyudov atap ótkenindey, túrkiy eposlardıń ulıwma tipologiyasında da áhmiyetli orın tutadı [8].

Qaraqalpaq dástanlarında tús motiviniń ornı tek syujetti bezew menen ǵana sheklenip qalmay, al xalıqtıń dúnyaǵa kóz-qarası, áyyemgi mifologiyalıq qatlamları hám diniy túsinikler menen de tıǵız baylanıslı. V. Jirmunskiy bunday motivlerdi

"arxetiplik kod" sıpatında talqılap, olar arqalı millettiń tariyxıy pikirlew formaların úyreniw múmkinligin atap ótedi [2]. Usı kóz-qarastan, tús motiviniń izertleniw tariyxı tek ǵana tekstologiyalıq másele emes, al keńirek antropologiyalıq hám mádeniy izertlew tarawına da kiredi.

Sonday-aq, bul motivtiń ózgerip barıwı tariyxıy dáwirler menen tıǵız baylanıslı. XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń basında ol tolıq hám erkin atap ótilgen bolsa, sovet dáwirinde ideologiyalıq sebeplerge bola diniy hám mifologiyalıq konnotaciyalar qısqartılǵan. Ǵárezsizlikten keyin bolsa, ilimiy izleniwlerde tús motivi aldıńǵı halında tiklenip, keńirek mifopoetikalıq hám narratologiyalıq talqılawǵa tartıla basladı.

Sonlıqtan, bul izertlew qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxın basqıshpa-basqısh úyreniw, onıń túrli dáwirlerdegi talqılawı hám funkciyaların anıqlaw, jáne ulıwma túrkiy epikalıq dástúr menen salıstırmalı tallawın ámelge asırıwdı maqset etedi.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxın tereń úyreniw ushın izertlew barısında bir neshe óz-ara baylanıslı ilimiy jantasıwlar qollanıldı. Birinshi gezekte, derek jıynaw hám saylap alıw jumısları ámelge asırıldı. Bul basqıshta qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń jazba basılımları, arxiv fondlarındaǵı qoljazba nusqaları, sonday-aq, awızeki ráwiyatlar material sıpatında tańlap alındı. Hárbir derek mazmunlıq hám til jaqtan tekserilip shıǵıldı, sebebi bir dástannıń hár túrli nusqalarında tús motivi detalları hám olardıń semantikalıq júklemesi ádewir parıqlanıwı múmkin. Tús motivi qaraqalpaq eposında áyyemgi túrkiy mifologiyalıq qatlamlarǵa barıp taqaladı. Arxiv materialları hám awizeki jazıwları kórsetkendey, eń áyyemgi variantlarda tús kóbinese boljaw yamasa ilahiy nıshana sıpatında kórinedi. Mısalı, "Qırıq qız" dástanınıń eski jazba variantında bas qaharmannıń keleshektegi erjúrekligi anasınıń túsinde aldın ala kórsetiledi, bul bolsa mifologiyalıq qaharmannıń "tańlanǵan adam" sıpatında belgileniwi arxetipine sáykes keledi. Tús motivinin áyyemgi tamırları máselesi. V. M. Jirmunskiy hám S. YU. Neklyudovtıń miynetlerinde atap ótilgenindey, túrkiy xalıqlar eposında tús epizodları kóbinese "qaharmannıń kelip shıǵıwı" yamasa "tańlanıw" processiniń baslanǵısh noqatın belgileydi [2, 8]. Qaraqalpaq dástanları da bul jaqtan ayrıqsha emes - bunda tús iláhiy belgi yamasa bolajaq waqıyalar haqqında xabar sıpatında kórinip, qaharmannıń keleshektegi is-háreketlerin hám táǵdirin aldın ala belgilep beredi. Máselen, Qırıq qız dástanında tús waqıyalardıń kelesi rawajlanıwına isharat etiwshi qural sıpatında qollanıladı. Bul jaǵday, bir tárepten, kompoziciyalıq zárúrlikti támiyinlese, ekinshi tárepten, mifologiyalıq oylawdıń dawamlılıǵın kórsetedi. Demek, tús epikalıq tekstte syujetti háreketke keltiriwshi semantikalıq gilt wazıypasın atqaradı. Mısalı:

...Áyne eki kún qalǵanda,

Shaǵırlınıń tawında,
Demalıp uyqlap jatqanda,
Gúlayımday periyzat,
Bir báleniń bolǵanın,
Anıq ǵana biledi,
Bilgenligi bulardı,
Sol kúni aqsham Gúlayım,
Bir jaman tús kóredi.

Sonday-aq, "Hurlixa - Hamira" dástanınan alınǵan mısalǵa toqtap ótsek:

Patsha gúmbez ishinde uyqılap qaladı hám tús kóredi. Tekstte bilay delinedi:

"Sol waqıtta gúmbezdiń ishinde kózi uyqıǵa ketti.
Sol waqıtta gúmbezdiń ishinen bir adam kelip:
- Ey patsha, kóter basıńdı, - depti.
Saǵan úsh ul, bir qız beremiz,
Biraq janın on tórt jasında alarmız, - dedi.
Patsha tiskinip oyansa - túsi eken."

Bul jerde tús - táǵdirdi aldın ala bildiriwshi belgi sıpatında berilgen. Yaǵnıy, patshaǵa perzent beriliwi, biraq olardıń ómiriniń qısqa bolatuǵını tús arqalı málim etiledi. Tús motivi shıǵarmada tragediyalıq keleshekti aldın ala eskertiwshi kórkem qural wazıypasın atqaradı.

Sonday-aq, "Yusup - Axmet" dástanında da patshanıń tús kóriwi áhmiyetli syujet elementi bolıp esaplanadı. Onda:

"Mısır jurtınıń patshası tús kórip,
Onı Shınmashın qalasınan kelgen
Babaqambar atlı sawdagerge jorıydı..."

Bul epizodta tús - keyingi waqıyalardıń baslanıw noqatı, yaǵnıy syujetti háreketke keltiriwshi faktor sıpatında xızmet etedi. Patsha túsiniń jorıwı tiykarında waqıyalar rawajlanadı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarına tekstologiyalıq tallaw ámelge asırılǵanda, bul processte teksttiń tariyxıy qatlamları, qaysı dáwirde dizimge alınǵanı, kim tárepinen jazıp alınǵanı hám variantlar arasındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlawǵa itibar qaratıldı. Mirzaev hám Sarimsoqovtıń atap ótkenindey, folklorlıq tekstlerdegi bunday ayırmashılıqlar kóbinese sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy sharayatları menen baylanıslı boladı, sonlıqtan tús motiviniń mazmunındaǵı ózgerislerdi de tariyxıy kontekstte túsindiriw zárúr [6, 9-61]. Ǵárezsizlikten keyingi izertlewlerde tús motivi aldıńǵı halatında tiklene basladı. Awizeki izertlewler dawamında jazıp alınǵan jańa variantlarda aldın cenzura sebepli joǵalıp ketken diniy hám mifopoetikalıq elementler qayta dizimge alındı. Sonıń ishinde, Tilegenovtiń atap ótkenindey,

zamanagóy atqarıwshılar tús epizodtı kóbirek dramalı tonlıqta, simvolik qatlamların keńirek ashıp beriwge háreket etedi [9, 265-266].

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motivin izertlewde salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw tiykarında jantasılǵanda, bul arqalı qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń epikalıq dástúrlerindegi tap usınday motivler menen salıstırıldı. S. Neklyudov tárepinen islep shıǵılǵan strukturalıq-semantikalıq metod tiykarında motivtiń funkcional ornı, arxetiplik mánisi hám syujet ishindegi háreketlendiriwshi roli anıqlanıp, ulıwma túrkiy hám lokal ózgeshelikleri ajıratıp kórsetildi [8]. Bul basqıshta qırǵız "Manas" eposı, qazaq "Qoblandı batır" dástanı dástanlarındaǵı tús motivleri menen uqsaslıq hám ayırmashılıqlar da kórip shıǵıldı. qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń eposlarındaǵı uqsas motivler menen ulıwma arxetiplik ózgesheliklerge iye ekeni anıqlandı. Máselen, qırǵız "Manas" eposında qaharmannıń anası kórgen tús syujettiń tiykarǵı burılıs noqatın belgileydi, al qazaq "Qoblandı batır" da ákeniń tús kóriwi waqıyanı baslawshı qural bolıp xızmet etedi [3]. Usınıń menen birge qaraqalpaq variantlarında tús súwreti ádette tábiyat kórinisleri hám suw obrazları menen bayıtılǵan bolıp, bul onı basqa epikalıq dástúrlerden parıq qılatuǵın milliy ózgeshelik sıpatında atap ótildi.

Ulıwma juwmaqlastırıp alǵanda, alınǵan nátiyjeler tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek syujettiń kórkem bezewi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadı, diniy-mifologiyalıq kóz-qarası hám epikalıq oy-pikiriniń áhmiyetli kodlarınan biri ekenligin kórsetti. Onıń izleniw tariyxı bolsa hár qıylı dáwirlerdegi siyasiy, sociallıq hám mádeniy faktorlar tásirinde qáliplesip, házirgi kúnde tolıq tikleniw procesin basınan ótkermekte. Solay etip, tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında - milliy epostıń tek kórkemlik emes, al mádeniy-filosofiyalıq mazmunın da bayıtatuǵın oraylıq element bolıp tabıladı. Onıń izleniw tariyxı hár qıylı dáwirlerdegi siyasiy hám sociallıq kontekstler menen tıǵız baylanıslı bolıp, búgingi kúnde folklortanıw ushın jańa izleniw jolların ashpaqta. Yaǵnıy qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izleniw tariyxı hám kórkem funkciyaların bir pútin sistema sıpatında sáwlelendiriw máselesi alǵa súrilmekte. Áyyemgi qatlamlarda bul motiv ilahiy belgi, boljaw yaki tańlaw tımsalı sıpatında payda bolıp, ulıwma túrkiy epos dástúrindegi arxetiplik model menen tıǵız baylanısqan. Sovet dáwirinde bolsa ideologiyalıq talaplar nátiyjesinde onıń diniy hám mifopoetikalıq elementleri qısqartılǵan, nátiyjede simvolikalıq kúshi sezilerli dárejede azayǵan. Ǵárezsizlik dáwirinde qayta tikleniw procesi baslandı hám awızeki izetlewler hám zamanagóy atqarıwshılar dóretiwshiliginde aldın joǵalıp ketken belgiler jáne janlandırıldı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq variantlarında tús motivi tábiyat kórinisleri, suw hám taw obrazları menen bayıp, lirizm hám dramatizmniń únlesliginde óziniń milliy ózgesheligin saqlap qalǵan. Bul proceste aq at, jarqın nur, taw hám suw sıyaqlı

timsallar xalıqtıń kosmogoniyalıq kózqarasları hám tariyxıy-mádeniy yadınıń mádeniy kodları sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye. Demek, tús motivi qaraqalpaq eposında tek syujetti rawajlandırıwshı qural ǵana emes, al milliy epikalıq oy-pikirdiń oraylıq elementi bolıp, xalıqtıń dúnyaqarasın, tariyxıy tájiriybesin hám mádeniy ózligin jámleydi. Sonlıqtan, keleshekte onı basqa túrkiy xalıqlar eposları menen salıstırmalı úyreniw, sonday-aq, zamanagóy folklor ámeliyatındaǵı ózgerislerdi tallaw áhmiyetli ilimiy baǵdar bolıp qaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Жирмунский, В. М. (1960). Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. Изд-во восточной лит-ры.

2. Жирмунский, В. М. (2013). Тюркский героический эпос. М.: Книга по Требованию, 2013. – 725 с

3. Кидайш-Покровская, Нурмагамбетова 1975 — Кобланды-батыр. Казахский героический эпос / Изд. подгот. и пер. Н.В. Кидайш-Покровская, О.А. Нурмагамбетова. М., 1975 (Эпос народов СССР).

4. Кыдырбаева, Р. З. (1996). Связь древних пластов киргизского и якутского эпосов. Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство.–Бишкек: Шам.

5. Maksetov, K. M. (1977). Очерки по истории каракалпакского фольклора. Издательство "Фан" Узбекской ССР

6. Мирзаев Г., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти / Узбек фольклорининг эпик жанрлари. Таш., 1981. С. 9-61.

7. Райхл Карл. Тюркский эпос : традиции, формы, поэтическая структура/ Карл Райхл ; пер. с англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа — М. : Вост. лит., 2008. — 383 с.

8. Неклюдов, С. Ю. (1984). Героический эпос монгольских народов.Издательство Наука; Главная редакция восточной литературы

9. Тилегенов, А. Т. (2014). Формирование духовно-нравственных ценностей средствами каракалпакских народных дастанов. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 12(2), 265-266.

QORAQALPOQ XALQINING TUSH HAQIDAGI MIFOLOGIK QARASHLARI VA ULARNING FOLKLORDAGI IFODASI

Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq xalqining tush haqidagi mifologik qarashlari, tushni alomat sifatida qabul qilish, tush ta’biri an’analari hamda ularning folklordagi ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, semantik, struktur-funksional va etnografik metodlardan foydalanildi. Tahlil natijasida tush motivining xabar berish, ogohlantirish, bashorat qilish va xulq-atvorni tartibga solish kabi funksiyalari aniqlandi. Suv, yo‘l, olov, hayvonlar, marhumlar va ajdodlar obrazlarining ramziy mazmuni umumlashtirildi. Tush qoraqalpoq folklorida individual kechinma bilan bir qatorda xalqning mifologik tafakkuri va madaniy xotirasini saqlovchi vosita ekanligi asoslandi.

Kalit so‘zlar: tush, mifologiya, qoraqalpoq folklori, tush ta’biri, mifologik qarash, ramz, arxaik tafakkur, folklor motivi.

Аннотация. В статье анализируются мифологические представления каракалпакского народа о сновидениях, восприятие сна как знака, традиции толкования снов и их отражение в фольклоре. Использованы сравнительно-типологический, семантический, структурно-функциональный и этнографический методы. Выявлены информационная, предупредительная, прогностическая и регулятивная функции мотива сна. Обобщена символика воды, дороги, огня, животных, умерших и предков. Обосновано, что сон в каракалпакском фольклоре является не только индивидуальным переживанием, но и средством сохранения мифологического мышления и культурной памяти народа.

Ключевые слова: сон, мифология, каракалпакский фольклор, толкование снов, мифологические представления, символ, архаическое мышление, фольклорный мотив.

Abstract. The article analyzes Karakalpak mythological beliefs about dreams, the perception of dreams as signs, traditions of dream interpretation, and their representation in folklore. Comparative-typological, semantic, structural-functional, and ethnographic methods are applied. The analysis identifies the informative, warning, predictive, and regulatory functions of the dream motif. The symbolic meanings of water, roads, fire, animals, the dead, and ancestors are summarized. It is argued that dreams in Karakalpak folklore are not only individual experiences but also a means of preserving collective mythological thinking and cultural memory.

Keywords: dream, mythology, Karakalpak folklore, dream interpretation, mythological belief, symbol, archaic thinking, folklore motif.

Tush insoniyat ma’naviy madaniyatining qadimiy hodisalaridan biri bo‘lib, uning talqini xalqning olam, inson, taqdir va g‘ayritabiiy kuchlar haqidagi tasavvurlari bilan chambarchas bog‘langan. An’anaviy jamiyatlarda tush oddiy uyqu jarayonida yuzaga keladigan tasvir sifatida emas, balki ma’lum voqea haqida xabar beruvchi, kelajakdan ogohlantiruvchi yoki insonning ruhiy holatini ifodalovchi belgi

sifatida qabul qilingan. Qoraqalpoq xalqining og‘zaki ijodida ham tush bilan bog‘liq qarashlar ertak, afsona, rivoyat, doston, e’tiqod va turli xalqona ta’birlar tarkibida uchraydi [5, 18]. Shu jihatdan tush motivini o‘rganish qoraqalpoq xalqining mifologik tafakkuri, ramzlar tizimi va qadimiy dunyoqarash qatlamlarini aniqlash uchun muhim manba hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi qoraqalpoq xalqining tush haqidagi mifologik qarashlarini folklor materiallari doirasida tavsiflash, tush obrazlarining semantik xususiyatlarini aniqlash va ularning folklor matnidagi funksiyasini belgilashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida tush bilan bog‘liq xalqona qarashlar, ta’birlar va folklor syujetlaridagi tush epizodlari olindi. Qiyosiy-tipologik metod orqali tush motivlarining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari, semantik tahlil orqali ramzlarning mazmuni, struktur-funksional metod yordamida tush epizodining syujetdagi vazifasi o‘rganildi. Etnografik yondashuv esa tushni ta’bir qilish bilan bog‘liq urf, e’tiqod va xulq me’yorlarini madaniy kontekstda izohlash imkonini berdi. Bunda mifologik tasavvurlar ilmiy fakt sifatida emas, xalqning tarixiy-madaniy dunyoqarashini ifodalovchi folklor hodisasi sifatida baholandi.

Qoraqalpoq xalq qarashlarida tushning muhim belgilaridan biri uning ramziy xarakterga ega ekanligidir. Tushdagi voqea ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, ma’lum obraz va belgilar orqali talqin qilinadi. Shu sababli tush ta’biri xalqning avloddan avlodga o‘tgan kuzatuvlari, e’tiqodlari va ramziy tafakkuriga tayangan. Bir xil obraz turli vaziyatlarda turlicha ma’no anglatishi mumkin. Masalan, suv hayot, poklik, baraka va yangilanish bilan bog‘lanadi, biroq uning tiniq yoki loyqa, sokin yoki toshqin holda ko‘rinishi ta’birning mazmunini o‘zgartiradi. Yo‘l obrazi safar, taqdir yo‘nalishi, tanlov yoki hayotdagi o‘zgarish bilan aloqador. Olov esa xavf va yo‘qotish ma’nosidan tashqari kuch, poklanish va himoya ramzi sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Bu holat tush ramzlarini bir ma’noli tarzda izohlash mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Tushlarda uchraydigan hayvon obrazlari ham mifologik semantikaning muhim qismini tashkil etadi. Ot, qush, ilon va boshqa hayvonlar xalqning xo‘jalik turmushi, tabiat haqidagi tasavvurlari hamda qadimiy e’tiqodlari bilan bog‘liq holda ramziy mazmun kasb etadi. Ot ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi madaniyatda harakat, safar, kuch va mavqe bilan bog‘langanligi sababli tush syujetida ham o‘zgarish yoki yo‘l belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Qush obrazi xabar, erkinlik, uzoq makon va ruh haqidagi arxaik tasavvurlar bilan semantik aloqaga kirishadi. Ilon esa murakkab va ikki tomonlama ramzdir. U xavf yoki yashirin tahdidni ifodalashi bilan birga, ayrim mifologik tizimlarda yangilanish va yashirin kuchni ham anglatadi. Demak, hayvon obrazi ma’nosini aniqlashda uning folklor konteksti hal qiluvchi ahamiyatga ega [1, 51-56].

Qoraqalpoq xalqining tush haqidagi qarashlarida marhumlar va ajdodlarning tushda ko‘rinishi alohida o‘rin tutadi. Bunday tushlar odatda oddiy tasvir sifatida emas, eslatish, ogohlantirish yoki ma’naviy aloqa shakli sifatida qabul qilingan. Folklorshunoslik nuqtai nazaridan bu qarashlar ajdodlar xotirasi, o‘limdan keyingi mavjudlik haqidagi tasavvurlar va avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy davomiylikni aks ettiradi. Marhumning tushga kirishini real g‘ayritabiiy aloqa sifatida isbotlash ilmiy

tadqiqot vazifasi emas. Muhimi, xalq ushbu hodisani qanday tushunganini, unga qanday ma’no berganini va bu tasavvur folklor matnida qanday funksiyani bajarganini aniqlashdir. Shu asosda tush haqidagi materiallar xalqning kollektiv xotirasi va mifologik dunyo modelini o‘rganishga xizmat qiladi.

Tush motivi folklor asarlarida kompozitsion vazifa ham bajaradi. Doston, ertak yoki rivoyat qahramonining tushida bo‘lajak hodisa, safar, xavf yoki uchrashuvga ishora berilishi syujetning keyingi rivojini tayyorlaydi. Bunday tush voqealar o‘rtasida oldindan bog‘lanish hosil qilib, tinglovchida kutilayotgan hodisaga nisbatan qiziqish uyg‘otadi. Shu jihatdan tush motivining prognostik funksiyasi uning badiiy funksiyasi bilan birlashadi. Tush qahramon taqdirini mifopoetik usulda belgilash, uning qarorini asoslash yoki bo‘lajak sinovga ruhiy tayyorlash vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Natijada tush epizodi folklor matnida tasodifiy detal emas, balki syujet va obraz tizimini birlashtiruvchi semantik element sifatida namoyon bo‘ladi.

Tushni yaxshilikka yo‘yish an’anasi ham xalqona qarashlarning muhim jihatidir. Salbiy mazmunda qabul qilingan tushni har kimga aytmaslik, uni yaxshi ma’noda ta’bir qilish yoki noxush oqibatning oldini olishga qaratilgan ayrim verbal formulalardan foydalanish tush bilan bog‘liq himoya mexanizmini ko‘rsatadi. Bunday holatda so‘z faqat tushni izohlash vositasi emas, balki insonning ruhiy holatini tartibga soluvchi madaniy vositaga aylanadi. Demak, tush ta’birini faqat kelajakni bashorat qilish amaliyoti sifatida baholash yetarli emas. U xalq e’tiqodi, nutqiy an’ana, maishiy etiket va ramziy himoya tushunchalarini birlashtirgan murakkab folklor hodisasidir [4, 49-52].

Tadqiqot davomida kuzatilgan yana bir muhim jihat tush haqidagi qarashlarning tarixiy jihatdan qatlamli ekanligidir. Ularda qadimiy mifologik tasavvurlar, ajdodlar bilan bog‘liq e’tiqodlar, kundalik hayot kuzatuvlari va keyingi diniy qarashlar bir-biri bilan uyg‘unlashgan. Shu sababli har bir tush ta’birini faqat bitta tarixiy manbaga bog‘lash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Folklor an’anasi davomida qadimgi ramz yangi ma’no bilan boyishi yoki uning dastlabki mazmuni qisman o‘zgarishi mumkin. Tush materiallarini o‘rganishda aynan mana shu tarixiy qatlamlarni ajratish, ramzning folklordagi barqaror va o‘zgaruvchan xususiyatlarini aniqlash muhim metodologik vazifa hisoblanadi.

Tush haqidagi mifologik qarashlarning shakllanishida qoraqalpoq xalqining tabiiy-geografik muhiti ham muhim o‘rin tutgan. Amudaryo quyi oqimi, cho‘l va to‘qay landshaftlari, suv manbalariga bog‘liq turmush tarzi xalqning ramziy tafakkuriga ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli suv, daryo, quduq, yo‘l, sahro, daraxt va hayvonlar bilan bog‘liq obrazlar tush ta’birlarida ham madaniy ahamiyat kasb etadi. Bunday obrazlarni faqat umumiy mifologik belgilar asosida emas, qoraqalpoq xalqining yashash muhiti bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarur. Masalan, suvning hayot va farovonlik bilan bog‘lanishi suv tanqis hududdagi xo‘jalik tajribasi bilan ham izohlanadi. Demak, tush ramzining semantikasi mifologik tasavvur, ekologik muhit va kundalik tajribaning o‘zaro ta’sirida shakllanadi.

Tush narrativlarining yana bir xususiyati ularning og‘zaki kommunikatsiya jarayonida qayta shakllanishidir. Tush ko‘rgan shaxs ko‘rgan voqeasini boshqalarga

aytishda uni izchil hikoyaga aylantiradi, muhim deb bilgan obrazlarni ajratadi va ayrim tafsilotlarni ta’kidlaydi. Tushni tinglovchi yoki ta’bir qiluvchi kishi esa mavjud xalqona bilimga tayanib unga ma’no beradi. Natijada biologik uyqu tajribasi folkloriy kommunikatsiya jarayonida madaniy matnga aylanadi. Bu jarayon tush folklorini o‘rganishda juda muhim, chunki tadqiqotchi faqat tushning mazmunini emas, uning kimga, qachon, qanday vaziyatda aytilganini va qanday ta’bir qilinganini ham hisobga olishi kerak. Shundagina tush narrativining individual va jamoaviy qatlamlarini farqlash mumkin bo‘ladi [3, 39-42].

Tush ta’birlarining avloddan avlodga uzatilishi ham ularning folkloriy tabiatini ko‘rsatadi. Ko‘plab ta’birlar yozma manbadan emas, katta avlod vakillarining og‘zaki tajribasi orqali o‘zlashtiriladi. Bunda ona, buvi, ota yoki yoshi ulug‘ qarindoshlarning tushga bergan talqini oilaviy va mahalliy an’ananing davomiyligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, bir obrazning turli oilalar yoki hududlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu holat tush ta’birlarining qat’iy va o‘zgarmas tizim emasligini, balki variantlilikka ega folklor hodisasi ekanligini ko‘rsatadi. Ilmiy tadqiqotda ana shu variantlarni qayd etish, ularning umumiy semantik yadrosi va mahalliy farqlarini aniqlash muhim natijalar berishi mumkin.

Tushning vaqt bilan bog‘liq talqinlari ham alohida e’tiborga loyiq. Xalqona qarashlarda tushning qaysi vaqtda ko‘rilgani, uyg‘ongandan keyin qanday hissiyot qoldirgani yoki tushdagi voqealarning qanchalik ravshan esda qolgani uning ahamiyatini belgilashda hisobga olinishi mumkin. Bunday mezonlar ilmiy jihatdan tushning kelajakni bashorat qilish qobiliyatini tasdiqlamaydi, ammo ular an’anaviy tafakkurda tushlarni saralash va ularga turli darajada ahamiyat berish mexanizmi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Demak, tush folklorida faqat obrazlar lug‘atini emas, tushni ahamiyatli deb baholashga xizmat qiladigan xalqona mezonlarni ham o‘rganish zarur.

Mifologik tushuncha va diniy talqinlarning o‘zaro munosabati ham murakkab masalalardan biridir. Qoraqalpoq xalqining tarixiy taraqqiyoti davomida qadimgi turkiy tasavvurlar keyingi diniy qarashlar bilan yonma-yon yashagan va ayrim hollarda bir-biriga moslashtirilgan. Natijada tushga oid qadimiy obraz yangi diniy mazmun bilan izohlanishi yoki avvalgi ta’bir saqlangan holda uning sababiga boshqa tushuntirish berilishi mumkin. Shu bois tush haqidagi qarashlarni faqat bir davr yoki bitta e’tiqod tizimining mahsuli deb baholash ularning tarixiy tabiatini soddalashtiradi. Ilmiy yondashuv har bir motivning qaysi qatlamga mansubligini ehtiyotkorlik bilan tekshirishni va dalil yetarli bo‘lmagan hollarda qat’iy xulosalardan saqlanishni talab etadi [2, 43-47].

Tadqiqot natijalarini tizimlashtirish tush motivlarini uch asosiy semantik guruhda ko‘rish mumkinligini ko‘rsatadi. Birinchi guruh tabiat va makon obrazlari bo‘lib, unga suv, yo‘l, olov, daraxt, uy va ochiq makon kabi belgilar kiradi. Ikkinchi guruh jonli mavjudotlar obrazlaridan iborat bo‘lib, unda hayvonlar va qushlar muhim o‘rin egallaydi. Uchinchi guruh inson va ruhiy aloqa bilan bog‘liq obrazlar bo‘lib, marhumlar, ajdodlar, qarindoshlar va noma’lum shaxslar shu qatlamga kiradi. Bunday tasnif mutlaq emas, biroq u tush materiallarini tartibli tahlil qilish,

ramzlarning o‘zaro aloqasini ko‘rsatish va ularning funksional xususiyatlarini qiyoslash uchun qulay ilmiy model vazifasini bajaradi.

Tush folklorini zamonaviy sharoitda o‘rganish ham dolzarbdir. Bugungi kunda an’anaviy tush ta’birlari oilaviy muloqot bilan bir qatorda internet va ijtimoiy tarmoqlardagi turli talqinlar bilan to‘qnashmoqda. Natijada mahalliy ta’birlar boshqa xalqlarga xos yoki ommaviy manbalardan tarqalgan talqinlar bilan aralashishi mumkin. Bu jarayon an’anaviy bilimning yangi kommunikativ muhitda o‘zgarishini ko‘rsatadi. Shu sababli hozirgi davrda yozib olinadigan tush ta’birlarida axborot manbasini aniqlash, ya’ni ta’bir oilaviy an’anadanmi, kitobdanmi yoki internetdanmi o‘zlashtirilganini qayd etish ilmiy ishonchlilik uchun muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalqining tush haqidagi mifologik qarashlari xalq dunyoqarashining qadimiy va barqaror qatlamlaridan biridir. Tush folklorda inson va taqdir, tiriklar va ajdodlar, real hayot va ramziy olam o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijasida tush motivining xabar berish, bashorat qilish, ogohlantirish va xulqni tartibga solish funksiyalari mavjudligi, uning mazmuni esa suv, yo‘l, olov, hayvon, marhum va ajdod kabi ramzlar orqali shakllanishi aniqlandi. Tushni faqat psixologik holat sifatida emas, folkloriy va etnomadaniy hodisa sifatida o‘rganish qoraqalpoq xalqining mifologik tafakkuri hamda madaniy xotirasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Kelgusida dala materiallari asosida tush ta’birlarini tizimli to‘plash, hududiy variantlarni qiyoslash va ularni boshqa turkiy xalqlar an’analari bilan solishtirish mazkur yo‘nalishning ilmiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdiev, J., & Gulimbetov, A. (2026). QORAQALPOQ XALQINING AFSONA VA MIFLARIDA ETNOGRAFIK MOTIVLAR. Eurasian Journal of Academic Research, 6(5 Part 2), 51-56. https://doi.org/10.5281/zenodo.20557354
2. Mavjudboyeva, M. (2026). DOSTONLARDA TUSH MOTIVINING O ‘RNI. YANGI DAVR ILM-FANI: INSON UCHUN INNOVATSION G ‘OYA VA YECHIMLAR, 2(8), 43-47.
3. Ro‘zmetova, S. (2025). XALQ OG ‘ZAKI DOSTON VA ERTAKLARIDA TUG ‘ILISH MOTIVINING O ‘RNI. TAMADDUN NURI JURNALI, 1(64), 39-42.
4. Saribaev Baxitli (2026). QORAQALPOQ ADABIYOTIDA FOLKLOR MOTIVLARINING BADIIY TALQINI. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 6 (1), 49-52. doi: 10.5281/zenodo.18345324
5. Жураев, M. (2017). Mamatqul Jurayev Eshonqulov Folklorshunoslikka kirish. «Barkamol fayz media» nashriyoti.

SH.SEYTOV PROZASÍNÍŃ ÚYRENILIW MÁSELELERI

Jawlıbaeva Nurzada
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanısh doktorant

Annotatsiya: Maqolada yozuvchi Sh.Seytovning nasriy ijodining tadqiq etilish tarixi haqida so'z yuritiladi. Xususan, yozuvchining stili, obraz yaratish mahorati tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: Sh.Seytov, proza, tadqiqot, talant, xarakter, ideya-tematika, syujet.

Аннотация: В статье рассказывается об истории исследования прозаического творчества писателя Ш. Сеитова. В частности, анализируется стиль писателя, мастерство создания образа.

Ключевые слова: Ш. Сейтов, проза, исследование, талант, характер, идея-тематика, сюжет.

Abstract. The article discusses the history of the study of the prose work of the writer Sh. Seitov. In particular, the writer's style and skill in creating images are analyzed.

Key words: Sh.Seytov, prose, research, talent, character, idea-theme, plot.

Sh.Seytovtıń kórkem prozaǵa kirip keliwi ózinshe ózgesheliklerge iye. XX ásirdiń 50-jıllarınıń aqırında shayır sıpatında ádebiyatqa kirip kelip, 60-jıllardıń ortalarında ádewir belgili talantlı shayır bolıp tanılıp qalǵan ol 60-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap birden epikalıq prozaǵa qol uradı, qol urǵanda da sátli hám jemisli, nıq qádem taslaǵan qol urıw boladı. «Sh.Seytov kópshilik jazıwshılarday prozanıń gúrriń mektebiniń tájriybesin bastan keshirmey birden epikalıq prozaǵa qol urıwınıń ózinshe sırı bolǵan. Ol bul tájriybe mektebin poeziyada-aq sınap kórgen. Sebebi, onıń «Jollar» toplamına kirgen qosıqları gúrriń xarakterindegi syujetli qosıqlardan ibarat boldı» dep atap ótedi K.Allambergenov [1].

Qaraqalpaq ádebiyatın prozalıq shıǵarmalar ádewir izrtlenip atır. Sonıń ishinde jazıwshı Sh.Seytovtıń dóretiwshiligi, prozalıq shıǵarmalarınıń ideyalıq-tematikalıq ózgesheligi, jazıwshınıń janrlıq-stillik izlenisleri, qaharmanlar obrazın ashıp beriw usılları jaǵınan da hár qıylı baǵdarda ilimiy jumıslar islendi. Ádebiyatshı alımlar hám sınshılardan akademik M.K.Nurmuxammedov [2], professor S. Axmetov, Q.Maqsetov, Q.Kamalov [3], S. Bahadırova, J.Narımbetov, K.Allambergenov [4], P.Nurjanov, Z.Bekbergenova, J.Saǵidullaeva, J.Qaniyazova hám. t.b. jazıwshınıń povestleri menen romanları, poeziyalıq shıǵarmaları tuwralı ádebiyatımızdıń basqa da bir neshe máseleleri menen birge olarǵa bahalı pikirler bildiredi.

Sh. Seytovtıń prozadaǵı turmıs shınlıǵın súwretlewdegi kózge túsken sheberliktiń sırları, jazıwshı talantınıń kóplegen qırları Z. Nasurllaeva, K. Mambetov, K. Kurambaev, J. Esenovtıń, K. Jarimbetov, P. Nurjanov, A. Sultanov, S. Bahadırova hám t.b. bir qatar miynetleri menen makalalarında ılayıq bahasın aladı.

Jazıwshınıń «Shırashılar» romanı haqqında Q. Jarimbetov, P.Nurjanov, Q.Sultanovtıń maqalalarınan basqa baspa sózde hesh pikir bildirilmedi. Ádebiyatshı Q.Jarimbetov «Shırashılar» romanındaǵı temanı sáwlelendiriwde Sh.

Seytov burınnan bar motivlerdi kaytalamaydı, ózinshe jol tabıwǵa umtıladı. Ol jámietlik awdarıspaqtı revolyutsiyalıq ózgerislerden hám ideyalardan awlaq, «quday» tárepinen de, jámiet tárepinen de umıt qalǵan túpkirdegi bir auıldıń karapayım adamı Esjan ǵarrı obrazı arqalı kórsetedi- dep belgileydi. Sonday-aq maqala avtorı jazıwshınıń romanda múlt jibergen orınlarına mısallar menen dáliyllep kórsetedi [4].

P.Nurjanov «Házirgi qaraqalpaq prozasında kórkem psixologizm» atlı maqalasında «Shırashılar» romanında temanı ashıp beriwdegi ózgesheliklerin atap ótedi. Romandaǵı kórkem psixologizmniń payda bolıwı xarakterdiń ideyalıq-nravlıq, filosofiyalıq tabiyatın ashıwǵa negiz bolatıǵın problematika menen baylanıslı dep qaraydı. Al, A. Sultanov bolsa «Shırashılar» menen Sh. Aytmatovtıń «Boranlı bándirgi» romanındaǵı poetikalıq uqsaslıqlardı úyrene otırıp, bul qubılıstı Sh.Aytmatovtıń qaraqalpaq prozasına tásirinen kelip shıqqan dep esaplaydı. Mine, kórip ótkenimizdey Sh. Seytovtıń «Shırashılar» romanı ádebiyattanıw ilimi kóz qarasınan ele tolıq bahasın alǵan joq.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi tariyxında roman janrınıń tábiyatın hár tárepleme izertlengen ilimiy miynetler jazıldı. Máselen: J. Narımbetovtıń «Karakalpakskiy roman» (1977), A. Kojıkbaevtıń «Qaraqalpaq romanı» (1979), M. Nurmuxamedovtıń «Shıǵarmalarınıń II tomlıǵı» (1985), Z. Nasrullaevtıń «Geroy sovremennoy karakalpakskoy prozı» (1976), «Problemı tipa i xaraktera v sovremennoy karakalpakskoy proze» (1984), K. Sultanovtıń «Prozanıń rawajlanıw jolları» (1977), «T. Qayıpbergenovtıń prozası» (1979), S. Bahadırovanıń «Roman hám dáwir» (1978), «Fol`klor i karakalpakskaya sovetskaya proza» (1984), P. Nurjanovtıń «Dáwir talabı hám kórkem ádebiyatı» (1993), H. Ótemuratovanıń «Qaraqalpaq tariyxıy romanınıń poetikası» (1998) atlı miynetlerinde romannıń teoriyalıq máseleleri hár qıylı aspektte alıp izertlenedi. Mine, usı miynetlerdiń basım kópshiliginde Sh.Seytovtıń prozası boyınsha tereń talqılawlar islendi.

«XX ásirdiń 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq prozashılıǵında roman janrı ózinin keń múmkinshilikleri menen ádebiyattıń rawajlanıwında belgili orın tuttı. XX ásirdiń 80-jılları qaraqalpaq romanshılıǵınıń hár tárepleme tez pát penen rawajlanıw dáwiri boldı. Qaraqalpaq prozası ideyalıq-tematikalıq baǵdarda túrlenip qoymastan, janrlıq-stil`lik jaqtan da alǵa ilgerledi. Bul dáwirde tanılıp atırǵan romanlardıń hár birinde derlik jámietlik, siyasiy turmısımızdaǵı keskin burılıslar, ózgerisler, onıń ruwxıy jaǵdayları súwretlew ob`ekti etip alındı. Romanlarda usınday tariyxıy-jámietlik pritsesslerdi adam táǵdiri, adam xarakteri arqalı keń epikalıq baǵdarda súwretleytugın jazıwshılardıń biri Shawdırbay Seytov edi. Onıń romanlarınıń tematikası júdá keń. Ol XX ásir qaraqalpaq romanın ideyalıq-tematikalıq hám kórkemlik jaqtan bayıtıwǵa úlken úles qosqan jazıwshı. Jazıwshınıń hár qıylı dáwir waqıyaların súwretleytuǵın «Kóp edi ketken tırnalar», «Qashqın», «İsine qosıp tigilsin» povest`leri, «Xalqabad trilogiyası», «Iǵbal soqpaqları», «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», «Shırashılar» romanı sıyaqlı kópshiliktiń dıqqatına, húrmetine ılayıq bolǵan romanları bar.

Jazıwshınıń bul prozalıq shıǵarmaları ideyalıq-tematikalıq jaqtan da, janrlıq-stillik izlenisleri, qaharmanlar obrazın ashıp beriw usılları jaǵınan da hár qıylı.

Ádebiyatshı alımlar hám sınshılardan akademik M. K. Nurmuxammedov, professor S. Axmetov, K. Maksetov, K. Kamalov, S. Baxadırova, J. Narımbetov, K. Allambergenov x. t. basqalar jazıwshınıń povest`leri menen romanları, poeziyalıq shıǵarmaları tuwralı ádebiyatımızdıń basqa da bir neshe máseleleri menen birge olarǵa bahalı pikirler aytadı.

Sh. Seytovtıń prozadaǵı turmıs shınlıǵın súwretlewdegi kózge túsken sheberliktiń sırları, jazıwshı talantınıń kóplegen qırları Z. Nasurllaeva, K. Mambetov, K. Kurambaev, J. Esenovtıń, K. Járimbetov, P. Nurjanov, A. Sultanov, S. Bahadırova h.t. basqalardıń bir qatar miynetleri menen makalalarında ılayıq bahasın aladı.

Búgingi ádebiyattanıw iliminde jazıwshınıń prozalıq shıǵarmaların házirgi ilimiy kózqarastan úyreniw áymetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Ásirese jazıwshınıń prozasında qaharman obrazınıń jasalıw ózgesheligin úyreniw eń áhmietli akutal máselelerdiń birine aylanbata.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. Ығбал жағысы //Әмиўдәрья.-№1 – 1989.
2. Нурмухамедов М.К. Шығармаларының II томлығы, I,II-Нөкис. Қарақалпақстан, 1985.
3. Камалов К. Қарақалпақ повести.-Нөкис, Қарақалпақстан, 1978
4. Алламбергенов К. XX әсир қарақалпақ әдебияты. Нөкис. НМПИ киши типографиясы, 2005.

XX ÁSIRDIŃ 40-60-JILLARINDAǴI QARAQALPAQ JAZBA ÁDEBIYATINDA DÁSTAN JANRINIŃ RAWAJLANIWI

Ganieva Gulmira Maksetbaevna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,

10.00.12-Qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 1-basqısh tayanısh doktorantı

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástan janrınıń rawajlanıwı, XX ásirdiń 40-60-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ózgerisler hám qaharman obrazınıń jasalıwı haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq ádebiyatı, folklor, dástan, qaharman obrazı

Аннотация: В данной статье рассказывается о развитии жанра эпоса в каракалпакской письменной литературе, изменениях в каракалпакской литературе 40-60-х годов XX века и образа героя создании.

Ключевые слова: каракалпакская литература, фольклор, дастан, образ героя

Abstract: This article discusses the development of the epic genre in Karakalpak written literature, changes in Karakalpak literature in the 1940s-1960s, and the hero's image creation.

Key words: Karakalpak literature, folklore, epic, heroic image

“Hámmemizge málim bolǵanınday, hár bir suveren mámleket óziniń táki-rarlanbas tariyxı hám mádeniyatına iye. Bul tariyx, bul mádeniyattıń haqıyqıy jaratıwshısı bolsa haqlı ráwishte usı mámlekettiń xalqı esaplanadı”. [1-5]

Hár bir xalıqtıń tili, dini, tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádet, dástúrleri hám ádebiyatı boladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına toqtalıp ótetuǵın bolsaq, bir qansha jıllar dawamında rawajlanıp, jazıwshı hám shayırlardıń ádebiy shıǵarmaları menen ádebiyatımız bayıp kelmekte. Tiykarınan hár bir xalıqtıń ádebiyatı sol xalıqtıń jasaw shárayatı, tariyxı, úrp-ádet dástúrleri, tili menen tıǵız baylanıslı bolıp, solarǵa tiykarlanǵan halda jazıwshı hám shayırlar ádebiy shıǵarmalardı dóretedi.

Qaraqalpaq folklorında dástanlar eń úlken orındı iyeleydi. Folklorda yaǵnıy xalıq awızeki dóretiwshiligi óziniń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. “Áyyemgi dáwirde folklor házirgi sıyaqlı túrlerge, janrlarǵa bólinbegen, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan” [2-5].

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Abbaz Dabılov hám S.Nurımbetovlar XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákilleri bolıp, dástan jazǵan. Qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástan jazıw eń dáslep A.Dabılovtıń dóretiwshiligindegi “Bahadır” dástanı bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikası xalıq jırshısı, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Abbaz Dabılovtıń «Bahadır» dástanı onıń uzaq waqıtlardan berli dóretiwshilik oylarınıń hám tájiriybeleriniń juwmaǵınan dóregen úlken shıǵarması. Bul dástanlıq shıǵarma XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında xalıq shayırınıń tánha óziniń dóretiwshilik jetiskenligi bolıp ǵana qalmastan, ol ótken ásirdegi pútkil qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń, pútkil qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń marjanı bolıp kózge taslanadı. Jánede «Bahadır» dástanı mádeniyatımız tariyxında xalıq shayırı tárepinen dóregen dástanlıq úlken jazba estelik bolıp esaplanadı.

Dástan baslanıwdan-aq Allangórdiń ómiri hámme oqıwshılar jámiyetshiligin qızıqtıradı. Onıń ómirdegi táǵdiriniń awır jaǵdayın kórip adamda qaharmanǵa janı ashıw, qayǵırıw sezimlerin payda etedi. Allangórdiń albırawı ózinen ǵárezsiz. Sebebi, ol zamanlarda elde jámiyetlik sociallıq teńsizlik húkim súrip turdı. Oqıwshını oylandıratuǵın bul másele dástandı oqıwdan aq baslanadı. Oqıwshı dástandı oqıw arqalı ondaǵı baslı ideya menen tanısıp baradı.

Dástannıń basında aq Allangór óledi. Onıń basınan keshirgen jolı arqalı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq xalqınıń kún kóris tirishiligi Allangórdey bolıp ótken bir pútin áwladtıń ayanıshlı ómirleri kóz aldımızdan ótedi.

Dástanda avtor qaharmanlar xarakterlerin sheberlik penen jaratqan. Arıslan ómirde baxıtlı bolıwdı qarastıradı. Arıslan adamnıń baxıtlı bolıwı ol mal tabıw, at saylap miniw, toy-toylaw, elden aǵa tawıp aqıl soraw, úyleniw dep biledi. Sebebi, bul burınnan kiyatırǵan el dástúrlerinde bar edi. Baxıtlı bolıw haqqında onda bunnan artıq túsinik bolmaydı.

Dástannıń qunlılıǵı, mazmunlılıǵı, kerkemligi sonnan ibarat avtor qaharmanların hámme menen teńdey ómir tirishiliginde jasatadı. Elde, xalıqta ne úrip-ádet, salt-dástúrleri bolsa, toy-tamasha, hár qıylı psixologiya, kún-kóris tirishiligi bar bolsa, bárin óz qaharmanları ómiriniń tiykarǵı mazmunı qılıp beredi. Dástanda bulardı avtor júdá sheber beredi. Dástan birinshi gezekte usı tárepleri áhmiyetli bolıp, usı tárepinen qızıqlı hám mazmunlı bolıp, qaharmanlar usı milliy ortalıqta jasap ómir keshiredi. Sonıń ushın Shınargul menen Arıslan ómirde túrli-túrli qıynshılıqlarǵa dus keledi.

Xalıq shayırınıń «Bahadır» dástanındaǵı xarakterli bir ózgeshelik, Qaraqalpaqlardıń XX ásirdegi bir jámiyetlik qurılıstan, ekinshi bir jámiyetlik qurılısqa ótkenligi, bul ásirdegi xalıqlar ómirlerindegi bolǵan usınday tariyxıy haqıyqatlıqlar sáwlelenedi. Dástanda millettiń rawajlanıwı, olardaǵı úrip-ádet, salt-sananıń kópligi, xalıqtıń óz dástúrlerine sadıqlıǵı tolıq beriledi. Dástandaǵı Shınargul, Arıslan, Qırmızı, Azat, obrazları jetilisken obrazlar. Solay etip, xalıq shayırınıń «Bahadır» dástanı XX ásirdege jazba ádebiyattaǵı payda bolǵan úlken jańalıq bul tek bir millet ádebiyatınıń ǵana ádebiy, mádeniy baylıǵı bolıp qalmastan, al ol dúnyalıq ádebiyat hám mádeniyat xorınıń bayıwına óz úlesin qosqan shıǵarmalardan biri.

Solay etip, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Abbaz Dabılov óziniń talantı menen XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına hám qáliplesiwine úlken úlesin qosqan ádebiyat ǵayratkerleriniń biri boldı.

Haqıyqatında da, XX ásirde burıńǵı klassik ádebiyattaǵı jazba dástanlıq shıǵarmalardı aytpaǵannıń ózinde tek XX ásirdiń ishinde jasap ótken xalıq shayırları bolǵan Ayapbergen Muwsa ulınıń «Xudaybergen» dástanı, Ábdiqádir shayırdıń «Qızketken» dástanı, Abbaz shayırdıń «Bahadır» dástanı, Sadıq shayırdıń «Baxtiyar», «Xanalaslar» dástanları, D.Qasımovtıń «Doslıq» dástanı xalıq shayırlarınıń barlıǵında da usınday úlken dástanlıq shıǵarmalardıń bolǵanlıǵın dállileydi.

XX ásirde dóregen shıǵarmalardıń barlıǵı da usı ásirdegi qaraqalpaq milliy ádebiyatınıń joqarǵı dárejede rawajlanǵanlıǵın kórsetiwshi jazba dástanlıq shıǵarmalar boldı. Sadıq shayır «Baxtiyar» hám «Xanalaslar» dástanın jazıp, ádebiyatımızdıń rawajlanıwına óz úlesin qostı.

Ayapbergen Musaev, Abbaz Dabılov, Sadıq Nurımbetovlar qaraqalpaq xalıq tvorchestvosınıń eń jaqsı dástúrlerin dawam ettiriwshi bolıp tabıladı. Sonıń menen birge olar xalıq eposınıń klassikalıq usılların paydalana otırıp, jańa zamanǵa ılayıqlı jańa dástanlar dóretti. [3-10]

«Xanalaslar» dástanınıń syujeti, kompoziciyalıq qurılısı, tili, kórkemlik ózgeshelikleri adamdı ózine tartarlıq dárejede jaqsı bolıp shıqtı. Onıń ústine, shıǵarma qaraqalpaq milliy dástanshılıq dástúr jolları menen dórelgenligi kórinip

turdı. Ásirese, keskin konfliktli ómir shınlıqlarında jaratılǵan, jáne de xalıqlar doslıǵı jeterli hám isenimli dárejede gáp bolǵan dástan ekenligi menen ayrıqsha. Onıń ústine, bay tábiyat kórinisleri, eń baslısı eldegi sol zamanlardaǵı sociallıq ómir haqıyqatlıqları, qaharmanlardıń óz maqsetleri ushın gúresleri, ásirese, milliy xarakterler, bir-birewge húrmet, eldegi dástúrler, jawızlıqlarǵa qarsı el birligi, eldegi bir-birewdi qollap quwatlaw úrip-ádeti, el-xalıq dástúrleri dástanda kórkem til sheberlikleri menen júdá isenimli beriledi. Dástannıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı qunlılıǵı - xalıq dástúrlerine bay bolıp keledi. Waqıyalardı poeziya tili menen bayanlaw, súwretlewde shıǵarmanı kórkemlik sheberlikler menen ájayıp túrde jazılǵan. Shayır xalıq tiliniń barlıq múkinshiliklerinen jaqsı paydalanǵan. Bul shıǵarma haqıyqattan da XX ásir ádebiyatın dástanlıq jaqtan bayıtqan shıǵarma boldı. Eń baslısı avtor qaraqalpaqlardı doslıq hám ulıwma insaniylıq ideyalarǵa burınnan-aq sadıq xalıq, - dep durıs kórsetedi. Solay etip, "Xanalaslar" dástanı bunday ideyalardı jırlawı jaǵınan sońǵı dáwirdegi XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına qosılǵan úlken úles bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástanlar xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslı bolıp, xalıq shayırları dástanlarda ómir shınlıǵın súwretlewde, qahárman obrazın jasawda, poeziyalıq formalardı kórkemlew quralların qollanıwda jetiskenliklerge erisken.

Ádebiyatlar:

1. Мирзиёев Ш. “Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз” Ўзбекистон-2016, 5-бет
2. Q.Jarimbetov Q. Nzamatdinov J. Allambergenova I. “Qaraqalpaq folklorı” Toshkent-2018. 2-bet
3. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы, - Нөкис, Қарақалпақстан, 1986. 10-бет

JAZBA HÁM AWÍZEKI DÁSTANLARDÍŃ ÓZINSHELIK BELGILERI

Ganieva Gulmira Maksetbaevna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,

10.00.12-Qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 1-basqısh tayanısh doktorant

Annotaciya: Bul maqala qaraqalpaq jazba ádebiyatı, onıń xalıq awızeki dóretiwshiligi shıǵarmaları menen óz ara baylanıslılıǵı, uqsaslıq hám ayırmashılıǵın ashıp beriwden ibarat.

Tayanısh sózler: folklor, xalıq awızeki dóretiwshiligi, dástan, kórkem ádebiyat

Аннотация: Эта статья посвящена каракалпакской письменной литературе и её фольклору, это раскрытие их взаимосвязи, сходств и различий с другими литературными произведениями.

Ключевые слова: фольклор, народное устное творчество, эпос, художественная литература.

Abstract: This article is about Karakalpak written literature and its folk oral traditions to reveal their interconnectedness, similarities, and differences with their works

Key words: Folklore, folk oral creativity, epic, fiction.

Ádebiyat hár bir xalıqtıń úlken bir maqtanıshı hám bahalı ruwxıy baylıǵı. Sebebi hár qanday ádebiyatta xalıqtıń hár bir dáwirdegi ármanları menen tilekleri, sezimleri, tariyxı menen dástúri, jaqsı menen jaman haqqındaǵı oy-pikirleri menen bahası, uqıp hám sheberligi, qullası adam balasınıń ishki dúńyasınıń eń kúshli qatnas quralı bolǵan til bayanlanıwı jámlengen.

Folklor – bul awızeki dóretiwshilik. Sebebi ol jazıw oylap tabılmaǵan uzaq ótmishtegi ata-babalarımızdıń jasaw shárayatınıń, dúnyaǵa kóz-qarası hám gúreslerdegi jeńisi hám jeńilisleriniń nátiyjesi sıpatında júzege kelgen.

Folklor – awızdan awızǵa ótip jasasa, kórkem ádebiyat jazba túrde jasaydı. Folklorlıq shıǵarmalar awızeki aytıladı (dástan, ertek, naqıl-maqal, jumbaq, ápsana, ráwiyat h.t.b)

Kórkem ádebiyat bolsa tek ǵana kitap oqıwshılar tárepinen oqıladı. Awızeki dóretiwshilik folklordıń ózgermes forması bolıp, óz gezeginde yadta saqlawdı, yadtan aytıwdı talap etedi. Bul ushın baqsılarǵa zárúrlik tuwıladı.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi menen jazba ádebiyat bir-biri menen tıǵız baylanısta boladı. Sebebi jazba ádebiyattıń belgili bir bólimleri xalıq awızeki dóretiwshiligi tiykarında jazıladı. Dástanlardıń bul sıyaqlı eki túri de millettiń arzıw-ármanları, xalıq turmısı, insan qálbindegi tuyǵı-sezimleri, jaqsılıq penen jamanlıq ortasındaǵı gúres, xalıqtıń ádalatsızlıqqa qarsı shıǵıwı, aqırında jaqsılıq penen juwmaqlanadı.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgileri kim tárepinen dóretilgeni belgisiz. Bunday shıǵarmalardıń anıq qashan jaratılǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmat beriw qıyın. Sebebi xalıq awızeki dóretiwshiligi awızeki túrde áwladtan-áwladqa ótip kelgen.

Jazba ádebiyatta bolsa avtor haqqında hám shıǵarmanıń qashan jazılǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmatlar keltiriledi. Xalıq awızeki dóretiwshiligi xalıq tárepinen jaratılsa, jazba ádebiyat tek ǵana bir adam, avtor tárepinen jazıladı. Xalıq awızeki dóretiwshiligine tiyisli bolǵan shıǵarmalardıń tili ápiwayı, hár qıylı kórkem elementlerden jıraq boladı. Jazba ádebiyatta bolsa shıǵarmalar avtor tárepinen qayta islenip, ádebiylestiriledi. Jazba ádebiyattaǵı dástanlarda lirizm kúshli boladı. Ásirese, házirgi zaman dástanlarında lirikalıq tiykar salmaqlı orın iyeleydi. Folklordaǵı dástanlar menen jazba ádebiyattaǵı dástanlar kórinisi tárepinen birdey kóriniste bolsada, jazba ádebiyattaǵı dástanlar jazıwshınıń dúnyanı ózine mas tárizde bayanlawı, bahalawı

hám óz pikir-ideyaları, arzıw-ármanların súwretlew usılında parıqlanadı.

Jazba hám awızeki dóretiwshilik bir-birin tolıqtırıp, ádebiyattıń rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeleydi. Bunda sóz tiykarǵı qural bolıp xızmet etedi. Jazba hám xalıq awızeki dóretiwshiligi ózinińń tárbiyalıq áhmiyeti menen de qádirli. Insanlarda ázelden esitken ráwiyat, ertek hám ápsanalar tásirinde mehir-muhabbat rawajlanǵan. Ashıqlıq hám opadar bolıw túsinikleri muqaddes sanalıp, doslıq hám tuwısqanlıq sezimleri bekkemlengen. Shańaraqta úrp-ádet, qádriyatlar saqlanıp, húrmet, ádep-ikramlılıq pazıyletleri payda bolǵan.

Folklor menen jazba ádebiy estelikler mudamı bir-biri menen óz-ara tıǵız baylanısta bolǵan. Folklorlıq dóretpeler bir zamanlarda jazba, bir dáwirde jazba esteliklerdiń folklorlıq variantlarda payda bolıp otırǵan. Bul qubılıs biziń dáwirimizge shekem dawam etip kelgen. Mısalı, IX-XV ásirlerdegi kórkem awızeki dóretpeniń dást;rlerin óz ishine alǵan “Kitabı dádem Qorqut” atlı ádebiy jaǵınan qayta islengen epikalıq dástanı buǵan mısal bola aladı. [1-13]

Bul kitapta bir neshe ásirler dawamında ańız bolıp júrgen awızeki áńgimeler jazba ádebiy estelikke aynaldırılǵan. Jazba hám awızeki dástúrdiń óz ara baylanısında ádebiy esteliklerdiń uzaq dáwirlerge jasaw hám taralıw jolları kórinedi.

Qaraqalpaq folklorında dástanlar eń úlken orındı iyeleydi. Folklorda yaǵnıy xalıq awızeki dóretiwshiligi ózinińń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. “Áyyemgi dáwirde folklor házirgi sıyaqlı túrlerge, janrlarǵa bólinbegen, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan” [2-5]. Bunnan bizge málim folklor ózine muzıka, ayaq oyın, teatr elementlerin jámlestirgen halda tutas bir kórkem ónerdi ańlatqan hám hár qıylı salt-dástúrlerdi, úrp-ádetlerdi orınlaǵan waqtında atqarılǵan. Jámiyetimizdiń, mádeniyatımızdıń rawajlanıwı menen xalıq awızeki dóretiwshiliginde de rawajlanıw, ózgerisler boladı. Xalıq dóretiwshiliginiń ózgesheliklerininń biri awızeki dóreliwi hám tarqalıwı, kóp variantlılıǵı bolıp esaplanadı. Kóp variantlılıq dástanlarda ushırasadı. Mısalı, Alpamıs dástanınıń Ógiz jıraw versiyası, Qurbanbay jıraw versiyası. Bir shıǵarmanı hár atqarıwshı ózgerisler kirgizip, hár qıylı atqarıwı múmkin. Al, jazba ádebiyatta bolsa shıǵarmalardıń belgili bir avtorı boladı. Hár bir avtordıń ózine tiyisli bolǵan jeke kórkemlik stili, jeke ideyaları bolıwı múmkin. Jazba ádebiyatta folklordaǵı sıyaqlı bir shıǵarmanıń bir neshe variantları bolmaydı. Shıǵarma baspadan shıǵıp kópshilikke tarqalǵannan keyin onı avtordıń ruxsatısız hesh kim ózgerte almaydı. Bul jazba nusqa bolıp esaplanadı. Folklor menen jazba ádebiyat bir-biri menen tıǵız baylanısta bolıp, jazıwshı hám shayırlar xalıq awızeki dóretiwshiligindegi naqıl-maqallardan, súwretlewlew quralların, obrazlardı, syujetlerdi aladı. Folklorlıq shıǵarmalar awızeki dóretiledi. Dóretiwshisi belgisiz, xalıq awzınan basqalarǵa jetkeriledi. Yaǵnıy xalıq arasına atqarıwshılar tárepinen awızeki túrde tarqaladı degen pikirler orta ásirlerge tiyisli bolıp esaplanadı. Házirgi dáwirdegi folklorlıq shıǵarmalar jazba

túrde dóretiliwi múmkin. Mısalı, xalıq shayırları tárepinen qosıqlar, betasharlar. Biraq bunda xalıq awızeki dóretpeleri tiykarında ózara tıǵız baylanısta boladı.
Dástan – túrkiy xalıqlardıń awızeki dóretiwshiliginde úlken kólemge iye bolǵan epikalıq shıǵarmalar. [3, B, 189]

Dástan sózi qaraqalpaq tiline qońsı tuwısqan xalıqlar arqalı parsı tilinen kirip kelgen. Qaraqalpaq tiline dástan degen túsinik ádewir erterekte taraǵan, dástandı kóbinese awızsha atqarılatuǵın shıǵarmalarǵa paydalansa, qıssa sózi jazba túrindegi shıǵarmalarǵa qollanıladı. Dástanlardıń dóreliw procesine názer awdarǵanımızda dáslep jıraw-baqsı, shayırlar bir ǵana qaharmannıń erlik isleriniń ayırım epizodların yaki eposlıq poemalardıń bir bólegin dóretken, al soń tıńlawshılardıń talabı boyınsha onı jańa epizodlar menen tolıqtırıp, keńeytip otırǵan. Solay etip, úlken eposlıq shıǵarmalar payda bolǵan.

Dástannıń atamasın bólip alıwdaǵı qıyınshılıqlardı, shataslardı ortaǵa qoyıw menen aytılǵanlardı juwmaqlay kelip, shártli túrde dástanlardı, anıǵıraq aytqanda, qaraqalpaq dástanların eki túrge bólip qarawǵa bolar edi.

1. Jámáát tárepinen dóretilgen awızsha atqarılatuǵın dástanlar
2. Belgili bir avtor (shayır) tárepinen dóretilgen jazba dástanlar [4-227]

Álbette bulardıń birinshisiniń xalıq awızeki xalıq poeziyasına tán ekenligi, ekinshisiniń jazba ádebiyatqa tán ekenligi málim, biraq olardıń hár qaysısınıń da ishki bóliniwlerindegi ózgesheliklerdi, sonıń menen birge bul eki túrdiń óz-ara baylanısların biykarlawǵa bolmaydı.
Jámáát tárepinen dóretilgen hám usı jámááttiń aǵzaları esaplanǵan, jıraw-baqsılar tárepinen qobız yaki duwtar járdemi menen atqarılatuǵın, mazmun hám forması boyınsha uzaq dáwirler dawamında qáliplesken dástúrge tiykarlanǵan batırlıq, muhabbat, turmıs máselelerin keń hám hár tárepleme sóz etetuǵın, siyrek proza aralasıp keletuǵın iri kólemdegi poeziyalıq dóretpe dástan dep ataladı.

Biz dástan haqqında túsinikke tqısqasha oqtap ótken bolsaq, endi onıń janrlıq ózgeshelikleri haqqında mınaday eń baslı belgilerin atap ótkenimiz maqul boladı. V.G.Belinskiy ulıwma epos degen túsinik tuwralı bılay degen edi: “Epos, dástan, jır zattıń sırtqı kórinisin ǵana beredi hám onı ulıwma qanday bolsa sonday etip kórsetedi. Epostıń baslanıwı qanday da bolmasın bir pútin zattıń ıqshamlanǵan qısqalıq penen qamtıytuǵın eń áhmiyetli bir belgisin eń mańızın ashıp beretuǵın sózler boladı”. [5-236] Awızsha atqarılatuǵın qaraqalpaq dástanları sol waqıttaǵı poeziyanıń barlıq múmkinshiliklerin óz ishine alǵan, mazmunı, forması, kólemi jaǵınan shın mánisinde úlkenlikti iyeleytuǵın awızeki xalıq poeziyasınıń ayrıqsha bir jetiskenligi boldı.

Juwmaqlap aytqanda folklor hám ádebiyattıń bir-biri menen qarım-qatnasınıń tıǵızlıǵı sonshelli olar hámme waqıt bir-birinen nár aladı, birewi arqaw, birewi eris bolıp xalqımızdıń sóz kórkem-óneriniń rawajlanıwına bay hám tawsılmas

dereklerden esaplanadı. Folklor menen ádebiyattıń baylanısı qanshama joqarı bolsa, qanshama sátli bolsa kórkem shıǵarmalardıń ideyalıq qunı, kórkemlik dárejesi sonshama bahalı boladı. Folklor menen jazba ádebiyattıń baylanısı tek ǵana folklorlıq janrlar menen jeke ádebiy shıǵarmalardıń óz-ara baylanısın ańlatıp qoymastan, jazıwshı menen xalıqtıń ruwxıy dúnyasınıń bekkem ushlasıwın bildiredi.

Ádebiyatlar:

1. Мақсетов Қ. Қаракалпақ халқынын коркем аўызеки доретпелери. Сабақлық, Нокис-“Билим” баспасы 1996ж
2. Jarimbetov Q, Nzamatdinov J, Allambergenova I, “Qaraqalpaq folklorı” Toshkent-2018
3. Járimbetov Q, Genjemuratov B,“Ádebiyat teoriyası” Tashkent-2018j, 189b
4. Мақсетов Қ. Қаракалпақ халқынын коркем аўызеки доретпелери. Сабақлық, Нокис-“Билим” баспасы 1996ж
5. Белинский В.Г Избранные сочинения, М - Л, 1949

PROZADA TARIYXÍY SHAXS OBRAZÍNÍŃ JARATÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Jumabaeva Gúlayım

Ájiniyaz atındaǵı NMPI 1-kurs tayanısh doktarantı

Annotaciya: Bul teziste prozalıq shıǵarmalarda tariyxıy shaxs obrazınıń jaratılıw ózgeshelikleri qarastırıladı. Tariyxıy shınlıq penen kórkem shınlıqtıń qatnası, dokumental derek penen kórkem qıyal arasındaǵı baylanıs, avtorlıq interpretaciya hám tariyxıy shaxstıń sociallıq-psixologiyalıq obrazın jaratıw máseleleri talqılanadı. Tariyxıy tulǵanı prozada súwretlewdiń tek tariyxıy faktlerdi qaytalaw emes, al olardı kórkem qayta islew arqalı dáwir ruwxın hám insan xarakterin ashıw tiykarǵı mashqala etip belgilenedi. Sonday-aq, qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy shaxs obrazın jaratıwdıń ayrım ózgeshelikleri Berdaq dóretiwshiligi menen baylanıslı halda qarastırıladı.

Tayanısh sózler: proza, tariyxıy shaxs, tariyxıy obraz, kórkem obraz, tariyxıy shınlıq, kórkem shınlıq, tariyxıy derek, kórkem qıyal, avtorlıq interpretaciya, xarakter,Berdaq.

Kirisiw: Ádebiyat tariyxıy ótmisti tek bayanlap qoymay, onı kórkem obrazlar arqalı qayta túsiniwge múmkinshilik beredi. Ásirese proza janrında tariyxıy shaxslardı súwretlew ádebiyattıń tariyx penen baylanısın anıq kórsetetuǵın baǵıtlardan biri bolıp tabıladı. Tariyxıy shaxs obrazı arqalı belgili bir tulǵanıń ómiri menen birge, sol dáwirdegi jámiyetlik qatnaslar, xalıqtıń turmısı, ruwxıy izlenisleri hám tariyxıy ózgerisler de kórkem sáwlelendiriladi.

Tiykarǵı bólim: Tariyxıy shaxstı kórkem shıǵarmaǵa kirgiziwde jazıwshı tariyxıy dereklerge súyenedi. Biraq ádebiy shıǵarma tariyxıy hújjettiń ornın baspaydı. Tariyxıy prozanıń maqseti tariyxıy maǵlıwmatlardı mexanikalıq túrde qaytalaw emes, al ótmishti kórkem obrazlar arqalı túsindiriw hám insan menen tariyx arasındaǵı baylanıstı ashıw bolıp tabıladı. Bul pikir ilimiy izertlewlerde de atap kórsetiledi: tariyxıy shıǵarmada faktlıq material jazıwshı tárepinen dóretiwshilik túrde qayta islenip, turmıslıq shınlıqtı tereńirek ashıwǵa baǵdarlanadı. Tariyxıy shaxs hám kórkem obraz tariyxıy shaxs — real tariyxıy dáwirde jasap, jámiyetlik, siyasiy yamasa mádeniy turmısta iz qaldırǵan haqıyqıy tulǵa. Al tariyxıy shaxs obrazı — sol real tulǵanıń kórkem shıǵarmadaǵı interpretaciyası. Sol sebepli tariyxıy shaxs penen onıń kórkem obrazın birdey túsinik dep qarawǵa bolmaydı. Real tulǵa tariyxıy derekler arqalı úyrenilse, kórkem obraz onıń is-háreketi, sóylewi, xarakteri, psixologiyalıq dúnyası, basqa personajlar menen qatnası hám konfliktleri arqalı ashıladı.

Zamanagóy izertlewlerde de ádebiy-tariyxıy personajdıń mazmunı tek faktler menen sheklenbey, narrativ qurılıs, avtorlıq poziciya hám interpretaciya arqalı qáliplesetuǵını atap kórsetiledi. Yaǵnıy tariyxıy shaxstıń ádebiy obrazı — ótmishtiń tek qaytalanıwı emes, al onı jańasha túsiniwdiń bir túri.

Tariyxıy shaxs obrazın jaratıwdaǵı tiykarǵı máselelerdiń biri — tariyxıy shınlıq penen kórkem shınlıqtıń qatnası. Tariyxıy shınlıq tariyxıy derekler menen baylanıslı bolsa, kórkem shınlıq sol dereklerdiń avtorlıq kórkem qayta islewi nátiyjesinde payda boladı.

B. K. Bazılova hám S. B. Dautova tariyxıy roman teoriyasına baǵıshlanǵan izertlewinde tariyxıy waqıyalardı súwretlewde jazıwshınıń dokumental hám jazba dereklerge súyeniwi kerek ekenin, biraq bul materialdıń dóretiwshilik túrde qayta islenetuǵının atap kórsetedi. Olardıń pikirinshe, kórkem qıyal tariyxıy faktke súyeniwi hám tariyxıy shınlıqqa qarsı kelmewi kerek. Demek, tariyxıy shaxstı prozada súwretlewdiń eki tiykarǵı komponenti bar: tariyxıy fakt → kórkem qayta islew → tariyxıy shaxs obrazı. Bul jerde avtor tariyxıy materialdı tańlaydı, onı sistemalastıradı hám shıǵarmanıń ideyasına muwapıq kórkem túrde jaylastıradı. Tariyxıy shaxs obrazın jaratıw quralı sıpatında xarakter

Tariyxıy obrazdıń jetiskenligi, eń aldı menen, qaharmannıń xarakterin ashıw menen baylanıslı. Tariyxıy derekler shaxstıń qanday waqıyalarda qatnasqanı haqqında maǵlıwmat berse, proza sol waqıyalardıń adam xarakterine tásirin kórsetiw imkaniyatına iye.

Xarakter qaharmannıń is-háreketleri, dialogları, basqa adamlar menen qatnası, konfliktleri, qarar qabıllawı, ishki tolǵanısları arqalı ashıladı. Sonday-aq tariyxıy shaxstıń psixologiyalıq dúnyasın kórsetiw kórkem obrazdı tereńlestiredi. Ilimiy izertlewlerde tariyxıy personajdıń is-háreketlerin sociallıq hám

psixologiyalıq jaqtan tiykarlandırıw tariyxıy prozanıń áhmiyetli belgilerinen biri sıpatında qaraladı. Avtorlıq interpretaciyanıń áhmiyeti bir tariyxıy tulǵa hár túrli jazıwshılardıń shıǵarmalarında hár qıylı obrazda beriliwi múmkin. Bunıń tiykarǵı sebebi — avtorlıq interpretaciya.

Jazıwshı tariyxıy shaxstıń ómirindegi faktlerdi tańlaw menen birge, onıń qaysı qásiyetlerin alǵa shıǵarıwdı da ózi belgileydi. Sonlıqtan bir avtor tariyxıy shaxstı xalıq erkinligi ushın gúresiwshi tulǵa sıpatında súwretlese, ekinshi avtor onıń ruwxıy dúnyasına yamasa jámiyetlik oylarına basım beriwi múmkin. Bul jaǵday tariyxıy obrazdıń dinamikalıq hám kóp qatlamlı xarakterin kórsetedi. Izertlewlerde de zamanagóy tariyxıy prozada avtorlıq baslamanıń kúsheyip atırǵanı, tariyxıy shaxstıń búgingi zaman kózqarasınan qayta interpretaciyalanıwı atap kórsetiledi.

Juwmaqlap aytqanda, prozada tariyxıy shaxs obrazınıń jaratılıwı — tariyxıy faktlerdi kórkem shıǵarmaǵa jaylastırıwdan ibarat ápiwayı proces emes. Ol tariyxıy dárek, kórkem qıyal, avtorlıq interpretaciya, xarakter, konflikt hám psixologiyalıq súwretlewdiń ózara baylanısı tiykarında júzege keledi. Tariyxıy shınlıq obrazdıń faktlıq negizin qursa, kórkem shınlıq sol faktlerge avtorlıq qatnas arqalı payda boladı. Sonlıqtan tariyxıy shaxs obrazın úyreniwde eki tárepke de — “tariyxıy shaxs qanday bolǵan?” hám “jazıwshı onı qanday obrazda jaratqan?” degen sorawlarǵa birdey itibar beriw kerek. Prozada tariyxıy shaxs obrazı arqalı tek ótmish emes, al sol ótmistiń búgingi oqıwshı ushın qanday mániske iye ekenligi de ashıladı. Sol sebepli tariyxıy tulǵanı kórkem súwretlew milliy tariyxıy yadın saqlaw, jámiyetlik ózlikti túsiniw hám tariyxıy tájiriybeni búgingi zaman menen baylanıstırıwda úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Базылова Б.К., Даутова С.Б. Проблема специфики жанра исторического романа и художественного отражения концепции исторической личности // Международный журнал экспериментального образования. — 2021. — №3. — С. 55–60.

2. Даутова С.Б., Оспанова Б.Р., Базылова Б.К. Тұлғаның көркемдік концепциясы және тарихи заман. — Алматы: Полиграфия и Сервис К, 2022. — 155 с.

3. Александрова Л.П. Советский исторический роман: типология и поэтика. — Киев, 1987. — 158 с.

4. Оскоцкий В.Д. Роман и история: Традиции и новаторство советского исторического романа. — М.: Художественная литература, 1980. — 384 с.

5. Ленобль Г.М. История и литература. — М.: Художественная литература, 1977. — 300 с.

KEŃESBAY KARIMOVTÍŃ “BERDAQ” (DILOGIYA) ROMANÍNDA BERDAQ OBRAZÍNÍŃ JARATÍLÍWÍ

Jumabaeva Gúlayım

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik universitetiniń Qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 1-kurs tayanısh doktorantı

Annotaciya: Bul tezisimizde qaraqalpaq prozasında, K.Karimovtıń “Berdaq” (roman dilogiya) shıǵarmasında Berdaq obrazı , shayırdıń obrazı jasalıwınıń kórkem hám tariyxıy dárekleri haqqında pikirler alıp bardıq.

Tayanısh sózler: kórkem dárek, tariyxıy-etnografiyalıq dárekler, dilogiya.

Milliy ádebiyatımız romanshılıǵında Berdaq obrazı K.Sultanovtıń “Ájiniyaz”, T.Qayıpbergenovtıń “Túsiniksizler”, “Qaraqalpaqnama”, K.Mámbetovtıń “Bozataw”, H.Ótemuratovanıń “Húrliman” romanlarında epizodlıq xarakterde sáwlelengen bolsa A.Sadıqovtıń “Bostansız búlbil” hám K.Karimovtıń “Berdaq (dilogiya) ” shıǵarmaları tikkeley Berdaq shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligine tikkeley arnalıp jazılǵan shıǵarmalar qatarında.

Qaraqalpaq prozasında Berdaqtıń ómiri hám dóretiwshiligine arnalǵan dáslepki shıǵarma A.Sadıqovtıń “Bostansız búlbil” tariyxıy-biografiyalıq roman bolıp onda 1855-1856-jıllardaǵı qaraqalpaqlar tariyxındaǵı Ernazar alakóz basshılıǵındaǵı Xiywa xanlıǵına qarsı kóterilis waqıyalar fonındaǵı Berdaqtıń ómiri, jámiyetlik iskerligi, dóretiwshilik ómirin jarıtıwǵa umtılǵan.

K.Karimovtıń Berdaq obrazın dóretiwde keń epikalıq kólemde jaratıwǵa umtılǵanı seziledi. Shayır obrazı shıǵarmada kórkem sóz sheberi hám jámiyetlik isker, erkinlik ushın gúresiwshi tulǵa sıpatında sáwlelenedi. Jazıwshı Berdaq obrazın jasawda birqansha kórkem-estetikalıq hám tariyxıy-etnografiyalıq dáreklerge súyene otırıp jazǵanı málim, yaǵnıy Berdaq obrazın jaratıwda dáslepki dárek sıpatında shayırdıń kórkem shıǵarmaların úyrenedi. Óytkeni, ádebiyatshı H.Ótemuratovanıń durıs kórsetkenindey, Berdaq shayırdıń poeziyası bul ullı danıshpan haqqında kóp maǵlıwmatlar beredi, onıń barlıq shıǵarmalarınan, ásirese, “Búlbil”, “Maǵan ber”, “Maǵan kerek”, “Xalıq ushın”, “Ómirim”, “Meniń”, “Bolǵan emes”, “Bolmadı”, “Wáspim meniń”, “Dáwran”, “Jaqsıraq”, “Izler edim”, “Zamanda” tárizli kóp sanlı qosıqlarınan ullı shayır haqqında tariyxıy maǵlıwmatlar alıwǵa boladı. Máselen, shayırdıń “Búlbil” qosıǵınıń tikkeley tásiri astında shayır obrazınıń avtorlıq koncepciyası qálipleskenligi tariyxıy dóretpeniń temasınan-aq, kórkem shıǵarmanıń tutas ózinen de málim boladı.[1,17].

Jazıwshı shıǵarma eki kitaptan ibarat bolıp birinshi kitap “Ulǵayıw”, al ekinshisi bolsa “Zaman gárdishi” dep aladı. Avtor óz ornında shıǵarma kompoziciyasın bir tutas emes al hár bir waqıyanı kishkene bólimlerge ajıratıp jazıwdı maqul kórgen, biraq bólimler bólek atamalar menen atalsa da waqıyalar shınjırı úzilmegen hám bir tutaslıq saqlanıp shıǵarmanıń mazmunın ashıp bere alǵan. Shıǵarmada Berdaq obrazınıń shayırdıń óspirimlik dáwirin súwretlewden baslap shayırdıń qartayıw ǵarrılıq dáriwine shekemgi jolı bayanlanadı. “Ulǵayıw ” atlı birinshi kitabınıń “Dáslepki sapar” bóliminde Berdaqtıń óspirimlik dáwiri, Tasımbet penen múyten awıl dayı atasınıń awılına saparı menen baslanadı. Berdaqtıń ákeden jetim qalıwı onı biraz balalıqtan úlgayıw dáwirine jeteleydi. Shańaraqtıń

táshwishlerin moynına ala baslaydı. Aqımbet baqsıúa shákirt túsedi, ala moynaq duwtardı shertiwdi, qosıq aytıwdı úyrenedi. Ustazınan pátiya alıp toy sawadı. Jazıwshımıń Berdaq shayır baqsılıqtı Aqımbet baqsıdan úyrengenin, onıń shákirti bolǵanın bayanlay otırıp baqsı jas shayırǵa pátiya bergenin sóz etedi. "-Jay qolıńdı. Ilahım, Ashıq aydın pirlerdiń ózleri jıawıńda seni qollap júrgey. Usı kásipten kamalǵa jetiskeyseń, áwmiyin, Allahıw ákbar...." (1, 123)

Sonday-aq shayırdıń Kúnxoja, Ájiniyaz, Ótesh shayırlar menen baylanısın, olar menen ushrasıwın kórkem qıyal menen dóretedi. Berdaqtıń úyinde Kúnxoja qonaq boladı, olar birge jámiyet, ádebiyat haqqında kóp sóylesedi. Ájiniyaz hám Berdaq shayır shıǵarmada Shımbay bazarında ushrasadı, olar bir-biriniń atın esitip izlep júrgen boladı. "Telpeginiń buyralanǵan júni samal menen terbelip, tınımsız sıypalap turǵan keń mańlayınıń astındaǵı qara közler, álemge muńlı baǵar edi.

-Ájiniyaz aǵa?!

-Berdaq bir neshe qádem taslap, Ájiniyazdıń aldında irkildi.

-Ijazat beriń, kóriseyik, axun aǵa...

-Berdaq qos qolın uzatqan edi. Iynindegi qorjındı asıqpastan jerge qoyǵan Ájiniyaz, ayqara qushaq ashtı.

- Berdaqpısız?!
- Berdaqpan aǵa. " (2,239)

Shıǵarmada Úrimxan, Beyitxan, Dáwletyar bılqıldaq, Amankeldi palwan, Musa baqsı, Qutlıxoja, Erejep aǵabiy, Kulen bolıs, Húrliman, Qabıl sıyaqlı obrazlar shayır obrazın ashıp beriwde kórkem gewdelengen. Berdaq xalıqtıń bilim alıwǵa, jaqsı jasawǵa umtılıwların ishinen ótkerip, kewlinen sezedi. Onıń kórkem shıǵarmalarınıń dóreliwin shayır shıǵarmada waqıyalarǵa baylanıslı jeke sheberligi menen bayanlaydı. Shıǵarmada eń dáslepki shayırdıń jazǵan qosıǵı "Ógizim" ekenligin kórsetedi, bul qosıq kópshiliktiń kewlinen shıqqanın, Tasımbet bul qosıqtı ózi jazǵanın pútkil xalıqqa jayǵannan soń eki dos arasında konflikt kelip shıǵadı.

Jazıwshı "Búlbil" qosıǵın qızı Húrliman Qutlıxoja háziretiniń Qabılǵa hayalıńa iyelik qıl, erkek bolsań aytqanıńdı qıldır, onı qurǵa júzin kórsetip qosıq ayttırma, toy sawmasın degen gápinen keyin Húrliman óziniń súygen isin isley almay ish qısta bolıp tósek tartıp awırıp qalǵanda qızınıń jaǵdayın kórip jazadı. Jazıwshınıń bul waqıyalardı sheberlik penen baylanıstırıwı shıǵarmanıń jetiskenlik tárepleriniń biri.

Shıǵarmada A.Sadıqovtıń "Bostansız búlbil" romanında sáwlelengen Berdaq obrazınan parıqlı tárepleri, ózgeshelikleri bar. A.Sadıqovtıń "Bostansız búlbil" romanında prototipler tiykarında Berdaq shayırdan basqa, Ótesh shayır, Ernazar alakóz, Ernazar keneges, Húrliman, Qabıl, Arzı atalıq hám taǵı da basqalardıń obrazları jasalǵan. Bul obrazlardıń barlıǵı da Berdaq obrazın ashıwda, xarakterin tolıqtırıwda xizmet qıladı. Romannıń syujeti hám konflikti, kompoziciyası orayında Berdaq al, qalǵan atı atalǵan qaharmanlar epizodlıq xarakterge iye bolıwına qaramastan, olardıń hár biri bas qaharman xarakteriniń hár qıylı turmıslıq sharayatqa baylanıslı táreplerin ashıwda, sol arqalı shayırdıń pútin bir obrazın jasawda ózine tán kórkemlik xizmetin atqaradı. Romanda A.Sadıqov Berdaqtı xalıq ushın gúressheń, jan kúyer, miynetkesh, qara xalıqtıń keńesgóyi bolıp kórsetilgen. Ol Ernazar alakóz kóterilisiniń ruwxlandırıwshısı, Ernazar alakózdiń aqılgóyi sıpatında

súwretlengen. Berdaq qosıqları menen shıǵarmaları menen xalıqtı jigerlendirip, ruwxlandıradı.

A.Sadıqovtıń Berdaqtıń ómiri dóretiwshiligine arnalǵan kitabı haslında dilogiya sıpatında jobalastırılǵan, degen menen romannıń ekinshi kitabı jazılmay qalǵan. Bul bolsa shayırdıń obrazınıń prozamızda tolıq qáliplespewin keltirip shıǵarǵan. Shıǵarmanıń birinshi kitabında avtor tek ǵana Ernazar alakóz basshılıǵındaǵı qaraqalpaqlardıń kóterilisiniń tradegiyalıq, ayanıshlı aqıbetlerin súwretlew menen ǵana sheklenedi, al shayırdıń onnan keyingi ómiri hám dóretiwshiligi haqqında jazılmaǵan.

Joqarıdaǵı pikirlerdi ulıwmalastırıp, tómendegishe juwmaqqa keliwge boladı. jazıwshı A.Sadıqovtıń “Bostansız búlbil” shıǵarması prozamızda Berdaqqa arnalǵan dáslepki tariyxıy-biografiyalıq roman ekenligi menen qunlı. Onda shayırdıń Xiywa xanlıǵına qarsı 1855-1856-jıllardaǵı Ernazar biy basqarǵan gúresiniń ideologı sıpatında sheber súwretlengen. Biraq bul shıǵarmada Berdaq babamızdıń tolıq obrazı, xarakteri pútinliginshe jasalmaǵan. K.Karimovtıń “Berdaq” (dilogiyasında) shayırdıń balalıǵınan er jetip, pútkil ómir jolı súwretlenedi. Dilogiyanıń ekinshi kitabında Berdaqtıń ómirden oziwı menen tamamlanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. K.Karimov. Berdaq (roman dilogiya). Tashkent: “Adabiyot”, 2025
2. K.Karimov. Berdaq (roman dilogiya). Tashkent: “Adabiyot”, 2025
3. Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Монография. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.

QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA HAYWANATLAR OBRAZÍ (TIPOLOGIYASÍ HÁM POETIKASÍ)

Aytmuratova Nadira Muratovna

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

Annotaciya. Maqalada qaraqalpaq folklorındaǵı haywanatlar obrazınıń tipologiyalıq sisteması hám kórkemlik poetikası izertlenedi. At, qoy, qasqır, túye hám basqa haywan atamaları qatnasqan folklorlıq birlikler salıstırmalı-tipologiyalıq, semantikalıq hám poetikalıq analiz usılları menen úyrenildi. Nátiyjede haywan obrazlarınıń xalıqtıń turmıslıq tájiriybesin, minez-qulıq haqqındaǵı bahaların hám etikalıq normaların obrazlı túrde jetkeretuǵın turaqlı mádeniy kod ekenligi anıqlandı.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq folklorı, haywanatlar obrazı, tipologiya, poetika, at obrazı, qasqır obrazı, qoy obrazı, naqıl-maqal.

Аннотация. В статье исследуются типология и поэтика образов животных в каракалпакском фольклоре. На основе сравнительно-типологического, семантического и поэтического анализа рассматриваются образы коня, овцы, волка, верблюда и других животных. Установлено, что зооморфные образы выступают устойчивыми культурными кодами, передающими жизненный опыт, нравственные оценки и социальные представления народа.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, образы животных, типология, поэтика, конь, волк, овца, пословица.

Abstract. The article examines the typology and poetics of animal images in Karakalpak folklore. Using comparative-typological, semantic and poetic analysis, the study focuses on recurrent images of the horse, sheep, wolf, camel and other animals. The results show that animal images function as stable cultural codes expressing practical experience, moral evaluation and social ideas.

Keywords: Karakalpak folklore, animal images, typology, poetics, horse image, wolf image, sheep image, proverb.

Qaraqalpaq folklorında haywanatlar obrazı xalıqtıń kóp ásirlik turmıs tájiriybesi, tábiyat penen qatnası hám kórkem oylaw sistemasınıń áhmiyetli bólegi bolıp tabıladı. Haywan atamaları folklorlıq tekstte tek biologiyalıq janlıqtı bildirmeydi [3, 36-38]. Olar adam minezin, sociallıq qatnastı, miynetke, erlikke, qorqaqlıqqa, jaqsılıq hám jamanlıqqa beriletuǵın xalıqlıq bahanı obrazlı túrde jetkeredi. Bul qásiyet ásirese naqıl-maqallarda anıq kórinedi.

Izertlewdiń maqseti qaraqalpaq naqıl-maqallarındaǵı haywan obrazlarınıń tiykarǵı tiplerin anıqlaw, olardıń semantikalıq hám poetikalıq funkciyaların ashıp beriwden ibarat. Materialdı úyreniwde salıstırmalı-tipologiyalıq usıl bir haywan obrazınıń túrli kontekstlerdegi funkciyaların salıstırıw ushın, semantikalıq analiz haywan atamasına júklengen awıspalı mánilerdi anıqlaw ushın, poetikalıq analiz bolsa parallelizm, antiteza, metaforalıq awısıw hám obrazlı salıstırıw sıyaqlı kórkemlik usıllardı belgilew ushın qollanıldı.

At obrazı qaraqalpaq naqıl-maqallarında eń kóp funkciyalı obrazlardıń biri. «At qádirin joq biler, as qádirin toq biler» degen naqılda at materiallıq baylıq retinde emes, joǵaltqannan keyin qádiri bilinetuǵın qımbatlı nárse sıpatında beriledi. Naqıldıń eki bólegi parallel qurılıp, «at – joq» hám «as – toq» semantikalıq qarama-qarsılıǵı arqalı qádir túsinigin tereńlestiredi. Bul jerde haywan obrazı turmıslıq tájiriybeden ulıwma filosofiyalıq juwmaq shıǵarıwdıń poetikalıq quralına aylanǵan.

«Atlı batır, atsız qarap jatır» naqılı at obrazınıń háreket, múmkinshilik hám erlik penen baylanısın ashıp beredi. Batırdıń jeke kúshi jetkilikli emes, onıń háreket etiwine sharayat jaratıwshı at ta zárúr. Sol sebepli at bul kontekstte kómekshi predmet emes, al maqsetke jetiwdi támiyinleytuǵın kúsh retinde kórinedi. Naqıldıń qısqa hám antitezalıq qurılısı «atlı» hám «atsız» túsiniklerin qarsı qoyıp, obrazdıń mazmunlıq salmaǵın arttıradı.

At obrazınıń poetikalıq qásiyeti «Tórt ayaǵı menen at ta súrinedi» naqılında basqa qırınan ashıladı. At tórt ayaqlı, háreketke beyim hám shıdamlı haywan bolsa da, onıń da súriniwi múmkin. Naqıl usı konkret baqlawdı adamǵa kóshirip, qáteliktiń hárkimde bolıwı múmkin ekenin ańlatadı. Bul jerde haywan obrazı analogiya principine qurılǵan. Konkret biologiyalıq qásiyet adamnıń sociallıq hám moral jaǵdayın túsindiriwshi ulıwmalasqan modelge aylanadı.

«Jaqsı attıń jasın sorama» naqılı bolsa qádir-qımbattı sırtqı yamasa formal belgiler menen ólshemew ideyasın bildirip tur. Jaqsı attıń tiykarǵı ólshemi onıń jası emes, sapası, júyrikligi hám xızmetke jarawlılıǵı. Usı logika adamǵa da kóshiriledi. Naqıl adamnıń bahasın jas, kórinis yamasa dáreje menen emes, is hám qásiyet penen

belgilewge shaqıradı. Demek, at obrazı etikalıq bahalaw sistemasınıń da tayanısh obrazına aylanǵan [1].

Túye obrazında kúsh, awırlıq, sabırlılıq hám uzaq múddetli tájiriybe semantikası basım. «At aylıǵın oylaydı, túye jıllıǵın oylaydı, eshek eki ayaǵınıń astın oylaydı» naqılında úsh haywan bir tekst ishinde qatar qoyılıp, olardıń obrazları arqalı oylaw keńligi gradaciyalıq túrde beriledi. At jaqın waqıttı, túye uzaq waqıttı, eshek bolsa tek aldındaǵı qısqa keńislikti belgileydi. Bul naqılda haywanlar biologiyalıq túr sıpatında emes, oylaw dárejesiniń poetikalıq belgileri sıpatında xızmet etedi.

Túyege baylanıslı «Túyeniń úlkeni kópirde tayaq jeydi» naqılı da obrazdıń sociallıq semantikasın keńeytedi. Úlken deneli túyeniń tar kópirden ótiwde qıyınshılıqqa ushırawı turmıslıq baqlawǵa tiykarlanǵan. Biraq folklorlıq kontekstte bul obraz dárejesi, júgi yamasa juwapkershiligi joqarı adamnıń qıyınshılıǵı da kóbirek bolıwı múmkin degen astarlı pikirge jol ashadi. Demek, haywannıń dene qásiyeti sociallıq metaforaǵa aylanadı.

Qoy obrazı qaraqalpaq folklorında nesibe, juwaslıq, birlik hám sharwashılıq bereketi menen baylanısadı. «Qorań tolı qoy bolsa, kúnde úyde toy bolar» naqılı qoydı xojalıq molshılıǵınıń belgisi retinde kórsetedi. Qoy bul jerde tek mal túri emes, al shańaraq turmısınıń materiallıq tayanıshı. Naqıldıń «qora – qoy – toy» semantikalıq baylanısı qısqa forma ishinde mal sharwashılıǵı menen turmıs párawanlıǵınıń tikkeley qatnasın kórsetedi.

Qoy obrazınıń jámiyetlik mazmunı «Úyirli qoydan qasqır da qorqadı» naqılında ayrıqsha kórinedi. Qasqır ádette qáwip hám jırtqısh kúsh belgisi bolsa, birikken qoylar onıń qarsısında kollektivlik kúshke aylanadı. Naqıl biologiyalıq situaciyanı jámiyetlik birlik ideyasına kóshirip, awızbirshiliktiń qorǵawshı kúshin obrazlı túrde jetkeredi. Bul mısalda qoydıń juwaslıq semantikası ekinshi orınǵa ótip, birlik hám kollektivlik qarsılıq semantikası aldınǵı orınǵa shıǵadı.

Bóri obrazı folklorda qáwip, jırtqıshlıq hám kúsh penen baylanıslı bolsa da, ol bir mánili obraz emes. «Bólingendi bóri jeydi» naqılında bóri sırtqı qáwiptiń belgisi, al bólinip qalıw ishki hálsizliktiń sebebi retinde beriledi. Naqıldıń poetikalıq kúshi sebep hám nátiyjeni eki ǵana obraz arqalı kórsetiwinde. Bul jerde bóri haqqında biologiyalıq maǵlıwmat berilmeydi, sebebi onıń jırtqıshlıq qásiyeti kollektivlik yadta aldınnan belgili. Sol sebepli bir sózdiń ózi qáwip haqqında keń semantikalıq maydandı aktivlestiredi.

«Bóri qansha qartaysa da, bir qoylıq halı bar» naqılında bóri obrazınıń basqa semantikası ashıladı. Qartayǵan jırtqıshtıń da belgili dárejede kúshi saqlanıp qalıwı adamnıń tájiriybesi, burınǵı qábileti hám ishki quwatı menen salıstırıladı. Bul naqıl haywan obrazınıń waqıt kategoriyası menen baylanısın kórsetedi. Qartayıw kúshsizleniwdi bildirse de, aldınǵı qásiyet tolıq joǵalmaydı. Obraz usı qarama-qarsılıq arqalı poetikalıq tereńlikke iye boladı [2, 418-427].

Iyt obrazı da kontekstke qaray túrli funkciyanı atqaradı. «Iyt úrer, kárwan kósher» naqılında iyt nátiyjesiz shawqımnıń, kárwan bolsa maqsetli hárekettiń belgisi. Teksttegi qarama-qarsılıq ses penen háreket arasında qurılǵan. Iyt úrgeni menen kárwannıń baǵıtı ózgermeydi. Sol sebepli naqıl bos sın, mayda tosqınlıq

yamasa sırtqı gáplerge qaramastan maqsetke qaray háreketti dawam ettiriw ideyasın bildirip tur.

Biraq iyt obrazı barlıq jaǵdayda unamsız emes. «Iyttiń awzı ala bolsa da, bóri kelgende birigedi» naqılında ol ishki kelispewshilikke qaramastan sırtqı qáwip aldında birigiw qábiletiniń belgisine aylanadı. «Awzı ala» tirkesi ishki alawızlıqtı, «bóri kelgende birigedi» bólegi bolsa ortaq qáwiptiń birlestiriwshi kúshin bildirip tur. Bul naqıl haywan obrazları arqalı jámiyetlik awızbirshiliktiń quramalı modelin jaratadı.

Eshek obrazı kóbinese sheklengen múmkinshilik, qaysarlıq yamasa jaǵdayǵa beyimlesiw menen baylanısadı. «Eshektiń eti haram, kúshi hadal» naqılı bolsa bul obrazdı bir tárepleme unamsız bahalawǵa bolmaytuǵının kórsetedi. Naqılda haywannıń diniy-turmıslıq bahası menen onıń miynettegi paydası qarama-qarsı qoyıladı. Bul antiteza xalıq pikiriniń pragmatikalıq qásiyetin ashıp, predmetti bir ǵana belgi boyınsha emes, funkciyası boyınsha da bahalaw zárúrligin bildirip tur.

Ógiz obrazı miynet, awır jumıs hám sharwashılıq tájiriybesi menen baylanısqan. «Iseńgen ógizim sen bolsań, gúysegen awzıńa ot tiysin» naqılında bolsa ógiz isenim artılǵan kúsh retinde kórinedi. Biraq sol senim aqlanbaǵanda obraz ironiyalıq mazmun aladı. Naqıldıń ekspressivligi kútilgen nátiyje menen real jaǵday arasındaǵı qarama-qarsılıqtan payda boladı. Demek, haywan obrazı tek miynet simvolı emes, al úmit hám kútilmegen nátiyje qatnasın da bildire aladı.

Qulan obrazı jabayılıq, erkinlik hám tábiyiy ortalıq penen baylanısqan. «Qulan qudıqqa jıǵılsa, qulaǵına qumırsqa úymeleydi» naqılında kúshli hám erkin haywannıń qolaysız jaǵdayǵa túskennen keyingi hálsizligi kórsetiledi. Bul konkret situaciya sociallıq mánige iye bolıp, adamnıń dárejesi yamasa kúshi joqarı bolǵanı menen, qıyın jaǵdayda onıń da qorǵanıwsız qalıwı múmkin ekenin ańlatadı. Naqıldıń tásirliligi kúshli obraz benen mayda qumırsqanıń keskin qarama-qarsılıǵına tiykarlanadı [5].

Haywanatlıq obrazlardıń poetikasında parallelizm ayrıqsha orın tutadı. «Arıǵ atqa qamshı óter, jırtıq úyge tamshı óter» naqılında haywan menen turmıslıq predmet eki parallel qatarda berilip, álsizliktiń nátiyjesi birdey modelde kórsetiledi. Birinshi bólikte arıq at fizikalıq álsizlikti, ekinshi bólikte jırtıq úy materiallıq qorǵanıwsızlıqtı bildirip tur. Fonetik uyqasım menen sintaksislik parallelizm naqıldıń este saqlanıwın jeńillestirip, semantikalıq salıstırıwdı kúshli etedi.

Sonday-aq «At bolatuǵın tay jılqıǵa úyir, adam bolatuǵın bala qonaqqa úyir» naqılı haywan obrazın tárbiya hám rawajlanıw máselesine baylanıstıradı. Taydıń keyingi atlıq sapası onıń jılqı ortasına beyimlesiwi menen, balanıń sociallıq jetilisiwi bolsa adamlar menen qatnası arqalı túsindiriledi. Bul jerde haywan dúnyasındaǵı baqlaw pedagogikalıq mazmunǵa kóshiriledi. Naqıl parallel qurılıs arqalı tábiyiy rawajlanıw menen sociallıq tárbiyanı bir modelge birlestiredi.

«Jabayı tay dep qorlama, jolǵa shıqsa at bolar» naqılı da rawajlanıw hám potencial ideyasın haywan obrazı arqalı beredi. Jabaǵı taydıń házirgi kórinisi onıń keyingi múmkinshiligin tolıq belgilemeydi. Jol, waqıt hám tájiriybe onı at dárejesine jetkeredi. Bul mazmun adamǵa qaratılǵanda jas, tájiriybesiz yamasa házirge shekem

ózin kórsete almaǵan adamdı kem bahalamaw ideyasın payda etedi. Haywan obrazı usılay etikalıq hám tárbiyalıq juwmaqtıń negizine aylanadı [4].

Keltirilgen mısallar haywanatlıq obrazlardı unamlı hám unamsız dep eki toparǵa ǵana bóliw metodikalıq jaqtan jetkiliksiz ekenligin kórsetedi. Bir obrazdıń ózi túrli kontekstte basqa-basqa mánige iye boladı. At bir naqılda qádir, ekinshisinde háreket, úshinshisinde qáteliktiń tábiyiyligi, taǵı birinde potencial hám tárbiya menen baylanısadı. Iyt bir tekstte nátiyjesiz shawqımnıń belgisi bolsa, basqa tekstte birliktiń wákili. Sonlıqtan qaraqalpaq folklorında haywanatlar obrazınıń tipologiyasın funkcionallıq-semantalıq belgiler tiykarında anıqlaw maqsetke muwapıq.

Izertlew nátiyjesinde haywanatlıq obrazlardıń birneshe tiykarǵı poetikalıq funkciyası ajıratıladı: turmıslıq tájiriybeni saqlaw, adam minezin obrazlı bahalaw, etikalıq násiyat beriw, jámiyetlik qatnaslardı modellew, qarama-qarsılıq hám parallelizm arqalı ekspressivlik jaratıw. Bul funkciyalar bir-birinen bólek emes. Bir naqıldıń ózinde haywan obrazı bir waqıtta konkret turmıslıq maǵlıwmattı da, astarlı moral juwmaqtı da jetkeriwi múmkin. Usı qásiyet haywanatlıq obrazlardı qaraqalpaq folklor poetikasınıń turaqlı hám mazmunlı komponentleriniń birine aynaldıradı.

Juwmaqlap aytqanda, «Qaraqalpaq folklorı»daǵı naqıl-maqallar haywan obrazlarınıń qaraqalpaq xalıq poetikalıq oylawında turaqlı hám funkcionallıq jaqtan bay birlikler ekenligin dálilleydi. Keltirilgen obrazlar parallelizm, antiteza, metaforalıq awısıw hám ulıwmalastırıw arqalı turmıslıq tájiriybeni moral-filosofiyalıq juwmaqqa aynaldıradı. Sonlıqtan haywanatlar obrazın izertlew qaraqalpaq folklorınıń tek tematikalıq quramın emes, al xalıqtıń kórkem oylaw mexanizmin de tereńirek túsiniwge múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Akbarovich, A. A. LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF FOLK PROVERBS.
2. Ayimbetova, D. (2025). ADABIYOTDA ANIMALISTIK JANR VA RAMZIY OBRAZLAR BO‘YICHA OLIB BORILGAN ILMIY TADQIQOTLAR. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(9s), 418-427.
3. Muzaffarova, F. J. R. (2025). Hayvon obrazi orqali shakllangan maqollarning semantik va pragmatik tahlili. Журнал гуманитарных и естественных наук, (19 [1]), 36-38.
4. Qaraqalpaq folkloru. Naqıl-maqallar (atamákán, el-jurt, shańaraq hám miynet haqqında). Nókis: Ilim, 2015.
5. Turdiyeva, R. (2026, March). O ‘ZBEK, QORAQALPOQ VA INGLIZ PAREMIOLOGIYASIDA ZOONIM KOMPONENTLI MAQOLLARNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI. In Conferences (Vol. 1, No. 01).

THE TYPOLOGICAL AND POETIC FEATURES OF ANIMAL IMAGES IN KARAKALPAK FOLKLORE

Aytmuratova Nadira Muratovna
Doctoral student of Nukus State Pedagogical Institute

Abstract. This article examines animal images in Karakalpak folklore from a typological and poetic perspective. Animal characters occupy a significant place in Karakalpak oral literature, including fairy tales, epics, proverbs, legends, and children's folklore. The study analyzes the symbolic meanings and artistic functions of domestic animals, wild predators, birds, and mythological creatures. Particular attention is given to the representation of the horse, camel, wolf, fox, crow, and bull as symbols of bravery, endurance, cunning, wisdom, and social values. Furthermore, the article explores poetic devices such as metaphor, epithet, hyperbole, repetition, and rhythm used in the creation of animal imagery. The research demonstrates that animal images in Karakalpak folklore reflect the national worldview, moral ideals, and the close relationship between humans and nature. Consequently, these images serve not only aesthetic purposes but also important educational and cultural functions.

Keywords: Karakalpak folklore, animal images, typology, poetics, symbolism, oral literature, folklore studies, animal symbolism, artistic devices, national worldview.

Karakalpak folklore is one of the richest components of the national spiritual heritage, reflecting the worldview, lifestyle, traditions, and aesthetic values of the people. Among its numerous artistic elements, animal images occupy a special place. In oral folk literature, animals are not represented merely as living creatures of nature; rather, they function as symbolic characters that embody human qualities, moral values, social relationships, and philosophical ideas [1]. Therefore, animal imagery serves both artistic and educational purposes in Karakalpak folklore.

Animal images frequently appear in fairy tales, epics, proverbs, riddles, children's songs, and legends. Each animal possesses a particular symbolic meaning shaped by centuries of folk observation and cultural experience [2]. For instance, the wolf often symbolizes danger, cruelty, and aggression, while the sheep represents peace, innocence, and prosperity. This opposition is clearly expressed in the following proverb:

"Qasqırdıń oylaǵanı jamanlıq,
Qoydıń oylaǵanı amanlıq." [4, 41-45].

This proverb contrasts evil and goodness through animal imagery. The wolf is associated with destructive intentions, whereas the sheep symbolizes calmness and safety.

The horse image occupies a particularly important position in Karakalpak folklore. Since the Karakalpak people traditionally lived a nomadic and semi-nomadic life, horses became symbols of bravery, freedom, honor, and heroism. Folk wisdom highly values horses, as demonstrated in the proverb:

"Jılqı maldıń patshası,

Túye maldıń qasqası.”

Here, the horse is metaphorically described as the “king” of domestic animals. In heroic epics, a batyr’s horse is often portrayed as his loyal companion and source of strength.

The camel image symbolizes endurance, patience, and responsibility. For example:

“Nar jolında júk jatpaydı.” [5].

This proverb emphasizes the camel’s strength and reliability. Through such images, folklore praises hardworking and patient individuals.

Bird images are also common in Karakalpak folklore. Crows, swans, falcons, and swallows often symbolize freedom, wisdom, or messages from nature. In children’s folklore, birds are represented in a playful and educational manner. For example, the children’s song “Qara ǵarǵa” says:

“Qara ǵarǵa, qara ǵarǵa,

Ǵaqıldaysań qonıp talǵa.”

The repetition and rhythmic structure make the song memorable and attractive to children.

Similarly, domestic animals are portrayed warmly in children’s songs. In the poem “Pıshıǵım,” the cat is depicted as playful and mischievous:

“Miyaw-miyaw

Pıshıǵım.

Bizge tiydi,

Qırsıǵıń.”

Such poems develop children’s emotional connection with nature and animals.

The image of the bull also appears as a symbol of power and heroism. In the literary folklore work “Qara buǵa,” the bull courageously fights a predator and becomes legendary among the people:

“Buǵa bolıp xalıq tilinde zor dástan,

Bir taban da sheginbesten, taymastan.” [1].

These lines employ hyperbole and epithets to intensify the heroic character of the animal.

From a typological perspective, animal images in Karakalpak folklore can be classified into several groups:

Types of Animal Images	Examples	Symbolic Meaning
Domestic animals	horse, camel, sheep	prosperity, loyalty, endurance

Wild predators	wolf, fox	danger, cunning, aggression
Birds	crow, falcon, swallow	freedom, wisdom, nature
Mythological creatures	dragons, giant beasts	fear, supernatural power

Poetically, these images are created through metaphors, epithets, hyperbole, comparisons, and rhythmic repetitions. Animal imagery enriches the artistic language of folklore and strengthens its emotional and moral impact.

In conclusion, animal images in Karakalpak folklore form a complex artistic and symbolic system reflecting the people's worldview, ethical values, and close relationship with nature. Through these images, folklore transmits cultural traditions, moral lessons, and aesthetic ideals from one generation to another.

References:

1. Balalar ushın qosıqlar ham gúrrińler. Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 2017.
2. Handoo, J. (2003). Cultural attitudes to birds and animals in folklore. Signifying Animals, 34.
3. Jarimbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriyasi. -Tashkent, "Sano-Standart", 2018
4. Mnajatdinova Nargiza Aynatdin Qızı (2024). QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDE ZOONIMIYALÌQ PAREMIOLOGIYALÌQ LEKSIKON. Eurasian Journal of Academic Research, 4 (6-3), 41-45. doi: 10.5281/zenodo.12622331
5. Qaraqalpaq folklorı – Naqıl-maqallar. Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 1978.

A.ÁBDIEVTIŃ "ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR" ROMANÍNDA TUMAR OBRAZÍNÍŃ JASALIWINDA FOLKLORLIQ MOTIVTIŃ KÓRKEMLIK FUNKCIYASI

Nilufar Absattarova

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

ANNOTACIYA: Izertlew jumısında folklordıń jazba ádebiyatqa tásiri, jazba ádebiyatta folklorlıq úlgiler hám folklorlıq elementlerdiń atqaratuǵın xızmetine toqatalıp, folklorlıq motivlerdiń kórkemlik funkciyasına ayrıqsha dıqqat qaratıladı. A. Ábdievtiń "Áyyemgi Qaraqalpaqlar" romanı analizge alınıp, kórkem shıǵarma

syujetinde qollanılǵan folklorlıq motivlerdiń qaharman xarakteri, psixologiyası hám is-háreketi arqalı onıń bir pútin obrazın jasawdaǵı áhmiyeti úyreniledi.

Gilt sózler: folklor, jazba ádebiyat, folklorlıq motiv, qaharman obrazı, kórkem funkciya, A. Ábdiev, “Áyyemgi Qaraqalpaqlar”.

АННОТАЦИЯ:В исследовании рассматривается влияние фольклора на письменную литературу, фольклорные образцы в письменной литературе и функции фольклорных элементов. Особое внимание уделяется художественной функции фольклорных мотивов. Анализируется роман А. Абдиева «Аййемги Қарақалпақлар», в сюжете которого исследуется значение фольклорных мотивов в создании целостного образа героя посредством раскрытия его характера, психологии и действий.

Ключевые слова: фольклор, письменная литература, фольклорные мотивы, образ героя, художественная функция, А. Абдиев, «Аййемги Қарақалпақлар».

ANNOTATION: The study examines the influence of folklore on written literature, folkloric patterns in written works, and the functions of folkloric elements. Special attention is given to the artistic function of folkloric motifs. The novel “Ayyemgi Karakalpaklar” by A. Abdiyev is analyzed, in which the significance of folkloric motifs is explored in the plot through the creation of a holistic image of the hero by revealing his character, psychology, and actions.

Keywords: folklore, written literature, folklore motifs, character image, artistic function, A. Abdiev, “Ayyemgi Karakalpaklar”.

Folklor xalıqtıń kóp ásirlik turmıs tájiriybesi, dúnyaqarası hám estetikalıq kózqarasların ózinde jámlegen ruwxıy miyras. Sonlıqtan da folklor barqulla jazba ádebiyatqa tásir etip keledi. Jazba ádebiyatta folklorlıq úlgiler hám folklorlıq elementler áhmiyetli kórkem funkciyanı atqaradı. Jazıwshı xalıq awızeki dóretiwshiligindegi mif, ápsana, ráwiyat, dástan hám onda ushırasatuǵın dástúriy obrazlar, syujetler hám motivlerden paydalanıw arqalı shıǵarmanıń milliy ruwxın kúsheytedi, tariyxıy waqıyalardı kórkemlik jaqtan isenimli súwretleydi, sonıń menen birge, qaharman obrazın jasawǵa hám onıń xarakterin tereńirek ashıwǵa erisedi. Bul tuwralı belgili ádebiyattanıwshı ilimpaz Qabıl Maqsetov “Folklor ádebiyatqa hárqıylı jollar menen kiredi. Epos drama boladı, ertek poema boladı. Xalıq qosıqları, naqılları qalay bolsa solay ádebiy shıǵarmada aralasıp júredi. Biraq ta bul processte qandayda bir jupkerlesiw húkim súredi. Folklorlıq janrdı ádebiy janrlar qalay bolsa solay jutıp jiberedi, olardıń qaytadan tuwılıwın támiyinleydi” degen pikirlerdi bildiredi.[25] Bul jazıwshınıń dóretiwshilik sheberligine baylanıslı.

[25] Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов, Қарақалпақ Фолкьлоры, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 352-б.

Eger folklorlıq úlgi yaki folklorlıq elementler maqsetsiz qollanılsa shıǵarma syujetine sińispey, heshqanday funkciya atqarmaydı.

Folklorlıq elementler arasında folklorlıq motivlerge óz aldına toqtap ótiw orınlı. Folklorlıq motivler shıǵarma syujetiniń rawajlanıwı, qaharman obrazınıń jasalıwı hám kórkem ideyanıń beriliwinde tiykarǵı wazıypalardıń birin atqaradı. Házirgi qaraqalpaq romanshılıǵında, ásirese, tariyxıy romanlardıń dóretiliwinde folklorlıq motivler jiyi qollanılıp kiyatır. Mısalı, A. Ábdievtiń tariyxıy janrda jazılǵan "Áyyemgi Qraqalpaqlar" romanında qaraqalpaqlardıń áyyemgi ata-babaları bolǵan massagetler qáwimi, tiykarınan, onıń márt, batır basshısı Tumaris tuwralı sóz etiledi. Shıǵarmanıń tiykarǵı waqıyaları mine usı, Tumar obrazı menen baylanıslı rawajlanadı. Avtor Tumar obrazın jasawda folklorlıq motivlerden utımlı paydala alǵan. Máselen:

- Qaharmannıń tuwılıwı;
- At qoyılıw;
- Qaharmannıń tulpar saylawı;
- Ilahiy kúshlerdiń qollawı;
- Qırıq qızı menen jónep ketiw;
- Jawǵa qarsı gúres motivi.

Búgingi kúnde de kórkem ádebiyatta xalıqtıń sociallıq turmısın súwretlewde, tiykarınan, onıń xalıqshıllıǵın támiyinlewde xalıq awızeki dóretiwshiliginiń áhmiyeti ayrıqsha. Sebebi, hárbir dáwir ádebiyatı folklorda óz sáwleleniwin tabadı. Shıǵarma syujetindegi toy motivi folklordaǵı dástúriy motivlerden biri bolıp, xalıqtıń salt-dástúr jırların, úrp-ádetlerin, sociallıq turmısın sáwlelendirip kelgen. Sonday-aq, qaharmannıń ómirindegi burılıstı hám jańa basqıshtı baslap beredi. Mısalı, Qaratas-Qayraq penen Qarakózdiń toyınıń ótkeriliw epizodında qızdıń háwjar aytıp uzatılıwı, toy baslaw, betashardıń bolıwı, toy tamashasında terme, tolǵawlardıń aytılıwı qaraqalpaq xalqına tán milliy koloritti súwretleydi. Qırıq kún toy berilip, qırıq kún dawamında túrli jarıs oyınları - oq jay atısıw, sawash oyını, kókbóri, gúres, arqan tartıs qusaǵan oyın túrleriniń ótkeriliwi de folklorlıq sıpatqa iye bolıp, xalıq turmısın ashıp bergen bolsa, bunnan bılayǵı kelgen motivler derlik Tumar qız obrazına baylanıslı qollanılǵan.

Qaharmanlıq dástanlarında qaharmannıń dúnyaǵa keliw waqıyası óz aldına jırlanadı. Bul onıń keleshektegi elin jawlardan qorǵawday ullı islerdi orınlawına signal berip turadı. "Áyyemgi Qaraqalpaqlar" shıǵarmasında Tumar qızdıń tuwılıwı mine usı motiv tiykarında súwretlenedi, Tumardıń keleshektegi qaharmanlıǵın aldınnan belgilewge xızmet qıladı. Romanda Qarakóz júkliliginde jolbarıstıń júregine jeriydi. Qaratas-Qayraq jerik astı alıp keliw maqsetinde jolǵa shıǵadı hám jolbarıstıń júregin alıp joldasına ákelip beredi. Íntıǵıp kútip otırǵan Qarakóz júrekten bólip alıp duzǵa malıp jep aladı. Qalǵan bólegin azanda quwırıp jeydi. Shıǵarmadaǵı

bul waqıya qaharmanlıq dástan “Qoblan”[26] dástanındağı Qoblannıń dúnyaǵa keliwinen burın Altınshashtıń jolbarıstıń júregine jeriw epizodı menen intertekstuallıq baylanısqa iye. Jazıwshı romanda usı motivten sheber paydalanǵanın kóriwge boladı. Sebebi bul motiv arqalı jolbarıs tımsalındağı, jolbarıs júrekli batır qızdıń dúnyaǵa keliwi hám keleshekte dushpanǵa qarsı shıǵıp elin qorǵaytuǵın tulǵa obrazı folklorlıq usıl menen sheber jasalǵan. Jáne bir folklorlıq sıpat ǵayrıkúshlerdiń qollawı bolıp, bunı romannıń bir neshe orınlarında ushıratıwǵa boladı. Qarakóz arıw kózi jarıw aldında kóp qıynaladı. Dimarı qurıp, kúshi qaytıp esin joǵalta baslaǵanda káramatlı Nur payda bolıp oǵan kúsh enip, qayta janlanadı.

“Kóp qıynalıspa, kúsheniwge tótepki bere almaǵan Qarakóz ózinıń miyinıń awıljıp, talqısıp baratırǵanın sezdi. Tap sol waqıtta kóz aldı jarq etti. Kózin qıyınshılıq penen sıǵalap ashıp edi, bayaǵı Ata kebindegi Nurdı kórdi.

Kelinshek Nurdıń ıssı háwirli epkin-samalı menen júzinen baslap, pútkil denesin hazarsız sıypap ótkenin sezdi. Sonıń sharapatı ma, ózinde qaytadan kúsh payda bolǵanın bildi. Sergek tarttı”.[27] Qaharmanlıq dástanlarda, máselen Alpamıs, Edige dástanlarında olardı pirler qorǵaydı, aman saqlaydı. Bunnan kelip shıǵıp, Tumardıń dúnyaǵa keliwinde, sonday-aq, jawǵa qarsı shıqqanında ǵayrı kúshlerdiń kómegi bar ekenliginiń gúwası bolamız.

Dúnyaǵa kelgen gódekke isim qoyıw motivi de bar. Folklorda tuwılǵan qaharmanǵa at onıń táǵdiri hám xarakterine baylanıslı túrde qoyıladı. Xalıq dástúrine bola balaǵa attı jası úlken, el ishinde óz ornı bar adam tańlaydı. Romanda Qarakózdiń dúnyaǵa ákelgen perzentine úlken atası “Tumar” dep at qoyadı. Shıǵarmada bul tómendegishe beriledi: -***“Meyli, bul shawlıǵım eli-qáwimniń, xalqınıń, pútkil adamzattıń bále-qada, jawdan, jin-jıpırdan qorǵaytuǵın káramatlı da qásiyetli Táńi r qollaǵan Tumarı bolsın! Atı ápsanaǵa aylanǵan Tumar qız bolǵay!”***[28] Bul qaharmannıń keleshektegi qaharmanlıq jolına ishara boladı, sol arqalı avtor obrazdıń simvollıq mánisin kúsheytedi.

Túrkiy xalıqlar folklorında tulpar (at) qaharmannıń sadıq joldası esaplanadı. At hámme waqıtta jawǵa qarsı gúreste - quwǵanda, qashqanda járdemshi boladı. Sonlıqtan qaharmanlıq dástanlarda tulpar saylawǵa ayrıqsha itibar beriledi. Romanda da at saylaw motivi Tumar qızdıń batırlıq pazıyletlerin jánede asırıp kórsetiwge járdem beredi. Eger jazıwshı at saylaw motivin qospaǵanda qaharmannıń jawınger obrazı ashılmaǵan bolar edi. Avtor at saylaw motivi menen Tumardıń boyına pitken erlikti, ózgeshe bir qásiyetti jaratıwǵa háreket etken. Shıǵarma syujetinde ájesi Quyash analıq hám anası Qarakóz arıwdıń qızın

[26] Қарақалпақ Фолкьлоры. Бес томлық. I том. Алпамыс, Қоблан дәстанлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995. 159-б.
[27] А. Әбдиев, «Әййемги Қарақалпақлар», ТАШКЕНТ. «ELNUR PRINT», 2025, 111-б.
[28] Сонда, 113-б.

kishkeneliginen ádep-ikramlı, iybeli etip tárbiyalawǵa tırısqanı menen Tumar qızdıń at miniwge qushtarlıǵı basım keledi, úy jumısları, tigiw, awqat pisiriwge qaraǵanda erler kibi dúzge beyim keliwi bayanlanadı. Tumar dáslepki múshe jasına kelgende "Shamshıraq" laqaplı atına iye boladı.

Romanda Tumardıń awılınan teńizdiń suwın kóriwge háwes bolıp qırıq qızın ertip jolǵa shıǵıwı, Jarqınay isimli jan dostınıń bolıwı, sapar waqtında Pirjan degen jigit penen tanısıwı qaraqalpaq xalıq dástanı "Qırıq qız"[29] daǵı Gúlayımnıń qırıq qızı menen Qorǵanqalada bolıwı, Sárbinaz benen sırlas dos bolıwı, Xorezm batırı Arıslan menen duslasıw waqıyaları menen únles keledi. Biraq, tolıq túrde waqıya qaytalanbaydı, avtor tárepinen ózgerisler kiritiledi.

Qaharman obrazın jasawda, sonday-aq, waqıyanıń sheshimin sáwlelendiriwshi jáne bir tiykarǵı motivlerdiń biri "gúres motivi". Barlıq qaharmanlıq dástanlardaǵı sıyaqlı elge shawǵan dushpanǵa qarsı gúreske atlanadı hám jeńis penen qaytadı. Tumaris xalıq ańızında dushpanǵa qarsı gúres motivi áhmiyetli orın iyeleydi. Ańızda, Kir II niń hiylesi menen Tumaristiń balası óltiriledi. Óz elin dushpannan qorǵaw hám perzentiniń kegin alıw maqsetinde Tumaris Kir II ge qarsı gúreske shıǵadı. Sawash sońında, Tumaris Kir II ni jeńip onıń gellesin aladı. A. Ábdievtiń biz analizge tartıp atırǵan romanında da Tumar qızdıń Kir-Qayrushqa qarsı gúresi usı folklor syujeti tiykarında kórkem sáwlelendirilgen. Yaǵnıy, folklordaǵı Tumaristiń balasınıń ólimi – ósh – xalıqtı jawdan qorǵaw – jawǵa qarsı gúres – dushpannıń ústinen jeńiske erisiw izbe-izligi romanda saqlanǵan. Bul avtordıń xalıq ańızınan orınlı paydalanǵanın kórsetedi. Jazıwshı folklor syujetin tákirarlap qoymastan, onnan Tumar obrazınıń xarakterlik qásiyetlerin ashıwda paydalanǵan. Perzentiniń ólimi onıń ana sıpatındaǵı keshirmelerin, Kir II ge qarsı gúreske qorıqpastan atlanıwı, dushpan ústinen jeńiske erisiwi Tumardıń batırlıǵın, jetekshilik qábiletin hám el qorǵawshısı sıpatındaǵı obrazın jánede kúsheytedi. Sonlıqtan, dushpanǵa qarsı gúres motivi Tumar qaǵannıń ishki keshirimleri hám háreketleri arqalı onıń xarakterin ashıw menen bir pútin qaharman obrazın jasawǵa xızmet qılǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda, folklorlıq motivler jazba ádebiyattıń áhmiyetli poetikalıq qurallarınan biri esaplanadı. Olar kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın bayıtıw, milliy ruwxtı sáwlelendiriw hám qaharman obrazın jasawda tiykarǵı wazıypa atqaradı. "Jazıwshılar folklorǵa qatnas bildirgende, olardı ózleriniń shıǵarmalarında paydalanǵanda xalıq turmısın, kózqarasın, psixologiyasın, idealın beriw maqsetin kózde tutadı. Sonlıqtan jazıwshınıń shıǵarmasına folklor úlgileri sanalı yaki stixiyalı túrde de aralasıp otıradı."[30] Solay eken, talqıǵa alınǵan A.

[29] Қарақалпақ Фолкьлоры, Көп томлық, 9-13. Т. «Маьнавият», 2009.

[30] Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов, Қарақалпақ Фолкьлоры, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 351-б.

Ábdievtiń “Áyyemgi Qaraqalpaqlar” romanında Tumar qızdıń dúnyaǵa keliwi, oǵan at qoyıw, tulpar saylawı, dushpanǵa qarsı gúresiw qusaǵan folklorlıq motivler qaharmannıń erligi, dana hám xalıq táǵdiri ushın gúresiwshi tulǵa sıpatındaǵı kórkem obrazın jaratıwda tiykarǵı rol atqarǵan. Atap ótilgen motivler arqalı jazıwshı folklor dástúrlerin kórkem oylaw menen uyǵınlastırıp, shıǵarmanıń tariyxıy hám de estetikalıq áhmiyetin jánede asırǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов, Қарақалпақ Фолкьлоры, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
2. Қарақалпақ Фолкьлоры. Бес томлық. I том.Алпамыс, Қоблан дәстанлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995.
3. Қарақалпақ Фолкьлоры, Көп томлық, 9-13. Т. «Маьнавият», 2009.
4. А. Әбдиев, «Әййемги Қарақалпақлар», ТАШКЕНТ. «ELNUR PRINT», 2025.

“MUŃLIQ- ZARLÍQ” DÁSTANÍNDAǴÍ KÓRKEM OBRAZ HAQQÍNDA TEORIYALÍQ SÍPATLAMA

Jumamuratova G.SH.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mamleketlik Pedagogikalıq Institutı Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası 1-kurs tayanısh doktarantı

Annotaciyası: Qaraqalpaq xalıq dástanı “Muńlıq- Zarlıq”, dástannıń janrlıq ózgesheligi, dástandaǵı qaharman obrazınıń sıyasıy turmıslıq waqıyalar tiykarında beriliwi, qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharman obrazınıń jasalıwın, olardıń ózine tán tábiyatın, payda bolıw dáreklerin hám túrkiy xalıqlar kózqarası kontekstinde tutqan ornı, Jırawlardıń xalıq dástanların xalıq ómiri, tilinen alıp, olardı jeke dóretiwshilik sheberligi menen bayıtıp, jáne xalıqqa kórkemlep jetkeriwi.

Tayanch sózlar: qoraqolpoq xalq dostoni “Muńlıq- Zarlıq”, dostonning yaralish tarixi, tarixiy manbalari, doston qahromonlari hayoti, davr va epos, mif, ertak va doston.

Ключевые слова: каракалпакский народный эпос «Muńlıq- Zarlıq»: история создания эпоса, исторические источники, жизнеописания героев эпоса, эпоха и эпос, миф, сказка и эпическая история.

Key words: karakalpak folk epic " Muńlıq- Zarlıq ", the history of the creation of the epic, historical sources, the lives of the heroes of the epic, the era and the epic, myth, fairy tale and epic.

Folklor áyyem zamanlardan baslap dórelip, awızdan awızǵa ótip, hár birin úyrengende qayta rawajlanıp, dáwir ótken sayın jańarıp, hasıllanıp kiyatırǵan xalıq awızeki dóretpeleri. «Dástan» sózi qaraqalpaq tiline qońsı tuwısqan xalıqlar arqalı parsı sózinen kirgen. Qaraqalpaqlarǵa «dástan» degen túsinik ádewir erterekte

taraǵan, dástandı kóbinese awızsha atqarılatuǵın shıǵarmalarǵa paydalansa, «qıssa» sózi jazba túrindegi shıǵarmalarǵa qollanıladı. Bul eki sóz arab-parsı tillerinen awısqan. Jırawlar repertuarındaǵı dástanlar batırlar jırı bolıp tabıladı. Dástanlarda kóshpeli dáwir, urıwlıq qatnas, xalıqtıń kún-kórisi sóz etiledi. Dástanlardıń dóreliw processine názer awdarǵanımızda dáslep jıraw-baqsı, shayırlar bir ǵana qaharmannıń erlik isleriniń ayırım epizodların yaki eposlıq poemalardıń bir bólegin dóretken al soń tıńlawshılardıń talabı boyınsha onı jańa epizodlar menen tolıqtırıp, ken`eytip otırǵan. Solay etip, úlken eposlıq poemalar payda bolǵan degen pikir I.Saǵitovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı» degen miynetinde berilgen.

Qaraqalpaq dástanların ilimiy kóz-qarastan izertlew boyınsha kóp ilimpazlar miynet etti. Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq ádebiyati tariyxınıń ocherkleri» miynetinde qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń mektepleri haqqında birinshi bolıp sóz qozǵaydı. Sonıń menen birge «Qoblan», «Alpamıs», «Qırıq qız» dástanlarınıń sol dáwirge deyin jıynalıwı, bastırıp shıǵarılıwı haqqında sóz etip, sol dástanlardıń payda bolǵan dáwiri ideyalıq mazmunı obrazları haqqında bahalı pikirler aytadı. Q.Ayımbetovtıń *«Xalıq danalıǵı»* miynetinde de jıraw-baqsılar hám dástanlar haqqında kóp maǵlıwmatlar bar. I.Saǵitov óziniń 1963-jılı shıqqan «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı» kitabında qaraqalpaq eposlarınıń klassifikaciyası, xalıq jıraw-baqsıları, epostıń tariyxqa qatnası, eposlardı dáwirlerge bóliw, eposlardıń dóreliw processi, eposlardıń tiykarǵı hám kórkemlik o`zgeshelikleri hám «Qoblan», «Alpamıs», «Qırıq qız» dástanlarınıń variantlari usaslıq hám ózgeshelikleri tuwralı bahalı izertlew jumısın júrgizgen. “Folklor hámme waqıt jazba ádebiyat penen tereń baylanısta júredi hám ádebiyattı bayıtıp baradı”.

Bulardan basqa qaraqalpaq dástanları tuwralı ilimiy izertlew jasaǵan ilimpazlardan Q.Maqsetov, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov, A.Alimov, S.Bahadirov**a** h.t.b. kóplegen ilimpazlardı atap ótsek boladı. Qaraqalpaq dástanların baqsı-jırawlar atqarǵan. Qaharmanlıq dástanlar jıraw tárepinen qobız benen atqarılsa, liro-epikalıq yamasa ashıqlıq dástanlar baqsılar tárepinen duwtar menen atqarılǵan. Jıraw dástan baslanar aldında óz repertuarındaǵı dástandı xalıqqa járiyalaydı al baqsılar bolsa ashıqlıq dástanlardaǵı qosıqlardı milliy qaraqalpaq namalarına salıp aytadı. Qaraqalpaq dástanlarınıń janrlıq ózgesheliginiń biri onıń qobız yaki duwtar menen atqarılıwı hám muzikalılıǵı bolıp tabıladı. Dástannıń atqarılıwındaǵı qobız duwtar namaları,onıń ajıralmas bir bólegi.

Ádette, jırawlar xalıq dástanların xalıq ómiri, tilinen alıp, olardı jeke dóretiwshilik sheberligi menen bayıtıp, jáne xalıqqa kórkemlep jetkerip otıradı. Mine, usınday kórkem shıǵarmalardıń biri qaraqalpaq folklortanıwında qaraqalpaq xalqınıń kewlinen orın alǵan dástanlardıń biri bul-“Muńlıq-Zarlıq” dástanı bolıp tabıladı. Basqa xalıq dásatnları sıyaqlı “Muńlıq-Zarlıq” dástanında da kórkem obraz júdá sheberlik penen kórsetilgen. Kórkem obraz jasaw hár bir kórkem shıǵarmanıń eń tiykarǵı qásiyeti, hár bir kárkem obraz arqalı dástannıń sol d.wirge tiyisli bolǵan xarakterli belgisin, haqıyqıy shınlıq bolǵan turmıs máselelerin jıynaqlapÁ obraz arqalı ashıp beredi. Sol obrazlar arqalı biz dástanlardıń hár qıylı dáwirde

qálipleskenin, sol dáwirdegi turmıs haqıyqatlıǵın, adamlardıń úrip- ádetlerin, minez-qulqın, psixologiyası menen tanısamız.

Obraz haqqında sóz etkende biz ilimpazlardıń mına pikirlerin eske alsaq boladı. Yaǵnıy, obraz- bul sóz sheberi tárepinen ómirdiń sáwlelendiriw forması, yaǵnıy onı jıynaqlap, juwmaqlap kórsetiw usılı.

Dástandaǵı kórkem obraz arqalı biz sol dáwirdegi shınlıq turmıstıń sáwleleniwin, sol dáwirdegi xalıqtıń ulıwmalıq ómir kartinasın kóremiz. “Muńlıq-Zarlıq” dástanında hár bir qaharman obrazı oǵada sheberlik penen ashıp berilgen. Mısalı, Sanjarxannıń obrazın alıp qarayıq, ol dástannıń kópshilik bóleginde unamsız kóringeni menen dástannıń ayrım jerlerinde unamlı obarzaǵa qatnaslı, onı tolıqtırıwshı bolıp ta keledi. Sanjarxan obrazı arqalı biz sol dáwirdegi xanlarǵa tán bolǵan qattıqollıq, suwıq minezdi kóremiz. Biraq, óz perzentlerine bolǵan, súygen yarına degen itibar, sıylasıq sıyaqlı sezimleri de ornı menen tolıqtırp turadı. Sebebi, Sanjarxan obrazı arqalı biz sol dáwirdegi xalıqtıń turmıs jaǵdayı, sol dáwir adamlarınıń belgili bir xarakterli minez- qulqın kóriwimizge boladı. Bul dástandaǵı Qanshayın obrazı da ózine tán belgileri menen kózge taslanadı. Sebebi, biz bul obraz arqalı sol dáwirde hayal- qızlarǵa bolǵan múnásibetti, olardıń jámiyette tutqan ornın, hayal- qızlarǵa degen joqarı qatlam wákilleriniń qarım- qatnasın usı Qanshayım obrazı arqalı da kóriwimizge boladı. Qanshayım oǵada qarapayım .piwayı xalıq qızı obrazında sáwlelenedi. Onıń áz erki ózinde bomay, kerisinshe ákesi aytqan xanǵa turmısqa shıǵıwı da sol dáwirdegi haya- qızlardıń qısım astında bolǵanın kóremiz. Yaǵnıy, olardıń taǵdiri ózinde emes, kóbirek ata- anaları arqalı shehsilip otırǵanın biliwge boladı. Qanshayım óz ákesiniń sózin jıqpastan xanǵa turmısqa shıǵadı. Biraq, onıń xanǵa qoyǵan shártlerinen biz sol dáwirdegi hayal- qızlarımız qánshelli qısım astında bolsa da ózleriniń aqıllı, ziyek ekenligin, xan aldına qoyǵan talapları da ózine bolǵan isenim hám batırlıqıtń tımsalı bolǵanınan derek beredi.

Juwmaqlap aytqanda, “Muńlıq Zarlıq” dástanınıń tiykarǵı tematikalıq ideyalıq jaǵın esapqa alsaq, sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar qatarına kiredi. Dástan syujetinde feodallıq basqarıwshılıq dúzim, hákimiyat ushın gúres, ádilsizlik penen zorlıq, ádalatlıq, teńlik ushın gúres, sonıń menen xalıq turmısınıń hár túrli úrip-ádeti, salt-dástúrleri hártárepleme óziniń kórkem kórinisin sáwlelendiredi.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. “Muńlıq-Zarlıq” dástanı. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: “Ilim”, 2010.
2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı 2-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1977.
3. Eshonqulov J. Folklor; Obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf. 1999.
4. Kamalov Q. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem metodtıń evolyuciyası, Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası, 1988.
5. Maqsetov Q. Dástanlar jırawlar baqsılar. Nókis “Qaraqalpaqstan” 1992.
6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri, Nókis, “Bilim”1996.
7. Palımbetov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı “Qoblan” Nókis “Bilim” 2020.

“MUŃLÍQ- ZARLÍQ” DÁSTANÍNÍŃ GENETIKALÍQ DEREKLERI HÁM NEGIZLERI

Jumamuratova G.SH.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mamleketlik Pedagogikalıq Institutı Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası 1-kurs tayanısh doktarantı

Annotaciya: Qaraqalpaq xalıq dástanı “Muńlıq- Zarlıq”, dástannıń janrlıq ózgesheligi, jıynalıwı, dástandaǵı qaharman obrazınıń sıyasıy turmıslıq waqıyalar tiykarında beriliwi, qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharman obrazınıń jasalıwın, olardıń özine tán tábiyatın, payda bolıw dáreklerin hám túrkiy xalıqlar kózqarası kontekstinde tutqan ornı, Jırawlar xalıq dástanların xalıq ómiri, tilinen alıp, olardı jeke dóretiwshilik sheberligi menen bayıtıp, jáne xalıqqa kórkemlep jetkeriwi.

Tayanch sózlar: qoraqolpoq xalq dostoni “Muńlıq- Zarlıq”, dostonning yaralish tarixi, tarixiy manbalari, doston qahromonlari hayoti, davr va epos, mif, ertak va doston.

Ключевые слова: каракалпакский народный эпос «Muńlıq- Zarlıq»: история создания эпоса, исторические источники, жизнеописания героев эпоса, эпоха и эпос, миф, сказка и эпическая история.

Key words: karakalpak folk epic " Muńlıq- Zarlıq ", the history of the creation of the epic, historical sources, the lives of the heroes of the epic, the era and the epic, myth, fairy tale and epic

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń bir túri sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar. Bul dástanlar qaraqalpaq xalqı arasında erteden taralıp kiyatırǵan dástanlardıń biri bolıp esaplanadı. “Muńlıq-Zarlıq” dástanı qaraqalpaqlar arasında hám tuwısqan ózbek, qazaq hám túrkiy xalıqları arasında keń taralǵan dástanlardıń biri.

Túrkiy xalıqlardıń milliy ózligin, olardıń tili hám turmıs tárizin, dástúri jáne úrp-ádetlerin sáwlelendiretuǵın baqsıshılıq kórkem óneri ulıwma adamzat mádeniyatınıń ajıralmas bólegi sıpatında bárshemiz ushın qádirli bolıp esaplanadı. Dúnya mádeniy miyrasınıń bul ólmeytuǵın shıǵarmaları bizge insaniyattıń shıǵısı, tariyxıy tamırları, ullı idealları bir ekenin, túrli millet hám xalıq wákilleriniń keleshekke qaray umtılısları da birdey ekenin ańlatadı. Haqıyqatında da, búgingi globallasıw dáwirinde xalqımız oy-pikiriniń nátiyjesi bolǵan kólemli eposlardı, atap aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlaq dástanları “Alpamıs”, “Qırıq qız”, “Qoblan”, “Edige”, soday-aq Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlarımız bolǵan “Muńlıq-Zarlıq”, “Sháryar”, “Shiyrin-Sheker”, “Qanshayım”, “Meńlixal” sıyaqlı ruwxıy qádiriyatlardı kóz qarashıǵınday asırap-abaylaw hám olardı izertlew zaman taladı. “Muńlıq-Zarlıq” dástanın jazıp alıw máseleleri ótken ásirdiń ekinshi yarımında qolǵa alındı. Yaǵnıy usı dástan 1961-jılı Káram jıraw Naǵımov ózi xalıq arasında usı “Muńlıq-Zarlıq” dástanın atqarıp júrgen hám dástandı ózi jazıp tapsırǵan. Eki ulıwma dápterge jazılǵan qoljazba kólemi 381 betten, 8000 mıń qosıq qatarınan ibarat. Bul dástan Ózbekstan Ilimler Akademiyası qaraqalpaqstan bóliminiń qoljazbalar qorında saqlanadı. (R-146, №40897). Qoljazba fondında bunnan basqa dástannıń 1976-jılı jazıp alınǵan Esbergen Mırzanov variantı da bar

(R-319, №99424). “Muńlıq-Zarlıq” jırı, bul qazaqsha bariantı. Káram jıraw Naǵımov variantı “Ilim” baspasınan 2010-jılı qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında sonıń 24-tomında basılıp shıqtı.

Dástannıń mazmunı kúndelikli turmıslıq waqıyalar menen baylanıstırılǵan, mazmunı jaǵınan basqa da turmıslıq dástanlardaǵı máselen “Sháryar” hám taǵı basqa dástan waqıyaları menen uqsas keledi. Biraq Káram jırawdıń jeke improvizatorlıq sheberligi dástandı anaǵurlım kórkemlik dárejege kótergen.

Biziń búgingi temamızdıń tiykarǵı obyekti bolǵan “Muńlıq-Zarlıq” dástanı qaraqalpaq folklortanıw iliminde qánshelli dárejede úyrenildi degen sawal tuwıladı. Álbette bul dástan búgingi kúnge shekem izertlew obyekti etip alınbaǵan. Ayrım ilimiy miynetlerde arnawlı toqtamasa da basqa xalıq dástanları qatarında aytılıp ótiledi. Solardıń ishinde kóbirek úyrenilgeni usı sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlardıń biri “Sháryar” dástanı kópshilik ilimpazlardıń miynetinde hár tárepleme úyrenilgen, hátteki arnawlı túrde de úyrenildi.

Degen menen usınday turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlardıń biri “Muńlıq-Zarlıq” dástanı, joqarda aytqanımızday, aytarlıqtay úrenilmegen. Usı “Sháryar” dástanı menen uqsaslıq máselesine kelgende ǵana tilge alınadı. Degen menen ayrım izertlewshilerdiń usı “Muńlıq-Zarlıq” dástanı haqqında aytılǵan ayrım pikirler bar. Biraq bul dástannıң kórkemlik, kompoziciyalıq, ideyalıq, tematikalıq jaqtın arnawlı pikirler de júdá az, bılay aytqanda bası ashıǵı menen turıptı desek boladı. Mısalı: “Sociallıq turmıs sharayatlarınıń basım súwretleniwi menen qaharmanlıq yamasa liro-epikalıq dástanlardan parq penen ayırılıp otıradı. “Alpamıs” dástanı “Ǵárip-ashıq” dástanınan qalay ayırılsa, al “Sháryar” dástanı óziniң ózgeshelikleri menen joqarıdaǵı eki dástannan da bólinip turadı. Sonlıqtan “Sháryar” tipindegi “Shiyrin-Sheker”, “Qanshayım”, “Meńlixal”, “Zarlıq-Muqlıq” qusaǵan dástanlardı sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar dep júritemiz”,- dep keltirip ótiledi.

Qaraqalpaq xalqı uzaq tariyxıy jollardı basıp ótiwi onıń usı jıllar dawamında turmıstıń hár qaylı awır sınaqların basınan keshiriwi arqalı, iri kólemli dástanlardı dóretti. Solardıń biri sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar bolıp esaplanadı. Bul sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlardıń ayrım syujetleri basqada qaraqalpaq qaharmanlaq, liro-epikalıq dástanlarında da, sóz etiletuǵın motivler de gezlesedi, biraq bulardan parıqlanatuǵın jeri bunda kóbirek turmıslıq máseleler basım bolıp keledi.

Solardıń ishinde kóbirek úyrenilgeni usı sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlardan “Sháryar” dástanı kópshilik ilimpazlardıń miynetinde hár tárepleme úyrenilgen hátteki arnawlı túrde de úyrenildi. Degen menen usınday turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlardıń biri “Muńlıq-Zarlıq” dástanı, joqarda aytqanımızday, aytarlıqtay úrenilmegen. Usı “Sháryar” dástanı menen uqsaslıq máselesine kelgende ǵana tilge alınadı.

Mısalı, “Muńlıq-Zarlıq” dástanında da syujeti “Sháryar” dástanına qusaytuǵın momentler ushırasadı. Onda Shanjar atlı xannıń 60 hayalınan bir perzent bolmaydı. Túsinde Qıdır ayan berip, elinen jáne bir qız alıwdı keńes etedi. Xan wázirin jumsap, Jawdır degen shaldıń qızı Qanshayımdı aladı. Júkli bolǵan bul qızı

Qanshayımdı aladı. Júkli bolǵan bul qızdı xannıń hayalları kúnlep, mástan kempir arqalı óltirmekshi boladı. Qanshayımdı dári berip esinen tandırıp, tuwılǵan ul menen qız ornına qoynına eki kúshik saladı. Muńlıq-Zarlıq Kúlmes xannıń elinde erjetedi, áke-sheshesin keyninen tabadı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. “Muńlıq-Zarlıq” dástanı. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: “Ilim”, 2010

2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı 2-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1977.

3. Eshonqulov J. Folklor; Obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf. 1999.

4. Kamalov Q. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem metodtıń evolyuciyası, Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası, 1988.

5. Maqsetov Q. Dástanlar jırawlar baqsılar. Nókis “Qaraqalpaqstan” 1992.

6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri, Nókis, “Bilim”1996.

7. Palımbetov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı “Qoblan” Nókis “Bilim” 2020.

8. Ayımbetov Q. Jırawlar repertuarında tarıyxıy jırlar. Ámiwdarya. Nókis, 1964.

“QOBLAN” DÁSTANÍNDAǴÍ AQSHAXAN OBRAZÍNDAǴÍ UNAMSÍZ SÍPATLAR

Dilnoza Shayximanova

Berdaq atındaǵı QMU tayanısh doktorantı

Annotaciya: Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı “Qoblan” dástanında unamsız xarakterge iye bolǵan obrazlar kópshilikti quraydı. Solardıń biri Aqshaxan obrazı bolıp, onıń dástandaǵı róli úlken áhmiyetke iye. Ol Qoblannıń baslı dushpanı bolıp, dástanda unamsız epizodlardıń qatnasadı. Maqalada usı Aqshaxan obrazına sıpatlama beriledi hám onıń unamsız is-háreketleri ashıp beriledi. Xannıń jawızlıq, hiylekerlik, kóp hayal alıwshılıq kóre almaslıq sıyaqlı unamsız qásiyetleri mısallar menen ashıp beriledi.

Tayanısh sózler: “Qoblan” dástanı, Aqshaxan, Polat wázir, Kóbikli dáw, Alshaǵır dáw, Álip dáw, Bóke dáw, Q.Maqsetov, t.b

Аннотация: В каракалпакском героическом дастане "Коблан" преобладают образы с отрицательным характером. Одним из них является образ Акшахана, роль которого в дастане имеет большое значение. Он является главным врагом Коблана и участвует в негативных эпизодах дастана. В статье дается определение образу Акшахана и раскрываются его негативные действия. На примерах раскрываются такие отрицательные качества хана, как жестокость, коварство, многоженство, зависть.

Ключевые слова: дастан "Коблан," Акшахан, Полат вазир, Алиф дев, Пенистый дев, Буке дев, К. Максетов.

Abstract: In the Karakalpak heroic epic "Koblan," images with a negative character constitute the majority. One of them is the image of Aksakhan, whose role

in the epic is of great importance. He is the main enemy of Koblan and participates in negative episodes in the epic. The article provides a characterization of this character and reveals his negative behaviors. The negative qualities of the khan, such as evil, cunning, polygamy, and envy, are revealed through examples.

Keywords: epic "Koblan," Aksakhan, Polat Vazir, Alif Dev, Foam Dev, Buke Dev, K.Maksetov.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınan biri bolǵan “Qoblan” dástanı jıllar dawamında xalıqtıń súyikli dástanlarınan biri bolıp kelgen. Dástan dáslepkilerden bolıp rus ilimpazı I.A.Belyayev tárepinen xalıq awzınan jıynalǵan. Ilimpaz “Edige” hám “Shejire”ni, qaraqalpaq hám rus tilinde “Qoblan”nan úzindini bastırıp shıǵaradı. {1:142} Xalıq arasında “Qoblan” dástanınıń bir neshe variantı tarqalǵan. Solardıń ishinde eń keń tarqaǵan hám tolıq variantı Karam jıraw hám Esemurat jıraw variantları bolǵan. 1959-jılı Karam jıraw Naǵımov ózi jırlaǵan “Qoblan” dástanın qaǵazǵa túsirip ÓzRIAQ filialı kitapxanasınıń qoljazbalar fondına tapsırǵan.{2} Qaraqalpaq folkloı kóptomlıǵınıń 13-tomında da usı jıraw variantı berilgen. {3}

“Qoblan” dástanı patriotlıq sezimlerge tolı dástanlardıń biri. Onda Qoblannıń erlikleri, óz elin qorǵaw ushın dáwler menen alısıwları, Qoblannıń 40 jigitiniń turmısı, Qurtqanıń aqıllılıǵı sheber súwretlengen. Dástanda eliniń tınıshlıǵı ushın gúresken xalıq batırınıń portreti qızıqlı syujetler arqalı ashıp berilgen. Sonıń menen birge, dástanda xalıq batırlarına qarama-qarsı bolǵan, onıń jolına tosıq bolıwshı ishki hám sırtqı kúshlerdiń beriliwi de dástannıń qunın asıradı. Dástanda Qoblan óz eliniń patshası Aqshaxannıń hiyleleri menen jeti eldiń patshaları bolǵan dáwler menen alısadı. Ómiriniń derlik kópshilik bólegin dáwler menen urısıp ótkeredi hám jeti dáwdi de jeńip, olardıń ellerin baǵındıradı. Qoblannıń sırt ellerge júris qılıwı, ózi elde joqta eliniń búlginshilikke ushırawı ózine jaqın dep bilgen Aqshaxannıń sebebinen kelip shıǵadı.

Kópshilik dástanlar sıyaqlı bul dástanda da xan obrazı hár tárepleme unamsız sıpatqa iye. Aqshaxan obrazı “Qoblan” dástanında úlken orın iyeleydi. Qoblan tuwılǵan waqta onı óz balasınday kórip, kindik atası bolǵanı menen, waqıt ótip, Qoblannan qáwipsine baslaydı. Bul haqqında “Qoblan” dástanı boyınsha arnawlı izertlegen prof.K.Palımbetov: “Aqshaxan Qoblannıń haqıyqıy ákesi emes, kindik atası bolıp, ózine bala retinde qabıl etken. Bıraq ol dástannıń orayında tiykarǵı unamsız obraz sıpatında turadı. Jırawlar Aqshaxannıń jawızlıǵın, unamsız kelbetin, dushpanlıq háreketin ayqın súwretleydi...” {4:91}- degen pikirdi bildirgen.

Aqshaxanda kóp hayal alıwshılıq, hiylekerlik, jawızlıq t.b sıyaqlı unamsız sıpatlardı kóremiz. Dástandaǵı bul obraz haqqında Q.Maqsetov ta tómendegishe pikirlerdi bildiredi: “Aqshaxan ele Qoblan tuwılmastan burın onıń ata-analarına azap berdi, malın tartıp aldı. Qoblannıń tuwılıwı menen xannıń zulımlıǵı basqa túr aldı. Xan bayaǵıday Qıdırbaydıń malların qalay bolsa solay alıp kete bermeytuǵın boldı... Ol aldawshılıq, hiylekerlik penen Qoblannan qutılıwdıń jolların izleydi. Qoblannan qutılıw ushın onı ólim jolına - sırt el dáwlerine qarsı atlandıradı. Usınıń ózi onıń jawızlıq háreketlerinen derek beredi”. {1:152,153}

Dástanlarda ushırasatuǵın xanlardıń kóp hayal alıwshılıq motivi “Qoblan” dástanında Aqshaxan obrazında da berilgen:

Aqshaxanday zalım xan,
Elge patsha bolǵan soń,
Lábbay dep hámme turǵan soń,
Elinde sulıw qız bolsa,
Kórsem dep intizar bolıp,
Elinde sulıwman degen,
Nashar bolsa jıynadı,
Hár qıyaldı oyladı,
Qırıq hayal alıp zalım xan,
Áyelge kewli tolmadı. {3:406}

Mine, bul qatarlar arqalı ayırım patshalarǵa tán bolǵan zalımlıq, kózi toymawshılıq hám kóp hayal alıwshılıq sıyaqlı unamsız qásiyetlerdi kóremiz. Aqshaxan qırıq hayal alsa da qanaat etpey, Seydimxannıń qızı Qurtqanıń dańqın esitip, onı da almaqshı boladı. Bıraq Qurtqanıń qoyǵan shártlerin orınlay almawına kózi jetip izine qaytadı. Soń Qoblan arqalı Qurtqanı eline aldırıp, niyetine jetpekshi boladı. Degen menen, xannıń bul niyetleri ámelge aspaǵan soń, Qoblanǵa qastıyanshılıq etiw jolına ótedi.

Aqshaxan Qoblandı joq qılıw ushın kóp hiyleler oylaydı, at shabıs berip, Qoblannıń ozıp ketpew jolların izleydi, dáwler menen gúreske túsiredi, alıs ellerdegi dáwlerge jiberedi. Aqshaxannıń Polat atlı wáziri de bul iste oǵan sherik boladı. Xandı jaman gápler menen aqıllandırıp, Qoblandı óltirmekshi boladı. Álbette, bunday jaǵdayda patsha da wázirine isenedi hám sonıń aytqanı boyınsha is tutadı. Xalıq dástanlarında unamlı qásiyetleri, aqıllılıǵı, danalıǵı menen xanǵa jol-jorıq kórsetiwshi, xalıqtı oylawshı wázirler de bar. Bıraq, “Qoblan” dástanındaǵı xan átirapına jıynalǵan wázirler, onıń jalpıldaqları turısı menen unamsız xarakterge iye. Olardıń maqseti xalıq batırlarınıń jolına tosıq bolıw, xanlıqqa jaqınlatpaw, ózlerin jaqsı kórsetip, hárdayım xannıń iseniminde júriw bolǵan.

Aqshaxan obrazında hiylekerlik júdá basım boladı. Batır, aq kókirek Qoblan bolsa hár saparı onıń sózlerine isenip, aldanıp qala beredi. Xan Qoblandı bir neshe ret aldap dáwlerdiń eline qarsı jiberedi. Ol elde otırıp kárwanlardan Kóbikli dáwge Qoblannıń qırıq jigiti menen baratırǵanlıǵın, Álip dáw hám Bóke dáwlerdi óltirgenliklerin aytıp kárwanlardan astırtın xat jiberedi:

Zalım tuwǵan Aqshaxan,
Kárwanlardan xat jazıp,
Kóbiklige bildirip,
Eliḿe Qoblan ketti, - dep,
Ájel-paymanań jetti,- dep,
Qırıq jigiti izinde,
Siziń eldi kórmekshi,
Bir azabın bermekshi...{ 3:447}

-dep batırdı aldap dáwlerdiń eline jiberip, Kóbiklige xat jollap Qoblandı óltiriwin aytadı. Qoblan elinde joq waqıtta Alshaǵır dáwge xat jollap ótirik gápler menen batırdıń qaraqıpshaq elatın jaw qolına beredi:

Áskerińdi jıynasań,
Shıbın jandı qıynasań,
Kelip biziń elatqa,
Oylasayıq ekewmiz,
Keńeseyik ekewmiz,
Qoblan kelmey eline,
Elin talap alayıq,
Qaraqıpshaq elatın,
Baǵındırıp qaldırmay,
Qurtqadayın sulıwdı,
Bende qılıp alayıq…{3:461}

- dep jazadı. Alshaǵır da bul gáplerge inanip, elimdi búldirmesten burın ózim barıp talayın dep, qaraqıpshaq elatın, Qoblannıń jaqınların bende qılıp alıp ketedi. Bul búlginshiliklerdıń kelip shıǵıwınıń tiykarǵı sebebi de usı Aqshaxan. Ol Qoblannan qorqqanlıǵı sebepli ózi joqta elin jawǵa jolıqtıradı. Bul epizodlar arqalı xannıń ózgelerge qastıyanshılıq etiw, kóre almaslıq, hiylekerlik hám jalataylıq sıyaqlı unamsız qásiyetlerin kóremiz.

Sonday-aq, xan baylıqqa ósh bıraq júda sıqmar boladı. Sol sebepli de xalqı ash, patshalardan narazı, jarlı turmıs keshiredi. Aqshaxannıń sıqmarlıǵı bas bayraqqa on bes ǵashır zer qoyıp, at shabıs bergende Qoblannıń Torı atı bayraqqa birinshi kelip, wáde etilgen aqshanı soraǵan waqta kózge taslanadı:

Men dúnyaǵa jaqınman,
Shıǵın menen házim joq,
Birewge bir zat men bersem,
Eki kózim tınadı,
Miyim keter aylanıp,
Toyı qurısın neteyin,
Bunsha shıǵın shıǵarıp,
Aqsha at ozıp keler dep,
Bayraq ózime qalar dep,
Berip edim bul toydı. {434}

- dep at bayraqqa tikken on bes ǵashır zerdi bergisi kelmey qıynaladı.

Solay etip, dástanda Aqshaxan hám onıń wázirleri zulımlıq hám ádilsizliktiń simvolı sıpatında kóz taslanadı. Bir sóz benen aytqanda, Aqshaxan “Qoblan” dástanında barlıq is-háreketleri menen eń baslı unamsız obraz sanaladı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Дастанлар, жыраулар, бақсылар. Нөкис, «Қарақалпақстан», -1992.

2. «Қоблан» Карам жыраў Нағымов варианты. ӨзРИАҚБ Қолжазбалар фонды. Р-92, Қ-71. Инв: 33400.

3. Қарақалпак фольклоры. Көп томлық. 9-13 том. – Ташкент: Маънавият, 2009.

4. Палымбетов К.С. Қарақалпак халык дастаны «Қоблан». Нөкис: “Билим”, 2020-жыл.

Á.ÁJINIYAZOV POEMALARÍNÍŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIGI

Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna

Nókis rayonı MSHhMBBne qaraslı 3-sanlı mekteptoń muǵallimi

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq shayırı Á.Ájiniyazov poemalarına talqı jasalǵan. Izertlew obyekti etip shayırdıń «Qazaqdárya», «Qız ketken», «Ármanǵa aylanǵan Aral» atlı shıǵarmaları tańlap alınǵan. Poemalarındaǵı ideyalıq-tematikalıq, janrlıq ham formalıq ózgeshelikleri mısallar kontektinde talqılanǵan.

Gilt sózler: poema, publicistika, prolog, ápsana, syujet, janr, lirikalıq qaharman, kórkemlik.

Аннотация: В статье анализируются поэмы каракалпакского поэта А. Ажиниязова. Объектом исследования выбраны произведения поэта «Казакдарья», «Кыз кеткен», «Арал, превратившийся в мечту». Идейно-тематические, жанровые и формальные особенности его поэм были проанализированы в контексте примеров.

Ключевые слова: поэма, публицистика, пролог, легенда, сюжет, жанр, лирический герой, художественность.

Abstract: This article analyzes the poems of the Karakalpak poet A.Ajiniyazov. The object of the research is the works of the poet "Kazakdarya", "Kizketken", "Aral, turning into a dream". The ideological, thematic, genre, and formal features of his poems were analyzed in the context of examples.

Keywords: poem, journalism, prologue, legend, plot, genre, lyrical hero, artistry.

Á.Ájiniyazov qaraqalpaq ádebiyatında kóp sanlı lirikalıq qosıqlar menen bir qatarda poemalardıń avtorı. Shayırdıń bir neshe poemaları «Amanat» qosıqlar toplamında járiyalanǵan. Onıń qáleminen «Qız ketken», «Qazaqdárya», «Ármanǵa aylanǵan Aral» atlı poemaları dórelgen.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde Á.Ájiniyazov dóretiwshiligi bir qatar ilimpazlar tárepinen úyrenilgen. Belgili ilimpaz, professor K.Palımbetov shayır dóretiwshiligine tómendegishe baha beredi: «…shayırdıń qosıqlarınıń hár birine pikirlerdiń erkinligi, sezimlerdiń oynaqılıǵı bar» [1].

Professor Z.Bekbergenova: «Áskerbay Ájiniyazovtıń dóretiwshiliginde basqa shayır-jazıwshılar sıyaqlı kindik qanı tamǵan tuwılǵan jerdi, ana Watandı, doslıqtı, tınıshlıqtı, paraxatshılıqtı, milliy qádiriyatlarımızdı, ana tábiyatımızdı hám onıń sán álwan pasılların, ekologiyalıq mashqalalardı, átirapındaǵı ómir qubılısların jırlawǵa arnalǵan qosıqları menen birgelikte jeke shaxsiyatı sáwlelengen qosıqlarında «lirikalıq men»niń jalǵızlanıp qalıwı úlken tragediya ekenligi, jáne de insannıń jalǵızlıqta ya ózligin joǵaltıwı, yaki bolmasa ózligin ele de tereńirek ańlawǵa

baǵdarlanǵanlıǵı poetikalıq sezim sulıwlıgı menen oǵada tásirli beriledi», – dep unamlı pikir bildiredi [2.46].

Al, Á.Ájiniyazovtıń poeziyasındaǵı kórkem sóz obrazlılıǵı máseleleri izertlewshi T.Otarova tárepinen arnawlı túrde úyrenilgen [4].

Á.Ájiniyazovtıń «Qızketken» poeması «Qız ketken» kanalı haqqındaǵı ápsana tiykarında jazılǵan. Poema jeti bólimnen turadı. Dáslepki bólimde shayır Qız ketken kanalınıń ne ushın usılay atalıwı haqqında óz ózine soraw beriwi menen baslanadı. Ekinshi bólimi shıǵarmanıń prologı sıpatında beriledi. Bunda Quwanıshjarma tárepten jalǵız qızdıń kiyatırǵanı súyaretlenedi. Al, úshinshi bólim, «Muhabbettiń dártli jılnaması» baslanadı. «Ashshı kóldiń» ókpe-batıs jaǵında bir qızdıń jetimlikte kámalǵa keliwi menen baslanadı. Hár qanday qaraǵan kózdiń jawın alatuǵınday arıw qızdıń baxıtlı ómir súrip atırǵanı sáwlelenedi. Ne bir jigitlerdi pisent etpey júrgen qız bir kúnleri bir balanı unatıp qaladı. Eki júrek tilsiz tabısıp, bir - birine arnap jaratılǵanday, kewilleri sózsiz bir-birin túsinip, átirapındaǵı adamlardı hayran qaldıradı. Ashıqlar arasına ot túsip, mol awılda bir qurǵın jasaytuǵın, ashıqlıqtıń ne ekenligin, muhabbetti túk túsinbeytuǵın jigit te qızdı unatıp qaladı hám úyine jawshı jiberedi.Qızdıń ákeside qızınıń ırazılıǵın almastan, «Sırtınan ton piship» kelisim bergeni menen, bul ádalatsızlıqlardan túńilgen qız úyinen bas alıp, elden shıǵınıp ketedi. Al, tórtinshi bólimde, jeńgesin jiberip, ashıq yarı menen toǵayda jaslar «Sarı ataw» degen jerdi panalaydı. Lekin quwǵınshılar olardı tawıp aladı. Besinshi bólimde, torańǵıldıń basına órmelep ketken ashıqlardı baydıń shabarmanlarınıń tutıp alıp, jigitti oqqa tutıwı, qızdıń bolsa aman qalıwdıń ornına ózin sum ájel qarnına taslawı sáwlelengen. Keyingi bólimde, lirikalıq qaharmannıń sol «Qızketken» haqqında ápsana waqıyaların eslep, suwǵa qarap, oyǵa shúmedi:

«…Sol zatı pák nashar suwdan shıǵar dep,
- Júregimniń sadıqlıǵın uǵar dep,
Jumılǵan jup kózden úzbey úmitti,
Nókis qanarında kútip turıptı…
Qız ketken,
Ah sol boyjetken [5.324].

Hár saparı Nókiske kelgende, góne Nókis kópirinen ótkende usı oylar lirikalıq qaharmandı sheksiz oylarǵa taldıradı hám «Nókis ashıqlarǵa estelik yańlı» sezilip, ótmish waqıyaların kóz aldına elesletedi. Jetinshi bólimde, «Muhabbettiń máńgi jas bolıp qalıwı»na sebepshi bolǵan sol qız haqqında tereń tolǵanısları beriledi.

Á.Ájiniyazovtıń «Qazaqdárya» atlı poeması «Ernazar alakóz babanıń ruwhına estelik» sıpatında jazılǵan bolıp, shayır tárepinen «pulicistikalıq tolǵaw-terme» dep aydar taǵılǵan. Bul shıǵarmada da jeti bólimnen turadı. Birinshi bólimde, motorlı mańǵal qayıqlarǵa qonaq bala, bir topar qızlar hám jeńge eki bólinip minip, ıqqa qaray jol alvıwı bayanlanadı. Ekinshi bólimde, Kók tenizge baǵdar alǵan qayıqtaǵılar «Qara aǵash»tıń ber jagında bir qábirdi kóredi. Ol Ernazar batırǵa arnalǵan estelik edi. Ernazar batır shıǵarmada tómendegishe táriyplenedi:

Ullılıqqa túsken shegi,
Márttiń márti, begler begi,
Haslı qońırat. Ata tegi –

Qoldawlı, Ernazar qusbegi,
Tiykarǵı túp babam meniń,
Qazaqdárya,
Qazaqdárya [5.328].

Úshinshi bólimde, «Ant iship» alma jegenler, Ernazardıń satqınlarǵa qurban bolıwı haqqındaǵı pikirler bayan etiledi. Al, tórtinshi bólimde, Ernazadıń eldi, xalıqtı jaqlap, xanǵa qarsı shıǵıwı, azatlıqqa jarshı bolıwı sáwlelengen. Besinshi bólimde, bul qábirdi 1960-jılları kórgenin, sonnan 80 –jıllarda, yaǵnıy, jigirma jıldan keyin batırdıń aqılığı Asqar basına gerbish jay salǵanın, bul shıǵarma sol waqta dórelgenin sóz etedi. Onıń menen birge bul bólimde, ekologiyalıq daǵdarısqa ushıraǵan Aral teńizi haqqında da toqtalıp otedi. Mısalı:

Burın atı tilge dástan,
Aral búgin qábiristan…
…Samal duzlı shańǵıt jutıp,
Alakózge aza tutıp,
Tola tegis záhár jutıp,
Gúnirenedi Qazaqdárya,
Tebirenedi Qazaqdárya [5.332-333]

Ilimpaz Q.Turdıbaev bul poema haqqında bılay jazadı: «haqıyqat janashırlıq penen xalıq dártin aytıp súwretlew hám olardı búgingi dáwir, milliy psixologiyalıq sıpatlar menen de birlestirip, sintezlep beriw usınday bolsa kerek» [3.17]. Altınshı bólimde, Qazaqdárya átirapındaǵı el-elatlar tilge alınıwı menen birlikte, tariyxıy tulǵalar bolǵan Aydos baba, Biypatma tuqımı sanalǵan – Qumar ana, Alp anadan tuwılǵan Ernazar biy bala, Asqar qazı t.b. qayda? – dep, nalısh etedi. Usı bólimde, shayır óziniń Ernazar biy áwladı ekenliginde keltiredi. Keyingi bólimde, Turannıń «Veneciyası» Nókisti Ernazarabad dep atasaq, awıl-el, Aral tárep magnit sıyaqlı, tuwılǵan jer márgiyası tartatuǵınlığın soz etip, juwmaqlaydı.

Á.Ájiniyazovtıń «Ármanǵa aylanǵan Aral» poeması publicistikalıq poema bolıp, bul shıǵarma shayırdıń awıllası Qállibek Bekjanovqa arnalǵan. Shayır bul haqqında epigraf keltirgen. Poema «Múráájat» penen baslanıp, bunda Aral haqqında táriypler berilip, áziz anasına teńlestiredi:

Aytpasam tilimde kese turajaq,
Ketik tislerime zorlıq qılajaq,
Aral – áziz anam, búgin perzentiń,
Qayırǵa bas qoyıp eter múráájat [5.336].

Ziywar shayırlar súygen jer, Bozataw – gúresshеń eli ekenligi, Araldıń aq duzlı halatı bayan etiledi. Qazaqdárya átirapında tuwılǵan shayır burınǵı tolıp –tasqan, súwen, sazan, bekirelerden nár alǵan Araldıń aq qayırshıq, aq zer ayna, aq nabat, aq qum shólistanı bolıp atırǵanın aytadı. Qusxana tawınıń sevenirlik sulıw taw ekenligi, oynap-ósken usı jaǵa, yaǵnıy, «Aqdárya»dan shaǵala ushqan jerler «Aq qala»da «Jalpaq jap»tıń boyında talay sapar etkenligin aytıp ótedi. Shıǵarmanıń dawamında «Aq qalalı dostı Ábdimálik Saǵatdiyinovqa múrájaat etedi. Ábdimálik dostı menen balıq uslaǵanı, tatlı sorpasına toymaǵanı, bul waqıyalar balalıqta ótkeni t.b. sóz etiledi.

«Aral qızı Totıyaǵa» bóliminde, Moynaqta jasaǵan Bayxojanıń qızı Totıyaǵa bolǵan muhabbatın sóz etip, eske túsiredi. Araldıń táǵdiri haqqında pikirin sorap múráájat etedi. Keyin, «Negizi-Moynaqlı, hazir Shaxamanlı tariyx mugallimi Tańsıqbay Allamuratov penen pikirlesiw..» bóliminde 1-sózdi «Tilek» dep atap, Araldıń suwsızlanıp atırǵanına hesh kimniń qızıqpaǵanlıǵın, teńizdiń teris qaytıp atırǵanın, basshılardıń itibarsız qaraǵanın, oqıwshılardıń bul shınlıqtı biliwi kerekligin, tubalawshılıq jıllardıń qıyınshılıqların aytıp pikirlesedi. Al, «Aralnama» - dáwir dástan» degen 2-sózde, Araldı saqlap qalıw zárúr ekenligin, shayır Ibrayımlar nanday súygen jer, Ájiniyaz, Berdaqlar jasaǵan mákan, óziniń «Aq qala» da tuwılıp, «Aqdárya»nıń aq sútine juwılǵanın, jaqsılar názerine ilingen jerlerdi jırlaǵanlarǵa, bárshe Arallılar atınan alǵıs aytadı.

Juwmaqlap aytqanda, Á.Ájiniyazovtıń poemaları ideyalıq -tematikalıq, janrlıq hám formalıq jaqtan ózine tán kórkemlik sıpatqa iye. Shayırdıń hár bir shıǵarmasın úyreniw búgingi ádebiyattanıw iliminiń áhmiyetli wazıypalarınan sanaladı. Sebebi, shayırdıń shıǵarmaları jas áwlad ushın Watanǵa muhabbat, el-xalıqqa iygilikli xızmet etiw, elimizge tereń súyispenshilik ruwxında tárbiyalawshılıǵı menen xarakterli.

Ádebiyatlar

1. Палымбетов К. Булақ қөзи батыл болмайды // Нөкис ҳақыйқаты. – Нөкис, 1995, 22-апрель. - № 17 (472).
2. Бекбергенова З. Ә.Әжиниязов поэзиясында «лирикалық мен» трагедиясы анализи //«Túrkiy xalıqlar folklorı hám ádebiyatı tariyxı izertleniwiniń áhmiyetli máseleleri» atamasındaǵı online xalıqaralıq kólemde ilimiy-teoriyalıq konferenciya toplamı. – Nókis, 2023. – B. 46-50
3. Turdıbaev Q. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında janrlıq hám stillik izlenisler, qaharman probleması (1990-2000-jıllar). – Nókis, Qaraqalpaqstan, 20203. – 224 b.
4. Otarova T. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında kórkem sóz hám onıń obrazlılıǵı (Á.Ájiniyazov hám T.Sársenbaev dóretiwshiligi mısalında): Filol.ilim.b-sha filos.dok. (PhD) il.dár.al.ush.us. diss. – Nókis, 2024. – 168 b.
5. Әжиниязов Ә. Аманат. – Нөкис, Билим, 2009. – 364 б.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ POEZIYASÍNDA SONETLERDIŃ FORMALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Kojanbergenova Quralay Yermekbayevna
Qaraqalpaqstan mámleketlik universiteti tayanısh doktorantı

Annotaciya. Maqalada inglis hám qaraqalpaq poeziyasındaǵı sonet janrınıń formalıq ózgeshelikleri salıstırmalı-tipologiyalıq aspektte izertlenedi. Inglis poeziyasında Petrarka dástúrine tiykarlaǵan klassikalıq sonet, Shekspir hám Spenser sonetleri formalıq jaqtan analizlenedi. Qaraqalpaq poeziyasında I. Yusupov hám M. Qarabaev dóretiwshiligi tiykarında sonet formasınıń milliy poetikalıq sistemaǵa beyimlesiwi, olardıń formalıq ózgeshelikleri talqılanadı.

Gilt sózler: sonet, formalıq qurılıs, uyqas, ólshem, katren, oktava, sestet, *volta*, Shekspir, Spenser, I. Yusupov, M. Qarabaev.

Аннотация. В данной статье рассматриваются формальные особенности сонета в английской и каракалпакской поэзии в сравнительно-типологическом аспекте. В английской поэзии с формальной точки зрения анализируются классический сонет, основанный на традициях Петрарки, а также сонеты Шекспира и Спенсера. В каракалпакской поэзии на основе творчества И. Юсупова и М. Карабаева обсуждаются адаптация формы сонета к национальной поэтической системе и его формальные особенности.

Ключевые слова: сонет, формальная структура, рифма, размер, катрен, октава, сестет, вольта, Шекспир, Спенсер, И. Юсупов, М. Карабаев.

Abstract. This article investigates the formal features of the sonnet genre in English and Karakalpak poetry from a comparative-typological perspective. In English poetry, the classical sonnet based on the Petrarchan tradition, along with Shakespearean and Spenserian sonnets, are analyzed from a formal viewpoint. In Karakalpak poetry, based on the works of I. Yusupov and M. Karabaev, the adaptation of the sonnet form to the national poetic system and its formal features are discussed.

Keywords: sonnet, formal structure, rhyme, meter, quatrain, octave, sestet, volta, Shakespeare, Spenser, I. Yusupov, M. Karabaev.

Sonet – jáhán lirikalıq poeziyasındaǵı eń turaqlı hám formalıq jaqtan qatań qurılısqa iye janrlardıń biri. Onıń baslı belgisi on tórt qatardan turatuǵın poetikalıq pútinligi bolıp esaplanadı. Sonet Evropa poeziyasında birneshe ásirler dawamında rawajlanıp, hár túrli ádebiyatlarda ózgeshe formalıq modellerde milliylestirilgen. Italya poeziyasında Petrarka dóretiwshiligi arqalı keń rawajlanǵan sonet forması keyinsheli inglis poeziyasında jańa ózgesheliklerge iye boldı. Inglis sonetiniń qáliplesiwinde W. Shekspir, F. Sidney, E. Spenser, hám J. Milton sıyaqlı shayırlar úlken rol oynadı.

Inglis peziyasında sonettiń formalıq úlgilerinen Petrarka, Shekspir hám Spenser sonet formaları ushıraydı. Sonettiń bántlik qurılısı hám uyqas sisteması poetikalıq pikirdiń rawajlanıw baǵıtın belgileydi. Petrarka sonetlerinde oktava menen sestettiń qarama-qarsılıǵı, al Shekspir sonetlerinde úsh katren hám juwmaqlawshı ekilikke tiykarlaǵan formalıq sistema tiykarǵı kompoziciyalıq principke aynaladı. Inglis sonetiniń sonıń menen birge ritmikalıq tiykarın ádette yamb pentametri quraydı.

Qaraqalpaq poeziyasında sonet Evropa klassikalıq poetikalıq dástúrleri menen milliy qosıq sisteması kesilisinde rawajlanǵan. Sonettiń on tórt qatarlı formalıq tiykarı saqlanǵanı menen, onıń ritmikalıq, uyqaslıq hám intonaciyalıq qurılısı qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq hám grammatikalıq qásiyetlerine beyimlesken. Bul jaǵday sonettiń qatań janrlıq principleri menen milliy poetikalıq ózgesheliklerdiń ózara baylanısın anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Inglis poeziyasında sonet forması Petrarka dástúriniń milliy ádebiyatqa beyimlesiwi nátiyjesinde birneshe ózgeshe úlgilerdi payda etti. Klassikalıq Petrarka soneti eki iri kompoziciyalıq bólimnen turadı: oktava hám sestet. Oktava segiz

qatardan, sestet bolsa altı qatardan turadı. Oktava kóbinese abba abba, al sestet bolsa cde cde, cdc dcd sıyaqlı uyqas sistemaları arqalı qurıladı. Oktavada tiykarǵı másele, pikir yamasa poetikalıq konflikt kóteriledi. Sestette bolsa sol másele basqa qırınan ashılıp, onıń sheshimi yamasa filosofiyalıq juwmaǵı beriledi. [4;7] Usı eki bólim arasındaǵı mazmunlıq hám intonaciyalıq ózgeris *volta* dep ataladı. Sonettiń klassikalıq teoriyasında *volta* formalıq qurılıs penen mazmunlıq dinamikanı baylanıstırıwshı tiykarǵı komponentlerdiń biri bolıp esaplanadı.

Spenser inglis sonetiniń formalıq múmkinshiliklerin keńeytti. Spenser soneti abab bcbc cdcd ee uyqas sisteması menen belgilenedi. Bul úlgide úsh katren bir-biri menen shınjır sıyaqlı uyqas arqalı baylanısadı. Sol sebepli Spenser sonetinde bántler bir-birinen bólek formalıq birlikler retinde emes, al bir-birine baylanısqan úzliksiz poetikalıq sistema sıpatında qabıl etiledi. Sonettiń aqırındaǵı *ee* uyqaslı ekilik bolsa tiykarǵı ideyanıń qısqa hám tásirli túrde juwmaqlanıwına xızmet etedi. [5;67]

Shekspir soneti inglis poeziyasındaǵı eń keń tarqalǵan hám turaqlı formalıq úlgileriniń biri. Onıń uyqas sistemasınıń klassikalıq úlgisi: abab cdcd efef gg. Bul sonet forması úsh katren hám bir ekilikten turadı. Birinshi katrende tiykarǵı poetikalıq tema kóteriledi. Ekinshi hám úshinshi katrenlerde sol pikir rawajlandırıladı, salıstırıladı yamasa qarama-qarsı qırınan ashıladı. Aqırǵı eki qatar bolsa poetikalıq pikirdiń juwmaǵın beredi. Shekspir sonetiniń bunday formalıq qurılısı pikirdi basqıshpa-basqısh rawajlandırıwǵa qolaylı. Úsh katren arqalı poetikalıq argument keńeyip baradı, al sońǵı ekilikte kútilmegen, paradokslıq yamasa filosofiyalıq juwmaq beriliwi múmkin. [1;130]

Inglis shayırı J.Milton Petrarka sonet formasınıń principlerin saqlap, onıń kompoziciyalıq múmkinshiliklerin keńeytken. Biraq Milton sonetlerinde *volta* dástúriy segizinshi qatardan keyin emes, keyinirek payda bolıwı múmkin. Bul formalıq ózgeris sonettiń sintaksislik hám ideyalıq aǵımın uzartıp, poetikalıq pikirge kóbirek dinamika beredi. Keyingi dáwirde W.Vordsvort sonetlerinde de Petrarka hám Milton dástúrleri ózine tán túrde dawam ettirildi. Vordsvort sonetlerinde klassikalıq dástúrdi saqlaw menen birge formalıq sintez baqlanadı. Onıń sonetlerinde Petrarka hám Shekspir sonetleriniń uyqas principleriniń elementleri ózara baylanısıp, sonet forması jańasha poetikalıq múmkinshiliklerge iye boladı.

Qaraqalpaq poeziyasında sonet janrınıń tiykarǵı formalıq belgisi on tórt qatarlı kompoziciyalıq pútinligi saqlanadı. Sonet forması milliy poeziyada qálipleskende klassikalıq sonettiń tiykarǵı janrlıq principleri saqlanǵanı menen, ol qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq hám ritmikalıq múmkinshiliklerine beyimlesken. Qaraqalpaq tiliniń agglyutinativlik qásiyeti qosıq qatarlarınıń grammatikalıq hám fonetikalıq qurılısına tásir etedi. Sózlerge qosımtalar jalǵanıwı nátiyjesinde buwınlar sanı hám sózlerdiń strukturaları ózgerip otıradı. Sol sebepli inglis sonetindegi yamb pentametrin qaraqalpaq poeziyasına tikkeley kóshiriw múmkin emes. Qaraqalpaq sonetiniń ritmikalıq qurılısı milliy tillik dástúr hám tábiyiy sóylew intonaciyası tiykarında qáliplesedi.

Sonet qaraqalpaq ádebiyatında ótken ásirdiń 60-70 jılları óǵada keń rawajlanǵan. Inglis ádebiyatında sonetler pentameter ólshemi imkaniyatları sheńberinde rawajlanǵan bolsa, qaraqalpaq ádebiyatında bul wazıypanı tiykarınan

11 buwınlı sillabikalıq (barmaq) ólshemi atqaradı. Qaraqalpaq shayırları I.Yusupov hám M.Qarabaev dóretken sonetler 14 qatardan ibarat bolıp, turkiy xalıqlar tiline tán bolǵan sillabikalıq (barmaq) ólshemi paydalanılǵan. Bul ólshemdegi qosıqlar ırǵaqqa túsiwi, bántke birigiwi, uyqası boyınsha da qaraqalpaq xalqınıń kórkem-estetikalıq talǵamına, sóylew intonaciyasına tolıq mas túsedi.

I. Yusupov sonetlerinde klassikalıq sonettiń on tórt qatarlı qurılısı saqlanıp, shayır sonet formasın poetikalıq pikirdiń basqıshpa-basqısh rawajlanıwına baǵındırǵan. Dáslepki bántte tiykarǵı poetikalıq másele yamasa filosofiyalıq pikir kóterilip, keyingi bántte birinshi bánttegi pikirge qarsı argument keltiriledi. Úshinshi bántte pikir rawajlanıw kulminaciyasına jetedi hám tórtinshi bántte óz sheshimin tabadı. [3;45-46]

I.Yusupov sonetleri klassikalıq úlgidegi Petrarka sonetleri sıyaqlı 8+6 kompoziciyalıq qurılısqa iye bolıp, kóbinese abab abab aba aba uyqasları formasında bolsa, M. Qarabaev sonetlerinde qatarlardıń jaylasıwı Shekspir sonetlerindegi sıyaqlı 4+4+4+2, al uyqası boyınsha abab abab abab aa formasında dóretilgen. [2;93] Onıń sonetlerinde bántler arqalı pikirdiń basqıshpa-basqısh rawajlanıwı hám sonında ideyalıq juwmaqqa keliw qásiyeti basım. Shayır sonet formasın qaraqalpaq poetikalıq dástúrlerine beyimlestiren halda, klassikalıq janrlıq pútinlikti de saqlaǵan.

Qaraqalpaq sonetlerinde uyqas sistemasınıń formalıq qurılısı inglis sonetindegidey qatań hám ózgermes formulaǵa iye bola almaydı. Bunda milliy til qásiyetleri, qosıq qurılısı hám shayırdıń individual poetikalıq usılı úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan qaraqalpaq sonetiniń formalıq ózgesheligi klassikalıq úlgini tikkeley qaytalawdan góre, sonet principlerin milliy poeziyaǵa beyimlestiriwde kórinedi.

Inglis hám qaraqalpaq sonetleri arasındaǵı tiykarǵı uqsaslıq – on tórt qatarlı janrlıq pútinliktiń saqlanıwı. Sonettiń qaysı milliy ádebiyatta jazılıwına qaramastan, on tórt qatar onıń baslı identifikaciyalıq belgilerinen biri bolıp qala beredi. Ekinshi ulıwma qásiyet – poetikalıq pikirdiń belgili bir kompoziciyalıq izbe-izlikte rawajlanıwı. Petrarka sonetinde bul oktava menen sestet arasındaǵı *volta* arqalı júzege kelse, Shekspir sonetinde úsh katren arqalı pikir basqıshpa-basqısh rawajlanıp, aqırǵı ekilikte juwmaqlanadı. Qaraqalpaq sonetlerinde de sonettiń ishki kompoziciyası pikirdiń rawajlanıwı hám ideyalıq juwmaqqa keliw principine súyenedi. Úshinshi uqsaslıq – sonettiń formalıq pútinligi. Hár bir qatar hám bánt tek óz aldına bólek birlik bolıp qalmastan, barlıq qatarlar ulıwmalıq poetikalıq maqsetke baǵındırıladı. Sonettiń qatań forması poetikalıq pikirdi qısqa, ıqsham hám kompoziciyalıq jaqtan turaqlı etip jetkeriwge xızmet etedi.

Biraq eki poeziya arasında formalıq parıqlar da bar. Inglis soneti yamb pentametrinde jazılıwı menen xarakterlenedi. Qaraqalpaq poeziyasında bolsa ritmikalıq qurılıs milliy til hám poeziya dástúrine baylanıslı uyqaslarda hám sillabikalıq ólshemde jazıladı. Bunda sonettiń qatań formalıq belgileri saqlanǵanı halda, ritmikalıq qáliplesiw milliy poetikalıq sistema tiykarında júzege keledi. Sonday-aq, uyqas sistemasında da parıq anıq kórinedi. Inglis sonetinde Petrarka, Shekspir hám Spenser modelleri belgili hám turaqlı uyqas sxemasına iye. Qaraqalpaq sonetinde bolsa uyqaslar qatań bir model menen sheklenbey, milliy fonetikalıq múmkinshilikler hám shayırdıń individual stiline qaray ózgerip otıradı.

Demek, inglis hám qaraqalpaq sonetleri arasındaǵı formalıq salıstırıw sonet janrınıń eki tiykarǵı qásiyetin kórsetedi: bir tárepten, onıń qatań hám turaqlı formalıq tiykarı, ekinshi tárepten, milliy poeziya sistemasına beyimlesiw qásiyeti.

Inglis hám qaraqalpaq poeziyasındaǵı sonetlerdiń formalıq ózgesheliklerin salıstırmalı analizlew tómendegi juwmaqlardı jasawǵa múmkinshilik beredi. Birinshiden, sonettiń eń qatań formalıq belgisi – on tórt qatarlı kompoziciya – inglis hám qaraqalpaq poeziyasında da saqlanǵan. Ekinshiden, inglis poeziyasında sonettiń Petrarka, Shekspir hám Spenser sıyaqlı turaqlı formalıq modellleri qáliplesken. Shekspir sonetiniń 4+4+4+2 qurılısı hám abab cdcd efef gg uyqas sisteması ideyanı basqıshpa-basqısh rawajlandırıw hám aqırǵı ekilikte juwmaqlaw múmkinshiligin beredi. Spenser sonetiniń abab bcbc cdcd ee shınjırlı uyqas sisteması bántler arasında formalıq baylanıstı kúsheytip, sonettiń bir pútin poetikalıq aǵım retinde qabıl etiliwine xızmet etedi.

Qaraqalpaq sonetinde klassikalıq sonettiń tiykarǵı janrlıq principleri saqlanǵanı menen, ólshem, ritm hám uyqas milliy til hám poeziya ózgesheliklerine beyimlesken. I. Yusupov hám M. Qarabaev dóretiwshiliginde sonet forması qaraqalpaq poetikalıq sistemasına kórkem túrde engizilip, klassikalıq sonet dástúri menen milliy lirikalıq qásiyetlerdiń sintezi júzege kelgen.

Solay etip, sonet inglis hám qaraqalpaq poeziyasında birdey formalıq tiykarǵa iye bolǵanı menen, hár bir ádebiyatta til hám poetikalıq dástúrlerge baylanıslı ózine tán qásiyetler menen rawajlanǵan. Sonettiń formalıq turaqlılıǵı hám milliy ádebiyatlarǵa beyimlesiw qásiyeti bul janrdıń salıstırmalı-tipologiyalıq izertlewler ushın áhmiyetli obyekt ekenligin kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Nisarga M, Dr.Pramod Kumar K S. *Exploring the Complexities of Love in Shakespearean Sonnets: Themes, Motifs, and Literary Techniques.* International Journal Of English and Studies (IJOES) An International Peer-Reviewed Journal; Volume-5, Issue-1(January Issue), 2023.
2. Orazımbetova M. Qaraqalpaq poeziyasında lirikalıq dúrkinlerdiń poetikası. Monografiya. Toshkent. Lesson press. 2022.
3. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası (1970 -2000 jıllar). Monografiya. Nókis, «Bilim». 2004.
4. Regan S. The Sonnet. Oxford University Press. 2019.
5. Sunit Kr Bera. *The History of English sonnet. International Journal of Humanities and Social Science Invention.* Volume 3, Issue 4, April. 2014.

K.ALLAMBERGENOV ROMANLARÍNDA “TÚN” XRONOTOPÍ

Pirnazarova Ulzipa

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Bul maqalada ádebiyatta xronotop túsinigi, “Tún” xronotopı, K.Allambergenov romanlarında tún xronotopınıń kórkemlik xızmeti hám qollanılıw ózgesheligi aytılǵan.

Gilt sózler: xronotop, “tún” xronotopı, jazıwshı, roman.

Summary. This article discusses the concept of chronotope in literature, the chronotope of "Night" and the artistic function and usage of the chronotope of night in the novels of K.Allambergenov.

Key words: chronotope, the chronotope of "night", writer, roman.

Резюме. В данной статье рассматривается понятие хронотопа в литературе, хронотоп "Ночь", а также художественная функция и особенности использования хронотопа ночи в романах К.Алламбергенова.

Ключевые слово: хронотоп, хронотоп "ночи", писатель, роман.

Sońǵı waqıtları dúnya ádebiyattanıw iliminde bolıp atırǵan ózgerisler nátiyjesinde qaraqalpaq ádebiyatında da bir qansha ózgerisler júz bermekte. Solardıń ishinde qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmalardaǵı waqıt hám keńislik, yaǵnıy xronotop máselesi búgingi kúnde izertlewdi talap etip turǵan jańa tarawlardıń biri bolıp tabıladı.

“Xronotop” termini ádebiyattanıw ilimine eń dáslep rus ilimpazı M.Baxtin tárepinen kiritilip: “Ádebiyatta kórkem qabıllanǵan waqıt hám mákanniń óz ara birligin xronotop deymiz” [1, 234], - dep anıqlama bergen edi.

K.Allambergenov bizge filologiya ilimleri doktorı, professor bolıwı menen birge jazıwshı hám dramaturg sıpatında da belgili. Ásirese onıń “Quslar qaytqan kún”, “Qıyın ótkel”, “Ómir máwritleri”, “Dárbent”, “Dárya tartılǵan jıllar” sıyaqlı iri shıǵarmaları oqıwshılarǵa jaqsı tanıs hám qaraqalpaq ádebiyatında da qaharman obrazın jaratıw, shıǵarma kompoziciyasın ózgeshe usılda qurıw sıyaqlı ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Jazıwshınıń kórkem shıǵarmaları tuwralı ádebiyattanıw iliminde S.Baxadirova, P.Nurjanov, S.Ismaylov, K.Qurambaev [2] h.t. basqalar óz pikirlerin bildirip ótken. Degen menen jazıwshınıń romanlarında, sonıń ishinde romandaǵı xronotop máselesi ele arnawlı izertlewge tartılmadı. Sol sebepli biz maqalamızda jazıwshınıń “Dárya tartılǵan jıllar” hám “Dárbent” romanlarında “tún” xronotopınıń qollanıw ózgeshelikleri hám kórkemlik xizmetin úyreniwge háreket ettik. Jazıwshınıń eki romanında da “tún” xronotopı jazıwshınıń aytajaq ideyasın hám shıǵarma mazmunın ashıp beriwde sheber qollanılǵan.

“Tún” xronotopı haqqında ilimpaz A.B.Esinin bılayınsha jazadı: “Mifologiyada tún jawız kúshlerdiń ústemlik etiw waqtı, tań atıwı, qorazdıń qıshqırıwı bolsa olardan qutılıw waqtı bolıp keledi” [3, 66-67].

Qaraqalpaq ádebiyattanıwında lirikalıq xronotop máselesin izertlep atırǵan G.Zinatdinova óz magistrlıq jumısında ilimpazdıń usı pikirin basshılıqqa ala otırıp, oǵan qosımsha retinde: “XIX-XX ásirlerde bul dástúr emocionallıq-psixologiyalıq oylardıń jekkelikke umıtılıwı, individuallasıwı nátiyjesinde ózgeriske ushradı. Nátiyjede ataqlı rus shayırı A.S.Pushkinnıń hám belgili ózbek jazıwshısı A.Muxtordıń dóretiwshiliginde tún oylarǵa beriliw waqtı, A.Axmatova dóretiwshiliginde bolsa tınıshsızlanıw, saǵınıw waqtına aylanadı” [4, 54], – dep pikir bildiredi.

Haqıyqatında da mifologiyada tún jawızlıq waqtı sıpatında berilse, jazba ádebiyatta bolsa avtordıń aytajaq ideyasına sáykes qollana otırıp, tún xronotopınıń kórkemlik xızmeti ele de bayıdı desek boladı.

Mısalı, “Dárya tartılǵan jıllar” romanındaǵı birinshi “Qáweterli soqpaqlar” bóliminde miliciya xizmetkeri Jalǵas Nazarov óz dushpanları tárepinen awır tán jaraqatına ushırap, bir túnde balalıǵınan baslap usı kúnge shekemgi óz ómirinde bolǵan waqıyalardı hám bul kásipke qalay aralasıp qalǵanlıǵı tuwralı ruwxıy azap shegiwler arqalı esleydi. Al kitaptıń ekinshi “Hújdan isi” bóliminde bolsa ómirden kóp tájiriybe toplaǵan hám tereń bilim iyelegen Jalǵas Nazarov úlken bir jınayıy isti ashıwǵa háreket etiwi hám jetiskenlikke erisiwi haqqında sóz etiledi. Bul romannıń eki bóliminde de “tún” xronotopı jawızlıq, iplaslıq waqtı sıpatında qollanıladı. Mısalı, kitaptıń birinshi bóliminde Jalǵas jámiyettegi insanlardıń sonshelli dárejede topas bolıp ketkenligin, óz nápsi jolında hesh nárseden taymaytuǵın insanlardıń qılıqların oylap, **túnlerde** biytaqat boladı. Bunda “tún” xronotopı qaharmannıń ózi menen ózi jalǵız qalıp, kórgen bilgenlerin hújdanı arqalı pikirlew waqtı, al túnniń tınıshlıǵı hám qaranǵılıǵı bolsa Jalǵastıń ishki tolǵanıslarınıń ortaǵa shıǵıwı hám ortalıqqa bolǵan óziniń jeke kózqarasların ashıp berıwge xizmet etedi [3, 48]. Jáne de Gúlayda isimli hayal sawdagershilik etiwi menen turmay **túnlerde** buzıqshılıq etiwleri, jas qızlardı úlken ámeldarlarǵa uslap beriwlerinde “tún” iplaslıq, nápsilerdiń oyanıw waqtı, ádepsiz is-háreketler hám insanlardıń ishki dúnyasındaǵı qarańǵı táreplerdiń ashılıw waqtı sıpatında qollanılǵan. Taǵı da roman syujetinde Oralbay óz hayalı Ramuzanı **túnlerde** toǵayǵa aparıp jalańash halında terekke baylap sabalawı, Asan Qarabaev basshılıǵında úsh jigittiń ele óspirimlik jasına tolmaǵan Zerxan isimli qızdı **túnde** urlap qashıp, toǵayda namısına tiyiwinde “tún” xronotopı iplaslıq waqtı sıpatında, jámiyettegi ádalatsızlıqtıń hám nápsige toymawdıń eń shıńına jetken kulminaciyası sıpatında qollanıladı.

Ulıwma alǵanda, tún xronotopında zorlıq hádiyselerdiń beriliwi bul shıǵarma dramatizmin beriwdiń joqarǵı shoqqısı bolıp, insan nápsisiniń eń jawız táreplerin áshkara etiw hám insanlardıń ruwxıy hám morallıq jaqtan buzılǵanın kórsetiw ushın qollanılǵan poetikalıq usıl bolıp tabıladı.

Al, kitaptıń ekinshi bóliminde Hákimov penen Berdibay Erejep isimli bir milionerdiń úyine kelip **túnde** araq iship, shaǵal máslik qıladı. Bunda Hákimov penen Berdibaydıń maqseti Erejeptiń úyinde saqlawlı turǵan júz mıń manat aqshasın alıw. Nátiyjede Berdibay Erejepti túnde pıshaqlap óltirip qoyadı. Bul jaǵdaydı kórgen Erejeptiń hayalı hám qızın Hákimovqa óltiriwdi buyıradı. Hákimov hayaldı atıp óltiredi, qızın bolsa jawızlarsha awzına mıltıqtı taqap atıp jiberedi hám ashıwlı qalǵan kózlerin oyıp aladı. Bunda “tún” xronotopı jawızlıq hám jınayat islew waqtı sıpatında qollanıladı. K.Allambergenov romanlarında “tún” xronotopı jawızlıq, iplaslıq hám jınayat waqtı bolıwı menen birge qaharmanlardıń ishki sezimlerine, óz muhabbatına ıqrar bolıw waqtı sıpatında da qollanılǵan. Mısalı, onıń “Dárbent” romanında insan ómirindegi eń áhmiyetli másele – kásip tańlaw haqqında sóz etiledi. Jaslardıń keleshek kásiplerin tańlawındaǵı qıyın joldı, dárbent xronotopı arqalı ashıp beredi. Bul romanda kásip-óner texnikumi oqıtıwshısı Turǵangúl isimli qızdıń óz ishki keshirmelerin hám pák muhabbatın Azamatqa aytıw ushın **túnde** onıń aldına barıwı hám eki ashıq júrektiń sol túnde tabısıwı haqqında aytıladı. Bunda “tún” xronotopı Turǵangúldiń óz muhabbatına ıqrar bolıwı hám onı sır halında saqlamay ashıq aytıw waqtı onıń ishki monologları arqalı ashıp beriledi. “Meyli, men dástúrli

qız jolın buzǵan-aq bolayın... Báribir óz sezimimdi qorǵap qalıwım kerek. Bul ushın Azamatqa bar haqıyqatlıqtı, bir-birimimizdi sheksız súyetuǵınımızdı, bir-birewsız jasay almaytuǵınımızdı aytıwım kerek... Qansha oylansa da bunnan artıq pikir qıyalına kele qoymadı. **Túnniń álle bir máhálinde** ornınan turdı da, qayaqqadur barıw ushın jalma-jan kiyine basladı".

Jáne de jazıwshınıń bul eki roman arasındaǵı "tún" xronotopın beriwde bir qansha uqsaslıqlar bar. Atap aytqanda eki romanda da óz nápsin tıya almay, aqshanıń jolına túsken insanlardıń túnde urlıq etiwi haqqında da sóz etiledi. Bunda Erkin basshılıǵındaǵı bir qansha jigitler Kúnsulıw isimli esapshı bolıp isleytuǵın hayaldıń úyine urlıqqa túsiwi, Kúnsulıwdı bolsa óltiriwi hám baylıqların alıp tonap ketiwleri haqqında sóz etiledi. Al, "Dárya tartılǵan jıllar" romanında bolsa Asan Qarabaev hám onıń sherikleri túnlerde dúkanlarǵa hám mekemelerge urlıqqa túsip, qarawılların óltirip, aqshaların tonap ketiwi haqqında aytıladı. Bul eki romanda "tún" xronotopı jawız insanlardıń túnde óz is-rejelerin ámelge asırıw, jawızlıq, jinayat islew waqtı sıpatında beriedi.

Juwmaqlap aytqanda K.Allambergenov romanlaında "tún" xronotopı arqalı oqıwshıǵa aytajaq ideyasın jetkeriwde, shıǵarmanıń pútkil mázmunın sáwlelendiriw maqsetinde qollanılǵan. K.Allambergenov prozasındaǵı xronotop máselesin úyreniw, onıń jeke stilin tereńnen ashıp beriwge xizmet etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва, «Художественнаялитература», 1975. –С.234;
2. Бахадырова С. Дәрья тартылған жыллар. «Қарақалпақстан жаслары»,1993, №217; Нуржанов П. Гәресизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис. «Билим», 2003, 29-30-бб;Исмайлов С. Ҳақийқатлық жолында «Қарақалпақстан жаслары»,1993, №9; Курамбоев К. Насрда шакилланган ижод. К. Курамбоев. Адабий жараён. Ижод маъсулияти. Адабий алоқалар. - Ташкент; Чулпон, 2009, 3787-379-бб;
3. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. – Москва, «Флинта. Наука», 2000, СС. 66-67.
4. Zinatdinova G. Sh.Seyitov lirikasında kórkem waqıt hám kórkem keńislik máseleleri ("Jollar" toplamı mısalında). Magistrlik dissertaciyası. – Nókis. QMU.2020. – B. 54
5. Алламбергенов К. Дәрья тартылған жыллар. Роман. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1992;

H.ÓTEMURATOVANÍŃ NOVELLALARÍNDA MUHABBAT TEMASÍ

Sharapova Sárbinaz
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq jazıwshısı H.Ótemuratovanıń novellalarındaǵı muhabbat temasınıń sáwleleniwi haqqında talqı jasalǵan. Izertlew obyekti sıpatında jazıwshınıń «Altın qız», «Shahsánemniń qulı», «Gúmis shashlar» hám «Ǵoshshaq ay» atlı shıǵarmaları tańlap alınǵan. Jazıwshınıń novellalarında muhabbat teması máńgilik temalardıń biri sıpatında súwretlenip, súyiw hám jek kóriw sezimleri qarama-qarsılıqlı tuyǵılar qaharmanlardıń kórkem psixologiyası arqalı tereń obrazlı túrde sáwlelengenligi mısallar kontekstinde talqılanǵan.

Gilt sózler: novella, konflikt, obraz, simvol, detal, syujet, tema, xarakter.

Аннотация: В статье рассматривается отражение темы любви в новеллах каракалпакской писательницы Х. Отемуратовой. В качестве объекта исследования были выбраны произведения писателя «Золотая девушка», «Раб Шахсанам», «Серебряные волосы» и «Светлая луна». В новеллах писателя тема любви изображена как одна из вечных тем, а чувства любви и ненависти глубоко и образно отражены через художественную психологию противоположных чувств героев, проанализированных в контексте примеров.

Ключевые слова: новелла, конфликт, образ, символ, деталь, сюжет, тема, характер.

Annotation: The article discusses the reflection of the theme of love in the novellas of the Karakalpak writer H. Utemuratova. The author's works "Golden Girl", "Shohsanam's Slave", "Silver Hair" and "Sunny Moon" were selected as the object of the research. In the writer's novellas, the theme of love is depicted as one of the eternal themes, and the feelings of love and hatred are reflected in a deeply figurative way through the artistic psychology of the characters, analyzed in the context of examples.

Keywords: novella, conflict, image, symbol, detail, plot, theme, character.

Novella – jáhán ádebiyatında erte dáwirlerden beri kiyatırǵan kishi kólemli prozalıq shıǵarma. Bul janrdıń ózgesheligi haqqında qazaq ilimpazı G.Satılxanova tómendegi pikirdi bildiredi: «Novella kólemi jaǵınan gúrriń menen shamalas, povestten ıqsham, súwretlew xarakterine iye bolǵan prozalıq janr. Kólemi jaǵınan gúrrińnen kishi bolıp keletuǵın novella túrleri de ushırasadı. Novellaǵa ótkir syujet, qısqalıq, sheshimniń kútilmegen jerden bolıwı, bayanlaw stiliniń biytárepligi tán. Bul janrda qatnasıwshı qaharmanlar sanı sheklengen (eki-úsh), insan ómirinde áhmiyetli waqıyanıń átirapına qurılatuǵın bolǵanlıqtan, syujeti ótkir, bekkem, keskinlesip keledi. Waqıyanıń juwmaǵı kútilmegen jerden boladı. Janrlıq ózgesheligi boyınsha novellada tek bir waqıya rawajlanadı, ol ózi keskin másele bolıwı kerek. Kópshilik jaǵdaylarda simvolika elementleri ushırasadı (ásirese shıǵarmanıń atamasında)» [4.18].

H.Ótemuratova – qaraqalpaq ádebiyatında novella janrınıń rawajlanıwına ayrıqsha úles qosqan jazıwshı. Onıń qáleminen «Altın qız», «Shahsánemniń qulı»,

«Gúmis shashlar», «Ǵoshshaq ay», «Gúldiń ótmishi bolmaydı», «Tumaris patshanıń qızı» t.b. novellalarında muhabbat, sadıqlıq sıyaqlı ıshqı muhabbat temasına qurılǵan. Qaraqalpaq ádebiyatında novella janrın izertlegen ilimpaz D.Kamalovanıń pikirinshe, «Ádebiyatımızda «máńgilik» temalardan esaplanǵan ólim hám ómir, sadıqlıq hám opasızlıq, batırlıq hám qorqaqlıq, quwanısh hám qayǵı, aq kewillik hám qızǵanısh, súyiw hám jek kóriw sıyaqlı qarama-qarsılıqlı tuyǵılardı sáwlelendiriw qálegen kórkem shıǵarmaǵa tán bolǵanınday, novellaǵa da usı qásiyetler tán bolıp keledi» [5.47]. Demek, novellada muhabbat teması da máńgilik temalar biri esaplanıp, súyiw hám jek kóriw sezimleri qarama-qarsılıqlı tuyǵılar tereń obrazlı túrde ashıladı. Usınday kórkem dóretpeler qatarında jazıwshı H.Ótemuratovanıń «Altın qız» novellası bolıp, onda shıǵarmanıń eki qaharmanı Rayxan menen Jumagúldiń xarakteri qarama-qarsı salıstırılǵan. Novellanıń kirispesindegi «altın qız» haqqındagı filosofiyalıq túsinik arqalı shıǵarmanıń ideyalıq gilti ashıladı, Jazıwshı altındı adamnıń sırtqı baylıǵı menen emes, ruwxıy bekkemligi, qádir-qımbatı, waqıtqa baǵınbaytuǵın adamgershilik pazıyletleri menen baylanıstıradı.

Rayxannıń izinen hár kúni erip júretuǵın jigittiń payda bolıwı - tiykarǵı konfliktti keltirip shıǵaradı. Biraq, Rayxan onı qabıl etpeydi. Sebebi, *«Rayxan márt jigitlerdi, naǵız-ǵoshshaqlardı ǵana kózge iler, solardıń arasınan kóz qıyıǵı menen óz bahadırın izler edi»* [6.3.]. Rayxannıń qońsısı Jumagúl menen dialogı arqalı eki túrli kózqaras qarama-qarsı qoyıladı. Jumagúl ómirge degen kózqarası pútkilley ózgeshe: *« – Bul, bes kúnlik dúnyada nashar bala kúlip-oynap qalıw kerek, erkekler turaqsız bolıp ketken, olarga iseniwge bolmaydı. Sen kutken, rıcar, hadal, ǵoshshaq bul patas jáhánde joq. Qızlar perishte bolǵanı menen jigitler jeńil boladı, olardıń qasına qas bizler de yoshıp qalıwımız kerek... turmısqa shıqsańda baǵanaǵı tárizli bay jigitke bas qosıw maqul!»* [6.3.].

Rayxannıń idealı menen Jumagúldiń ómirge degen filosofiyası arasındaǵı qarama-qarsılıq kúsheyedi. Bul jerde «insandı qanday ólshem menen bahalaw kerekligi haqqındaǵı morallıq-filosofiyalıq másele kóteriledi.

«Altın» hám «mıs» túsinikleriniń simvollıq qarama-qarsılıǵı shıǵarmanıń ideyalıq shegine jetedi. «Altın qız» - waqıtqa, sharayatqa, esapqa boysınbaytuǵın ruwxıy qádiriyat belgisi bolsa, «mıs qız» - sırtqı jıltıraqqa, turmıslıq paydaǵa, baylıqqa beyimlesiwdiń simvolı sıpatında ashılǵan. Novellada, avtordıń poziciyası arqalı dástúriy waqıyalıq sheshimnen góre ideyalıq-filosofiyalıq juwmaq kózge taslanadı.

«Shahsánemniń qulı» novellasında Shahsánemniń ózine múnásip bolıwdı qálegen jigitti sınawı hám onıń súyispenshilikke ılayıqlıǵın bahalawı átirapında ashıladı. Shıǵarmanıń basında Gúllán ǵoshshaqlardıń Shahsánemniń qulı bolıwǵa umtılıwı bayanlanadı. Al Shahsánemniń pikirinshe, «…Shahsánemge qul bolıw, baxtına miyasar bolıw ushın Ǵárip-ashıq bolıp tuwılıw kerek…» [6.5]. Shahsánemniń: «*Seni qul qılmayman!»* [6.5] degen sózi onıń súyispenshilikke qoyıp otırǵan joǵarı talabın ańlatadı. Ol gez kelgen adamnıń ózine «qul» bolıwın qabıl etpeydi. Onıń túsiniginde haqıyqıy súygen adam óz qádir-qımbatın saqlaǵan, márt hám opadar jigit bolıwı kerek.

«Gúmis shashlar» novellasınıń teması haqıyqıy muhabbat, adamgershilik, qız balanıń qádirin biliw hám sırtqı kórkemlikten góre adamnıń ishki dúnyasınıń artıqshılıǵın ashıp kórsetiwden ibarat.

Avtor novellada Gúlsaranıń kózi menen eki túrli jigitti salıstıradı. Bir jaǵında, qızlardı kóshede qısındırıp, olardıń názik kewili menen sanaspaytuǵın jeńiltek jigitler, al, ekinshi tárepinde, «gúmis shashlı», aqıllı, sabırlı, qaysar, adamlardı húrmetleytuǵın jigit. Onıń súykimliligi tek sırtqı kelbetinde ǵana emes, aqılı, miyrim-shápáátliligi, hadallıǵı hám jaqsı sózleri arqalı kózge taslanadı.

Shıǵarma syujeti lirikalıq-psixologiyalıq xarakterde berilgen, yaǵnıy, Gúlsaranıń ishki sezimi, súygen jigitin ideallastırıwı hám «gúmis shashlı jigit» obrazınıń ashılıwına qurılǵan. Mısalı: *«…gúmis shashlı, aqıllı jigit, qısındırmaydı, artıqmash sóz aytpaydı adamdı satpaydı, ol jan-táni menen saǵan berilgen jeniltek meyiz shashlı jigitler tárizli taslay qashıp ketpeydi, aq bileǵińe hazar keltirip súyremeydi. Ol mudamı mıyıq tartıp júredi, onıń kókiregi sahra yańlı keń, kózleri sóyleydi, ol seni qorǵawǵa udayı tayar, Arqańdı asqar tawǵa súyegendey mudamı oǵan iseneseń!»* [6.6].

Avtor lirikalıq sheginis arqalı waqıyanı bayanlawdan góre qaharmannıń qásiyetlerin súwretlewge ayrıqsha itibar qaratadı. Sonlıqtanda, novellada lirikalıq-portretlik bayanlaw basım bolıp kelgen.

Novellanıń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri, «shıǵarma bir áhmiyetli detal tiykarına qurılıwı lazım» [2.204]. Novella atamasındaǵı «Gúmis shash» - portretlik detalında gúmis reń ózgesheligi arqalı tazalıq, ayrıqshalıq, ruwxıy salmaqlılıqtı ańlatıwshı simvollıq mániste qollanılǵan. Sonlıqtan «gúmis shashlı jigit» - Gúlsaranıń idealındaǵı jigit obrazı sıpatında gewdelengen. Yaǵnıy, jazıwshı «gúmis shashlı» jigit obrazı arqalı er azamattıń ideallıq modelin kórsetip bere alǵan, ol kúshli bolǵanı menen turpayı emes, qaysar bolǵanı menen qatal emes, súygen adamına ǵamxor hám hadal insan sıpatında súwretlengen. Demek, shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası, adamnıń haqıyqıy qádiri onıń sırtqı kelbetinde emes, adamgershilik qásiyetlerinde ekenligin ashıp kórsetiwden ibarat. Shın súygen insan súygeniniń namısına, erkine hám názik sezimlerine húrmet penen qaraydı, onı májbúrlemeydi, qorǵaydı, jaqsılıq islewden quwanısh tabadı.

Shıǵarma kólemi jaǵınan kishi bolsa da, bir ǵana sezimlik jaǵday arqalı qaharman xarakterin ashıwǵa umtıladı. Bul - novellaǵa tán ıqshamlıq. Ózbek ádebiyattanıwında M. Qóshjonov novellanıń ózine tán ózgesheligi haqqında bılay jazadı: «Házirgi kún ádebiyattanıwında novellanıń ózine tán xarakterli jaǵdayı hám waqıyalardıń keskin burılısında ıqsham, puqta syujet, kútilmegen sheshim tiykarında kórsetip beriwden ibarat dep esaplanadı» [1.164]. Ilimpazdıń atap ótkenindey, avtor shıǵarmada kóp waqıyanı súwretlemesten, kerisinshe, bir obraz átirapında emocional hám psixologiyalıq keskinlikti kúsheytip bergen.

«Ǵoshshaq ay» novellasında reallıq penen qıyal, lirizm menen romantikalıq súwretlewlar arqalı lirikalıq syujet orın alǵan. Novella ekspoziciyası, *«Qara maqpal aspan kóksinde jalǵız seyil etip júrgen Ayǵa qarap...»* [6.5] degen peyzajlıq-kórkem súwretlewden baslanadı. Avtor bul kórkem súwretlew arqalı oqıwshını túngi

keńislikke alıp kiredi. «Qara maqpal aspan», «jalǵız seyil etken Ay» sıyaqlı obrazlar romantikalıq atmosfera jaratadı.

Shıǵarmada Ay obrazı ideal ashıq obrazı dárejesine kóteriledi. Mısalı: *«Márt ay jerdegi eki ayaqlı beksultanlardıń birine de uqsamaydı. Ol ilahiy shiyrin zibanlı eken, onıń sózleri sonday jaǵımlı. Ay meniń ayaqlarımnıń astına juldızlardı tósep tasladı...».* [6.5]. Aydıń adamǵa aynalıp, shıǵarma qaharmanı menen sırlasıwı syujettiń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Waqıya rawajlanǵan sayın Aydıń xarakteriniń jańa qırları ashıladı. Mısalı: «*...Ay maǵan jalınıp-jalbarınıp, gózzal sózlerden gúldáste dizip, meniń soqpaqlarıma shashıp atır. Ol sonday keń peyilli, qúdiretli, názik kewilge girbiń túsirmew ushın páriyshan sózler aytadı, ol jer betindegi ózmámbetler kibi turpayı, miyrimsiz emes. Onıń tek júzlerinen, ázázúl kózlerinen ǵana emes, jureginen de sıyqırlı nurlar shashılıp atır. Ay meniń qulaǵıma biyhush etiwshi ıshqı sózlerin sıbırlap peshanamnan óziniń maqpal erinleri menen biyhazar óbip atır, átkónshekke salıp meni ushırıp, juldızlardı shashıw shashıp atır*» [6.5]. Bul epizodta Ay antropomorfizaciyalasqan, yaǵnıy jansız tábiyat obektine insanıylıq sıpat berilgen. Ay qaharmanǵa qanshelli umtılıp, muhabbatın bildirgeni, jalınıp-jalbarınǵanı menen, qaharman kónbeydi: «Ol hár tún seyil etiw ushın mennen ruxsat sorap, meni mirat etip tur, biraq men kónbeymen, ol ayaǵıma bas urıp atır…». Ilimpaz A.Tashpolatovtıń atap ótkenindey: «Novella waqıyada da, mánide de keskinlikti júzege keltiredi hámde kútilmegen sheshim arqalı oqıwshı qálbin lárzege saladı. Bul jaǵday sezimlerimizge sol máwrittiń ózinde-aq qattı tásir qıladı» [3.15].

Ay qanshelli qúdiretli bolsa da, muhabbat aldında hálsiz edi. Ol aspandı jaqtırlandıradı, juldızlarǵa iyelik etedi, biraq bir adamnıń «kónbewi» aldında ilajsız qaladı. Avtor bul usıl arqalı muhabbattıń qúdiretin ashıp kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, H.Ótemuratovanıń novellalarında muhabbat teması tereń ashıp berilgen. Jazıwshı qaharmanlardıń ishki psixologiyalıq sezimlerin beriwde, obrazlardıń kórkemlik sıpatın hám portretin jasawda, detal hám xarakterlerdi jaratıwda ayrıqsha ózine tán ózgesheliklerge iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Қўшжонов М. Маъно ва мезон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

2. Ҳотамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1979.

3. Тошпўлатов А. Ўзбек адабиётида новелла жанри ва унинг бадиияти (А.Қаххор, Ш.Холмирзаев, Н.Эшонқул ижоди мисолида): Филол.фан. буйича фалс.док. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018.

4. Сатылханова Г. Қазақ новеллаларындағы детальдың көркемдік қызметі: Филос. док. (PhD) дәр. алу үш.дайын. диссертация. – Алматы: 2019.

5.Камалова Д. Қарақалпақ әдебиятында новелла жанры: Филол. илим. б-ша филос. док. (PhD) ил.дәр. ал.уш. таярланған диссертация. – Нөкис, 2022.

6. Өтемуратова Ҳ. Жулдызым жоқары. (Новеллалар, гүрриңлер). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.

K. SMAMUTOVTIŃ «TÚRMEGE TÚSIRMEYMEN!» GÚRRÍŃINDEGI KONFLIKT HÁM SATIRALÍQ XARAKTER

Abdimuratova Yulduz

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada K. Smamutovtıń «Túrmege túsirmeymen!» gúrrińindegi konflikt hám satiralıq xarakter jasaw ózgeshelikleri analizlenedi. Shıǵarmadaǵı áke menen onıń balası arasındaǵı emes, al jámiyetlik-ádillik normaları menen jeke máp, ata-analıq sezim menen perzenttiń teris is-háreketin aqlaw arasındaǵı konflikt tiykarǵı kórkemlik másele sıpatında qaraladı. Avtor Piyshenbay obrazı arqalı urılıq, basqalardıń múlkin iyelew sıyaqlı háreketlerdiń bir adam minezindegi kórinislerin ashsa, onıń ákesi obrazı arqalı perzentiniń ayıbın moyınlamay, óz abıroyı, tanıslıǵı hám lawazımınan paydalanıp, onı juwapkershilikten qutqarıwǵa urınıwı xarakterdi satiralıq túrde súwretleydi. Gúrrińdegi situaciyalıq, konfliktlik hám xarakterlik detallar, dialog, ironiya, giperbola hám yumor arqalı satiranıń áshkaralawshı funkciyası kórsetiledi.

Tayanısh sózler: satira, konflikt, satiralıq xarakter, áke obrazı, ironiya, yumor, dialog.

Ádebiyatta satiralıq prozanıń tiykarǵı ózgeshelikleriniń biri — jámiyettegi sociallıq-moralıq kemshiliklerdi tek túsindirip qoymastan, olardıń ishki mazmunın adam minezi, háreketi hám konfliktleri arqalı ashıp beriw. Satiralıq shıǵarmada avtorǵa tayın túrde «bul adam jaman» dep aytıwdıń zárúrligi joq. Kerisinshe, obrazdıń óz sózi, is-háreketi, ózine bergen bahası hám basqalarǵa qatnası arqalı onıń haqıyqıy xarakteri ashıladı. Usı jaqtan K. Smamutovtıń «Túrmege túsirmeymen!» gúrriǹi ózgeshe itibarǵa iye. Shıǵarmada bir qarasta ápiwayı turmıslıq waqıya sıpatında kórinetuǵın situaciya astında jámiyetlik áhmiyetli problema jatır: adamnıń óz perzentiniń ayıbın kóriwden bas tartıwı, onıń teris islerin «aqıllıǵına», «epshilligine» aylandırıwı hám óz abıroyı menen tanıs-bilislıǵın perzentin juwapkershilikten qutqarıw quralına aylandırıwı.

Shıǵarmanıń ataması da usı konflikt mazmunın aldınnan sezdirip turadı. «Túrmege túsirmeymen!» degen sóz birinshi qarasta perzentin qorǵawshı ákeshilik sezimdi bildiretuǵınday. Biraq gúrriń mazmunı ashılǵan sayın bul sózdiń ekinshi, satiralıq mánisi payda boladı. Sebebi áke balasınıń haqıyqıy jaǵdayın dúzetip, onı teris joldan qaytarıwdı emes, al qılmısı úshin juwap beriwinen qutqarıwdı maqset etedi. Demek, shıǵarma ataması konflikt ortalıǵında turǵan xarakterdiń pútkil psixologiyalıq poziciyasın bir sóz dizbegine sıydırǵan.

«Túrmege túsirmeymen!» gúrrińindegi konflikt bir ǵana waqıyaǵa baylanıslı emes. Ol birneshe qatlamnan ibarat. Birinshi qatlamda — perzenttiń is-háreketi menen jámiyetlik nızam arasındaǵı konflikt. Ekinshi qatlamda — ákelik sezim menen ádillik arasındaǵı konflikt. Úshinshiden, eski sociallıq túsinikler menen jańa moralıq ólshemler arasındaǵı qarama-qarsılıq bar. Avtor usı konfliktlerdi bir-birinen bólek emes, al bir-birin tolıqtıratuǵın túrde súwretleydi.

Gúrriń basında avtordıń lirikalıq bayanlawınan soń avtobus ishindegi ushırasıw beriledi. Avtor jolawshını sıpatlawda onıń sırtqı kórinisinen baslaydı: «Géwdesi

uzın, ayaǵı qısqa...»[1] sıyaqlı detallar obrazdıń ózgeshe portretin jaratadı. Biraq bul portret tek sırtqı kórinis ush'n emes. Onıń keyingi sózleri arqalı obrazdıń ishki dúnyası, ózine hám balasına qatnası ashıla baslaydı. Bul adam ózin jámiyette belgili bir orınǵa iye, abıroylı adam dep esaplaydı. Ol óziniń ómirlik jetiskenliklerin, orden-medalların, grammotaların eske aladı. «Bayaǵı kóp orden alıp, medallar, gramota»[1] sıyaqlı sózlerdiń qollanılıwı onıń ózin basqalardan joqarı qoyıwǵa beyim ekenligin kórsetedi. Obraz óziniń ata-analıq sezimin de bir túrli kórsetedi. Ol balası haqqında aytıp:«Balám xalıq qatarı mektepti aman-esen pitkerip shıqtı...»[1] degen mazmundaǵı sózlerdi aytadı. Biraq keyingi waqıyalar bul «aman-esen pitkeriwdiń» artında qanday minez turǵanın ashıp beredi. Piyshenbay mektepti pitkerip, óz jolın tapqan jas emes, kerisinshe, turmıstaǵı materiallıq jaǵdayǵa tez jetisiwdi, basqanıń múlkin iyelewdi oylaytuǵın adam sıpatında kórinedi.

Gúrrińdegi eń áhmiyetli satiralıq xarakterlerden biri — Piyshenbay. Avtor onı tikeley «urı», «qılmısker», «jaman adam» dep sıpatlamaydı. Onıń xarakterin konkret is-háreketler arqalı ashıwǵa urınadı. Bul satiralıq proza ushın ónimli usıl. Piyshenbaydıń birinshi kórinislerinde onıń ózgeshe «epshilligi» haqqında sóz etiledi. Biraq bul epshillik jaqsı manidegi maqtaw emes. Ol jámiyetlik norma menen esaplaspaytuǵın, óz paydasın birinshi orınǵa qoyatuǵın minezge aylandı.

Mısalı, shıǵarmada Piyshenbaydıń birewdiń mashinasın garajınan aydap alıp ketkeni haqqında aytıladı. Bul waqıya ákeniń sózleri arqalı bir túrli «jeńil» fakt sıpatında kórsetiledi. Eń qızıǵı, áke bul iske «mashinanı urlaǵan» dep baha bermeydi. Kerisinshe, balasınıń is-háreketin aqlaǵısh túsinik penen túsindiriwge urınadı. Ol mashinanıń ózin alıp ketkenin, biraq mashinanıń ishki bólimlerin búzbaǵanın, tek motorın alıp basqa birewge satpaqshı bolǵanın aytadı. Bul jerde satiranıń kúshi ayqın kórinedi. Sebebi qılmıstıń mazmunı menen onıń obraz tárepinen berilgen bahası bir-birine qarama-qarsı. Jámiyetlik ólshem boyınsha basqa adamnıń mashinasın ruxsatsız alıp ketiw — urılıq. Al obraz bolsa onı «mashinanıń hesh jerin búzbaǵan» degen sıyaqlı «jeńillestiriwshi» detal menen aqlaǵısı keledi. Bul — satiralıq xarakterdi jasawdıń júda názik usılı. Avtor obrazdıń ózin ózi ashıwına múmkinshilik beredi. Obraz ózin aqlaǵan sayın, oqıwshı onıń haqıyqıy bet-beynesin tereńirek kóredi.

Gúrrińdegi ekinshi áhmiyetli konflikt Piyshenbaydıń awlawshılıq, brakonerlik penen baylanıslı háreketleri arqalı kórinedi. Shıǵarmada tabiyattı qorǵaw tarawında islewshi adamnıń awlawshılar haqqındaǵı pikirleri beriledi. Olardıń haywanlarǵa da, adamlarga da ayawshılıq etpeytuǵını haqqında sóz etiledi. Usı jerde Piyshenbaydıń mashinasına baylanıslı detallar payda boladı. Mashinanıń bortında maldıń terisi, awlawǵa baylanıslı zatlar, mıltıq sıyaqlı belgiler anıqlanadı. Bul detallar Piyshenbaydıń obrazın taǵı da tolıqtıradı. Endi ol tek «bir ret mashina alıp ketken bala» emes, al óz mápi ushın nızamdı buzıwdan qorıqpaytuǵın, basqanıń múlkin iyelewdi ádetke aylandırǵan adam sıpatında kórinedi.

Shıǵarmada Piyshenbay obrazınan da kúshli satiralıq xarakter — onıń ákesi. Sebebi Piyshenbaydıń qılmısları bir adamnıń teris minezi bolsa, ákeniń poziciyası sol teris minezdiń jámiyette qalay saqlanıp qalatuǵının túsindiredi. Áke balasınıń háreketlerin ashıq túrde aqlaǵısı keledi. Ol óziniń tanıs-bilisligin, abıroyın,

lawazımlı adamlar menen baylanısların eske aladı. Sonıń ishinde «rayona»ǵa, miliciyaǵa, prokuraturaǵa barıw sıyaqlı máselelerdi de sóz etedi. Bul detalardıń hár biri obrazdıń xarakterin ashıwda ayrıqsha funkciya atqaradı. Áke ushın nızam — barlıq adamlarǵa birdey qollanılatuǵın sociallıq qaǵıyda emes, al tanıs-bilislik arqalı ózgeriw múmkin bolǵan nárse sıyaqlı. Ol «kimdi tanıyman», «kimge barsam boladı» degen logika menen pikirleydi. Ákeniń: «Piyshenbayımızdı jerge, jańǵa tiygizbeymen!» degen mazmundaǵı sózi shıǵarmanıń ideyalıq ózegine aynaladı. Bul sóz bir tárepten ákelik mehir-muhabbatın bildirse, ekinshi tárepten satiralıq mánige iye. Sebebi ol balasın qılmıstan qaytarıwdı emes, qılmısı ushın jazalanıwdan saqlawdı maqset etedi. Usı jerde konflikt eń joqarı dárejege kóteriledi: áke ushın «balamdı qorǵaw» — onı nızam aldında juwap bermeytuǵın etiw; al jámiyet ushın haqıyqıy qorǵaw — onıń teris jolın toqtatıw.

Gúrriń atamasınıń ózi konfliktniń ideyalıq baǵdarın belgileydi. «Túrmege túsirmeymen!» sózi shıǵarmada birneshe ret mánilik jaqtan qaytalanadı. Bul qaytalanıw oqıwshınıń itibarın birden sol sózge baylaydı. Ádetten, ata-ana perzentin qáte islerden qorǵawǵa tırısadı. Biraq bul jerde qorǵaw menen aqlaǵıshlıqtıń shegarası joǵaladı. Áke balasınıń hárbir isinen «bir sebepti» tawıp beredi. Mashinanı alıp ketiwi — «motorın ǵana alıp satpaqshı bolǵan» háreketke; awlawshılıǵı — «basqa sebeplerge»; basqa qılmısları bolsa «balanıń jaslıǵına» baylanıstırıladı. Demek, atamadaǵı «túrme» tek fizikalıq túrme emes. Ol nızam aldındaǵı juwapkershiliktiń belgisi. Áke sol juwapkershiliktiń aldın alıwǵa tırısadı. Sol arqalı avtor bir adamnıń emes, jámiyettegi tamır-tanıs, abıroy, lawazım hám materiallıq múmkinshiliklerdi óz mápi ushın paydalanıw sıyaqlı qubılıslardı satiralıq nıshanǵa aladı.

Gúrriń aqırında konflikt áke kútkendey sheshilmeydi. Ol balasın juwapkershilikten qutqarıwǵa tırısadı. Miliciyaǵa barıw, tanıslardı izlew, pul haqqında sóz etiw, sıyaqlı usınıslar — bári bir maqsetke baǵdarlanǵan. Ákeniń: «Aqshadan ótetuǵın qural bar ma saǵan?!»[1] degen mazmundaǵı sózleri konfliktniń sociallıq tamırın taǵı da anıǵıraq kórsetedi. Bul jerde aqsha menen nızamnıń qarama-qarsılıǵı payda boladı. Áke nızamdı emes, aqshadan «qural» jasaw múmkin dep oylaydı. Biraq avtor shıǵarmanıń aqırında oqıwshıǵa moralıq baha beriwdiń ózin tapsırmaydı. Ol situaciyanı kórsetedi, obrazdı sóyletedi hám oqıwshınıń ózi juwmaq jasawına jaǵday jaratadı. Sol sebepli shıǵarmadaǵı satira tikeley úgit-násiyatqa emes, kórkem áshkaralaw[a qurılǵan.

Juwmaqlap aytqanda K. Smamutovtıń «Túrmege túsirmeymen!» gúrrińi — turmıslıq waqıya arqalı jámiyetlik-moralıq máselelerdi kótergen satiralıq shıǵarmalardan biri. Gúrrińniń kórkemlik ózegi Piyshenbaydıń jeke qılmısında ǵana emes, al sol qılmıstı aqlaǵısı keletuǵın ortalıqta ashıladı. Piyshenbaydıń urılıq, brakonerlik, basqanıń múlkin iyelew sıyaqlı háreketleri onıń teris xarakterin ashsa, ákeniń sol islerdi jeńillestiriwge, tanıs-bilislik hám abıroy arqalı juwapkerlikten qutqarıwǵa urınıwı konfliktniń sociallıq mazmunın tereńlestiredi.

Shıǵarmadaǵı eń áhmiyetli konflikt — jeke máp penen jámiyetlik ádillik, ata-analıq mehir menen moralıq juwapkerlik, abıroy menen haqıyqat arasındaǵı qarama-qarsılıq. Avtor bul konfliktlerdi kúndelikli dialog, satiralıq portret, predmetlik detal,

ironiya, yumor hám situaciyalıq qarama-qarsılıq arqalı ashqan. K. Smamutovtıń «Túrmege túsirmeymen!» gúrrińindegi satiralıq xarakter jeke adam minezi menen sociallıq ortalıqtıń ózara baylanısında jaratılǵan. Avtor Piyshenbay hám onıń ákesi arqalı eki túrli, biraq bir-birin tolıqtıratuǵın xarakterdi kórsetedi: biri — nızamdı óz mápi ushın mensinbeytuǵın adam, ekinshisi — sol adamnıń qátelerin ata-analıq mehir atı menen aqlaǵısı keletuǵın qorǵawshı. Usı eki xarakter arasındaǵı qarama-qarsılıq gúrrińniń satiralıq energiyasın belgileydi.

Ádebiyatlar:

1. Смамутов К. Абаданның папасы. Гүрриң // Устаз жолы, 2008, 5-июл
2. Смамутов К. Анқаў баланың әкеси // Еркин Қаракалпақстан, 2018, 6-сентябрь
3. Смамутов К. Дейди, дейди, дейди екен. Гүрриң // Еркин Қаракалпақстан, 2001, 28-апрел.

A.SADÍQOVTÍŃ «BOSTANSÍZ BÚLBIL» ROMANÍNDA DÁWIR PROBLEMALARÍNÍŃ SÚWRETLENIWI

Sulaymanova Juldız

Berdaq atındaǵı QMU ádebiyattanıw (qaraqalpaq ádebiyatı) qánigeligi 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada A.Sadıqovtıń «Bostansız búlbil» romanında XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń sociallıq-siyasıy jaǵdayı hám dáwir problemalarınıń kórkem súwretleniwi izertlengen. Sonday-aq tariyxıy maǵlıwmatlar hám Berdaqtıń dóretiwshiligine súyenip, jazıwshınıń kórkem shınlıqtı sáwlelendiriw sheberligi analizlenedi. Romanda xalıqtıń basına túsken awır kúnler Xiywa xanınıń ádalatsız salıq sisteması, awır qazıw jumısları, tábiyat apatları hám Ernazar Alakóz kóterilisi Berdaq obrazı menen tıǵız baylanısta ashıp beriledi. Izertlewde Berdaqtıń jeke tulǵa sıpatında emes, al pútkil xalıq dártiniń aynası sıpatında kórkem prozadaǵı ornı ilimiy tiykarlanǵan.

Gilt sózler: A.Sadıqov, «Bostansız búlbil», Berdaq obrazı, XIX ásir social-siyasıy jaǵdayı, dáwir problemaları, kórkem shınlıq, salıq sisteması, qazıw jumısları, Ernazar Alakóz kóterilisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada A.Sodiqovning «Bostonsiz bulbul» romanida XIX asrdagi qoraqalpog'istonliklar hayotining sotsial-siyosiy holati hamda davr muammolarining badiiy tasviri tadqiq etilgan. Shuningdek, tarixiy manbalar va Berdaq ijodiga tayanib, yozuvchining badiiy haqiqatni aks ettirish mahorati tahlil qilinadi. Romanda xalq boshiga tushgan og'ir sinovlar Xiva xonligining adolatsiz soliq tizimi, og'ir qazuv ishlari, tabiat omillari hamda Ernazar Olakoz qo'zg'oloni Berdaq obrazi bilan uzviy bog'liqlikda ochib beriladi. Tadqiqotda Berdaqning shaxsiy obraz emas, balki butun xalq dardining ko'zgusi sifatidagi badiiy prozadagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: A. Sodiqov, «Bostonsiz bulbul», Berdaq obrazi, XIX asr sotsial-siyosiy holati, davr muammolari, badiiy haqiqat, soliq tizimi, qazuv ishlari, Ernazar Olakoz qo'zg'oloni.

Abstract:This article analyzes the artistic depiction of 19th-century socio-political realities and epochal problems in A. Sadykov's novel «Bostansiz bulbil». Drawing on historical records and the literary heritage of Berdaq, the author examines the writer's mastery in reflecting artistic truth. The study explores how key hardships of the era the oppressive Khiva Khanate taxation system, grueling canal-digging labor, natural disasters, and the Ernazar Alakoz rebellion—are presented in close connection with the character of Berdaq. The paper scientifically substantiates that Berdaq is portrayed not merely as an individual, but as an embodiment and reflection of the collective struggle of the Karakalpak people in narrative prose.

Keywords: A. Sadykov, «Bostansiz bulbil», image of Berdaq, 19th-century socio-political situation, epochal problems, artistic reality, taxation system, canal-digging labor, Ernazar Alakoz rebellion.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám onıń kórkem-estetikalıq rawajlanıw jolın izertlew zamangóy ádebiyattanıw iliminiń áhmiyetli baǵdarlarınan biri esaplanadı. Ásirese, bul dáwirdegi tariyxıy shaxslar ómiri, xalıqtıń basınan ótkergen awır taǵdirleri hám sociallıq-siyasıy jaǵdaylardıń kórkem prozada sáwleleniwi arnawlı izertlewdi talap etedi. A.Sadıqovtıń «Bostansız búlbil» romanı boyınsha qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde Q.Járimbetov, H.Ótemuratova, P.Nurjanovtıń ilimiy maqalalarında ilimiy juwmaq hám pikirler berilgen bolsa da, arnawlı túrde izertlew júrgizilmedi. A.Sadıqov «Bostansız búlbil» romanında Berdaq obrazı arqalı sol dáwirdiń kórinisin súwretlep bergen. Berdaq XIX ásir qaraqalpaq xalqınıń sociallıq turmısın óz qosıqlarında sáwlelendirgen. I.Saǵıtov aytqanınday Berdaq qaraqalpaq xalqınıń birinshi tariyxshısı. Ol jarlı xalıqtan shıqqan, xalıqtıń awır jaǵdayın joqarı qatlamnıń zulımlıǵın óz kózi menen kórgen. A.Sadıqov ta Berdaqtı jaslayınan turmıs awırmanlıǵın kórgen, keyin ala pútkil xalıqtıń taǵdirin jelkesine alǵan, jarlı xalıqtıń qollap-quwatlawshısı sıpatında súwretleydi.

XIX ásir birqansha ishki hám sırtqı gúreslerge, asharshılıq, ádalatsızlıq sıyaqlı qıyınshılıqlarǵa tolı dáwir bolǵan, bul haqqında kóplegen tariyxshılar óz miynetlerinde maǵlıwmatlar beredi. Tiykarınan S.Kamalov, T.Jdanko. M.Nurmuxamedovlardıń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaqlar» atlı rus tilindegi miynetinde sol dáwirdegi xalıqtıń jaǵdayı, turmısı haqqında maǵlıwmatlar beriledi. Sonday-aq basqa da kóplegen tariyxıy dereklerde XIX ásirdegi xalıqtıń jaǵdayı, turmıs tárizi tuwralı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı. «Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxı» kitabında «Qaraqalpaq ishinde iri jer iyeleri, malı kóp bayları da bolǵan. Sonıń menen qatar jersiz, malsızları da bolǵan. Olar jeri malı kóplerge xızmet etip kún keshirgenligi haqqında dereklerde kórsetilgen.»[31] Bul tariyxıy maǵlıwmatlar xalıq turmısnıń sociallıq jaǵdayı haqqında bir qansha maǵlıwmatlardı beredi.

Jazıwshı A.Sadıqov xalıqtıń sol dáwirdegi jarlı qatlamınıń kún kóriw jaǵdayınıń maqshaqatın, kisi esigine jallanıp kún kóriwin Berdaq obrazı menen tıǵız baylanısta súwretlewge háreket qıladı. Roman basınan aq tirishilik mashqalaları

[31] Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003, 24-бет.

menen baslanadı, eginlerdi suwıq urıp xalıq awır jaǵdayda qaladı. Berdaq xalıqtıń awırın jeńil qılıw ushın qolınan kelgen hámme xızmetti islegen. Mısalı, «Burın da bir esaptan hesh gáp edi. Óziniń hám tek bala-shaǵalarınıń ǵana táshwishi edi. Endi, ásirese, usı bıyıldan baslap, baylardıń esiginde kúnlikshi, jarımshı bolıp júriwden kúygen aldanǵan, qorlanǵan, azap kórgen bir topar kewil jeterlerin alıp, Aqjaǵıs boyınan Kókózektiń ayaǵına kóship keldi. Awa, kóshti de keldi!.. «Usı baylardıń ayran-shalabı bolmaǵanda ashtan ólip, kóshten qalamız ba?! Soqa-sayman bolmasa ketpen, beller menen-aq jerdi awdararmız, egin egermiz. Aw bolmasa jılım nárete, shanıshqılar menen-aq balıq awlarmız», degen jedel sabır keseleri tolǵan adamlarda óz-ózinen payda boldı.»[32] Berdaq joqarı qatlamnıń zulımınan xalıqtıń qutqarıwshısı sıpatında kórinedi. Baylar olardıń islegen miynetine múnásip haqı bermesten tek ǵana ólmes tamaq berip esigine jallaǵan. Mine usınday jaǵdayda Berdaq olardıń dártine sherik bolıp, zamanınıń, xalqınıń tirishilik degen awır júgin óz iyni menen kóteriwge háreket qılǵanlıǵın súwretleydi: «Mine, Berdaqtıń tilep otırǵanı usı – Gedey awılınıń tilegi. Kúni keshe, awıldıń barlıq eginlerin: qayırǵa ekken hám házir at-jolı joq «Jaraqpan basıw» atalıp ketken jerge egilgen eginlerdiń hámmesin jayaw aralap kórip qaytıp, jaǵasına túpirindi: «Tek endi átteń, usı «bes qonaq» tan aman qalsa!»[33] Berdaqtı xalıqtıń tilegin tilep, olardıń amanlıǵın bas qayǵı qılıp, jarlı gedeylerge jan ashırlıǵın sheberlik penen súwretlep bergen.

XIX ásirdegi sociallıq jaǵdaydıń ádewir awır bolǵanlıǵı tariyxıy derekler menen birge shayırlardıń dóretpelerinen de jaqsı belgili. Avtor bul shınlıqtı roman waqıyalarında sheberlik penen kórsetiwge háreket qılǵan. Romanda jarlı xalıq hár tárepleme qısımǵa ushırap, kún keshirisi qıyınlasqan bir waqıtta, olarǵa xan salıǵı da júklenedi. Suwdıń waqtında kelmewi, eginniń kesh egilip, zúráát alıwdıń qıyınlasıwı hám shańaraqtı baǵıw mashaqatı jartı xalıqtıń mádarın qurıtqan edi. Mıne usınday awır jaǵdayda Xiywa xanınıń salıǵı xalıq ahwálın jáne de qıyınlastırıp, mashaqattı eki esege arttırǵan. Avtor bul jaǵdaydı tómendegishe súwretleydi:

«Qapını jańa ashqan Berdaq Ayımbet aǵa menen soqlıǵısıp qalayın dep edi. Ol ishke kirip, dizesin tósekke basar-baspastan, sol haplıǵıwı menen ishine zordan sıydırıp kelgen gápin, birden «laq» ettirdi:

Berdaqjan, jańaǵı Nurımbet degen naysap, úyińe kelmep pe edi?

– Lekin, ol bul sorawdı soraırın sorasa da onıń juwabın kútiwge shıdamı jetpese kerek, ózi sóylep ketti.

– Ol ońbaǵan, salıqtı bıyıl «on tilla boldı» dep ketti ǵoy! Jalınıp-jalpayıp sorap kelgenge bunday tillanı baspúkil sorawsız beriwden de taymaytuǵın bul kisiniń bulayınsha haplıǵıp keliwi, Berdaqtıń kewlinde jıynalǵan «bulıt»tı onnan arı qoyıwlastırdı: Alla bárekelle!... «Eshkini jel ushırsa, túyeni aspanda kór» dep, bul kisi bulay etip, haplıǵıp kelip júrgende basqalar ne etpekshi?! Hadalǵa bir tawıǵı joq, anaw sorlı ash Ernazardıń kúni qalay keshpekshi?! Tili «apa, aǵa» degen sóz benen shıǵıwdıń ornına «nan» degen sóz benen shıǵıp, biraq aldı jetige shıqsa da ele sol nandı ózi qaytıpqa bir toyıp jep kórmegen nárestelerińiń halı ne kesher?! Al, ol salıqtı tólemese ǵoy, onı «halı kelmedi» demesten, «xan salıǵına qarsı boldı» dep,

[32]Sadıqov A. Bostansız búlbil. Roman. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 197-bet.

[33] Bostansız búlbil, 200-bet.

aparıp zindanǵa taslaydı!.. Al, on tilla degendi balaları oyınshıq etip oynap júrgen bay, molla, iyshan, qazı-kálanlar hám basqa da atqa minerler salıqtan máńgi azat. Onnan sayın olar bayıǵanústine bayımay ne qılsın?! Al, «jılasań taǵı uraman» degendey, kúnin kóre almay otırǵan biysharalarǵa salıq ústi-ústine salına beredi. O-o, toba-a! Hákisine dóngen zaman!.. Zama-an!..»[34].

A.Sadıqov avtorlıq bayanlaw arqalı Berdaqtıń kewil keshirmelerin sheberlik penen súwretlegen hám sol dáwirdiń qıyınshılıǵın sáwlelendiriwge erisken sonday-aq, Ayımbet aǵa hám ash Ernazar haqqında oylawı tábiyiy berilgen hám sol bir ǵana Ayımbet aǵa menen ash Ernazardı oylaw arqalı pútkil xalıqtıń jaǵdayın kórsetip bergen. Berdaqtıń mine usı jaǵdaydan keyin salıq qosıǵınıń dóreliwi isenimli shıqqan.

Tariyxıy dereklerde bılay keledi: «Qaraqalpaq miynetkeshleri Xiywa xanlarınıń hám hámeldarlarınıń adam aytqısız eziwshiligi astında jasadı. XIX ásirdiń 40–60-jıllarındaǵı rus sayaxatshılarınıń aytıwları boyınsha qaraqalpaqlar «xan qol astındaǵı basqa xalıqlarǵa qaraǵanda túrli awır salıqlardıń astında tunshıǵıwda edi, bul salıqlar olardı ash-áptadalıqqa túsiretuǵın edi. Awır miynettiń hám joqshılıqtıń astında jenshilgen, Xiywa xanınıń hámeldarlarınıń ayawsız eziwshiligi astında jasaǵan, ústindegi tozǵan jırtıq-jırtıq kiyimi denesin zorǵa jabatuǵın bul jarlılar diywanashılıqtıń janlı kartinası edi. Ústindegi góne, qurım kiyizi qırıq tesik bolǵan jaman ılashıqlar olarǵa shıjǵırǵan ıssıda hám qaqaman suwıqta pana bola almaytuǵın edi. Xalıqtıń bunıńday ash-jalańash bolıwına eń birinshi sebep – qaraqalpaqlardı ayawsız ezgen Xiywa hámeldarlarınıń zulımlıǵı edi»[35]. Avtor ádalatsız salıq sisteması hám xalıqtıń awır jaǵdayın shayırdıń dóretiwshiligi hám tariyxıy dereklerge súyengen halda kórkemlik penen roman waqıyalarına sińdire alǵan. Bul avtordıń jetiskenligi bolıp tabıladı. Sonday-aq roman waqıyalarında xalıq tek salıq yaki asharshılıq penen emes tábiyat apatları menen de gúresiwge májbúr boladı, hár tárepleme qısılǵan, mashaqatqa ushıraǵan xalıqtıń eginine shegirtke de jaw bolıwı xalıq ushın jáne bir awır musallat boladı. Avtor Berdaqtıń ishki monologı arqalı tábiyat apatın súwretlewge háreket qılǵan: «Berdaq jańaǵı kórpeniń ornınday jerdegi kók-kóńbek júweriniń qıyqımın qoymay topırın shıǵarǵan shegirtkelerge, gázepten de kóbirek hayran qalıp qaradı. Astapıralla bala, ne qılǵan apat edi bul!.. Jerdiń betin pákidey sıpırıp baratır ǵoy-áy!»[36] Bul haqqında Berdaqtıń «Bıyıl» qosıǵında bılay keledi:

Shegirtke jedi arpanı,
Qaldı tozańǵıp topanı,
Ayırıp kelip qopanı,
Qaban da jaw boldı bıyıl.

Avtor dáwir problemaların súwretlewde tikkeley Berdaqtıń dóretiwshiligine súyengenligi málim. Óytkeni shayır obrazın jaratıwda, onıń dóretiwshiligi tiykarǵı derek wazıypasın atqaradı.

[34] Sadıqov A. Bostansız búlbil. Roman. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 247-248-bet.
[35] Сағитов И. Саҳра бүлбили. Монография. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974, 19-бет.
[36] Sadıqov A. Bostansız búlbil. Roman. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 237-bet.

XIX ásirde xalıqtı awır jaǵdayǵa salǵan eń úlken jaǵdaylardıń biri qazıw jumısları bolǵan. Berdaqta qazıw jumıslarına qatnasqan hám onıń qıyınshılıǵın óz kózi menen kórgen kewli menen sezingen. Bul jaǵdaydı A.Sadıqov bılay súwretleydi: «Berdaq qansha aytqan menen Ernazar Alakózdiń waqtındaǵı dáwirlerde azı-kem qazıwdan shıǵısıńqırap ketken eken. Lekin, mine, Ernazar Keneges onı toba qazıǵına tayandırıp, kózin ornına salıw ushın qazıwǵa ákelip bastırdı... Zıyanı joq. Berdaq bir jurttan artıq pa, yaki bir baydıń erkesi bolıp ósip pe? Ómirinshe miynetten kózi appaq bolǵan ol bunı namıs dep bilmedi. Halınıń barınsha kópshilik penen birge qazıwǵa tústi de ketti.»[37] Jazıwshı Berdaq obrazı arqalı qazıwshılardıń taǵdirin súwretlewge háreket qılǵan. Tariyxıy dereklerde ózlestirilgen jerlerdiń quramı hám maydanı Ámiwdaryanıń turaqsız gidrorejimi sebepli hár jılı ózgerip turdı. Suw tasqınları hám suw jetispewshiligi turaqlı waqıyalar edi. Bul bálelerden eń birinshi gezekte kambaǵallar azap shekti, sebebi mirablardıń hám administraciyanıń basqa wákilleriniń háreketleri hámme waqıt baylardı qorǵawǵa baǵdarlanǵan edi. Awır júk bolıp ápiwayı xalıqtıń moynına qazıw - magistral hám tarmaq kanalların tazalaw menen baylanıslı miynet minnetlemesi tústi. Diyqanshılıq texnikası júdá ápiwayı boldı – aǵash, soqa, bel, ketpen, oraq. Shıǵırlar óziniń barlıq ápiwayılıǵına qaramastan kóbinese kambaǵallar ushın qol jetimsiz bolǵan.[38] Qazıw jumıslarına jarlı xalıq ǵana baratuǵın bolǵan, azıq-awqat, bel saymanlardı da ózleri alıp barǵan, bunıń ústine basında turǵan muraplardıń ashshı shıbıǵın jep, awır miynetten ólip te kete bergen. Avtor mine usı jaǵdaydı Berdaqtıń monologı arqalı oqıwshıǵa tásirli jetkerip bergen: «Berdaqtıń kóz aldına til alǵısh, aq kókirek Baybosın keldi. Ómir degenniń azabınan basqa lázzetin kórmegen on jeti jasar ol qırshınınan ketti de bardı.» Mine usınday qayǵılı waqıyalardan keyin Berdaqtıń «Bıyıl» qosıǵın jazıwı tásirli shıqqan.

... Solay bolıp istiń jóni,
Qozǵala almay, shıqpay úni,
Birazlardıń qaldı kóni,
Ólgen de kóp boldı bıyıl.[39]

XIX ásirdegi eń belgili waqıyalardıń biri Ernazar Alakóz kóterilisi bolıp tabıladı. Avtor Berdaqtı tikkeley Ernazar Alakóz kóterilisiniń qatnasıwshısı, ruwxlandırıwshısı sıpatında súwretleydi. H.Ótemuratova monografiyasında A.Sadıqov dóretken Berdaq obrazı haqqında bılay pikir bildirip ótedi: «Berdaq Ernazar Alakóz kóterilisine de óz úlesin qosadı, óz qosıqları menen jawıngerlerdi ruwxlandıradı. Hátteki Ernazarǵa da ol óziniń qozǵalańshıl oyları menen ilham beredi.»[40] Romanda ádalatsız xan sıyasatınan qısımǵa ushırap, awır jaǵdayǵa kelgen xalıqtıń jaǵdayın kórgen Ernazar bunnan arjaǵına shıdam bermey, kóterilis baslaydı. Usı waqıtta xalıqtıń arasında qorqıw payda boladı, Berdaq xalıqtı ruwxlandırıw maqsetinde xalıqqa qarap qosıǵın aytadı:

«Ne bir mártler qıl arqanǵa qayıl bop,

[37] Bostansız bulbil, 257-bet.
[38] Нурмухаммедов М.К, Жданко Т.А, Камалов С.К. Каракалпаки. (Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней). Ташкент: «Фан», 1971. Ст. 28
[39] Bostansız bulbil, 258-bet.
[40] Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997, 19-бет.

Shıqtı bastı tigip, elge tayın bop.
Házir hámme láshker, jáhan qayıl bop,
Turǵan waqta nege subhan demeydi?!
Bul bir quda isi dáwlet qus qonǵan,
Bunı kórmek bizge, sizge dus bolǵan.
Xanlıqtı ornatsaq xalqım kúsegen,
Onda bunnan artıq dáwran bolmaydı!»[41]

Shayır qosıǵın oqıǵannan keyin xalıqtıń kewlinde úmit ushqını payda bolıp, tómen salbıraǵan baslar joqarıǵa kóteriledi, dushpanǵa qarap urısqa atlanadı. Mine bul jerde avtor Berdaq obrazınıń tiykarǵı xızmetin kórsetip bere alǵan.

A.Sadıqov romanda kóbirek XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń sociallıq-siyasıy jaǵdayın shayırdıń qosıqlarına súyengen halda súwretlewge háreket qılǵan, bunda avtor fantaziyasınan kóre kóbirek Berdaqtıń dóretiwshiligi tiykar etip alınǵan. Berdaq qosıqlarında ózi jasaǵan dáwirdiń hám xalıqtıń jaǵdayın súwretlegen.

Professor, filologiya ilimleriniń doktorı, Qaraqalpaqstan ASSRına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri Zoya Kedrina Berdaq haqqında bılay pikir bildirip ótken: «Berdaqtıń ullılıǵı onıń tek xalıqqa xızmet etkenliginde, yakı bılayınsha aytqanda, onıń xalıqtan shıqqanlıǵında emes, al Berdaqtıń ózi – qaraqalpaq xalqı ekenliginde: Berdaq – xalıqta, xalıq – Berdaqta jasaydı. Ol aǵartıwshı edi, ol xalıqtı oqıttı, oqıtqanda da balaların úyretken ákedey bolıp sabaq berdi. Berdaqtıń ózi qanshama el gezip júrse de hesh qashan watanın taslap ketken joq, ol watanın ǵamlı júregine jayǵastırıp alıp júrdi. Ol óziniń dártles xalqınıń ishinde jasap, ózin hesh qashan xalıqtan jıraq alǵan joq. Ol poeziya bayteregi bolıp, folklor hám kóp milletli shıǵıs shayırlıq mektebiniń miyrasları menen bayıǵan shayırlıq tájiriybesin, orıs demokratiyalıq mádeniyatına bolǵan umtılıwshılıǵın, ármanların poeziyada sáwlelendirip, áwladlarǵa qaldırıp ketti. Óytkeni, ol xalqınıń qaptalında emes, al ózinde jasaydı. Xalıqlardıń birligi hám tuwısqanlıǵına umtılıwshılıǵı menen júdá ápiwayı túsiniklerdi lirikasınıń shıńına kóterip, bálent párwazlı poeziyası menen filosofiyalıq oyınıń ózegi etip aldı, jańa iskusstvonıń tırnaǵın qalawshı boldı.»[42]

Ulıwma alǵanda, romandaǵı waqıyalar hám shayır qosıǵınıń dóreliw jaǵdayları avtordıń sheberligin kórsetedi. Sonday-aq XIX ásirdegi tiykarǵı mashqalalar qazıw jumısları, salıq sistemasın, ayırım basshılardıń unamsız háreketlerin Berdaq obrazı menen baylanıslı súwretleydi. Jazıwshı dáwir problemaların súwretlewde tariyxshı sıpatında izlengenligi belgili boldı hám pútkil xalıq turmısın súwretlew arqalı Berdaq obrazın kórkem sáwlelendiriwge erisken. Nátiyjede, romanda Berdaq obrazı tek jeke tulǵa retinde emes, xalıq dártiniń aynası sıpatında kóz aldımızda sáwlelenedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1.«Әмиўдәрья» (Журнал),Нөкис: 1987, №8.
2.Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003, 24-бет.

[41]Sadıqov A. Bostansız búlbil. Roman. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 153-bet.
[42] «Әмиўдәрья» (Журнал),Нөкис: 1987, №8, 3-бет.

3.Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
4.Нурмухаммедов М.К, Жданко Т.А, Камалов С.К. Каракалпаки. (Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней). Ташкент: «Фан», 1971.
5.Sadıqov A. Bostansız búlbil. Roman. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
6.Сағитов И. Саҳра бүлбили. Монография. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALÍQ ERTEKLERI GENEZIS HÁM TIPOLOGIYASÍ

Berdibaeva Qundız

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı

Tayanch sózlar: ertak, syujet, obraz, mazmun va forma;
Ключевые слова: сказка, сюжет, образ, содержание и форма;
Keywords: fairy tale, plot, image, content, and form;

Tipologiya termini zatlardıń hám qubılıslardıń hár túrli tipleri arasındaǵı qatnastı kórsetetuǵın klassifikaciya. Tipologiyalıq baylanıslar siyasiy jámiyetlik shárayatınıń uqsaslıǵınan kelip shıqqan hám ádebiyattaǵı birdey nızamlıqlarǵa juwap beretuǵın ádebiy baylanıslar ulıwma aytqanda bunday termindi komforativistika- grekshe salıstırıw degendi ańlatadı. Qaraqalpaq xalıq dóretpeleri menen birge qońsı tuwısqan hám bul elden alısta jaylasqan xalıqlardıń ertekleri arasında mazmunlıq, motivlik, syujetlik uqsaslıqlar jiyi ushırasadı. Máselen: qazaq xalıq dóretpelerinen «Qaramergen» erteginde samawrın, dásturxan, quman, altın besik, «Aǵash at tuwralı» erteginde ushar at, sıyqırlı qońıraw, «Kúyew tańlaǵan qız» dóretpesinde shıpalı alma, sıyqırlı alma sıyaqlı predmetler qaharmanlardıń tamaǵın toq, alısın jaqın, awırın jeńil etiwge úlken rol oynaydı. Ózbek xalıq awızeki dóretpeleri de qaraqalpaq xalıq erteklerine mazmunlıq jaqtan oǵada jaqın keledi. Ásirese, sıyqırlı erteklerde tańqalarlıq ájayıp sıyqırlı buyımlar, zatlar eki xalıqtın awızeki shıǵarmalarında jiyi gezlesedi. Mısalı, «Altın balıq» erteginde sıyqırlı balıq, «Qılısh batır» erteginde jan jaylasqan qılısh, «Málika Gulzar» erteginde sıyqırlı ayna, ushar gilem, shıpalı alma, «Burshaq palwan» da (Nuqat palvon) óli hám tiri suw, «Zulqumar» erteginde sıyqırlı ayna, ushar gilem, shıpalı alma bir qansha funkciyalardı atqaradı hám birneshe qaraqalpaq xalıq erteklerine mazmunı jaqın keledi. Rus xalıq erteklerinde de qaraqalpaq xalıq dóretpelerindegi sıyaqlı qaharmanlardıń arzıw-ármanlarına erisiwinde sıyqırlı predmetler úlken rol oynaydı. «Sıyqırlı júzik» atlı ertekte júzik, «Ájayıp kóylek» te kiyim, tilsimli suw, «Ekaterina patsha hám etikshiniń hayalı» erteginde sıyqırshı ǵarrı, sıyqırlı saz ásbabı dıqqatımızdı tartadı. Tatar xalıq erteginde de qaraqalpaq xalıq folklorındaǵıday sıyqırlı buyımlar keń orındı iyeleydi. Mısalı, «Alpamsho menen dáwjúrek Sanduǵash» atlı tatar sıyqırlı erteginde oq jay menen onıń oǵı sıyqırlı qásiyetke iye boladı. Túrk xalıq shıǵarmalarınan «Wázirdiń ertegin» de sıyqırlı shıjlan sóz etilse, usı xalıqqa tiyisli «Sırlı gúl» erteginde sıyqırlanǵan gúl sońında qızǵa aylanǵanlıǵı aytıladı. Mongol xalqınıń awızeki dóretpelerinde de sıyqırlı buyımlar, zatlar sıyqırlı

personajlar ushırasadı. «Qamshı» erteginde ǵarǵa jigitke sıyqırlı ıdıs hám qamshı bergenligi sóz etiledi. «Tilsim taw» polyak xalıq erteginde ólgen adamdı tiriltetuǵın suw aytılsa, usı xalıqqa tiyisli «Dáwler menen batır hám shopan» erteginde sıyqırlı qılısh sóz boladı. «Altın balıqshılar » atlı chex erteginde bolsa, shaxzada ushar qanat penen súygen qızın alıp keledi. «Altın shashlı málika» atlı chex erteginde málika janlı hám jansız suw menen súyikli Irjikti tiriltedi. Bul «Qulamet tóre» atlı qaraqalpaq xalıq ertegindegi mama kempirdiń batırdı ábizámzám suwı menen tiriltken epizodtı eske saladı. Bolgar xalıq dóretpelerinen «Haq kewil torǵay» atlı ertekte torǵay ǵarrıǵa sıyqırlı tayaq, sıyqırlı temir balǵa beredi. Usı xalıqqa tiyisli «Mańlayında juldızı bar jigit» atlı erteginde anası alma jegennen keyin náreste tuwıladı. Onıń janı qılıshtan boladı. Bul dóretpe «Qılısh batır» atlı qaraqalpaq hám ózbek xalıq erteklerine mazmunlıq jaqtan usaydı. Bolgar xalqınıń «Qásiyetli ǵozalar» atlı ertek onda eki ǵoza pada-pada malǵa, úshinshi ǵoza sulıw qızǵa aylanadı. Bul epizodlar sıyqırlı erteklerde jiyi ushırasıp turadı. Mısalı, «Aquwbay patsha» atlı ertekte de pada-pada mal tolı sıyqırlı sandıq sóz etiledi. Serb xalıq dóretpelerinin biri «Aydarha menen shahzada» atlı ertekte bas qaharmannıń túrli haywanlardıń, jánliklerdiń ishinde janı jasırınǵan aydarhanı óltirip, xalıqtı qutqarǵanlıǵı gáp boladı. Bul bir tárepten slavyan xalıqlarınıń biri rus xalqınıń «Ólmes Kashshey» haqqındaǵı erteklerin eske saladı. Slovyan xalıq ertekleri «Shopan bala» hám «Sıyqırlı toǵay» atlı chernogor xalıq erteginde sıyqırshı qızdıń qúdireti sóz etilgen. Batan xalıq erteginde «Sıyqırlı tayaq» atlı ertekte Pakpak degen muǵallim oqıwshıları menen jer júzin aylanadı. Olar sıyqırlı tayaq, kóz baylaytuǵın dári, pal ashatuǵın kitap arqalı oy maqsetine erisedi. Vetnam xalıq dóretpesi «Ájayıp sawǵa» atlı ertekte diyqanǵa ǵarǵa sıyqırlı tas beredi. Tas qálegen nárseni payda etedi. Usı xalıqqa tiyisli «Sıyqırlı tasbaqa» atlı ertekte tasbaqanıń sıyqırlanǵanı aytıladı. Sońınan jániwar jigitke aylanadı. Hind xalıq dóretpelerinen kepterdiń sawǵası diyqannıń jaqsılıǵı ushın kepter oǵan sıyqırlı júzik bergenligi bayan etiledi. Júzik qálegen nársesin payda etedi. «Gúze» atlı hind xalıq erteginde kempirdiń sıyqırlı gúze satıp alǵanlıǵı súwretlenedi. Gúze jigitke aylanıp kempirge xızmet etedi. «Sawdagerdiń balaları» atlı hind xalıq erteginde tórt tuwısqan sıyqırlı ayna, podnos, ushar shar, sıyqırlı tayaq satıp aladı. Bul úsh qaharman qızǵa talasqan talaban haqqındaǵı erteklerdi esletedi.

Erteklerdiń basqa folklorlıq shıǵarmalardan ózgesheligi erteklerde bolǵan hádiyseler shámalaw hám boljawlar menen turmıs shınlıǵınan alısıraq waqıyalar sóz etiledi hám erteklerdi qálegen tıńlawshı ózlestirip, ekinshi birewge jetkere beriwge haqılı.

Ertektiń atınan málim bolǵanınday erterekte payda bolǵan. Erteklerdiń payda bolıwın áyyemgi jámiyetlerge baylanıstırıp boljaytuǵın ilimiy pikirler bar.

Geypara ertekler qaraqalpaq xalqı qurılmastan burın, ele islam dini taralmaǵan dáwirlerde shıqqan. Ertekler awız ádebiyatınıń basqa túrlerindey ozgertilip, dúzetilip kelgenlikten, qaraqalpaq xalqınıń sońǵı ásirlerdegi ómiriniń de aynası bola aladı. Qaraqalpaq xalqı óz tariyxınıń uzaqqa sozılıwı dawamında kóp ǵana xalıqlar menen baylanısta qarım-qatnasta boladı: bir ıńǵay siyasiy-tariyxıy turmısta jasadı. Sonlıqtan kóp ǵana qaraqalpaq ertekleri qońsı otırǵan xalıqlar

arasına taraǵan. Máselen, “Altın balıq”,”Diyqan”, “Jalmawız kempir” qusaǵan qaraqalpaq ertekleri tematikası jaǵınan da, qurılısı jaǵınan da, hádiyseni sıpatlaw jaǵınan da qazaq, ózbek, qırǵız, noǵay, túrkmen, orıs ertekleri menen júdá jaqın sáykeslikke iye. Shıǵıs xalıqlarında taralǵan “Mıń bir tún” ertektegi hár xalıqtıń milliy awızeki ádebiyatınan orın alǵan. “Mıń bir tún” ertegi hár xalıqtıń milliy ádebiyatınan orın alǵan.”Mıń bir tún”niń ayırım bólimleri qaraqalpaq tiline awdarılıp, qaraqalpaq xalqınıń jaǵdayına ılayıqlap ózgertilip te aytılǵan. Bunnan qaraqalpaq erteklerініń bári de basqa xalıqlardan awısıp kelgen degen juwmaqqa keliwge bolmaydı.

Qaraqalpaq xalıq erteklerініń variant hám verciyaları. Qaraqalpaq erteklerin ilimpazlarımız bir neshshe túrlerge bólip qaraydı. Ilimpaz N.Dáwqaraevtıń miynetinde erteklerdi qıyalıy, jániwarlar haqqında ertekler, shınlıqtı kórsetetuǵın ertekler dep bóledi. Erteklerdi tematikası boyınsha bir neshshe túrlerge, tariyxıy hádiyseler, xojalıq túrmısqa baylanıslı, úrp-ádet, dástúr, dinge baylanıslı kelip shıqqan ertekler dep bóledi [1,97-98].

Q. Ayımbetovtıń ”Xalıq danalıǵı”nda erteklerdi úlken eki bólimge bóledi:

1. Qıyalıy-fantastikalıq ertekler.
2. Turmısqa baylanıslı ertekler

Bunda qıyalıy-fantastikalıq erteklerdiń ózin ekige: qıyalıy hám haywanatlar haqqında ertekler dep ekige bóledi [2,23-24].

Al, Q.Maqsetov penen Á.Tájimuratovtıń avtorlıǵındaǵı “Qaraqalpaq folklorı”nda erteklerdi syujetlik qurılısına, mazmunına, obrazlardıń kóp túrliligine qaray otırıp, shártli túrde úshke bólip qaraydı [3,45-45].

1.Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler.

2.Haywanatlar dúnyası haqqındaǵı (bunda haywanat obrazları menen adam minezin súwretleytuǵın) ertekler

3.Turmıs ertekleri

Ayırım ilimpazlarımız qıyalıy sózin barlıq erteklerge tán qubılıs dep qarap, bul erteklerdi ájayıp hádiyseler haqqındaǵı ertekler dep atadı. Bul erteklerde tiykarǵı qatnasıwshı-qaharmanlar adam menen birge dáw-peri, aydarha, jılan, káramatlı quslar, suymurıq káramatlı terek, duwaxanlar, sıyqırlı ayna, taraq, tayaq-qılısh, alma, mástan kempir, adamlardıń haywan, qusqa, tasqa aylanıwı, ushar gilem, ashıl dásturxan h.t.b. hádiyseler sóz boladı. Bulardıń hámmesi adamzat ómirindegi kúndelikli tirishiligine baylanıslı bolıp jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı qarama-qarsılıqtı súwretleydi. Bul erteklerde hár túrli maqluqlar, haywanlar belgili bir personajlar retinde de qatnasadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmaları, 2-tom. Nókis: 1977. – 304 b.
2. Ayımbetov Q.. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1972. – 306 b.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. -Nókis: Bilim, 1996.

TOLIBAY QABULOV POEZIYASÍNÍŃ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA TUTQAN ORNÍ

Mırzambetova Perizat

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili hám adebiyatı qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye belgili shayır T.Qabulovtıń dóretiwshilik jolı hám onıń poeziyasınıń janrlıq ózgeshelikleri, ádebiy obraz jasaw sheberligi haqqında sóz boladı. Jáne de shayırdıń watan, tuwılǵan jer haqqında jazılǵan qosıqlarınıń áhmiyeti haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: poeziya**,** janr, obraz, ádebiyat, shayır, watan, dóretiwshilik, qaraqalpaq.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq adabiyotida o‘z o‘rniga ega mashhur shoir T.Qobulovning ijodiy yo‘li va uning she’riyatining janr xususiyatlari, adabiy obraz yaratish mahorati haqida so‘z boradi. Yana shoirning vatan, tug‘ilgan zamin haqida yozilgan she’rlarining ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Tayanch so‘zlar: poeziya, janr, obraz, adabiyot, shoir, vatan, ijod, qoraqalpoq.

Аннотация: В данной статье рассматривается творческий путь известного поэта Т. Кабулова, занимающего особое место в каракалпакской литературе, а также жанровые особенности его поэзии и мастерство создания литературных образов. Также обсуждается значение стихов поэта, написанных о родине и месте его рождения.

Ключевые слова: поэзия, жанр, образ, литература, поэт, родина, творчество, каракалпак.

Annotation: This article discusses the creative path of the renowned poet T. Qabulov, who holds a prominent place in Karakalpak literature, and the genre characteristics of his poetry, as well as his skill in creating literary images. Furthermore, the significance of the poet's poems about his homeland and birthplace is discussed.

Keywords: poetry, genre, image, literature, poet, homeland, creativity, Karakalpak.

Poeziya — bul xalıqtıń ruwxıy turmısın sáwlelendiriwshi qubılıs esaplanadı. Xalıq óziniń quwanıshın da, qayǵısın da hámme waqıtlarda usi poeziya arqalı bólisken. Poeziya xalıqtıń janlı turmısınıń jırshısı bolıp xızmet etti. Sebebi, bul janr óziniń turmıs hádiyselerine tez juwap bere alıwı, xalıqtıń oy-keshirmelerin, ishki debdiwlerin waqtında sáwlelendire alıwlı menen ayrıqsha áhmiyetke iye. Atap aytatuǵın bolsaq, urıs jıllarındaǵı awır turmıstı basınan ótkergen lirikalıq qaharmannıń jeńisten keyingi júregin tolqıtqan quwanısh sezimi birinshi náwbette lirikada óz sawleleniwine iye boldı. Urıstan sońǵı jıllarda ádebiyatımızda poeziya hám proza janrı tez pát penen rawajlanıp bardı.

60-70-jıllarda poeziyamız úlken rawajlanıw jolına tústi. Bunı T.Mátmuratovtıń, K.Raxmanovtıń, G.Esemuratovtıń, M.Qarabaevtıń, T.Qabulovtıń, U.Xojanazarovtıń dóretiwshilik ósiwinen kóriwge boladı. Sol dáwirde keń jámiyetshilik olardıń dóretiwshiligi menen keń tanıs boldı hám olardıń dóretken

qosıqları, poemaları jaqsı qabıl etildi[43]. Álbette, atı atalǵan shayırlardıń barlıǵı da óz dáwiriniń jırshısı boldı, hárbir shayırdıń óz súyikli oqıwshıları boldı. Bul shayırlardıń dóretiwshiliginde filosofiyalıq tereń oy, kúshli tolǵanıs bar. Bulardıń qatarında T.Qabulov hár túrli temada jazılǵan dáwir shınlıǵın súwretlewshi qosıqları menen poziyamızda jáne de bayıttı.

T.Qabulov ádebiyatqa 60-jıllardıń basında kirip keldi. Sonnan berli onıń «Qarabuǵa», «Ashıǵınman», «Diydar», «Patulla zor», «Sen tuwılǵan aqshamı» atlı qosıqlar toplamı basılıp, oqıwshılarǵa usınıldı.

Ol kórkem awdarma tarawında da tabıslı isledi. Mirshakardıń «Oltin qishlaq», X.Alimjannıń «Suymurıq», S.Mixalkovtıń «Stepa aǵay», S.Marshaktıń «Biziń háwliniń balaları», A.Kardashevanıń «Qonaqta boldıq», S.Eralievtiń «Meniń talay dostım bar» hám taǵı basqa poetikalıq kitapları, sonday-aq, N.Gogoldıń «Taras Bulba» povestin, A.P. Chexovtıń «Gúrrińlerin» ana tilimizge awdarıp, ayırımların kitap etip shıǵardı. Onıń awdarmasında A.Bartonın, A.Muxtardıń, B.Baykabulovtıń, A.Qutlikovtıń, D.Yasenovtiń, K.Tanirkulievtiń qosıqları, kitapları qaraqalpaq oqıwshılarına sawǵa etildi. Tuwısqan xalıqlar shayırlarınıń Qaraqalpaqstan haqqında jazılǵan qosıqlarınan awdarǵan gúldástesi «Qaraqalpaq ırǵaqları» degen at penen kitap bolıp oqıwshılarǵa sawǵa etildi.[44]

T.Qabulovtıń shıǵarmaları da tuwısqan xalıqlar tillerine awdarıldı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında T.Qabulovtıń qosıqlar dúrkininiń qalmaq tilinde tuńǵısh ret awdarılıp járiyalanıwı ádebiyatlar doslıǵı xalıqlar doslıǵı saltanatına xızmet etti.

Tolıbay Qabulov Ájiniyazdıń, Berdaqtıń, Abbazdıń xalıq qosıqlarınıń hám jıraw-baqsılarınıń dóretpesinde ádewir ayqın kórilgen qaraqalpaq poeziyasınıń eń jaqsı dástúrlerin dawam ettiriwshilerden esaplanadı[45].

Shayır Tolıbay Qabulovtıń qaraqalpaq poeziyasında óz aldına jolı bar. Tábiyat hám ómir qubılıslarına sezgirlik penen kóz taslap, olardıń ishinen ádebiy obraz jasawǵa qolaylıların ustalıq penen tańlap, janrın tawıp jazıwǵa ayrıqsha kewil awdaradı. T.Qabulov ushın turmıstıń mayda-shúydelerine shekem qosıqqa aylanıp ketip atırǵanǵa usap ketedi. Onıń dóretpelerinde logikalıq oylaw usılına bay, ruwxıy tuyǵılarǵa tolı obrazlı úlgilerde bayan etiletuǵın qosıq qatarları oǵada kóp.[46] Shayırdıń ómirdiń mánisin filosofiyalıq koloritte sheber bere biliwshi oy-pikir iyesi ekenligin biz onıń «Poeziya sóyleydi» qosıǵında anıq kóremiz:

Ómir-mángi mektep!
Altın bosaǵa!...
Ol maǵan pal berer tilla kesadan.
Ómir-bul gózzallıq! Onıń tasqının.
Men tek aq qaǵazǵa torlap jazaman.
Poeziya sóyleydi,

[43] Т.Мәмбетниязов. Поэзия-турмыс, гүрес ҳәм талпыныў. Нөкис. “Қарақалпақстан”. 1993-ж.13-б.
[44] K.Allambergenov, Q.Orazımbetov, Á.Paxratdinov, M.Bekbergenova XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tarıyxı. Tashkent. 2018.
[45] K.Allambergenov, Q.Orazımbetov, Á.Paxratdinov, M.Bekbergenova XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tarıyxı. Tashkent. 2018.
[46] Sonda 378-bet.

Ómir órleydi...[47]

Ómir – bul qarama-qarsılıqlı tirishilik. Onda biyǵamlıqqa, hayyarlıqqa orın joq. Shayır óz ármanlarında umtılıwlar, talpınıwlar arqalı baxıtqa erisiw jolında ózine mádatkar tabadı.

Onıń dóretpesi óziniń ómirdi aktiv tastıyıqlawshı baslaması, ayqınlıǵı hám ápiwayılıǵı menen ajıralıp turadı.

Miynet, gózzallıq, muhabbat, mine, bular onıń dóretiwshilik lirikasınıń, úsh jipek tarı, bular – «Qarabuǵa» (1964), «Diydar» (1972), «Ashıǵıńman» (1985), «Tamshı» (1991) kitaplarınıń hám ózbek, orıs tillerinde shıqqan kóplegen basqa da dóretpelerdiń avtorı bolǵan shayır Tolıbay Qabulovtıń tiykarǵı tematikası boldı.

Ol Watan haqqında, paraxatshılıq haqqında, xalıqlar doslıǵı haqqında qosıqlar dúrkinleri ústinde kóp isledi. Onıń kóplegen shıǵarmaları xalıq ápsanaları motivinde jazılǵan bolıp, olarda áyyemgi Turan oypatı perzentleriniń eń jaqsı paziyletleri – ashıq kewillilik, miymandoslıq, mártlik hám sadıqlıq bayanlanadı.

Shayırdıń poeziyasında ayrıqsha orın iyeleytuǵın dóretpesi "Qarabuǵa" qosıǵı bolıp tabıladı. Ol tuwılǵan jeri «Qarabuǵa» awılınıń perzenti ekenligin maqtanısh penen táriypleydi.

Qarabuǵa dep atalǵan burınnan,
Awıl meniń ala jurtım tuwılǵan.
Usı jerde jaslıǵımnıń báhári,
Qızıl gúldey sheshek atıp qubılǵan,

- deydi avtor ol haqqında[48].

Shayır bolıp jetilisiw ushın mol «Qarabuǵa»nıń soqpaqlan menen orpań-shańlı jolların qayra-qayra basıp, neshshe-neshshe ómir gárdishlerin astı. Bul qosıq T.Qabulov dóretiwshiligibde ayrıqsha orın iyeledi. Sebebi shayır ózi tuwılıp ósken awılı haqqında sonday tolıp-tasıp, saǵınısh sezimlerin súwretlegen. Búgingi kúndegi jas áwlad ta shayırdıń bul qosıǵın ayrıqsha súyip oqıdı.

T.Qabulov poeziyasında balalar. Jaslar tárbiyasına da ayrıqsha itibar berilgen. Yaǵnıy jaslarǵa durıslıqtı, durıs sóylewdi úyretiw bala tárbiyasındaǵı eń baslı wazıypalardıń biri dep esaplaydı.

Shayır qosıqlarında «dáwletli bol, geda bol, biraq, durıs sózlı bol» dep násiyat etedi:

Kókirekke ursań hám,
Kókli tirep tursań hám,
Durısın ayt, onnan soń,
Ne qılsań hám ırzaman...

Ata-baba «ótiriktiń – ómiri qısqa», dep biykar aytpaǵan, bunı umıtıwǵa haqımız joq, tek durıs sóylew adamdı baxıtqa eristiredi.

Tınısh, párawan elde jasaw baxtı, onı seziniw, shúkirlik etiw sezimlerin shayırdıń poeziyasında kóp ushıratamız. Sonlıqtan da onıń dóretpelerinde

[47] K.Allambergenov, Q.Orazımbetov, Á.Paxratdinov, M.Bekbergenova XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Tashkent. 2018.

[48] K.Allambergenov, Q.Orazımbetov, Á.Paxratdinov, M.Bekbergenova. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı . Tashkent. 2018.

Ózbekstannıń ǵárezsizligin jırlawshı qosıqlar kóń orın iyeleydi. Shayırdıń júrek tolqıwı:

Ǵárezsizlik nur shashıp tur tóbeńnen,
Bul álemde bunnan jaqsı zaman joq,

dep jańa zamandı maqtanısh etedi.[49]

Ol qaraqalpaq poeziyasında kóplegen qosıqlar toplamları, awdarma kitapları, alpısqa shamalas nama qosıqları menen qaraqalpaq ádebiyatı hám milliy mádeniyatına úlken úles qosqan kórnekli shayırlardan biri.

Jaqsılıq penen jamanlıq poeziyanıń máńgi temalarınıń biri T. Qabulovtıń usı temaǵa arnalǵan «Adamlar bar» qosıǵı júdá tásirli jazılǵan. Shayır jaqsı adamlardı kórip quwanadı, al jaman adamlardan jiyerkenedi:

Adamlar bar, kóriskende jadırap.
Bir sóylesseń bolǵıń keler ármansız,
Adamlar bar, duzıńdı iship bolıp aq,
Bosaǵańa baylap keter arqansız.
Álhábbiz [50].

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye shayır Tolıbay Qabulov qaraqalpaq poeziyasında tek qosıqları menen ǵana emes, birqansha toplamları, awdarma kitapları, alpısqa shamalas nama qosıqları menen qaraqalpaq ádebiyatı hám milliy mádeniyatımızǵa úlken úles qosqan shayırlardıń biri. Al, onıń poeziyasın hár tárepleme ilimiy aspektte izertlew bolsa búgingi kúnde aldımızda turǵan eń áhmiyetli wazıypalardan biri esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Allambergenov K. Orazımbetov Q, Paxratdinov Á, Bekbergenova M. Qaraqalpaq ádebiyatı tarıyxı. Tashkent. 2018.
2. Мәмбетниязов Т. Поэзия-турмыс, гүрес ҳәм талпыныў. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 1993.
3. Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 1977.
4. Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń antologiyası. Nókis. “Qaraqalpaqstan” baspası. 2018.
5. Қабулов Т. Сен бар - дүнья бар.(Қосықлар топламы). Нөкис Қарақалпақстан 2007.
6. Қабулов Т. Таңламалы шығармалары. Нөкис. Қарақалпақстан. 2009.

[49] Sonda. 379-bet.

I.YUSUPOVTÍŃ “POSEYDONNÍŃ ǴÁZEBI” SHÍǴARMASÍNÍŃ SYUJETI, POETIKASÍ

Jamalova Flora
Ájinyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı 2-kurs magistrantı

Tayanch sózlar: asar, syujet, obraz, ideya, mazmun va forma;
Ключевые слова: действие,сюжет, образ, идея, содержание и форма;
Keywords: action, plot, character, ıdea, content and form.

I.Yusupov Qaraqalpaq ádebiyatın tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan bayıttı. Shayırdıń “Poseydonnıń ǵázebi” poeması qarqalpaq poeziyasında úlken jańalıq bolıp kirip keldi. “Poseydonnıń ǵázebi” shıǵarmasında shayır mifologiyalıq syujetten paydalana otırıp búgingi tábiyattıń ekologiyalıq ózgerislerge ushıraw sebeplerin allegoriyalıq (astarlı mánide) usılda súwretlegen.

“Paseydonnıń ǵázebi” poeması mifologiyalıq syujette qurılǵan, oǵan sebep mifologiyalıq qaharmanlar teńiz qudayı Paseydon, onıń balası, dárya qudayı Anaxita hám onıń qızı, dárya boyındaǵı shırashı, onıń sulıw hayalı h.b personajlar qatnasadı. Usı obrazlardı dóretiw arqalı shayır jerimizdiń ekologiyalıq jaǵdayınıń, suwsızlıq, bul jaǵdaylardıń qalay payda bolıp, onıń sebebinen xalıqtıń búgingi turmısın, tábiyat kóriniserin súwretleydi.

Teńiz qudayı Paseydonnıń úsh ulı boladı. Eń kóriklisi kishi ulı dárya Anaxitanıń ózinen de sulıw qızı boladı. Usı qız teńiz qudayınıń kishi ulına ashıq boladı. Onı izlep “muhabbat qız janımdı jaqtı da ketti, suw tulpardı urlap shaptı da ketti” deydi. Solay etip, ekewi arasında kúshli muhabbat bolıp, qosılıp turmıs quradı. Biraq, kóp jıllar ótkennen keyin ekewiniń arasında urıs-qaǵıs kúsheyedi. Teńiz qudayınıń balası shırashınıń hayalın jaqsı kórip qaladı.

“Súymedi dáryadan kelgen aǵıstı,
Kúni-túni ańlıp awlaq jaǵıstı,
Sol kelinshek suwǵa tússe, suw qızıp,
Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı."[1;87]

Bul jerde Paseydonnıń erke balası, dáryanıń qádirine jetpeydi. Onıń muhabbatın qádirlemeydi. Sonsha alıs tawlardan, suw tulparın shawıp kelse, mıń jıl boyı tek sol dep kelse de qádirin bilmeydi.

“Sen bilmeyseń adamzattıń kimligin,
Hádden asqan mákkarlıǵıń, sumlıǵıń
Sol bir eki ayaqlı maqluqlar ushın,
Jabajaqsań maǵan kewil túńligi.” [1;87]

Teńiz patshsınıń ulı qáytse de, ol óz sózinen qaytpaydı. Aqırı onıń muhabbatınıń qádirin bilmeydi. Teńiz patshasınıń ulı dáryaǵa qarap bılay deydi:

“Jaǵısqa telmirer arzıw-ármanım,
Endi muz qatsa da suwımas qanım,
Kúnshıǵısta eki qatın bir erge,
Jayǵasıp kelgen ǵoy burınnan, janım." [1.87]

Bul gápten soń, dárya sulıwı ashıwǵa minedi. Shıraqshınıń qayıǵın awdaradı, shıraqshınıń ózi aman qalıp, hayalı óledi. Shıraqshı ayralıqqa qamıstay sınıp, jaz

balası menen ekewi qaladı. “Dárya piyriniń, ıshqı miyrimin ashıwǵa almasıp suw tulparın jetelep ketip qaladı. Teńiz ishki iyrimin tartıp jatadı. Bul jerde dárya suwınıń da qádirin bilmegenimiz. Ol aqırı ashıw menen ketip qaladı.

Keyin, tiykarǵı syujet úsh patshanıń bir-biri menen sóylesiwi. Sonıń menen bige suwdıń qádirin bilmeydi. Úsh patsha “Saǵadaǵı suw isher6, shóllerge h.b. jerlerge suw beremiz dep, teńizdi qurtıp aladı. Balıqlar, bekireler uwıldırıq shashalmay nabıt boladı. Insannıń tábiyatımızǵa, suwımızǵa bergen azarı. Paseydonnıń balası, suw túbinde bir qábirdiń qasında sarǵayǵan túsin kóredi. Paseydon bul iske ǵázeplenedi. Dawıldı shaqıradı. Hámme jerge dawıl, quyın bolıp, duzdı kóterip jiberedi. Yaǵnıy eginler quwrap qaladı. Bul jerde tek ózin oylaǵan úsh patshanınıń sebebinen, aqır-aqıbet áwladlar qıynaladı.

“Hesh húkimdar dańq hám házlik quwalap,
Úsh altın keseden ishpesin sharap,
Dárya teńizinen ayra túspesin,
Ne islese insap penen islesin,
Aqıl hám hújdannıń kózine qarap.” [1.95]

Bul qosıq qatarlarında shayır dáryanıń qanshelli dárejede kúshli tolqın menen tolıp-tasıp aqqanın jolbarısqa “jolbarıs”qa teńew arqalı sáwlelendirgen. Bir waqıtları Ámiwdáryanıń usınday haǵlap aǵıp turıwı kóp apatlarǵa, tasqınlarǵa alıp kelgen, sonlıqtan da dárya tolqınınıń qúdiretin, kúshin beriw ushın “jolbarıstay” teńewinen paydalanǵan. Mısalı:

“Ayralıqtan qáddi qamıstay sınıp,
Jas balası menen ekewi qaldı.”1;87]

Shırashı jigittiń ayralıqtıń dártine kúyip janǵanın, qáddi búgilgen pursatlardı qamıstıń sınıwına megzetedi.

Metafora.
“Teńiz juwıp bosaǵasın awıldıń,
At ornına qayıq minip barısıp.” [1;85]

“Sol kelinshek suwǵa tússe suw qızıp,
Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı.6[1.85]

Bul keltirilgen mısallarda “awıldıń bosaǵası”, “tolqınlardıń záńgi qaǵısıwı” sıyawlılar metafora bolıp tur. Bul kórkemlew quralları arqalı shayır teńizdiń tolqınlarınıń kúshli aǵıs penen shayqalıp turǵanın, suwdıń mol ekenligin, adamlar jasaytuǵın awıllarǵa shekem kelip turǵanın sáwlelendirgen. Al, ekinshi mısaldaǵı metafora “Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı” qatarı arqalı teńiz patshasınıń ulınıń muhabbatın yoshlanıp, tolqınlanıp turǵan aydınlardı kórkem túrde jetkerip beredi.

“Oypatlarda ómir gúlin ırǵaltıp,
Shólden saqlar edi sonsha ellerdi.” [1.89]
“Atomlarǵa saldıń ilim qurıǵın,
Kosmostıń túńligin, ashar sırıǵıń,
Bir qol menen ómir gúllerin egip,
Bir qol menen shashtıń ájel urıǵın..."[1.96]

Bul qatarlarda birinshi qosıqta “ómir gúli” metaforası tirshilikti, adamzattıń ómir súriwin, bunıń arqawı teńiz ekenligin bildiredi. Keyingi “ilim qurıǵı” – insaniyattıń atomdı jaratıwı ilimniń jetiskenligi bolıwı menen birge, pútkil adamzattıń dushpanı boldı.

Juwmaqlap aytqanda, bul poemadaǵı súwretlengen waqıyalar biziń jumısımızdıń tek ótkendegi emes, al házirgi turmıs shınlıǵı da allegoriyalıq usılda berilgen. Bunda mifologiyalıq syujjetler arqalı ekologiyalıq apatshalıqtıń kelip shıǵıwın ózimiz jaratıp atırmız. Sebebi, dúnyanıń qádirine jetpey, suwdıń qádirine jetpey úlken baylıǵımızdı qurtqanımız. Bul arqalı jaslardı tábiyattı qorǵawǵa shaqırıwımız, búgingi kúndegi is-ilajlardı jánede nátiyjeli alıp barıw.

Ádebiyatlar:

1. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.
2. Юсупов И.Заман ағымы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1968.
3. Юсупов И. «Тумарис» ҳәм басқалар. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1974.
4. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992.

Ш. СЕЙТОВ РОМАНЛАРЫНДА ОБРАЗ ЖАРАТЫЎ ҲӘМ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕТАЛЬЛАРДЫ ҚОЛЛАНЫЎ ШЕБЕРЛИГИ

Палўаниязова Дилбар Вахитовна
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, 2-курс магистранты

Калит сўзлар: роман, повесть, образ, характер, типларга ажратиш, детал, пантазия, монография, жамият, ғоя, кўриниш, функция.

Ключевые слова: роман, повесть, образ, характер, сортировать по типу, деталь, фантазия, монография, общество, идея, картина, функция.

Key words: novel, story, image, character, sort by type, detail, imagination, monograph, society, idea, picture, function.

Көркем әдебият пенен көркем өнер шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығы белгили бир усылларда сәўлелендирилген. Жәмийетлик қубылыслар, тәбийий көринислер, адамлардың минез – қулқы ҳәм әдеп – икрамлылығы көркем образлар арқалы бериледи. Әдебий дөретпелерде көбирек образ атамасы жазыўшы тәрепинен сүўретленген инсан минез – қулқы, оның дүньяға көз қарасы, ой – пикири ҳәм сезимлер әлеми сыпатында түсиндириледи. [1. 22-75.]

Көркем шығармада жазыўшылар образ арқалы тек ғана жәмийетлик раўажланыў улыўмалық болған баслы белгилерин сәўлелендирип қоймастан, ал шығармаға қатнасыўшы қаҳарманлардың жеке минез – қулық белгилерин де ашып береди ҳәм бул өз гезегинде жазыўшының қаҳармандардың ишки руўҳый әлемин ашып бериўде излениўшиликти талап етеди.

Көркем әдебиятта турмысты көркем сүўретлеўде, типиклестириўде, қаҳарман характерлерин жаратыўда, шығарма идеясын сәўлелендириўде,

оның эмоциональ тәсиршеңлигин арттырыўда ҳәр қыйлы сүўретлеў усыллары қолланылады. Жазыўшы ямаса шайыр образлар жаратыўда “кишкене бөлекшеден үлкен өмирди” де сүўретлеп бериўи мүмкин. Сөз өнеринде қайталанбайтуғын әжайып сулыў нәрсениң өзи де усы “кишкене бөлекше” – деталь болып ол көркем шығармада ықшамлықты, жыйнақлылықты тәмийинлейди.

Қазақ әдебиятшысы З. Қобдалов “Әдебияттағы детальды сөз шебериниң пафослы мийнетиниң нәтийжеси”[2.19.] деп есаплайды. Ҳақыйқатында да детальлар арқалы “үлкен өмир картинасы” көз алдыңа елеслейди, сол арқалы жазыўшы, оқыўшыда әжайып сезим оятып, өзине бәнт етеди.

- Кетти ме соқырлар! – деди өзине - өзи ыразы кейипте күлип. Күйеўиниң неге күлгенин билмей – ақ ҳаял күлди ҳәм “жетеклесип кеттиғо”, дегенди қосып қойды. (“Ҳалқабад”, 1 китап 54. Б.).

Бул диологтағы “соқырлар” сөйлеў деталы үлкен мәниге ийе. Бул сөз арқалы жазыўшы Бийбайша кемпирдиң көзи жоқ соқырлығын айтыўды мақсет етпеген. Ал, бул сөйлеў деталында Бийбайша, Гүлайша, Жақанның ишки дүньясының, дүнья танымының, соқырлығы, “ким қайда жетелесе, сонда кете беретуғынлығы ашып бериледи. Бул сөйлеў деталы романда Бийбайша тилинен бирнеше орынларда бериледи. Автор, мине усы образлы - психологиялық деталь арқалы қаҳарман образының ишки руўхый дүньясын ашып береди.

Көркем әдебияттағы деталь түсиниги илимде көп ўақытлардан берли қолланылып келмекте. Деталь А. С. Пушкин тили менен айтқанда “көз илмейтуғын ҳәр бир майда нәрсени бәршеге бөрттирип көрсетеди, сол себепли, романшының шеберлиги ҳәмме деталлардың ҳақыйқатлығы” на байланыслы. Себеби, онда (детальда) пүткил бир әлем, тап тамшыда қуяш сәўлеленгендей сәўлеленеди.

Деген менен, деталь әдебияттаныў илиминде еле де толық изертленбеген проблемалардан болып есапланады Өзбек әдебияттаныўында С. Умировтың илимий изертлеўлеринде, “Деталь ва тафсилот”[2.22-75], У.Норматовтың “Ҳикояда деталь ва тафсилот”[3. 446 – 458] мақалаларында, рус әдебиятында Е. Добинниң “Сюжет и действительность Искусство детали”[4.300-430] мийнетлеринде детальдың көркем образ жаратыўдағы әҳмийиети үйрениледи.

Ал, әдебиятшы Ж. Есеновтың “Шеберликтиң сырлары” монографиясында деталь қарақалпақ повестьлериндеги қаҳарман характерин көркем психологиялық жақтан сүўретлеўлердиң бир усылы сыпатында үйрениледи.

Изертлеўши Т. Қайыпбергеновтың “Суўық тамшы”, “Тәнҳә өзиңе мәлим сыр”, Ш. Сейтовтың “Көп еди кеткен тырналар”, К. Рахмановтың “Сүўрет” повестлериндеги деталлардың көркем психологиялық функциясын бир – бири менен салыстырып үйренеди. Мысалы, Т. Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, К. Рахмановларды деталь табыўдың шебери деп есапласа, С.Салиев, У. Пиржановлардың повестлериндеги детальлардың образлы психологиялық

дәрежеде функция атқара алмағанлығын мысаллар менен дәлийллеп береди.[5. 56-64.]

Деталь, әдетте, қысқа , анық, образлы болып, тийкарынан сүўретлеў объектин синтезлеп, типиклестирип көрсетеди ҳәм ол жазыўшыны көп сөзлиликтен, “езбе” ликтен сақлайды. Қысқалық, мазмунлылыққа ерисиў - көркем детальдың ең характерли белгиси. Сонлықтан да деталь дәл ҳәм анық болыўы керек. Бул ҳаққында қазақ әдебиятшысы З. Қобдалов: “”Дәлдик – шындыққа жанасымдылық. Әдетте, осылай түсиндиремиз. Жоқа бул жеткиликсиз. Сөзбен жасалған сүретке көз алдыңызда жан битип, тирилип түргелсе, сиз оны жансыз сурет емес, тура жонды нәрседей қабылдасаңыз, китап бети қатар түзеген әрип қана емес, қым – қығали қимылға айналып кетсе, сиз бул қымылға енжор қарамай, елиге тербелип қалсаңыз – детальдың дәлдиги сол!”[6.227.]

Ш. Сейтов прозасында мине усындай дәл орынлы қолланылған детальлардың бир қанша жақсы үлгилерин көремиз. Оның “Ығбал соқпақлары” романының өзинде – ақ детальдың бир қанша түрлери қолланылған. Ең әҳмийетлиси романда образлы психологиялық деталлар қаҳарман өмири менен тығыз байланыста алынып, психологиялық параллелизм ҳәм символикалық функция атқарады. Мысалы, романдағы Мураттың салған картиналарын алып қарайық. Олардың ҳәр бири романда сәўлеленген қаҳарман образларының психологиясын, өмир жолын өзинде сәўлелендирген.

Жазыўшының “Ығбал соқпақлары” шығармасы оның роман жанрындағы дәслепки қәдеми. Сондай-ақ қарақалпақ романшылығындағы лирико – психологиялық романның басламасы.

Романда жаслардың өмирден, мухаббеттен, кәсиптен өз орнын табыў мәселеси көтерилип, ал қаҳарманлардың басып өткен машақатлы жолларын, қыйыншылықларын сүўретлеў арқалы көркем шешимин табады. Романның баслы қаҳарманы – қарапайым шарўа баласы Мақсет. Оған тән жеке қәсийетлер сершил, сыншыл, сезимтал, қыялпаз. Әскерликтен қатқан Мақсет ата - кәсибин “қуўып” шопан болады. Бирақ, ис мәнисин түсинбейтуғын айырым басшылардың себебинен ферма малларын тапсырып, ағасына ерип қалаға кетеди. Бул жерде де оның иси тез жүрисип кете бермейди. Дәслеп ресторанға швейзор болып киреди, кейин оны таслап, қурылысқа жумысқа өтеди. Қулласы, “Самостоятельно жизнь баслайман” деп әскерликтен орысшаны араластырып сөйлеп қайтқан Мақсет ҳеш кәсиптен өз орнын таппай биринен бирине сырғыныў менен болады. Жеңгеси Мийригүлдиң ипласлықларын көрип түңиледи. Бирге ислейтуғын Диля (Дилорам) деген қызға мәқсетсиз үйленип қалды. Бунда да, яғный Мухаббатта да өз жолын таппай ақыры туўған ата мәканына қайтады.

Жазыўшы романда Мақсеттиң өмирден де, мухаббеттен де, кәсиптен де, өзинен өзинде таппай дағдарыўларын, сонда да өз орнын шарқ урып излеўлерин, өз таланты менен исенгишлигиниң қурбаны болған Мураттың, жоқары адамгершилик сезимлери басым, талантты ҳүрмет ететуғын, бирақ

турмыста қәдемин жаңылыс басып алған Диларамның өмир жолын, сүўретлеў арқалы инсанның туўған жерге мухаббетин улығлайды.

Романның бул идеясы ҳәр бир детальда, эпизодта өз сәўлесин таўып отырады. Романдағы көтерилген проблемалардың шешилиў барысы да, қаҳарманлар психологиясы менен қатар "картина" предметлик детальларында бериледи. Оларды жазыўшы Мақсеттиң тилинен терең ишки психологиялық сезимлери арқалы лирикалық стильде сүўретлейди.

"Үмит" деген картинасы бар екен, символично, лаконично, булардың қарақалпақшасын билмеймен. Дым жақсы. Адамға ой салады…

Мениң көз алдымда шықпай жатырған қуяш, телмирип турған айғабағар елеслейди.

Үш - төрт күннен соң тағы бир сүўрет әкелди. Адамлар: Мынаў "Үмит" тиң варианты, екеўи еки нәрсе емес пе деп еди, Қыдырбай деген реҳимсиз болса да талантлы художник бар еди: жо – оқ жолдаслар, екеўи еки басқа. Мында айғабағар батып баратырған қуяшқа өлип баратырған адамның өмирге ынтық көзи менен телмирип тур. "Үмит" теги үмит ақланбаған" деп еди анаўларда мақуллады. (270 – бет).

Бунда Мураттың өмир жолы менен жеке әрманлары, оның мухаббаттағы үмити өз сәўлесин тапса, ал "Шомылып атырған суў көринисинде Мийригүлге болған сүйиўшилиги, ынтықлығы сезиледи. "Ғазлар қайтып баратыр", "Гүмис көл таң алдында", "Байтерек", "Ғаз айланып көлине қонар" сүўретлеринде Мақсеттиң өмир жолы өз көринисин табады. Әсиресе, "Байтерек", "Сүўрет" деталын дәл орнында қолланылып, шығарма композициясына шеберлик пенен бириктире алған: "Байтеректи" бирден таныдым. Жаңа бүртик жара баслаған. "Байтеректиң" солқылдақ бир парт шақасын қурқылтай майыстырып отыр. Айдынның аспан менен араласқан жеринен қанатларын гүмиске малып алғандай ағараңлап қос қатарлы ғазлар тодасы суўырылып шығып киятыр. (288 – бет).

Бул мәзи пейзаж, Мураттың туўылған жерге сағынышы емес. Ол өмирден өз орнын шарқ излеп, ақыры ата мәканға қайтып , шаңараң тиклеп, мухаббеттен де, кәсиптен де өз орнын табатуғын Мақсеттиң символы.

Ш. Сейтовтың повестлеринде де жыл қусларының образы усындай психологиялық деталь сыпатын да қолланылады. Жазыўшының "Көп еди кеткен тырналар" повестиндеги тырналар, урысқа кетип қайтпаған қаҳарманлар образын аңлатады. Бунда автор урыстың аўыр ақыбетлерин сүўретлеў арқалы уллы гуманистлик идеяларды улығласа, "Ығбал соқпақлары" ндағы "Ғаз айланып көлине қонар", "Ғазлар қайтып баратыр" предметлик сүўрет деталында туўған жер деген илаҳий түсиник, кийели топырақ улығланады.

Изертлеўши Ж Есеновтың дурыс көрсеткениндей "Бул бизиң халқымыздың өзинше ойлаў қәбилетлилигине, исенимине қубылысларды қоршаған орталық пенен салыстырып қараў ҳәм баҳалаў сыяқлы миллий психологиялық белгилерге байланыстырылып… шебер қолланылған".[7.57.]

Романдағы Мақсеттиң образы көбирек оның өз туўған жерге ашықлығы менен белгиленди. Әсиресе, Қолтық көл бойындағы Байтерек образлы психологиялық деталь сыпатында Мақсеттиң тәғдири менен тығыз байланыс сүўретленеди. Мақсеттиң қыялый – романтикалық арзыўлары да усы тораңғыл менен тығыз байланыста. Ол өзине аўылында өсип турған үлкен Байтеректиң уллылығындай бийик ҳәм мәртебели мухаббат тилейди.

“Қыял дегенди қоябер, сирә! Адам асығып – албыраған да да келе береди екендағы! Мен бир усындай Байтерек болсам, маған кең қушақлы үш нәзәлим ашық болып қалса, таласса! Пақ несин айтасаң?!… Расында да мениң Байтерегим жуўан еди, әрман еткен мәртебемдей бийик еди. Самалға, шөлге де төзимли бул тораңғыл тәғдир менен таласып өсе берер еди, өсе берер еди, өршеленип өсер еди! Неге екенин билмеймен, өжетликти усыннан үйренгиси келер еди…”(58-59 бетлер).

Ҳақыйқатында да, бул үлкен тораңғыл Байтерек образының Мәқсеттиң өмир жолларына ҳәм минезине де уқсас тәреплери оғада көп. Ол өзиниң усындай сүўретлеў принциплери менен Ш. Айтматовтың “Биринши муғаллим” повестиндеги қос сәрўи тал образы тағы басқалардың шәртли метафоралық – поэтикалық қәсийетине де жақын. Бунда “Байтерек образының Мәқсеттиң өмир жолы менен тығыз байланыслы ҳәм оны Мәқсеттиң өзиниң де сезиўи – бул адамзат психологиясы менен ақыл – парасатының тереңлигинен, сезгирлигинен, оның тәбияттың ҳәр бир бөлекшесинен бәлким ғәрезли екенлигинен де дерек береди, оны жазыўшының оғада өткир поэтикалық шеберлик пенен сүўретленгенин көрсетип тур.”[8.2.]

Сондай – ақ, Байтерек образы туўған ата мәкан символы. Онда қаҳарманлардың ата кәсибине, туўылған топыраққа меҳир – мухаббат сезимлери имканиятынша жәмлеп бериледи. “Байтерек” образлы психологиялық деталы қаҳарман өмири менен тығыз байланыста алынып психологиялық параллелизм ҳәм символикалық функция атқарып, романда шеберлик пенен қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда Ш. Сейтов романларында образ жаратыў ҳәм психологиялық детальларды қолланыўда жазыўшының шеберлиги турмысты көркем сүўретлеўде, типиклестириўде, қаҳарман характерлерин жаратыўда, шығарма идеясын сәўлелендириўде, оның эмоциональ тәсиршеңлигин арттырыўда ҳәр қыйлы сүўретлеў усыллары қолланылады. Жазыўшы ямаса шайыр образлар жаратыўда “кишкене бөлекшеден үлкен өмирди” де сүўретлеп бериўи мүмкин. Сөз өнеринде қайталанбайтуғын әжайып сулыў нәрсениң өзи де усы “кишкене бөлекше” – деталь болып ол көркем шығармада ықшамлықты, жыйнақлылықты тәмийинлейди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1.Ахметов С. , Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша –қарақалпақша түсиндирме сөзлиги, Нөкис, “Билим”, 1994. Б. 149.
2.Қабдолов З. Сөр өнери - Алматы «Санат», 2007. Б. 19.
3.Умаров С. Өтмиш Совет мактаби, 1966, №1. Б. 22 – 75.

4.Норматов У. … Ўзбек адабиёти масалалари, Т. Ўзадабийношр, 1967. Б. 446 – 458.
5.Добин Е. атамасы. Л., 1981.Б. 300 – 430.
6.Нөкис. Қарақалпақстан, 1986, Б. 56 – 64, 81 – 86.
7. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары - Нөкис, “Билим”, 1986 ж., 57 бет.
8.Султанов А. “Ығбал соқпақлары” романында Ш. Айтматовтың поэтикалық дәстүрлери. “Еркин Қарақалпақстан ”, №124, 12 октябрь, 2002 жыл.

TOLÍBAY QABULOVTÍŃ POEZIYASÍNÍŃ ÓZGESHELIGI

Qazaqbaeva Mirjamal Jeńisbaevna
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filialı 2-kurs studenti.
Nókis, Qaraqalpaqstan, Ózbekstan

Annotaciya: Bul maqalada XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákillerinen biri - Tolıbay Qabulov dóretiwshiliginiń kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq principleri hám lirik qaharmannıń ruwxıy dúnyası tallanadı. Shayır poeziyasınıń tiykarǵı temaları - ana tımsalı, ustaz-shákirt qatnasıqları, Watan hám tábiyatqa muhabbat, insanıylıq pazıyletler, birlik hám miyrim-shápáát ideyaları sáwlelendirilgen. Qabulovtıń poeziyası milliylik, ruwxıy qádiriyatlar, filosofiyalıq tereńlik hám zamanagóy lirikalıq baǵdardıń úylesiwi menen ajıralıp turadı. Maqalada shayırdıń «Ana haqqında sóz,» «Muǵallim deymen» hám «Áy, adamlar» sıyaqlı qosıqları poetikalıq tallaw tiykarında túsindiriledi.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq poeziyası, lirika, milliy qádiriyatlar, filosofiyalıq lirika, ruwxıy keshirmeler.

Аннотация:В статье рассматривается творческое наследие одного из видных представителей каракалпакской литературы XX века — Толыбая Кабулова. Анализируется художественная природа его поэзии, особенности поэтического стиля и духовный мир лирического героя. Основные тематические направления поэта — образ матери, отношения учителя и ученика, любовь к Родине и природе, гуманистические ценности, идеи единства и милосердия. Поэзия Кабулова отличается синтезом национальной самобытности, духовных ценностей, философской глубины и современного лиризма. В статье подробно анализируются такие произведения, как «Слово о матери», «Учитель — так говорю» и «Эй, люди».

Ключевые слова: каракалпакская поэзия, лирика, образ матери, национальные ценности, философская лирика, духовный мир.

Annotation: This article examines the poetic legacy of Tolıbay Qabulov, one of the prominent figures of 20th-century Karakalpak literature. It analyzes the artistic nature of his poetry, distinctive stylistic features, and the spiritual world of the lyrical hero. Key themes of Qabulov’s works include the image of the mother, teacher–student relations, love for the homeland and nature, humanistic values, unity, and compassion. His poetry is characterized by a synthesis of national identity, moral values, philosophical depth, and modern lyrical expression. The article provides a

poetic analysis of his notable works such as “The Word About Mother,” “I Say — Teacher,” and “Oh, People.”

Keywords: Karakalpak poetry, lyric poetry, mother image, national values, philosophical lyricism, spiritual experience.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında kórkem jańalanıw, milliylik hám zamanagóyliktiń úylesiwi procesine sezilerli úles qosqan dóretiwshilerden biri - Tolıbay Qabulov bolıp esaplanadı. Onıń poeziyası qaraqalpaq lirikasınıń rawajlanıwında ayrıqsha orın iyelep, insan ruwxıy dúnyasın úyreniw, tábiyat hám jámiyet qatnasıqların kórkem talqılaw, milliy qádiriyatlar hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq normalardı joqarı dárejede bildiriw sıyaqlı tárepleri menen itibardı tartadı. Shayırdıń shıǵarmalarında ápiwayı, xalıqshıl til, muzıkalılıq hám ózine tán súwretlew usılı ústin bolıp, mazmunnıń filosofiyalıq tereńligi menen únlesedi.

Bul maqalada Tolıbay Qabulov poeziyasınıń ulıwma poetikalıq tábiyatı, kórkem usıl ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası hám lirik qaharmannıń ruwxıy dúnyası úyrenildi.

Tolıbay Qabulov poeziyasında insannıń ishki keshirmelerin tereń ańlawǵa qaratılǵanı menen ajıralıp turadı. Onıń qosıqları sırtqı haqıyqatlıqtı súwretlewden góre, haqıyqatlıqtıń insan qálbinde oyatqan jańǵırıǵın bildiriwge beyimlesken. Bul tárep onı dástúriy lirika wákilleri menen zamanagóy psixologiyalıq lirikanı úylestirgen dóretiwshi sıpatında kórsetedi.

Sonday-aq shayır lırıkası tematikasınıń rań-báreńligi menen ajıralıp turadı. Ol poeziyasında Ana Watan, tuwılǵan jer, miynet, muhabbat, sadıqlıq, doslıq sıyaqlı sesimlerdi tereń lirizm menen jırlaydı. Sóz sheberiniń “Ana haqqında sóz” qosıǵında ruwxıy páklik, adamgershilik, pázıyletli bolıw, úlkenlerdi húrmetlew hám ullı insannıń qádiri haqqında sóz boladı. Lirikalıq qaharman miyrimi sheksiz “Ana”nı joqarı dárejede kórsetip, onıń qádir-qımbat ulıǵlaydı. Shayır ana shaxstıń «dana» (danıshpan) ekenin, onıń hár jerde húrmetleniwin, húrmet-izzetke ılayıq ekenin atap ótedi. Qosıqta minnetdarshılıq, húrmet, ırısqı hám bereket sıyaqlı ruwxıy qádiriyatlar oraylıq orında turadı. Mısalı:

Ana degen – dana degen tusinik,
Ol bar jerde jaristirma kisilik,
Atqa mingizip hám attan túsirip,
Alǵıstıń arnası arnalar saǵan.
Seniń ushin jaratılǵan bende ol,
Beyishtede otıradı tórde ol,
Eger, shıntlap haq patiya berse ol,
Írısqı, nesiybe mol bolar saǵan.[1:13]

Qosıq qatarlarında ananıń danalıǵı, onıń tájiriybesi, turmıslıq aqıl-oyı haqqında sóz etiledi. Bul jerde shayır «ana» -»dana,» yaǵnıy aqıl deregi, tárbiya iyesi degen pikirdi alǵa súredi. Máni tereń: ana - xalıqtıń danalıǵı jámlengen tımsal. «Ol bar jerde jarıstırma kisilik.» degen qatarlarda bolsa ana yamasa ullı insan pazıyletlerde teńsiz, onıń adamgershiligi basqa menen salıstırılmaytuǵın dárejede joqarı ekeni aytıladı. «Atqa mindirip hám attan túsirip» Bul qatar rámziy mániske iye: «atqa

mindiriw hám túsiriw» - insandı ómir jolında kóteriw, oǵan járdem beriw, tárbiyalaw, jol kórsetiw degeni.Shayır bul arqalı húrmetlenip atırǵan shaxstıń basqalarǵa etken jaqsılıqların bildiredi. «Alǵıstıń arnası arnalar saǵan». Bul jerde barlıq minnetdarshılıq, jaqsı tilekler áne usı ullı insanǵa qaratılǵanı atap ótiledi. Demek, shayır minnetdarshılıq sezimin kúshli bildiredi.

Qosıqtıń orayında ananı qádirlew, oǵan bolǵan húrmet, minnetdarshılıq, hadallıq hám bereket ideyaları turadı. Shayır insannıń ómirdegi eń úlken jemislerinen biri - ata-ananıń miyrim-shápáátliligi, danalıǵı ekenin poetikalıq tárizde sáwlelendiredi.

T.Qabulov poeziyasında ustazdı ulıǵlaw, ustaz shákirt múnásibetleri sıyaqlı máslelerde ayrıqsha kózge taslanadı. Mısalı shayır “Muǵallim deymen” qosıǵında ustaz hám shákirt arasındaǵı múnásibet, sonday-aq, ustazlıq kásibiniń jámiyettegi joqarı ornı hám qádiriyat sıpatında kóriliwi sóz etiledi.

Bul dúnyada shákirti kóp kim?-dese,
Men hesh tartıbastan:- muǵallim! deymen,
Onı ózim tuwip ósken úlkede,
Kózim menen kórip inandım, deymen.
Ustaz-shákirt degen – pániy dúnya bul,
Jańalanıp, jasaradı jılda bul.
Bizge nesip etkenine bul ádwir,
Júrek bawrım erip quwandım deymen.[2:72]

Qosıq qatarlarında lirik qaharman óziniń jeke turmıslıq tájiriybesine súyengen halda muǵallimniń ullı statusın tastıyıqlaydı: «Onı ózim tuwılıp ósken úlkede, Kózim menen kórip inandim, deymen.» Bul qatarlar arqalı ol óz elinde kórgen real tájiriybeni tiykar sıpatında kórsetedi; demek, pikir sezimge emes, al turmıslıq dáliylge súyenedi.

Qosıqtıń baslı ideyası - ustazlıq kásibi adamzat rawajlanıwınıń tiykarı ekenligi. «Bul dúnyada shákirti kóp kim?-degen, Men hesh tartınbastan: muǵallim! deymen.» Bul jerde baslawshı soraw arqalı muǵallimniń jámiyetke tásiri metaforalıq túrde ańlatıladı: shákirtlerdiń kópligi muǵallimniń tásir sheńberiniń keńligin bildiredi. Sonday-aq, qosıqta «pániy dúnya,» «jańalanıp, jasaradı jılda bul» sıyaqlı sózler arqalı dúnyanıń turaqlı ózgeriwsheńligi atap ótiledi. Usı processte óz ornın joǵaltpaytuǵın kásip - ustazlıq ekeni alǵa qoyıladı.

Qosıqta bir neshe kórkemlew qurallar qollanılǵan: Metafora: «Júrek bawrım erip quwandım» - lirik qaharmannıń shın kewilden tolqınlanıwın sáwlelendiriwshi obraz. Salıstırmalı soraw: «Bul dúnyada shákirti kóp kim?» - retorikalıq soraw túrinde ulıǵlaw. Parallelizm: «Ustaz-shákirt degen - pániy dúnya bul, / Jańalanıp, jasaradı jılda bul.» - eki qatarǵa uqsas sintaksislik qurılısta kelip, ideyalıq izbe-izlikti bekkemleydi. Emocionallıq-lirikalıq ırǵaq: «quwandım deymen» sıyaqlı sóz dizbekleri jeke ıshqını ańlatadı.

Shıǵarma óz mazmunına bola aǵartıwshılıq xarakterge iye. Onda ustazdıń jámiyet rawajlanıwındaǵı ornı, jeke tájiriybe arqalı tastıyıqlanǵan húrmeti, ruwxıy tárbiyada tutqan ornı ilimiy tiykarlanǵan lirika formasında joqarı poeziyalıq

sáwleleniwin tapqan. Qosıq ustaz-shákirt dástúrlerin qádirlewshi, bilimlendiriwdiń sociallıq áhmiyetin sáwlelendiriwshi shıǵarma sıpatında bahalanadı.

Sóz sheberiniń jáne bir kewilge qonımlı shıǵarmalarınıń biri “Áy, adamlar” qosıǵı. Shayır bul qosıǵında insaniyattıń birden-bir tamırdan kelip shıqqanlıǵı, birlik, miyrim-shápáát, tábiyat hám jaratıwshıǵa húrmet ideyalarına qaratılǵan. Avtor filosofiyalıq-ádep-ikramlılıq kózqaraslardı poeziyalıq formada bildiredi.

Áy, adamlar, tuwısqanbız túbimiz,
Nege tereń túsinbeymiz bunı biz?
Bir topıraqtan jaralǵan soń, jarıqlıq,
Jazılmay kiyatır ǵoy jubımız.
Mártlik bizge bolǵannan soń máńgilik,
Jarı jolda qalǵan emes júgimiz...
Áy, adamlar, birimizdi birimiz,
Qádir tutsaq quyashlıqtıń nurı-biz!
Bunı tereń túsinbesek, ómirge,
Kelip-ketken bolmaymız ba kóri biz?
Júginbesek tábiyatqa, táńirge,
Kim boladı sonda kámbil pirimiz? [2:77]

Qosıqta bir neshe ideyalıq qatlamlar bar:

- Insannıń ulıwma tamırı hám birlik ideyası. «Áy, adamlar, tuwısqanbız túbimiz, Nege tereń túsinbeymiz bunı biz?» Bul qatarlarda adamzattıń birden-bir kelip shıǵıwı atap ótiledi, bir-birin túsinbew bolsa global mashqala sıpatında kórsetiledi. Qosıq filosofiyalıq ırǵaqta adamlar arasındaǵı ajıralıwdıń tábiyǵıy emesligin atap ótedi.

- Tábiyat hám jaratıwshıǵa baylanıslılıq. «Bir topıraqtan jaralǵan soń...» qatarı tiykarında insannıń tábiyat penen úzliksiz baylanısı jatadı - bul ekologiyalıq, filosofiyalıq kózqaraslardıń úylesken kórinisi bolıp tabıladı.

- Miyrimlilik hám mártlik túsinikleri. «Mártlik bizge bolǵannan soń máńgilik...» Bul jerde «mártlik» - ádep-ikramlılıq-ruwxıy páklik, ádillik, hújdan tımsalı. Avtordıń pikirinshe, insandı máńgi etetuǵın nárse - mártlik hám joqarı ádep-ikramlılıq, materiallıq baylıq emes.

- Mehir-múriwbettiń turmıslıq zárúrligi «Birimizdi birimiz, Qádir tutsaq serquyashtıń nurı-biz!» Bul qatarlar substancial ideyanı - ózara húrmet hám qádirlew arqalı insaniyattıń ruwxıy nurǵa erisiwin kórsetedi. Quyash nurı metaforası - jaqsılıq dáregi.

- Insannıń ómirlik maqseti haqqındaǵı filosofiyalıq soraw. Sońǵı bántte avtor insannıń jerge keliw mánisi haqqında soraw qoyadı: eger biz birlik, tábiyatqa húrmet hám jaratıwshıǵa boysınıwdı túsinbesek, turmıstıń haqıyqıy mánisi joǵaladı. Bunı tereń túsinbesek, ómirge, Kelip-ketken bolmaymız ba quri biz?»

Bul qosıq adamzatqa tómendegi ideyalardı jetkeredi: Insanlar bir tamırdan shıqqan - birlik tábiyiy jaǵday. Bir-birin túsiniw hám qádirlew insandı nurlı etedi. Tábiyatqa hám jaratıwshıǵa húrmet - ruwxıy tiykar. Ómir mánisi tek jaqsılıqqa xızmet etkende ǵana ashıladı. Mártlik, miyrim-shápáát hám awızbirshilik -

adamzattıń máńgilik pazıyletleri. Qosıq ulıwma mániste filosofiyalıq, sociallıq hám ruwxıy mazmunlardı birlestirgen lirikalıq bildiriw sıpatında bahalanıwı múmkin.

Ulıwma alǵanda Tolıbay Qabulovtıń poeziyası qaraqalpaq ádebiyatınıń XX ásirdegi rawajlanıwında áhmiyetli basqıshlardan biri bolıp, onıń dóretiwshiligi milliy ruwx, zamanagóylik hám filosofiyalıq tereńliktiń ózine tán sintezin jaratqan. Shayırdıń lirikalıq shıǵarmalarında insanıy pazıyletler, ruwxıy-ádep-ikramlılıq qádiriyatlar hám jámiyettiń ruwxıy tiykarı sıpatındaǵı túsinikler jetik poetikalıq sheberlik penen sáwlelendirilgen. Sonlıqtan Tolıbay Qabulov óz dáwiriniń jetik lirik shayırı ǵana emes, al qaraqalpaq milliy ádebiy oy-pikiriniń rawajlanıwına úlken tásir kórsetken dóretiwshi sıpatında tán alınadı.

Ádebiyatlar:

1. Qabulov T. Sen bar- dúnya bar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2007.
2. Qabulov T. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2009.
3. Allambergenov K., Orazımbetov Q., Paxratdinov Á., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. I II bólim. – Tashkent: Sano-standart,2018. – 520 b.

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ О. КОЖУРОВА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Рахманова Зулхумар Айбергеновна

Нукусский государственный технический университет руководитель отделение одарённых студентов

Аннотация: В статье рассматриваются и анализируются переводы О. Кожурова в каракалпакской литературе с разделением их на виды.

Ключевые слова: перевод, переводчик, теория перевода, политические переводы, художественный перевод, писатель, поэт.

Annotation: The article examines the translation activity of O. Kojurov in Karakalpak literature. His translation legacy is analyzed by dividing it into socio-political, literary-artistic and lexicographic directions, illustrated through his translations of Russian literary classics as well as his translations of Karakalpak folklore and classical poetry into Russian.

Keywords: translation, translator, translation theory, political translations, literary translation, writer, poet.

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq adabiyotida O. Kojurovning tarjimonlik faoliyati o‘rganiladi.Uning tarjima merosi ijtimoiy-siyosiy, badiiy-adabiyvaleksikografikyo‘nalishlargabo‘libtahliletiladi, rus adabiyoti klassiklari dan qilgan tarjimalari ham da qoraqalpoq folklori va mumtoz she’riyatining rustiliga tarjimalari misolida ko‘rsatiladi.

Tayanch so‘zlar: tarjima, tarjimon, tarjima nazariyasi, siyosiy tarjimalar, badiiy tarjima, yozuvchi, shoir.

Переводы в каракалпакской литературе впервые начинаются с произведений соседних родственных народов, а затем - с переводов классиков русской литературы. Это объясняется тем, что переводы играют важную роль в сближении одного народа с другим. Благодаря художественным переводам

происходит взаимное сближение иной истории и иной духовной культуры. О теории перевода и связанных с ней вопросах писал Б. Н. Комиссаров. Работа над переводом в каракалпакской литературе началась позже, чем в литературах других народов мира. Основными переводчиками были представители тогдашней интеллигенции - писатели и поэты. В частности, в первой половине XX века поэт-драматург С. Маджитов начинал с перевода небольших по объёму сказок, рассказов и притч русской литературы, а в последующие периоды Н. Даукараев, К. Авезов, О. Кожуров, А. Бегимов и другие переводили поэтические и прозаические произведения классиков русской литературы. Из них мы остановимся на работе в этой области О. Кожурова.

Наследие, оставленное О.Н. Кожуровым в области перевода, условно можно разделить на три группы: общественно-политические, художественно-литературные и лексикографические труды. О. Н. Кожуров, начавший свою переводческую деятельность с газеты «Кызыл Каракалпакстан», наряду с повседневными печатными материалами качественно переводил с русского на каракалпакский язык основные постановления союзного правительства того времени и заявления руководителей государства, а также редактировал их. Также в переводе и под редакцией О. Н. Кожурова выходили «материалы съездов партии», «Краткий курс истории партии», учебники по истории, географии и конституции Союза. Наряду с переводом общественно-политической литературы

О. Н. Кожуров превращал лучшие произведения русских писателей в духовное достояние читателей. Он не просто переводил присланные в то время тексты подряд, а учитывал требования и потребности тогдашнего общества, а также то место, которое то или иное произведение занимало среди народов бывшего Союза и в мировой литературе. Эти особенности, присущие переводческой деятельности талантливого переводчика, можно проследить на нескольких примерах ниже.

В 1934-1939 годах в Москве при Государственном институте театрального искусства имени А. В. Луначарского (ГИТИС) была открыта каракалпакская студия, которая начала ставить на сцене лучшие образцы драматургии народов бывшего Союза и мировой литературы. Для этой студии требовались пьесы на каракалпакском языке. Драму «Первая конная армия» Всеволода Вишневского - одно из лучших достижений советской русской драматургии того времени - О. Н. Кожуров мастерски перевёл на каракалпакский язык и передал студентам студии (Центральный государственный архив ККАССР, ф. 352, оп. 1, ед. хр. 382, л. 255). Местные артисты, окончившие студию, с успехом показали эту пьесу в Каракалпакском государственном театре имени К. С. Станиславского 15 ноября 1939 года (постановщик - народная артистка Союза О. И. Пыжова), заслужив безграничную благодарность нашего народа. А переводчик пьесы Вс. Вишневского «Первая конная армия» на каракалпакский язык - ОрынбекКожуров - за выдающиеся заслуги в развитии литературы и искусства

каракалпакского народа согласно постановлению Президиума Верховного Совета Каракалпакской АССР 19 октября 1939 года был награждён Почётной грамотой. Также он успешно перевёл на каракалпакский язык «Старуху Изергиль», «Песню о Соколе», «Песню о Буревестнике» М. Горького, «Хаджи-Мурата» Л. Н. Толстого, рассказы М. Е. Салтыкова-Щедрина и А. П. Чехова, басни И. А. Крылова, стихи А. С. Пушкина, Дж. Г. Байрона, Н. А. Некрасова, В. В. Маяковского, статьи В. Г. Белинского, которые в своё время публиковались в периодической печати («Жеңис хабары»), 1938 г., № 1 (30); «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы», 1939 г., № 4 (37), 1940 г., № 1 (40), № 5 (44), 1941 г., № 2 (47); «Әдебий альманах», 1939 г., вторая книга, с. 12–14; «Қызыл Қарақалпақстан», 1938 г., 2 июля, 21 июля, 1939 г., 14 апреля, 1946 г., 27 ноября, 8 декабря и др.). Многие из этих произведений переиздавались в учебниках «Родная литература», в «Хрестоматиях по литературе», и известно из истории, что целое поколение обучалось грамоте на основе этих учебных пособий.

О. Н. Кожуров в совершенстве владел русским и каракалпакским языками и на обоих языках создавал как научно-исследовательские труды, так и художественные произведения. О. Н. Кожуров был учёным широких познаний в области филологии; он дословно переводил на русский язык лучшие образцы каракалпакского фольклора, а также стихи и поэмы наших классических поэтов. На основе этих его переводов на русском языке отдельной книгой вышел литературный альманах «Возрождённый народ» (Турткуль, 1940 г.). Самым значительным подвигом О. Н. Кожурова в этой области стал дословный перевод с каракалпакского на русский язык героического эпоса «Кырккыз», состоящего из 15000 стихотворных строк.

В заключение можно сказать, что переводческие труды учёного были высоко оценены по своему качеству в своё время. Мы считаем важным в дальнейшем провести специальное исследование переводческой деятельности О. Кожурова в нашей литературе.

Использованная литературы*:*

1. Ахметова А.Б. Основы теории и практики перевода (на казахском и русском языках): учебно-методическое пособие. - Павлодар: ПГПИ, 2014.
2. Бекбергенова М. Теория художественного перевода (учебное пособие). - Нукус, 2005.
3. Кожуров О. Сочинения. - Нукус, «Каракалпакстан», 1988, с. 44.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода. - М., «Высшая школа», 1990.
5. Жаксыбаев А. Проблемы художественного перевода. - Нукус, «Каракалпакстан», 1967.

QARAQALPAQ XALÍQ ERTEKLERINIŃ SHET TILLERGE AWDARMALANÍWÍ

Dawletmuratova Guldiydar

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, shet tili hám ádebiyatı fakulteti 2-kurs studenti

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq folklorınıń bir janrı bolǵan ertekler, olardıń shet tillerge awdarmalanıw máselesi haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: folklor, ertek, ingliz, rus, nemec tillerine awdarmalaw

Аннотация: Ushbu maqolada qoraqalpoq folklorining bir janri bólgan ertaklar va ularning xorijiy tillarga tarjimasi haqida sóz boradi.

Таянч сўзлар: folklor, ertak, ingliz, rus, nemec tillariga tarjima.

Annotation: This article discusses fairy tales, a genre of Karakalpak folklore, and their translation into foreign languages.

Keywords: folklore, fairy tale, translation into English, Russian, German

Milliy ózlikti, qádiriyatlardı ańlatatuǵın eń baslı belgilerden biri –bul hár qanday xalıqtıń awızeki dóretiwshiligi bolıp tabıladı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń belgili janrlarınıń biri ertekler bolıp, bul janr barlıq xalıqlar folklorında ushırasadı. Qaraqalpaq awızeki ádebiyatın izertlewde, bastırıp shıǵarıwda shet el alımlarınıń ornı ayrıqsha.

Qaraqalpaq xalıq awızeki úlgilerin jıynaw, sonıń ishinde erteklerdi awdarmalaw hám bastırıp shıǵarıw uzaq waqıtlardan berli qolǵa alınıp jas óspirimlerdi tárbiyalawda úlken orın tutıp kelmekte.

Kóplegen qaraqalpaq ertekleri dúnya kóleminde dáslep rus tili arqalı kirip kelgen bolsa, sońınan nemec, túrk tillerine de awdarmalandı. Qaraqalpaq erteklerin eń dáslepki awdarmalaǵan alımlardan N.A.Baskakov, K. Rayxllar bolsa, sońǵı jıllarda qaraqlpaq ertekleri Q.Utegenov, P.Óteniyazovlar tárepinen bir neshe shet tillerge awdarmalanǵan bolsa, túrk alımı Pinar Fedekar hám folklorshı Inabat Allambergenovalar tárepinen túrk tiline awdarma islendi.

Burınǵı awqam dáwirinde qaraqlpaq erteklerin rus tiline awdarmalaǵan professor N.A.Baskakov bolıp, alım óziniń Qaraqalpaqstanǵa islegen sayaxatında qaraqalpaq xalqınıń etnografiyası, folklorı, dialekti menen qızıǵıp qaladı hám usı jerde bolıp qaraqalpaq folklor úlgilerin jıynap «Karakalpakskiy yazık» (Baskakov N. Karakalpakskiy yazık. M., 1951) miynetin baspadan shıǵaradı. Qaraqalpaq erteklerиniń basım kápshiligi rus tiline awdarmalandı, bul bolsa keyingi awdarmashılarǵa tiykarǵı derek bolıp xızmet etti.

Belgili nemec alımı K XX ásirdiń baslarında Qaraqalpaqstanda bolıp qaraqalpaqlar arasınan birneshe xalıq erteklerin jıynap baspadan shıǵaradı hám nemec tiline awdarmalaydı. Onıń 1985-jılı Germaniyanıń Boxum qalasında «Karakalpakische Märchen: mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen» (Karrl Rayxl. Karakalpakische Märchen: mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen.Germaniya 1985) degen atamada birinshi bolıp nemec tilinde (Qaraqalpaq ertekleri: awdarması, glossariyi hám túsindirmeleri) baspadan shıǵaradı. Bul miynet folklortanıw hám túrkiytanıw iliminde úlken áhmiyetke iye miynetlerden biri bolıp tabıladı. Bunda qaraqalpaq erteklerиniń túp nusqası menen

nemec tiline awdarǵan variantı parallel berilgen.Sonday aq, qaraqalpaqsha-nemicshe glossariyi de berilgen.

Sonday aq, qaraqalpaq erteklerin ingliz tiline awdarmalawda Quwatbay Utegenov tárepinen awdarma islenip jas oqırmanlarǵa inam etilmekte. Ásirese bul awdarmalar mektep oqıwshıları ushın arnalǵan «Jetkinshek» gazetasında baspadan shıǵarıldı. Onıń avtorlıǵında «Karakalpak Folk Tales» Kanada, Trafford Publishing 2005-jılı qaraqalpaq ertekleri ingliz tiline awdarmalandı. Bul kitapta qaraqalpaqlar tariyxı, «Aqıllı bala», «Aldar kóse, Duxtar kóse hám Muxtar kóse», «Aqıllı ǵarrı» t.b ertekler ingliz tilne awdarmalanıp shet tilinde sóylewshi oqırmanlarǵa usınıldı.

2023-jılı Turkiyanıń Izmir qalasında túrk alımı Pinar Fedekar menen birgelikte Inabat Allambergenovanıń «Karakalpak masalları» (Pinar Fedekar., I.Allambergenova. Karakalpak masalları Izmir., 2023 j) atlı kitabı túrk tilinde baspadan shıqtı. Bul miynette qaraqalpaq erteklerinıń tekstleri túrk tiline awdarmalanıp túrk jas kitapqumar oqıwshılarına usınıldı. Bul kitap birneshe bólimlerden turadı hám qaraqalpaq erteklerinen haywanatlar haqqındaǵı erteklerge «Arslan menen qoraz», «Eshek penen ógiz», «Qurbaqa menen tıshqan», «Hiyleker eshek», «Túlki menen qoraz», «Qoyan menen pıshıq» hám taǵı basqa qaraqalpaq ertekleri túrk tiline awdarma etilgen. Sonday aq, bul kitapta qaraqalpaq erteklerinıń klassifikaciyası, qaraqalpaq erteklerinıń túrlik hám formalıq ózgeshelikleri, qaraqalpaq erteklerinde motivler haqqında sóz etiledi.

Qaraqalpaq folklorında erteklerdiń úsh túri bar. Al, házirgi qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında on túri bólip kórsetilgen. Bulardı ilimiy jaqtan izertlew búgingi kúnniń aktual máselesi. Qaraqalpaq xalıq awızeki úlgilerin dúnyaǵa tanıtıwda, shet el oqıwshılarına inam etiwde awdarmalap járiyalawımız lazım. Bunıń ushın erteklerdi shet tillerge awdarmalap, salıstırmalı úyreniw búgingi ilimniń aldında turǵan wazıypalardıń biri. Erteklerdi tek ingliz, nemec, rus tillerine awdarmalap qoymay francuz, ispan, yapon, italyan t.b. tillerine awdarmalaw búgingi kúnniń wazıypalarınıń biri.

Juwmaqlap aytqanımızda qaraqalpaq xalıq awızeki úlgilerin salıstırmalı úyreniw, olardı shet tillerge awdarmalaw búgingi kúnde aktual temalardan. Qaraqalpaq folklorında ertekler izertlenip úyrenilgeni menen ele izertlewdi talap etip turǵan máseleler barshılıq. Bunday awdarmalar shet tilinde sóylewshi xalıqlar ushın qaraqalpaq mádeniyatın, ádebiyatın, folklorın dúnyaǵa tanıtıwda tiykarǵı dereklerden biri.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Baskakov N. Karakalpakskiy yazık. M., 1951 j
2. Karrl Rayxl. Karakalpakische Märchen: mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen.Germaniya 1985
3. Pinar Fedekar., I.Allambergenova. Karakalpak masalları Izmir., 2023 j
4. Utegenov Q. "Karakalpak Folk Tales" Trafford Publishing, Kanada 2005.

THE POSITIONAL DISTRIBUTION OF CONSONANT CHANGES IN CONTEMPORARY TURKIC LANGUAGES

Veysel İbrahim KARACA
Fırat Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Abstract: In the historical development of Turkic, consonants have both been preserved and undergone a range of sound changes, contributing to the differentiation of contemporary Turkic phonological systems. This study compares consonant changes not only in terms of the phonetic properties of the segment but also according to word position. The dataset derives from Karaca's (2022) doctoral dissertation, which compares Old Turkic consonants with their reflexes in the Oghuz, Kipchak, Northeastern, and Karluk groups. Dictionary examples are not treated as frequency data. Instead, preservation and change processes explicitly identified under initial, medial, and final-position headings are coded. For 18 consonants systematically organized at group level, 368 process headings were identified: 161 preservation and 207 change headings. Of the change headings, 47 occur initially, 99 medially, and 61 finally. All eight coded types of change are represented in medial position, and medial position has the highest number of change headings in each of the four Turkic groups. The results therefore support word position as an explanatory axis for comparative analysis of consonant change, while the counts must be interpreted as the diversity of documented processes rather than natural corpus frequencies.

Keywords: Contemporary Turkic Dialects, consonant changes, initial position, medial position, final position.

Özet:Türk dilinin tarihî gelişiminde ünsüzler korunma yanında çeşitli ses değişmelerine uğramış; bu süreçler çağdaş Türk lehçelerinin ses yapılarının farklılaşmasına katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada ünsüz değişmeleri, sesin niteliğinin yanı sıra sözcük içindeki konumu bakımından karşılaştırılmaktadır. Veri tabanı, Karaca'nın (2022) Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler adlı doktora tezinde Oğuz, Kıpçak, Kuzeydoğu ve Karluk grupları için Eski Türkçe ile karşılaştırmalı olarak incelenen ünsüz verilerinden oluşturulmuştur. Sözlük örnekleri frekans verisi sayılmamış; her ünsüz ve lehçe grubu için ön, iç ve son seste ayrı başlıklar altında belirlenen korunma ve değişme süreçleri kodlanmıştır. Lehçe grupları düzeyinde sistematik olarak incelenen 18 ünsüz için 368 süreç başlığı belirlenmiş; bunların 161'i korunma, 207'si değişme olarak sınıflandırılmıştır. Değişme başlıklarının 47'si ön seste, 99'u iç seste, 61'i son sestedir. Sekiz değişme türünün tamamının iç seste temsil edilmesi ve iç sesin dört lehçe grubunun tamamında en yüksek değişme başlığı sayısına sahip olması, konumsal dağılımın tesadüfi bir tek-grup etkisine indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bulgular, sözcük içindeki konumun çağdaş Türk lehçelerindeki ünsüz değişmelerinin karşılaştırılmasında açıklayıcı bir sınıflandırma ekseni olarak kullanılabileceğini; ancak elde edilen sayıların doğal

korpus frekansı değil, tezde belgelenmiş süreç çeşitliliğini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Türk Lehçeleri, ünsüz değişmeleri, ön ses, iç ses, son ses.

Аннотация: В историческом развитии тюркских языков согласные как сохранялись, так и подвергались различным фонетическим изменениям. В работе изменения согласных сопоставляются не только по фонетическим свойствам звука, но и по его позиции в слове. Материал основан на докторской диссертации В. И. Караджи (2022), в которой данные огузской, кыпчакской, северо-восточной и карлукской групп сопоставлены с древнетюркскими формами. Словарные примеры не рассматриваются как частотные данные; кодируются процессы сохранения и изменения, отдельно зафиксированные для начальной, внутренней и конечной позиций. Для 18 согласных установлено 368 заголовков процессов: 161 относится к сохранению, 207 — к изменениям. Из них 47 изменений зафиксированы в начале слова, 99 — внутри слова и 61 — в конце слова. Все восемь типов изменений представлены во внутренней позиции; она же имеет наибольшее число заголовков изменений во всех четырёх группах. Полученные результаты показывают, что позиция в слове может использоваться как самостоятельная ось сравнительного анализа, однако приведённые числа отражают разнообразие документированных процессов, а не их частотность в естественном корпусе.

Ключевые слова: современные тюркские языки, изменения согласных, начало слова, середина слова, конец слова.

1. Introduction. Sound correspondences among Turkic languages do more than trace the history of individual phonemes; they also reveal the directions in which a shared phonological inheritance has diversified. Historical-comparative Turkology has therefore treated consonants in terms of both segmental value and distribution. Baskakov (2006: 102) notes that consonantal developments unfolded differently across Turkic varieties over long periods: some retained archaic features, whereas others acquired distinctive properties under substrate and adstrate influence. From this perspective, the outcome of a change and the position in which it occurs are analytically inseparable.

Bazin's account of common Turkic tendencies provides an early positional observation of particular relevance. According to Bazin (1998: 20-21), early Turkic had only seven consonants in word-initial position but seventeen word-medially; the initial inventory expanded as Turkic languages developed and incorporated loanwords. The observation cautions against treating initial, medial, and final position as phonologically equivalent environments. In the terminology adopted in the dissertation, sound change is understood as the replacement of one sound by another in accordance with the phonetic tendencies of the language (Korkmaz, 2007: 185), while general phonetic tendencies constrain the direction of such developments (Üçok, 2007: 151). Karaağaç (2010: 49-52) further relates consonantal change to articulatory economy and ease of pronunciation.

Position is also relevant to the classification of Turkic varieties. The behavior of /g/ in final position in monosyllabic and polysyllabic words, as well as its behavior at morpheme boundaries, has been used as a classificatory criterion (Buran & Alkaya, 2018: 54; Üstüner, 2015: 39). Recent work continues to make position explicit: Eratalay (2021) examines developments involving /g/ in different word environments, while Bazarbayeva, Zhalalova, and Ospangaziyeva (2025) organize a comparative-typological analysis of Turkic consonantism around anlaut, inlaut, and auslaut.

Rather than following the history of a single consonant, the present paper reorganizes the consonant-change data systematically recorded in Karaca's (2022) dissertation along a positional axis. It asks how the types and diversity of changes identified through comparison with Old Turkic are distributed across initial, medial, and final position. The aim is not to measure token frequency, but to establish the positional patterning of change processes documented under a common descriptive procedure.

2. Data and Method. The dataset consists of the Old Turkic comparisons made in Karaca's (2022) dissertation for contemporary varieties belonging to the Oghuz, Kipchak, Northeastern, and Karluk groups. The dissertation restricts the analysis to roots of Turkic origin and excludes changes produced by suffixation (Karaca, 2022: 10). Eighteen consonants organized systematically by group and by initial, medial, and final position were included in the quantitative recoding. /ń/ is discussed in the dissertation but was excluded because it does not have the same systematic group-by-position subsection structure.

The unit of coding is not a lexical item but a process explicitly documented under a separate subheading. Preservation or one of the following change types in a given consonant × group × position cell counts as one record: voicing, devoicing, continuantization, decontinuantization, deletion, gemination, change between continuants, and change between stops. The resulting counts therefore represent the diversity of documented processes, not their token frequency in a natural corpus.

Table 1. Coded process headings by word position

Position	**Preservation**	**Change**	**Total**
Initial	27	47	74
Medial	72	99	171
Final	62	61	123
Total	161	207	368

3. Findings

The recoding yields 368 process headings: 161 preservation and 207 change headings. Of the latter, 47 are initial, 99 medial, and 61 final. Within this dataset, medial position is therefore the environment in which the widest range of change processes is documented. This is not a probability or frequency measure; it is a measure of process diversity under a common descriptive scheme.

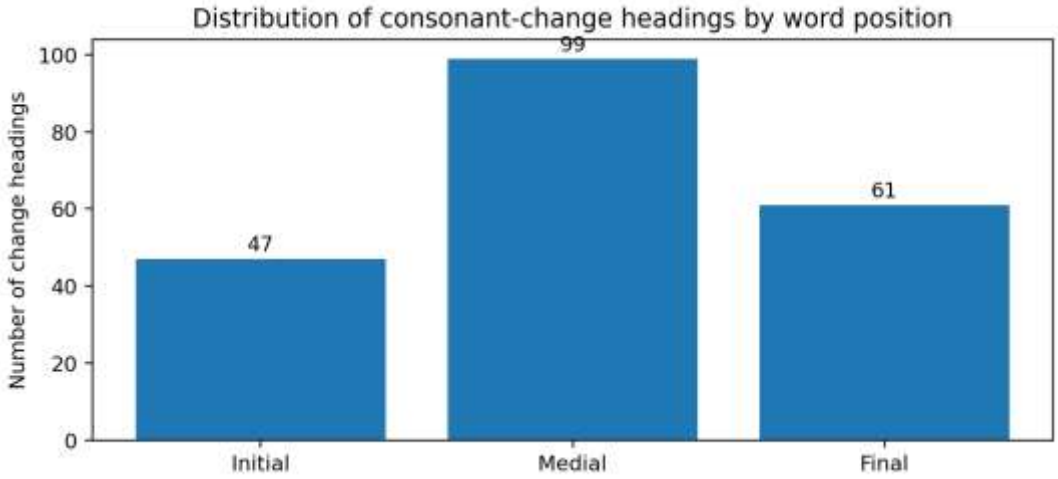

Figure 1. Number of consonant-change headings by word position

The positional contrast becomes clearer when change types are separated. All eight coded types occur medially. The initial/medial/final counts are 12/21/8 for voicing, 4/9/11 for devoicing, 13/25/18 for continuantization, 7/2/0 for decontinuantization, 5/18/11 for deletion, 0/8/0 for gemination, 4/15/12 for changes between continuants, and 2/1/1 for changes between stops. Gemination is documented only medially, indicating that medial position differs not only in total count but also in the range of processes represented.

Table 2. Distribution of change types by word position

Change type	**Initial**	**Medial**	**Final**
Voicing	12	21	8
Devoicing	4	9	11
Continuantization	13	25	18
Decontinuantization	7	2	0
Deletion	5	18	11
Gemination	0	8	0
Change between continuants	4	15	12
Change between stops	2	1	1

The same direction is preserved across language groups. Medial position ranks first in every group, with 25 change headings in Oghuz, 30 in Kipchak, 28 in the Northeastern group, and 16 in Karluk. Initial/final counts are 12/22, 17/17, 8/14, and 10/8 respectively. The medial concentration is therefore not an artifact of a single group with unusually high values.

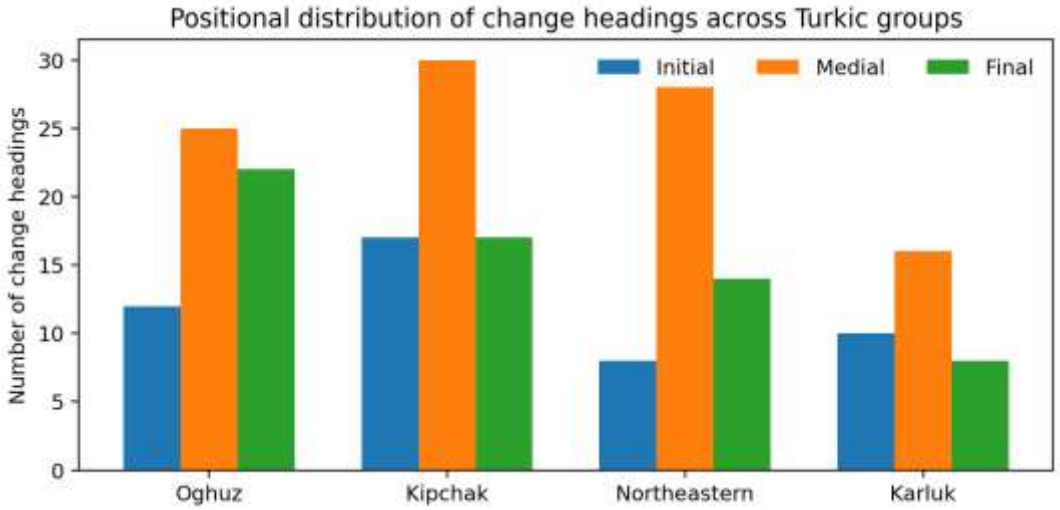

Figure 2. Positional distribution of change headings across Turkic groups

4. Discussion

The dissertation's general conclusions show that the four groups do not privilege the same processes: voicing, continuantization, and deletion are prominent in Oghuz; devoicing and continuantization in Kipchak; voicing and deletion in the Northeastern group; and continuantization in Karluk (Karaca, 2022: 249-250). The positional recoding does not replace these group-specific tendencies; it adds a second comparative axis. Bazin's observation concerning the asymmetry between initial and medial consonant inventories and the present finding of greater medial process diversity do not measure the same phenomenon, but they point to the same methodological caution: word positions are not equivalent distributional environments.

The limitation is equally important. The dissertation provides representative examples, not token counts from a balanced corpus. The result therefore does not license the claim that consonants 'change more frequently' medially. What the data support is narrower: under the same descriptive criteria, documented change processes are more numerous and more diverse in medial position. The explicit use of anlaut, inlaut, and auslaut in the comparative-typological framework of Bazarbayeva et al. (2025) further confirms the analytical relevance of position in comparative Turkic phonology.

5. Conclusion

The positional recoding produces three results. First, of 207 change headings, 99 are medial, 61 final, and 47 initial. Second, all eight change types are represented medially, while gemination occurs only in that position. Third, medial position has the highest number of change headings in all four Turkic groups. Word position can therefore be treated not as a secondary descriptive detail but as an independent classificatory axis in the comparative study of consonant change. The present study, however, measures process diversity; testing actual frequencies requires balanced, countable historical and contemporary Turkic corpora.

References

1. Baskakov, N. A. (2006). Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi. İstanbul: Multilingual.
2. Bazin, L. (1998). Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri. Tarihî Türk Şiveleri (çev. E. Gemalmaz), 15-28.
3. Bazarbayeva, Z., Zhalalova, A. ve Ospangaziyeva, N. (2025). Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages. Turkic Studies Journal, 7(3), 166-185. DOI: 10.32523/2664-5157-2025-3-166-185.
4. Buran, A. ve Alkaya, E. (2018). Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ Yayınları.
5. Eratalay, S. (2021). Türkçede G > V değişimi ve /G/ düşmesi üzerine. Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 4(1), 141-152. DOI: 10.37999/udekad.915345.
6. Karaağaç, G. (2010). Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul: Kesit Yayınları.
7. Karaca, V. İ. (2022). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
8. Korkmaz, Z. (2007). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Üçok, N. (2007). Genel Fonetik (Ana Çizgileri). İstanbul: Multilingual Yayınları.
10. Üstüner, A. (2015). Türkçenin Tarihî Gelişmesi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

HAKAS TÜRKÇESİNDE RUH VE YAŞAM GÜCÜ KAVRAMLARINA İLİŞKİN EZOTERİK SÖZ VARLIĞI UNSURLARI

Süleyman Kaan YALÇIN

Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Prof. Dr.; skyalcin@firat.edu.tr, Türkiye/Elazığ

Eda AKPUNAR ARSLAN

Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi; edakpunar.1@gmail.com , Türkiye/Elazığ

Özet. Bu çalışma, Hakas Türkçesinde ruh ve yaşam gücü kavramları etrafında şekillenen ezoterik söz varlığını dil-kültür-inanç ilişkisi bağlamında incelemektedir. Hakas Türkçesi sözlüğünün taranması sonucunda ruh, can, yaşam gücü, ölü ruh, koruyucu ruh, kötü ruh, şaman ruhu ve Tanrı ile ilişkili 67 söz varlığı unsuru tespit edilmiştir. Özellikle Hut "Kut, ruh, can", Süne/Sürün "Ruh, can, insan ruhu; karabasan", Tös "Ruh, şaman ruhları, şaman gücü" ve Üzüm "Halk inancında can, ruh, ölen kişinin ruhu" gibi kelimeler, Hakas inanç dünyasındaki ruh ve yaşam gücü anlayışını yansıtmaktadır.

İncelenen söz varlığı, ruh kavramının insan ruhu, ölü ruh, şaman ruhu, koruyucu ruh, kötü ruh ve doğa ruhları gibi farklı boyutlara sahip olduğunu

göstermektedir. Bu kelimeler yalnızca eski Türk inanç sisteminden günümüze ulaşmış tarihsel kalıntılar değil, Hakas toplumunun insanı, doğayı, ölümü ve görünmeyen varlıkları anlamlandırma biçimini yansıtan canlı kültürel unsurlardır. Dolayısıyla Hakas Türkçesindeki ezoterik söz varlığı, kültürel hafızanın ve inanç sisteminin günümüzde de dil aracılığıyla yaşatıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hakas Türkçesi, ruh, ezoterizm, inanç, söz varlığı.

ESOTERIC VOCABULARY ELEMENTS RELATED TO THE CONCEPTS OF SOUL AND VITAL FORCE IN KHAKASS TURKIC

Abstract. This study examines the esoteric vocabulary related to the concepts of soul and vital force in Khakass Turkic within the context of the language-culture-belief relationship. As a result of examining the Khakass Turkic dictionary, 67 lexical items associated with the concepts of soul, spirit, vital force, the soul of the deceased, protective spirits, evil spirits, shamanic spirits, and God were identified. In particular, terms such as *Hut* "Kut, soul, spirit," *Süne/Sürün* "Soul, spirit, human soul; nightmare," *Tös* "Soul, shamanic spirits, shamanic power," and *Üzüm* "In folk belief, soul, spirit, the soul of the deceased" reflect the understanding of soul and vital force in the Khakass belief system.

The vocabulary examined demonstrates that the concept of soul has different dimensions, including the human soul, the soul of the deceased, shamanic spirits, protective spirits, evil spirits, and nature spirits. These lexical items are not merely historical remnants inherited from the ancient Turkic belief system; rather, they are living cultural elements that reflect the ways in which Khakass society conceptualizes human beings, nature, death, and supernatural entities. Accordingly, the esoteric vocabulary of Khakass Turkic demonstrates that cultural memory and the belief system continue to be preserved and transmitted through language.

Keywords: Khakass Turkic, soul, esotericism, belief, vocabulary.

1. GİRİŞ. Dil, bir toplumun yalnızca iletişim aracı değil; aynı zamanda tarihsel yaşantılarını, kültürel değerlerini ve inançlarını yansıtan sarsılmaz bir araçtır. Kültür ve inanç, dil aracılığıyla hem korunmakta hem de evrenselliğini korumaktadır. Bu bağlamda Türk dili ve lehçeleri, özellikle İslamiyet öncesi inanç sistemlerine ait izleri söz varlığı düzeyinde koruması bakımından dikkat çekmektedir. Güney Sibirya Türk Lehçeleri arasında yer alan Hakas Türkçesi ise, dil-kültür-inanç ilişkisinin açık biçimde gözlemlenebildiği önemli bir yer etmektedir.

Hakas Türkçesinin söz varlığı, büyük ölçüde doğa merkezli bir dünya görüşünün izlerini taşımaktadır. Eski Türk inanç sisteminde doğa unsurları kutsal kabul edilmiş; dağ, su, ağaç ve ateş gibi varlıklar ruhlar ve koruyucu güçlerle ilişkilendirilmişlerdir. Bu anlayış, Hakas Türkçesinde yer alan pek çok kelime ve kavramda kendini göstermiştir. Bununla birlikte Hakas inanç dünyasının dildeki görünümü yalnızca doğa unsurlarıyla sınırlı değildir. İnsan ruhu, yaşam gücü, ölümden sonra varlığını sürdüren ruh, koruyucu ruhlar, kötü ruhlar

ve şamanik güçler de Hakas Türkçesinde oldukça geniş bir söz varlığı alanı meydana getirmektedir.

Ezoterizm, genel anlamıyla yalnızca belirli bir kesime aktarılan, sembolik ve derin anlamlar içeren kutsal bilgi alanını ifade etmektedir. Bu bilgi, genellikle sözlü gelenek, ritüeller ve semboller aracılığıyla aktarılmakta; açık ve herkesçe ulaşılabilir bir anlatımdan daha çok kapalı ve seçici bir yapı göstermektedir (Eliade, 2003: 23). Türk inanç geleneğinde bu yapı özellikle şamanizm merkezli anlayış içerisinde belirginleşmiştir. Şaman, kutsal bilgiye sahip olan ve görünmeyen alemlerle iletişim kurabilen kişi olarak kabul edilmiştir. Şamanın gerçekleştirdiği ayinler, yalnızca dini bir ritüel değil, aynı zamanda ezoterik bilginin aktarım sürecidir (Eliade, 1999: 88). Hakas inanç dünyasında da insan, doğa ve ruhlar alemi arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Hakas kültüründe doğa unsurları yalnızca fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda ruhani güçlerin taşıyıcısı olarak kabul edilmektedir. Bu anlayış, Hakas Türkçesinin söz varlığına ve ifade biçimlerine doğrudan yansımıştır. Özellikle ruh ve yaşam gücüyle ilgili kavramlar, bu ilişkinin en belirgin göstergelerindendir.

Bu çalışmanın temelini oluşturan sözlük verileri, Hakas Türkçesinde ruh ve yaşam gücü kavramlarının oldukça geniş ve kendi içerisinde farklılaşmış bir alan oluşturduğunu göstermektedir. Hut, Süne/Sürün ve Üzüm gibi kelimeler doğrudan ruh ve can kavramlarını karşılamakta; Tös ve Töstig gibi unsurlar ruhu şamanik güç ve koruyuculuk bağlamında ifade etmektedir. Haran, Ööp, İbĭrtkĭ ve Sıyat ölü ruhlarıyla; Ayna, Çabal, Çik, Saldı/Saldıma ve Seereŋ kötü ruhlarla; Adar, Albatı, Sayğah ve Tübenge ise yardımcı ve koruyucu ruhlarla ilgilidir. Böylece Hakas Türkçesindeki ruh söz varlığının yalnızca insan ruhunu değil, bütün bir görünmeyen varlıklar dünyasını kapsadığı görülmektedir.

Hakas Türkçesinde Ruh ve Yaşam Gücüyle İlgili Söz Varlığı

1.	Aan, HTS. 21	İnsana zarar getirdiğine inanılan ölü hayvan (Kedi, köpek, kurt) ruhu
2.	Aancıl, HTS. 21	Melek
3.	Aas - Çil aas, HTS. 23	Şeytan, kötü cin
4.	Adar, HTS. 27	Şamanlıkta semavi yardımcı ruh.
5.	Ala, HTS. 34	Koruyucu melek
6.	Alartpah, HTS. 35	Ani hastalık ve ölüm getiren kötü güç, şeytan
7.	Albatı, HTS. 35	Şamana hizmet eden ruhlar.
8.	Albın, HTS. 36	Avcının koruyucu meleği
9.	Aran/ Aran-çula, HTS. 47	Mitolojik kanatlı at, tolpar/tulpar
10.	Arsı, HTS. 51	Kötü ruh, kötü güç, büyülü güç.
11.	Ayartım, HTS. 58	Astım iyesi, astım ruhu.
12.	Ayğat, HTS. 59	Şaman ruhu.

13.	Ayna, HTS. 60	Cin, şeytan
14.	Çabal, HTS. 71	Şeytan, cin
15.	Çamır/Çimir-çamır, HTS. 78	Yağmur ruhu
16.	Çayaaçı, HTS. 84	Yaratıcı, yaratan, Tanrı
17.	Çayan/Çayaan, HTS. 84	Yaratan, yaratıcı, Tanrı
18.	Çelbigen, HTS. 89	Şamanlıkta yer altında yaşadığına ve ağır işlerde kadınlara yardım etmek üzere yeryüzüne çıktığına inanılan cin.
19.	Çik, HTS. 97	Şeytan, cin;
20.	Çimir/Çimir-çamır, HTS. 98	Yağmur ruhu
21.	Ebekey, HTS. 117	Hamile ve loğusalara yardımcı olan ruh
22.	Ee, HTS. 117	Sahip, iye; Tanrı, Tanrıça
23.	Hadot, HTS. 138	Yer altında yaşadığına inanılan, yarı alp, yarı şeytan olan mitolojik kahraman.
24.	Haran, HTS. 150	Ölü ruhu; cin, İfrit
25.	Hartığas/körtiges, HTS. 154	Dolama hastalığı ruhu
26.	Hıpçı, HTS. 170	İnsanı kötü davranışlara iten kötü ruh.
27.	Hoğda/Hoğba, HTS. 180	Suçluyu takip eden ölü ruhu
28.	Hubay, HTS. 191	Kötü ruh, kötü cin; can, ruh
29.	Huday/obal-huday, HTS. 193	Tanrı
30.	Hut, HTS. 197	Kut, ruh, can
31.	Imıl/ Imıl-sımıl, HTS. 203	Kötü ruhlar, cinler
32.	Incıh, HTS. 203	Cinler, kötü ruhlar.
33.	Izıh, HTS. 206	Irmak, dağ, kır veya vadi ruhu
34.	İtkek: - ĭtkek- sasha, HTS. 214	Kişiyi azdıran kötü ruh; kişiyi cinayet işlemeye teşvik eden olumsuz dürtü veya güç
35.	İbĭrtkĭ, HTS. 218	Kırk gün kadar sahibi hayatta iken bulunduğu yerleri dolaşan ölü insan ruhu.
36.	İriktig, HTS. 229	Tanrı.
37.	Küçün, HTS. 279	Şaman ruhu.
38.	Kürenŋci, HTS. 282	Dağ ruhu, dağ cini.

39.	Küülgek, HTS. 284	Karları eriten bahar rüzgârı ruhu.
40.	Ocaŋ/ Ocaŋmay, HTS. 329	Şaman değneği ruhu
41.	Ööp, HTS. 350	Ölü ruhu.
42.	Pığırı, HTS. 370	Şaman ruhu.
43.	Pooncah, HTS. 386	İnsanı, kendi kendini öldürmeye iten kötü ruh.
44.	Puh, HTS. 398	Kötü ruh, kötü güç.
45.	Purhan, HTS. 400	*Tanrı, melek*
46.	Puzur, HTS. 402	Elektrik boşalması şeklinde düşünülen şaman ruhları.
47.	Saldı/Saldıma, HTS. 420	Şeytan, Kötü ruh, cin
48.	Saldığ, HTS. 421	Avcıları koruyan ruh
49.	Saraamcın, HTS. 424	Tanrı'nın yer altına kapattığı mitolojik bir varlık.
50.	Sayğah, HTS. 428	Şamanın yardımcı ruhu.
51.	Sayğot, HTS. 429	Şaman dilinde Tanrı; Şamanlık özelliklerini kontrol eden ruh
52.	Seereŋ, HTS. 430	Şeytan, kötü ruh
53.	Sığır, HTS. 434	Mitolojik bir dev, Tepegöz, tek gözlü dev.
54.	Sımayka, HTS. 437	Kayalıklı orman içinde yapılmış ev ruhu, ev cini.
55.	Sıyat, HTS. 441	Ölü ruhlar aleminde bulunan ruh.
56.	Sirig, HTS. 450	Şaman ruhları ordusu.
57.	Süne/Sürün, HTS. 473	Ruh, can, insan ruhu; karabasan
58.	Toptaŋ, HTS. 522	Çocukları korkutmak için sözü edilen)yaratık, cin, öcü
59.	Tös, HTS. 527	Ruh, şaman ruhları, şaman gücü
60.	Töstig/töstig-tülük/tös-tülük, HTS. 528	Şaman ruhları; koruyucu ruh
61.	Tuma, HTS. 532	Demircilik ruhu.
62.	Tümen, HTS. 537	Ruhlar ordusu; Şaman tefi ruhu.
63.	Tübenge, HTS. 537	Avcının koruyucu ruhu.

64.	Tülbek, HTS. 538	Şaman giysisi ruhu
65.	Üg/üŋ, HTS. 555	Taygada ya da dağda yaşayan veya güneş batarken insanları rahatsız eden ruh
66.	Ülgen, HTS. 557	Ülgen (alemin yaratıcısı), Tanrı
67.	Üzüm, HTS. 562	Halk inancında can, ruh, ölen kişinin ruhu.

2. Sonuç

Hakas Türkçesindeki ruh ve görünmeyen varlıklara ilişkin zengin kavram ağı; insan, toplum, doğa, hastalık ve ritüeller arasındaki ilişkileri açıklayan geniş bir kültürel alan oluşturmaktadır. Bu söz varlığı; ruh, Tanrı, melek, ölü ruhlar, kötü ruhlar, koruyucu ruhlar, şaman ruhları ve doğa ruhları gibi birbirleriyle ilişkili katmanları kapsar. *Kut, süne, üzüm, tös, haran, hubay* ve *ızık* gibi kavramlar, eski Türk inanç sistemindeki "çok katmanlı ruh anlayışı" ile paralellik göstererek ruhun yalnızca insana özgü olmadığını; doğa, mekân ve nesnelerle de ilişkilendirildiğini ortaya koyar. Dilsel veriler, ruhun insandan doğaya ve ritüel alanına kadar uzanan işlevselliğini açıkça yansıtmaktadır: **Çok Katmanlı Kozmoloji ve Koruyucu Güçler:** Özellikle *tös* ve *töstig* kavramları, şamanik kozmolojide ruhların yaşadığı çok katmanlı evren tasavvurunu ve yönlendirici güçleri ifade eder. **Günlük Yaşam ve İşlevsellik:** *Ayna, Saldı/Saldıma, Seereŋ, Imıl, Puh, Çabal* ve *Çik* gibi kötü ruh terimleri; hastalık, talihsizlik ve ölüm gibi olguların ruhsal etkilerle açıklandığını, yani kavramların mitolojik olmanın ötesinde işlevsel bir nitelik taşıdığını gösterir.c**Canlı Doğa ve Mekân Bağlantısı:** *Izıh* (ırmak/dağ ruhu), *Küreŋci* (dağ cini), *Çamır* (yağmur ruhu), *Küülgek* (bahar rüzgârı ruhu), *Tuma* (demircilik ruhu) ve *Sımayka* (ev cini) gibi kelimeler, insan ile doğa arasındaki canlı ve ezoterik ilişkiyi kanıtlar. **Ezoterik Şaman Terminolojisi:** *Ayğat, Küçün, Pığırı, Sayğah, Sirig, Tümen* ve *Tülbek* gibi ritüel dili terimleri, şamanın ruhlar dünyasıyla bağlantısını ve kam terminolojisinin örtük/ezoterik bilgi taşıdığını gösterir. Tarihsel süreçteki modernleşmeye rağmen bu kavramların varlığını koruması, eski inanç kodlarının kültürel hafızada güçlü bir şekilde yaşadığını kanıtlamaktadır. Yapılan sözlük taramalarında tespit edilen 67 kelime, Hakas Türkçesinde ruh kavramının insan merkezli olmadığını, doğayı ve günlük hayatı kuşatan çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu koymaktadır. Hakas Türkçesindeki ruh ve yaşam gücüne dair ezoterik söz varlığı, geçmişin donmuş kalıntıları değil; insanın kendisini, doğayı, ölümü ve görünmeyen dünyayı anlamlandırmasını sağlayan canlı kültürel göstergelerdir. Dil, bu inanç sisteminin yalnızca taşıyıcısı değil, aynı zamanda yeniden üretildiği ve dönüştürülerek yaşatıldığı temel alandır.

Kaynakça

1. Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
2. Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
3. Gürsoy Naskali, E. vd. (2007). *Hakasça- Türkçe Sözlük*. TDK yayınları.

ДИАЛЕКТИЗМНІҢ ҰЛТТЫҚ ТІЛ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Абдулханова М.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ түрік университетінің оқытушысы
Курбаналиева У.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ түрік университеті студенти

Аңдатпа: Жергілікті сөйленістерде сақталған тілдік бірліктер белгілі бір аймақтың тарихи, мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерімен сабақтасып жатады. Диалектілік лексиканы зерделеу арқылы оның әдеби тілмен байланысын, сөз мағынасының қолданыстық ерекшеліктерін және тілдің тарихи даму үдерісіндегі орнын айқындауға болады. Сонымен қатар жергілікті сөздердің ұлттық тілдің лексикалық қорын толықтыру мүмкіндіктеріне назар аударылады. Мақалада тәжік сөйленісіне тән ерекшеліктер негізге алынып, оның лексикалық сипаты мен қолданылу аясына талдау жасалады. Зерттеу нәтижелері тәжік сөйленісінің тілдік ерекшеліктерін жүйелеуге және олардың ұлттық тілдің дамуындағы маңызын анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: әдеби тіл, халықтық тіл, грамматикалық ерекшеліктер, таралу шегі, сөз мағынасының тарылуы, мағына, тіркес, айырмашылық.

Аннотация: Диалектизм – явление вне литературного языка, однако он вносит большой вклад в дополнение и обогащение литературного языка. В связи с развитием науки и техники, когда необходимо найти название для многих новых понятий, слова, используемые как народные сокровища, представляют собой диалектизмы. Диалект – это территория, имеющая языковые особенности, используемые только в определенном месте и не имеющие общенародного характера. И объем речи небольшой. Несколько диалектов могут входить в один диалект. В статье рассматриваются особенности таджикской речи.

Ключевые слова: литературный язык, народный язык, грамматические особенности, предел распространения, сужение значения слова, значение, словосочетание, отличие

Жергілікті тілдік ерекшеліктер — жалпыхалықтық тілдің бір аймаққа тән тілдік көрінісі. Ол аймақтың тілдік материалы жалпы халықтық тіл арнасымен жалғасып жатады да, кейбір лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері жағынан одан ажырап тұрады. Өзінің изоглостық (сөздердің таралу шегін картаға түсіру) шекарасы бар нақтылы территорияда өмір сүріп жатқан тілдік ерекшеліктер ру-тайпалық тілдің қалдықтарынан, сол жердің халқының шаруашылық кәсібіне байланысты қалыптасқан сөздерінен, қонысы, тұрмыс- тіршілігі жағынан жақын көрші отырған елдер тілінің әсерінен кейбір грамматикалық формалар арқылы семантикалық өзгеріске түскен, жергілікті тілге ғана қатысты сөздер мен формалардан құралады. Диалектизм әдеби тілден тыс құбылыс, дегенмен оның әдеби тілді толықтыруға, байытуға үлесі мол. Ғылым мен техниканың

дамуына байланысты көптеген жаңа ұғымдарға атау табу қажеттігі туғанда, халық қазынасы ретінде пайдаланылатын сөздер –диалектизмдер. Жергілікті ерекшеліктердің қамтитын территориясы, тілдік материалының көлеміне қарай лингвистикада *диалект, сөйленіс* терминдері қолданылады. Диалект – жалпы халықтық сипаты жоқ белгілі бір жерде ғана қолданылатын тілдік ерекшеліктері бар территория. Ал, сөйленістің қамтитын аясы – шағын. Бірнеше сөйленіс бір диалектінің құрамына енуі мүмкін [1.8б.]. Диалектизм әдеби тілден тыс құбылыс, дегенмен оның әдеби тілді толықтыруға, байытуға үлесі мол. Халық тұрмысында ғылым мен техниканың дамуына байланысты көптеген жаңа ұғымдарға атау табу қажеттігі туғанда, халық қазынасы ретінде пайдаланылатын сөздер – диалектизмдер. Мысалы, *марля* сөзінің баламасы ретінде — *дәке, носилка* сөзінің баламасы ретінде — *зембіл, подряд* сөзінің баламасына — *мердігер, минералды су* мағынасында — *арасан* сөздері әдеби тілге диалект қатарынан ауысты. Әрине, диалектизмнен әдеби тіл қатарына өткен сөздер мағынасын кейде өзгертіп, кеңейтуі мүмкін. Мысалы, *мердігер* сөзі Оңтүстік Қазақстан халқы арасында «жалданып жұмыс істеуші» деген мағынада қолданылатын. Ал, әдеби тілге енгенде жеке бас қамын күйттеуші емес, қоғамдық еңбекке қатысты шарт негізінде атқарылатын ұжымдық еңбекке айтылатын болды [2. 52-53б.].

Тәжік сөйленісінде көлем жағынан алып қарағанда зат пен құбылыс сынын білдіретін сөздермен сан жағынан шамалас кездесетін тілдік ерекшеліктер – іс-әрекет, қимылды, алуан түрлі қозғалысты білдіретін сөздер. Оларға мысал ретінде мына төмендегі өзгеше айтылатын сөздерді атауға болады.

Азадыр тұту – аза тұту. Мысалы, *Кеше күні бойы әулетімізбен* ***азадыр тұттық.***

Азғырылып кетпеу – азғырғанға, айнытқанға көнбеу, жел сөзге бой алдырмау деген мағынада

Айдап салу – айдап жіберу. *Айдап салу* тіркесі әдеби тілде «біреуді біреуге шағыстыру, өшіктіріп қарсы қою» мағынасындағы тұрақты тіркес тұрпатында болса, қазақ тілінің Тәжікстан қазақтарының сөйленісінде бұл тіркес тура мағынасында жұмсалады. Мысалы, *Сиырды сыртқа* ***айдап саламыз****, артынан жүрмейміз.*

Айран қалу – қайран қалу, таңдану. Демек, әдеби тілдегі *қайран қалу* тіркесі Тәжікстан қазақтарының тілінде дыбыстық өзгеріске ұшырап *айран қалу* түрінде айтылады. Мысалы, *Бұған өзім әлі күнге дейін* ***айран қаламын***.

Ақшамдасу – амандасып келу, қонақ болу мағынасында жұмсалады. Бұл сөз Қызылорда сөйленісінде «қону, түнеу» деген мағынада кездеседі [3. 44 б.].

Ақырлап қалу – бітіріп қалу, аяқтап қалу. Бұл тіркестің құрамындағы «ақыр аяғы, түбі, соңы» деген мағынаны білдіретін *ақырлау* сөзі Тәжікстан қазақтарының тілінде *аяқтау, бітіру, соңына жету* сөздерімен синонимдес ретінде қалыптасқан.

Алдарқату – жұбату, алдау. Мысалы, Ана баланы ***алдарқатыңдар***. *Алдау* етістігінен туындаған бұл ерекшелік Орынбор, Қызылорда өңірлерінде және Түрікменстан қазақтарының тілінде кеңінен қолданылады. Мысалы, *Әй, құ екен, мені де алдарқатып соқты* (Түрікм., Таш.) [3. 54 б.].

Алдастыру – алдау, адастыру. Мысалы, *Жиен мені* ***алдастырып*** *кетті*.

Алдына кіру – алдына бару, жолығу, ауызба-ауыз сөйлесу.

Аңқыту – шын жүректен шешілу.

Арылту – тазарту. Мысалы, *Мен столды* ***арылтып*** *алайын*. *Арылту* сөзі қазақ әдеби тілінің сөздігі бойынша 3 мағынада берілген: 1. Тазарту, босату. *Арнайы суарулар – топырақты тазалау, жылыту, зиянды тұздардан* ***арылту*** *үшін жүргізіледі* (Е.Жамалбеков, Суармалы.); 2. *ауыс*. Жағымсыз қасиеттерден тазарту. *Ата-аналар мен мұғалімдер балаларда ұнамды әдеттерді қалыптастырып, зиянды әдеттерден баланы* ***арылту*** *жағын қарастыру қажет* (Қ.Жарықбаев, Психология); 3. *ауыс*. Ажырату, айыру. *Өсімдікті өрмекші кенеден* ***арылтудың*** *бірнеше тәсілі бар*. Сөздікте берілген мағыналардан бұл сөздің «тазару», «ажырау» семаларын аңғарамыз. Демек, бұл сөздің Тәжікстан қазақтарының сөйленісіндегі қолданыс аясы әдеби тіліміздің өзгелеу болса да, оның негізгі мағынасымен сай келеді.

Аттың сырғасы таю – аттың аяғы шығу. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша тіліміздегі *сырғасы таю* тіркесі «жылқының артқы аяғындағы сырға буынның орнынан қозғалып кетуі» деген мағынаны білдіреді [4. 497 б.].

Ауаза қылмау – жарияламау, жария етпеу.

Ауқаттану – тамақтану. Мысалы, *Үйден* ***ауқаттанып*** *шықтым*. Өзбек тілінің *овқат* сөзінен енген *ауқат* лексемасының қазақ тіліндегі таралу шегі өте кең. Мәселен, Шымкент, Жамбыл, Алматы облысының көп аудандарында, сонымен қатар, Тәжікстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Моңғолия, Қытай қазақтарының тілдерінде кездеседі.

Аулығу – көтерілу, ашулану, ашу шақыру.

Ауырласып қалу – ауырып қалу. Мысалы, *Атам* ***ауырласып қалды***.

Аяқтау – жұмысты мезгілімен бітіру.

Аяты жанбау – бағы жанбау. Мысалы, *Өмірі күйді, оның* ***аяты жанбады***.

Әуесі келу – қызығу, әуестену. Мысалы, *Сол ойынға менің де* ***әуесім келді***.

Әшек болған – қате болған. *Әшек* сөзі Қызылорда өңірінде «жүгерінің дәнсіз собығы» дегенді білдіреді. Мысалы, ***Әшекті*** *де мал жақсы жейді* [3. 116 б.].

Бақастық қылу – көре алмау, қызғану. Е.Бекмұхаметов *бақас (бәхс)* сөзінің араб тіліндегі екі мағынасын көрсетеді. Оның бірі – күндеу, қызғану, бақталас, көре алмау; екіншісі – бірер мәселелер жөнінде молдалардың айтыс-тартысы, керісуі. Сәндігерей мен Арман арасында бір *бақастық* бар (Ә.Сәрсенбаев) [5.41 б.]. Демек, *бақастық қылу* тіркесінің төркіні араб тілінде жатыр деп тұжырымдауға болады.

Балауса болу – мазасыздану, дел-сал болу. Мысалы, *Қызыма дем салармысың, **балауса болып** әр жері ауырып жатыр*.

Бант беріп үзілу – көкөністің әбден піскенде, сабағынан үзіліп түсуі.

Басы құрымау – басы ауырмау.

Басына келу – ойына түсу, еске түсу.

Біткеру – бітіру. Мысалы, *Жұмысты мезгілінде **біткерді***. Бұл ерекшелік Қызылорда, Атырау, Ақтөбе өңірлерінде және Түрікменстан қазақтарының тілінде қолданылады. Мысалы, *Мен бұл үйдің қабырғасының тоқуын **біткеріп** алсам жақсы болар еді* (Қ.орда, Арал); *Бастаған жұмысты тезірек **біткеру** керек* (Ақт., Қараб.) [3, 172 б.].

Гәпіру – көп сөйлеу, көпіріп сөйлеу, мақтану. Тәжік, өзбек тілдерінде *гап* «сөз, әңгіме» деген мәнді білдіреді, ал «сөйлеу» деп тәжік тілінде *гап задан* [6.], өзбек тілінде *гапирмоқ* болып айтылады [7.107-108б.]. Демек, Тәжікстан қазақтарының сөйленісіне тән «көп сөйлеу, мақтану» мағынасындағы *гәпіру* етістігі жергілікті халықтардың тілінен тікелей енген.

Дабырлап айту – дауыстап айту, қатты айту. Белгілі бір қатты дауыстың қатысуынан қалыптасқан бұл етістікті тіркестегі негізгі сөз «дабыр» еліктеуішінен туындаған.

Далып жүру – адасып жүру, айдалада жүру. Мысалы, *Базарда біраз **далып жүрдік***.

Дәліру – есіру, дандайсу. Мысалы, *Жөнсіз **дәлірудың** керегі не?* Зерттеп отырған өңірде қолданылатын бұл ерекшелік Маңғыстау облысына да тән [3. ҚТАС, 188 б.].

Дүзік сұрау – ата-тегін сұрау, руын сұрау. Мысалы, ***Дүзігін сұрағанның** айыбы жоқ шығар*.

Дүреу – тарау, өсіп-өну, өрбу. Мысалы, *Адайдан бірнеше бала **дүрейді***. Түрікмен тілінде *дөремек* етістігі «1) шығу, пайда болу, қалыптасу; 2) туылу» мағыналарын үстейді [8.283 б.]. Бұл сөздің ең мол жайылған жері – Алтай төңірегі және онан арғы түркі халықтары (якут, туба-кижи, тува, хакас тілдері). Алайда монғол тобына жататын тілдерде де кездеспейді емес монғолдарда *төрөл* туу, қалмақ тілінде *төрх* туу, бурят тілінің цонғол сөйленісінде *турөл* туысқан [9.].

Дүрлеу – өрлеу. Мысалы, *Мүсірдің талабы **дүрлеп**, ісі оңға басты*.

Дігірлеу – дікілдеу, асықтыру, тездету. Мысалы, ***Дігірлеп** маза бермейді*. Бұл жергілікті ерекшелік Қызылорда, Маңғыстау, Қостанай өңірлеріне де тән. Мысалы, *Өзің **дігірлеп** шайымызды да тыныш ішкізбедің ғой* (Маң., Маңғ.)

Діңгірлену – көтерілу, ашулану. Мысалы, ***Діңгірленіп** не болды саған?*

Діңірею – көтерілу, дікіңдеу. Мысалы, ***Діңірейіп** не болды саған?*

Ерлеу – ерттеу. Мысалы, *Атты жақсылап **ерле***. Бұл сөзді Ақтөбе, Орал өңірлерінде де қолданады. Мысалы, *Ол аттар **ерлеулі** тұр деймісің, ер ап шық* үйден (Ақт., Ойыл) [3. 216 б.].

Жүгіргілеп келу – жүгіріңкіреп келу. Мысалы, *Артымнан бауырым **жүгіргілеп келеді** екен*.

Камді-кем болу – аз болу. Мысалы, *Мына бергенің* ***камді-кем болды***. Бұл тіркес қайталама қос сөздің қатысумен құрылған. Себебі, *камді-кем* қос сөзінің бірінші сыңары жуанданып қолданылып тұр: кам > кем. Сонда Тәжікстан қазақтарының сөйленісіндегі бұл етістікті тіркеске аз мөлшерді білдіретін *кемде-кем* қайталама қос сөзі қатысқан деп тұжырымдаймыз.

Кәлте ойлау – қысқа ойлау, шолақ ойлау. Мысалы, *Өмірде* ***кәлте ойлама.*** Бұл тіркестегі *кәлте* сөзінің әдеби тілімізде ***келте*** түрінде дыбысталып, «қысқа, ұзын емес, шолақ» деген мағыналарын береді. Мысалы, *Маңмаңгер, кекілің* ***келте****, жалың майда, Өсірген сені баптап қалқатайда. Жүрісің желмаядай, жануарым, Көрейін қызығыңды осындайда* (Ақан Сері, Шығ.). *Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес,* ***келте*** *де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін* (Ж.Аймауытов, Шығ.) [ҚТТС, 4, 590 б.]. Өзбек тілінде де *калта* сөзі «қысқа» деген мәнді білдіреді [7.198б.].

Кежелеу – шегіншектеу, жайсақтау. Мысалы, *Үйден шыққанда жақсы-ақ еді, енді өрге қарай* ***кежелей*** *бастады*.

Көзі ауыр болмау – көз тимеу, көзінің сұғы өтпеу. Мысалы, ***Көзіміз ауыр болмасын****!*

Көкпарға жүргізу – көкпарға салу. Мысалы, *Бұл атымды бүгін* ***көкпарға*** *бірінші рет* ***жүргіздім***.

Көкірегінің қышуы басылу – айызы қану.

Көңіл шығарғанымен жүру – қалауынша жүру, еркімен жүру.

Көңілі пәсею – көңілі басылу, еңсесі түсу.

Кітапқа салу – кітапқа шығару. Мысалы, *Өзім көрмедім, бірақ кітапқа салыпты деп естідім*.

Қайтыс қылды – қайтыс болды.

Қайырласу – қарайласу, көмектесу, жәрдемдесу. Мысалы, *Оның ағасы қайырласып тұрады*. Бұл сөз Орал өңірінде де қолданылады. Мысалы, Мен Сәрсенге жолығып кетейін деп қайырлап тұрмын (Орал, Жән.) [3. 372 б.].

Қанама болу – қан қысымымен ауыру. Мысалы, *Бұл жаққа келгендердің көбі* ***қанама болуда***.

Қасамсу – қасарысу, қарсылық ету, қарсы болу.

Қатымжан болу – көңілі орнығу, көңілі орнына түсу. Мысалы, *Жаңадан үй алып* ***қатымжан болдым***.

Қауастану – қауіптену. Мысалы, *Ол ылғи да* ***қауастанып*** *жүреді*.

Қонақ шай беру – қонақты шайға шақыру, қонақ ету.

Қою – жерлеу. Мысалы, *Кеше барып жиенімізді* ***қойып қайттық***.

Қою амандасу – шын көңілден амандасу, сәлемін түзу алу.

Құлдану – қолдану. Мысалы, *Біз ғой күбіні әкелген, әйтпесе жергілікті халық* ***құлданбайды***. Бұл жерде әрине, ***ұ–о*** дыбыстарының алмасуы.

Лақ шабу – көкпар тарту. Мысалы, *Ертең* ***лақ шабуға*** *барамыз*. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша, *шабу* етістігінің «1. Киімнің етегіне, қолтығына, ауына үшкілдеп қиып салынатын қиықша; 2. Талау, таламаждау; 3. Шап-у» мағыналары бар Аталмыш тіркесте *шабу* етістігінің екінші мағынасы қатысып тұр. Яғни, лақты талау, таламаждау. Көкпар тартуды

Тәжікстан қазақтарының тілінде «лақ шабу» деп атау уәждемесі көкпар тарту кезінде, яғни көкпар ойынында ең басты таласқа түсетін ешкі (лақ) жануарының болуына байланысты болса керек.

Майық болу – майлы болу. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі бойынша, *майық* сөзі моңғол қазақтарының тілінде «түр, үлгі» деген мағынаны білдіреді. Мысалы, *Жаңа* ***майықтың*** *киімі* (МХР). Ал *майық тарту* тіркесінің мәні – сызық тарту [3. 468 б.].

Марқұм болу – қайтыс болу. Тілімізде «марқұм» деп дүние салған, қаза болған адамды айтады Мысалы, *Әңгімені көп білетін бір үлкен кісі бар еді, былтыр* ***марқұм болды***.

Микоят жазу – шағым жазу, арыз жазу.

Мұрса жүру – асығыс жүру, аптығып жүру. Мысалы, *Сен неге* ***мұрса жүрсің?*** Қазақ тілінің аймақтық сөздігі бойынша, *мұрса* сөзі екі мағынада берілген: біріншісі – Орал, Атырау, Қостанай, Көкшетау, Семей, Шығыс Қазақстан, Қызылорда, Ақтөбе облыстарының тілдік ерекшеліктерінде мүмкіндік, жаңдай мәніндегі «мұрша», екіншісі – Тәжікстан қазақтарының сөйленісінде «асығыс» мағынасында. Демек, бұл сөз тіркесі зерттеліп отырған өңірге тән қолданыс [3., 507 б.].

Нәтуры сөйлеу – дұрыс сөйлемеу, жалған сөйлеу, өтірік сөйлеу. Қарақалпақ қазақтарының тілінде *нәтуры* «тура емес, дұрыс емес, қате» деген мағына үстейді. Мысалы, ***Нәтуры*** *сөйлеме, шырағым, мен оны естіп, біліп келіп отырмын ғой* (Қарақ.) [3. 528 б.].

Нәубетке тұру – кезекке туру. Қарақалпақстан қазақтарының тілінде және Жамбыл, Шымкент өңірлерінде *нәубет* сөзі «кезек» мәнінде жұмсалады. Мысалы, ***Нәубеттесіп*** *істеп осы жұмысты бітірейік* (Қарақ.); *Ақсақал, менің камзолымның* ***нәубеті*** *жетті ме?* (Шымк., Мақт.) [3. 524 б.].

Ойынға түсу – билеу. Мысалы, *Кешке қарай* ***ойынға түстік***.

Оқсату – ұқсату. Мысалы, *Саған* ***оқсатамын*** *да тұрамын*. Бұл диалектілік ерекшелік қазіргі Атырау обылысының өңірінде де кездеседі. Мысалы, *Мына шамның өзі* ***оқсатып*** *тұр-ау* (Гур., Есб.) [3. 531 б.].

Өзін жоғары тұту – өзін жоғары санау. Түсіндірме сөздік бойынша, *тұту* етістігінің бір мағынасы – «кейбір сөздермен тіркесіп келіп, есептеу, білу, санау мағынасын білдіреді»

Өрекпу – менсінбеу. Мысалы, *Басқаның мінезі маған ұқсамайды деген* ***өрекпуден*** *аулақ болу керек.* Ал Көкшетау өңірінде бұл сөз «өршелену» мағынасында жұмсалады. Мысалы, *Ышқына соққан күзгі дауыл жер бетінде тұрғандардың бәрін жұлып әкетердей үрейлендіріп* ***өрікпіді*** [3. 544 б.].

Пайвант қылу – асылдандыру. Тәжік тілінде *пайванд кардан(и)* етістігі «телу, ұластыру, қию» мағынасын білдіреді [Рус.-тадж. сл., с. 841]. Ал Жамбыл өңірінде *пайван салу* сөз тіркесі «ұластыру» мәнінде жұмсалады. Мысалы, Алма ағашына *пайван салмаса* болмайды (Жамб., Жам.) [3, 547 б.].

Пахат келе алмау – тең келе алмау. *Біз онымен* ***пахат келе алмаймыз***.

Пәрмене болу – масқара болу. Мысалы, *Көп алдында* ***пәрмене болды***. Бұл тіркес Семей өңірінде «асты-үстіне түсіп барынша күту, бар көңілмен

ықыластана күту» мағынасында қолданылады. Мысалы, *Ол ел Абайды пәрмене болып күтті* (Сем., Абай) [3, 552 б.].

Райыс болу – бастық болу. Мысалы, *Оның қызы* ***райыс болды***. Бұл тіркестегі *райыс* сөзі Кеңес дәуірінде жиі қолданыста болған «райисполком, райсовет» сияқты сөздерден қазақы тұрпатқа түсіп бастық мағынасында *райыс* болып қалыптасса керек.

Саздау – оңдау, бабына келтіру.

Сайлап алу – таңдап алу. Мысалы, ***Сайлап алған*** *жолдасы*.

Сарт тиынына арзымау – бес тиынға да татымау, түкке тұрмау.

Сорасып тұру – сурасып тұру, хабарласып тұру.

Сөз жәрдемін беру – ниетіне қосылу.

Су құйысу – егін суарысу, жәрдем беру. Мысалы, *Жолдасыма* ***су құйыстым***.

Сығым жасау – қысым жасау, қысым көрсету.

Сыйқат болу – сырқат болу, сырқаттану.

Таңқиттау – сынау. Мысалы, *Көп* ***таңқиттай*** *берме*.

Таярлау – даярлау, әзірлеу, дайындау. Мысалы, *Бүгін қандай ауқат* ***таярлайсыңдар****?*

Тәмәмдау – аяқтау, бітіру. Мысалы, *Оқуды былтыр* ***тәмәмдадым***. Тәжік тілінде *тамом* сөзі «соңы, аяғы» деген мәнді білдіреді [6.405б.].

Тән беру – жеңілу, ұтылу. Бұл ерекшелік Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс өңірінде «нану, нандыру» деген мағынада жұмсалады [3. 656 б.].

Тәнтілік көрсету – құрмет көрсету. Мысалы, *Адам өзіне* ***тәнтілік көрсету*** *керек.* Аймақтық сөздік бойынша, *тәнтілік* сөзі Оңтүстік өңірде «әділдік» деген мәнде жұмсалады. Мысалы, *Бұл үлкен* ***тәнтілік*** *болды ғой* (Шымк., Қызылқ.).

Тәспісі ұрды – қарғысы атты. Мысалы*, Отырықшы елдің тәспісі ұрды*.

Тоққы қылмау – жаман мінез көрсетпеу. Мысалы, *Ол тойда* ***тоққы қылмасаң*** *да болар еді*.

Туасы білу– туғанынан білу. Мысалы, *Туасы білетінім балға мен балта болды*.

Тұз тату – дәм тату, ауыз тию. Мысалы, *Тамақтан* ***тұз татыңдар***.

Тілмен жастық қылу – көп сөйлеудің арқасында баю.

Ұстап тұтпау – тұрмыста пайдаланбау.

Үдесінен шығу – ойынан шығу, ойлағандай болу.

Үскүт қылып жинау – биік қылып жинау.

Хайырлашу – қоштасу. Мысалы, *Құдалармен* ***хайырлашып*** *келдік*. Тәжік тілінде қоштасу «*хайру хуш гуфтан*» деп айтылады [6.896б.]. Ал өзбек тілінде – «хайрлашмоқ» [Узб.-рус. сл., с. 496]

Хисап қылу – есептеу. Мысалы, *Әуелі өзің* ***хисап қылсай***. Тәжік тілінде есепті «хисоб» деп айтады. Есепші – *хисопчи* [6.].

Шай қайтару – шайды демдеу.

Шану – нану, сену. Бұл сөзді жоғарыда айтып өткен түрікмен тілінің «сену» деген мағынадағы *ышанмак* етістігінен қалыптасты деп тұжырымдауға болады. Мысалы, *Мен оның сөзіне* ***шанып қалдым.***

Шәлбәйіңдер – тік тұрыңдар! Мысалы, *Жақсы қарсы алыңдар! Қонақ келсе,* ***шәлбәйіңдер****!*

Осы мысалдар арқылы қазақ тіліндегі диалектілердің лексикологияны байытып отырғанына көз жеткізуге болады. Осы айтылып, талданып отырған сөздердің бір жүйеге негізделіп, әдеби тілдің лексикасынан тыс жатқан, бірақ ұлттық тілдің жергілікті тармақтары болып табылатын диалектілер немесе говорларға тән сөздер мен сөз тіркестерін қамтитын диалектологиялық сөздікке жүгінген дұрыс болар. Диалектологиялық сөздіктер және оларды құрастыру белгілі бір ғылыми мақсатты көздейді. Белгілі бір диалектілерге тән сөздерді жинап, олардың сөздігін құрастырудың және оларды жете білудің тілдің тарихи даму жолдарын, оған тән заңдылықтарды айқындауда үлкен мәні бар. [10.8б.]. Ұлт тілінің ішіндегі жергілікті диалектілерге тән әртүрлі ерекшеліктерді салыстыру тілдің тарихи дамуын танып білуге көмектеседі.Жоғарыда келтірілген фактілерді талдау көрсетіп отырғанындай, бұл лексикалық қабатқа жататын сөздердің мағынасындағы ақпараттың таралуы, қабылдануы жөнінде олардың мынандай басты-басты ерекшеліктерін атап көрсетуге болады:

Ұлт тілінің құрамындағы жергілікті диалектілерге тән әртүрлі тілдік ерекшеліктерді өзара салыстырып, олардың қолданыс аясын зерттеу тілдің тарихи қалыптасуы мен даму үдерісін тереңірек танып-білуге мүмкіндік береді. Диалектілік ерекшеліктер белгілі бір аймақтың тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылығымен, мәдениетімен және тарихи жағдайларымен тығыз байланысты қалыптасады. Сондықтан жергілікті сөздерді зерттеу арқылы халықтың өткен тарихы мен ұлттық дүниетанымының кейбір қырларын да анықтауға болады. Диалектілердегі лексикалық бірліктер әдеби тілдегі сөздермен мағыналық жағынан ұқсас болғанымен, олардың дыбысталуында, қолданылуында немесе мағыналық реңктерінде өзіндік айырмашылықтар кездеседі. Мұндай ерекшеліктер тілдің ішкі мүмкіндіктерін, сөздік құрамының байлығын және оның өзгеру заңдылықтарын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген фактілерді талдау көрсетіп отырғанындай, осы лексикалық қабатқа жататын сөздердің мағынасындағы ақпараттың таралуы мен қабылдануына байланысты олардың бірнеше басты ерекшеліктерін атап көрсетуге болады. Біріншіден, жергілікті диалектілік сөздердің белгілі бір өңір тұрғындарының күнделікті қарым-қатынасында жиі қолданылуы олардың сол аймақ үшін түсінікті әрі қалыпты тілдік бірлікке айналғанын көрсетеді. Екіншіден, кейбір диалект сөздердің мағынасы әдеби тілдегі баламасымен толық сәйкес келсе, енді бір бөлігінің мағыналық аясы кеңейіп немесе тарылып отырады. Үшіншіден, белгілі бір сөздердің қолданысы уақыт өте келе өзгеріп, олардың кейбірі әдеби тіл құрамына енуі немесе керісінше, пассив қолданысқа ауысуы мүмкін.

Диалектілік лексиканы зерттеу барысында сөздердің пайда болу төркініне, тарихи кезеңдердегі қолданысына және басқа тілдермен байланысына да назар аударған жөн. Себебі жергілікті тіл ерекшеліктерінде көне сөздердің сақталуы, кірме сөздердің игерілуі және тілдік қатынастардың ықпалы айқын байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, диалектілерді тек жергілікті сөйлеу үлгісі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Олар – ұлттық тілдің тарихи дамуын көрсететін маңызды тілдік дереккөздердің бірі.

Қорыта айтқанда, диалектілік сөздерді жинақтап, жүйелеп, олардың әдеби тілдегі баламаларымен салыстыру қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамын зерттеу үшін де маңызды. Мұндай жұмыстар тілдің байлығын танытып қана қоймай, ұлттық тілдің қалыптасуындағы аймақтық ерекшеліктердің орнын айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан жергілікті диалектілерді зерттеу тіл білімінің теориялық мәселелерін шешумен қатар, ұлттық мәдени мұраны сақтауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы. «Қазақ университеті» А.: 2014
2. Айғабылұлы А. Қазақ тілінің лексикологиясы, А.: «Дәуір-кітап 2013
3. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі А.: «Арыс» 2007.
4. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі А.: Керемет медиа 2023
5. Бекмұхаметов Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 200 б.
6. Русско-таджикийский словарь М.:1978
7. Узбекско-русский словарь Т.:1984.
8. Туркменско-русский словарь А. 1988г.
9. Нұрмағанбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы.
10. Hamitova E. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің әдеби тілді байытудағы маңызы. Avrfsya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Türkiye 2016

SHAYÍR G. DÁWLETOVA SHÍǴARMALARÍNDA METAFORALARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Embergenova Mapruza

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası professorı, f.i.k.

Otegenova Janat Bazarbaevna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Filologiya fakulteti qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qániygeligi 3-basqısh studenti

Annotaciya: Bul maqalada G.Dáwletovanıń shıǵarmalarında metaforanıń qollanılıwı haqqında sóz etilgen. Qaraqalpaq tilinde metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray toparlarǵa bóliniwine toqtalıp ótilgen.

Tayanısh sózler: Metafora, teńew, ashıq metafora, jabıq metafora, kórkem shıǵarma

Metafora degende, bul til biliminde qanday da bir uqsalıq tiykarında payda bolǵan awısqan mánilerdi túsinemiz. Bul usıl arqalı kórkem ádebiyatta kórkem

súwretlewdiń baslı qurallarınıń biri sıpatında da metaforalar jasaladı. Metaforalardı úyreniw haqqında pikir júrgizgenimizde, áyyemgi dáwirlerden metafora álemdi ańlawdıı ayrıqsha usılı hám quralı retinde kórinedi. Aristotel sonıń menen birge, Ciceronga tiyisli ideya bolıp tabıladı. Ciceron, Kvintiliannan parıqlı túrde, eń dáslep ol metafora arqalı buyımlar haqqındağı maǵlıwmattı anıq hám dál jetkiziw múmkinligin bayqaydı. Al, ulıwma xalıqlıq tanımalılıqqa iye bola almay júrgen metaforalar kórkem sóz sheberiniń ayrıqsha stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jekke mánilik sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilinde metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úsh toparǵa bóliwge boladı:

1.Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar. Buǵan kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımalılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda qálegen sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline baylanısı ayrıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı.

Qaraqalpaq tili metaforalarǵa júdá bay, onda qaraqalpaq xalqınıń sırtqı dúnyanı, insannın logikalıq dúnyasın názik kórkem sezimler menen kórsetiwde ájayıp formalar menen berilgen.

Metafora grek tilinen alınıp, meta qaytadan, fora kóshiremen degen mánini anlatadı. Metafora kórkem shıǵarmada eń ónimli qollanılatuǵın troplardıń biri. Metafora zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Metafora sózdiń tiykarǵı mánisinen basqa mánide awısıp qollanılıwı. Metaforanıń tiykarında predmetler arasındağı uqsaslıq shártliligi turadı. Metaforada bir predmet ataması menen ekinshi bir predmet qayta ataladı hám usı tiykarda sózdiń obrazlılıǵı payda etiledi.

Metafora eki predmet yaki hádiyse (uqsatılıp atırǵan hám uqsawshı) arasındağı uqsaslıqqa tiykarlanadı, uqsatılıp atırǵan predmetke uqsawshı predmettiń qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirilip ótkiziledi.

«Kórkem óner - obrazlar arqalı pikirlew» - dep jazǵan edi Gegel.

Kórkem shıǵarmada obraz hám obrazlılıq metaforalardıń járdeminde sáwlelenedi.

Metafora tábiyatı jaǵınan teńewlerge jaqın turadı. Teńewdiń de, metaforanıń da tiykarında uqsaslıq turadı.

Teńew de, metafora da eki predmetti bir-birine uqsatıw arqalı súwretlew obyektin obrazlı sáwlelendiredi. Metafora teńewdey etip predmetlerdi salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi. Metaforada bir predmet ekinshi predmet ataması menen qayta ataladı. [2:21].

Teoriyalıq miynetlerde metaforanı ekige bólip qaraydı:

1) Ashıq metafora.

2) Jabıq metafora.

1. Eger uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip qaldırılıp, tek uqsawshı predmet berilgen bolsa ashıq metafora payda boladı;

2. Eger tekstte uqsatılatuǵın predmetlerdiń ózi bolıp, uqsawshı predmet túsirilip, al onıń ayırım belgileri qatnastırılsa jabıq metafora payda boladı.

Metaforalar birneshe jollar arqalı jasalıwı múmkin:

1) Edi, eken, bolıp kómekshi sózleriniń járdeminde;

2) Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almastırıladı yamasa qayta ataladı;

3) Predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp metafora payda etiledi.

Kórkem ádebiyatta barlıq troplar sıyaqlı metafora predmetlerdi, waqıya qubılıslardı ayqın, tásirdi sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Kórkem shıǵarma turmıs, jámiyet, tábiyat hám insannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleniwi bolıp esaplanadı. Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmunınıń tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmiyeti úlken.

Metafora-kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵın támiyinlewshi ámellerdiń biri. Orınlı tabılǵan metaforalar dóretiwshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirlerin tolıq hám kárkem jetkere aladı.

Metafora sózdiń maǵanasın ózgertip aytıw, súwretlew obyektin ayqınlap, sulıwlandırıw ushın olardı ózlerine uqsas zatqa yaki qubılısqa megzetiw, solay etip mazmun kórkemligin támiyinlew bolıp esaplanadı.

Anıǵıraq aytqanda, metaforalar kórkem shıǵarmada jámiyetlik qubılıslardıń ishki mazmunın kórkem sáwlelendiriwge xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilinde metaforalar arnawlı túrde izertlew obyektine alınbaǵanı menen, bul boyınsha ayırım miynetlerde sóz etildi. Al, shayır G.Dáwletova shıǵarmalarınıń tili, onıń sóz qollanıw sheberligi qaraqalpaq til biliminde óz aldına izertlenbedi. Sonıń ushın da, ol házirgi qaraqalpaq til biliminiň áhmiyetli máselelerinen biri dep esaplaymız.

Shayır G.Dáwletova shıǵarmalarında tildiń kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalanılǵan. Ásirese, metaforalar ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Shayır poeziyasında qollanılǵan metaforalarǵa názer awdarsaq, onda basqa sóz sheberlerine uqsamaytuǵın ózine tán stillik metaforalar da kóplep ushırasadı.

Xalıq tilinde qollanılatuǵın dástúriy metaforalarda kóbinese haywan hám quslar, osimlik atamaları uqsatıw hám uqsatıwshı predmet bolıp keledi. Al shayır shıǵarmalarında kerisinshe, konkret predmetlerge qaraǵanda abstrakt túsinikler kóbirek gezlesedi. Máselen, bir ǵana kewil sóziniń ózi birneshe orınlarda qollanılıǵanı menen, olar hár qıylı túsiniklerdi hám obrazlı mánilerdi payda etip kelgen. [5:32].

Hárqanday kórkem sóz ustasınıń dóretiwshiliginde eń dáslep dúnya, turmıs, tirishilik sıyaqlı máseleler hár qıylı súwretlenedi. Bunda shayır tárepinen dástúriy metaforalar menen birge, jeke stiline tán avtorlıq metaforalar da qollanılǵan. Xalıq

arasında ushırasatuǵın dúnyanı, turmıstı, mektepḱe, dáryaǵa, aǵısqa hám basqa zatlarga megzetiw jaǵdayları jiyi ushırasadı:

Ómir - saǵım, jılt eter qas - qaǵımda («Gúzgi tolǵanıslar», 3-bet).

Ómir - mektep, oy jiberip qarasań («Tórtlikler», 37-bet).

Ómir aǵıs há degenshe ótedi («Házirgininiń balaları», 45-bet).

Ómir degen bir mezgillik toyxanań («Oydaǵılarım», 153-bet).

Túsingenge *ómir bárhá jaz emes* («Shımıldıǵıń – shıraǵıń», 101-bet).

Turmıs - sabaq, durıs ilip alǵanbız («Qanatlap anamnıń ármanlarında», 47-bet).

Turmıs aylaw, shańǵıtında qalǵan soń («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-

Turmıs - sınaq márreden zor ótkeyseń («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

Turmıs - otlı jalın, oǵan kóneseń («Shımıldıǵıń – shıraǵıń», 101-bet).

Turmıs qurıw - *qıyın sabaq* («Qız tańlawda asıqpa, sen», 55-bet).

Dúnya - túpsiz gúbi, tolǵan jeri joq («Rubayılar», 11-bet).

Dúnya qızıl túlki, kóziń toya ma? («Kewil - kewildiń dawası», 90-bet).

Dúnya - árman, ázeliyden bilemen («Rubayılar», 11-bet).

Bul *biysáwbet dúnya* tegis bolmaǵan («Watan ıshqı», 26-bet).

Joqarıda atap ótkenimizdey, kórkem shıǵarmalarda metaforalar birneshe jollar menen jasaladı. G.Dáwletova dóretiwshiliginde qollanılǵan metaforalardıń ózgesheligi, onda edi, eken, bolıp sózleri járdeminde jasalǵan metaforalar derlik ushıraspaydı. Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almastırılıwı yamasa qayta atalıwı nátiyjesinde payda bolǵan metaforalar siyrek ushırasadı. Shayır dóretiwshiliginde, insan, onıń minez-qulqı, átiraptaǵılar menen qarım-qatnası, is-háreketlerin sıpatlawda hár qıylı haywan hám qus atamaları járdeminde dóretilgen metaforalardan ónimli paydalanǵan. Máselen,

Jollarıńda saǵal, túlki jortadı («Tırnalar qaytqanda», 66-bet).

Aydında muńlı gaz únsiz qalǵanda («Qaylarǵa kettiń», 30-bet).

Garǵa emes, gaz bolarsań («Qız tańlawda asıqpa, sen», 55-bet).

Qanatlap silkindi ıshqı kepterim («Dayı qızǵa», 104-bet).

Bayaǵınıń báldiw bári ótirik,

Bolıp tur ǵoy qusıń qolǵa tiygen soń («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 86-bet).

Mehriń qáne qonǵan altın qusıńa («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

Aydın kólge qos aq quw qus jarasıq («Tanıs súwret», 132-bet).

Búlbúl nama shalsa qulaq salmadıń («Jigit ármanı», 50-bet).

Bunda túlki, saǵal metaforaları aramızda ushırasatuǵın ayırım sum, pasıq adamlar bolsa, ǵarǵa, ǵaz, kepter, aq quw, búlbúl metaforaları ashıqlardın hár qıylı obrazları, sońǵı qatarlardaǵı qus, altın qus, tawıs qus bular yar, zayıp mánisinde qollanılǵan. Juwmaqlap aytqanda, shayır insannıń hár qıylı ruwxıy jaǵdayın hám minez-qulqın, xarakterin súwretlewde ápiwayı jay sózlerden emes, metaforalardan utımlı paydalanǵan.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Pirniyazov.Q, Pirniyazova.A Qaraqalpaq tiliniń leksikasi.-Nokis 2004.
2. Esmurat Begmuratov. Házirgi qaraqalpaq tili (Leksikologiya) Nokis “Bilim” 1994.

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA FREYMING EFFEKTINIŃ ANALIZI

Orazımbetov Amirbek
Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent.
Ájiniyaz atındaǵ Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Qaraqalpaq tili kafedrası
E-mail: amirbekaga@gmail.com

Annotaciya. Maqala qaraqalpaq paremiyalarınıń lingvokognitivlik tábiyatın freymlew teoriyası kózqarasınan izertlewge baǵıshlanǵan. Qaraqalpaq tiliniń etnomádeniy ózgesheligi hám xalıq dóretpelerindegi kognitiv strukturalardıń verballasıw jolların tereń úyreniw zárúrligi sóz etiledi. Qaraqalpaq xalqınıń jámáátlik sociallıq-tariyxıy tájiriybesi, milliy qádiriyatları hám minez-qulıq stereotiplerin sáwlelendiriw mexanizmi ashıp berilgen.

Tayanısh sózler: paremiologiya, naqıl-maqallar, freym, freyming effekti, mádeniy kod, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya.

Аннотация. Статья посвящена изучению лингвокогнитивной природы каракалпакских паремий с точки зрения теории фрейминга. Обсуждается необходимость глубокого изучения этнокультурного своеобразия каракалпакского языка и способов вербализации когнитивных структур в народных произведениях. Раскрыт механизм отражения коллективного социально-исторического опыта, национальных ценностей и поведенческих стереотипов каракалпакского народа.

Ключевые слова: паремиология, пословицы и поговорки, фрейм, эффект фрейминга, культурный код, когнитивная лингвистика, лингвокультурология.

Abstract. The article is dedicated to studying the linguocognitive nature of Karakalpak paremias from the perspective of framing theory. The necessity of deeply studying the ethno-cultural uniqueness of the Karakalpak language and the ways of verbalizing cognitive structures in folk works is discussed. The mechanism of reflecting the collective socio-historical experience, national values, and behavioral stereotypes of the Karakalpak people has been revealed.

Keywords: paremiology, proverbs and sayings, frame, framing effect, cultural code, cognitive linguistics, linguoculturology.

Qaraqalpaq paremiologiyası (naqıl-maqallar) materialında freyming effektiniń tereńlestirilgen lingvistikalıq analizi naqıl-maqallardı folklordıń kishi janrları sıpatında emes, al predisponirlengen kognitivlik freymler sıpatında qarawǵa múmkinshilik beredi. Qaraqalpaq mádeniyatında paremiyalar tájiriybeni tártipke keltiretuǵın, aksiologiyalıq (qádiriyatlıq) sheńberdi belgileytuǵın hám qabıl etiwshi

tárepinen sheshim qabıl etiwge baǵdar beretuǵın tayın kognitivlik-semantikalıq matricalar rolin atqaradı.

Freyming (*инг*л. *frame – ramka*) - informaciyanı belgili bir kontekstte (ramkada) beriw bolıp, ol adamlar tárepinen qabıl etiliwin ózgertedi. Bir waqıyanı hár qıylı táriplew múmkin. *Mısalı: Medicinalıq operaciyanı "99% tabısqa erisiw imkaniyatı" (pozitiv freyming) yamasa "1% jaǵdaylarda ólim qáwipi" (negativ freyming) dep kórsetiw tıńlawshı reakciyasın ózgertedi.* Qaraqalpaq naqıl-maqalları joqarı dárejeli apellyativlik freyming sıpatında xızmet etedi: naqıl arqalı qáliplestirilgen argument ("Xalqımız aytqanday..."), sóylewshiniń subektiv pikiri emes, al ata-babalardıń turmıs tájiriybesi menen tastıyıqlanǵan obektiv haqıyqat retinde qabıllanadı ("Atalar sózi").

Til bilimi tariyxına názer salsaq, insannıń sóylew iskerligi menen baylanıslı máselelerdi úyreniw erte dáwirlerden baslap-aq ilimiy-teoriyalıq áhmiyetke iye bolıp kelgen. Hazirgi zaman til biliminde naqıl-maqallar tek statikalıq lingvistikalıq birlik emes, al insan ruwxıy dúnyası hám jámiyetlik iskerliginiń real sáwleleniwi sıpatında pragmatika hám kognitiv lingvistika sheńberinde jańasha talqılanbaqta.

Lingvistikalıq semantikaǵa freymlerdi 1970-jıllardıń ortalarında birinshi bolıp kirgizgen Ch. Fillmor esaplanadı. Ol freymli semantika (Frame Semantics) teoriyasın jarattı, onıń pikirine muwapıq ayırım sózlerdiń mánisin oǵan baylanıslı bolǵan bilimlerdiń barlıq "ramkasın" (freymin) ańlamay turıp túsiniwge bolmaydı. Qaraqalpaq til biliminde naqıl-maqallardı til bilimi kózqarasınan izetlew T.Niyetullaevtıń «Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi» maqalasınan baslanıp, onda naqıllar tiliniń túsinikliligi, pikirdi anıq hám dál jetkerip beriwdegi ózgeshelikleri sóz etiledi [5, 78]. Qaraqalpaq folklorınıń 88-100 tomınında naqıl-maqallardıń Qaraqalpak folklorınıń 20 tomlıǵı 4-tomına kirgizilgen naqıl-maqallardıń T.Niyetullaevtıń tayarlawında járiyalanǵanı aytılǵan [3, 5]. Qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov, S.Naurızbaeva, G.Aynazarovalardıń miynetlerinde naqıl-maqallar frazeologizmlerdiń quramında qaralıp keldi. [2, 144-147; 4,.44-45; 1, 20]. B.Yusupovanıń miynetinde naqıl-maqallar jańa atama «paremiologiya» termini menen atalıp úyreniledi [6].

Burınları naqıl-maqallar tiykarınan folkloristika yamasa taza sintaksis (qalay dúzilgenligi) jaǵınan izertlenetuǵın edi. Búgingi kúnde lingvistika tildiń biziń pikirlewimizdi qáliplestiriwine itibar qaratpaqta. Qaraqalpaq paremiyaların freyming teoriyası arqalı tallaw tek ǵana tekstlerdi emes, al qaraqalpaq etnosınıń dúnyaǵa beyimlesiw ushın islep shıǵarǵan tayar mental programmaların, kognitiv scenariylerin kóriwge múmkinshilik beredi.

1. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında lingvokognitiv freymler

Bul insan sanasındaǵı mental shablonlar, sxemalar yamasa ramkalar bolıp, olar ádettegi turmıslıq jaǵday haqqında tártipke salınǵan bilimlerdi óz ishine aladı hám belgili bir sózler járdeminde yadta aktivlesedi.

1.1. Jámáátlik birdemlik vs. Individuallıq freymi

Qaraqalpaqlar tariyxıy jaqtan jámáát bolıp xojalıq júrgiziw, qıyın tábiyiy sharayatlarǵa qarsı gúresiw, suwǵarıw jumısların alıp barıw sharayatında

qáliplesken. Bul jámáátlik qorǵanıwdıń kúshli ramkasın islep shıǵardı. Mısalı: *Birlik bar jerde – tirilik bar.*

Semantikalıq ramka: Birliktiń joqlıǵı avtomatikalıq túrde "*ólim/tirishiliktiń joqlıǵı"* konceptine teńlestiriledi.

Lingvistikalıq mexanizmi: Birlik – tirlik rifmalı antitezasınıń qollanılıwı tolıq mnemonikalıq hám mánilik baylanıstı payda etedi.

Effekt: Jalǵız háreketti tańlaw bile tura jeńiliske ushıraytuǵın hám qáwipli strategiya sıpatında súwretlenedi.

Uqsas freymler: *"Jalǵız attıń shańı shıqpas", "Sayaq júrseń, tayaq jerseń"*, *"Bólingendi bór jer"* t.b.

1.2. Dalillengen-empirikalıq freym (Tájiriybe vs. Teoriya)

Qaraqalpaq tilinde bilimniń qádir-qımbatı jeke emperikalıq tájiriybe arqalı qatań freymlenedi, bul oppoziciyalı paremiyalarda sáwlelenedi: "*kóriw/sınap kóriw» vs. "esitiw / teoriyalıq jaqtan biliw"*.

Paremiya: *Keńesli ton kelte bolmas.*

Kognitivlik freym: Kollektivlik oylasıq (maslahat) dásturiy kiyim (ton) tigiwdiń turmıslıq metaforası arqalı beriledi.

Paremiya: *Kóp jasaǵannan sorama, kópti kórgennen sora.*

Lingvistikalıq mexanizm: Ótken máhál kelbetlik feyilleriniń grammatikalıq qarama-qarsılıǵı (*jasaǵan vs. kórgen*).

Effekt: Tájiriybeni freymleydi: jastıń ózi emes, kórgen emprikalıq tájiriybesiniń kólemi abırayǵa iye boladı.

2. Paremiologiyalıq freymingtiń grammatikalıq hám morfosintaksislik mexanizmleri

Qaraqalpaq naqıl-maqallarındaǵı freymlew effekti arnawlı morfologiyalıq hám sintaksislik qonstrukciyalar arqalı ámelge asırıladı.

2.1. Ulıwmalastırılǵan jeke hám imperativ formalar (Freymlik jalǵawlar)

Maqallardıń kópshiliginde feyiller 2-bet birlik (ulıwmalastırılǵan bet mánisinde) yamasa buyrıq meyil túrinde qollanılıp, ol recipienttiń situaciyalıq freymge tikkeley kirip barıw effektin payda etedi. Mısalı:

Jası úlkendi sıylaseń, muadıńa jeterseń,

Jamanlıq etseń nahaqtan tuńǵıyıqqa keterseń.

Analiz: Shárt meyildiń affiksleri *(-sań / -seń) "Sebep → Aqıbet"* qatań kognitivlik freymin qáliplestiredi. Recipient tek ǵana keńesti esitip qoymastan, kognitiv tárizde háreket etiw algoritmin aladı.

2.2. Binarlıq (Binar oppoziciyalar) atributlardı freymlew tiykarı sıpatında

Qaraqalpaq naqıl-maqalları kóbinese sintaksislik konstrukciyalardıń parallelligi tiykarında dúzilip, birinshi obektke unamlı, al ekinshi obektke unamsız ramka beriledi. Mısalı:

Jaqsı menen júrseń – jeterseń muratqa, jaman menen júrseń – qalarsań uyatqa.

Lingvistikalıq mexanizm: Sintaksislik parallelzm (*júrseń... jeterseń / júrseń... qalarsań*).

Kognitivnıy effekt: Freym recipientke neytral maydan qaldırmaydı. Sociallıq ortalıq qatań eki tárepleme sıpatlanadı, bul bolsa joǵaltıwlardan qashıw mexanizmin aktivlestiredi (uyat – dástúriy jámiyette sociallıq sankciyanıń eń joqarı forması sıpatında qaraladı).

3. Diskursta pragmatikalıq freyming: Tuwrıdan-tuwrı kórsetpeni paremiya menen almastırıw

Qaraqalpaqlardıń etiketinde tuwrıdan-tuwrı eskertiw, sın aytıw, bas tartıw turpayılıq bolıp esaplanadı. Paremiologiyalıq freyming jumsaq kommunikativ korrekciya quralı bolıp xızmet etedi.

[Tikkeley konfliktli tezis] – paremiya arqalı transformaciya –> [Nıqaplanǵan mádeniy freym]

"Siz asıǵıp atırsız, qáte isleysiz" – "Asıqqan qız bayǵa jalshımas"

Kommunikativ effekttiń salıstırmalı analizi:

Tuwrıdan-tuwrı aytıw (freymsiz)	Paremiologiyalıq freym	Kognitiv-diskursivnlıq effekt
Bul isti jalǵız isley almaysań.	"Jalǵız tóbe pana bolmas, Jalǵız aǵash saya bolmas."	**Tábiyǵıylıq freymi:** Recipienttiń jeke ókpe-giynesi azayadı, jumıstı orınlay almawı tábiyattıń tiykarǵı nızamı menen túsindiriledi.
Sózińizdi dálille.	"Aytqan sóz – atılǵan oq."	**Qaytımsızlıq freymi:** Sóylew aqıbetleri ayanıshlı fizikalıq is-háreket sıpatında freymlenip, aytılǵan gáp ushın juwapkershilikti arttıradı.
Ótmishti umıtpa.	"Tamırın kesken daraq quwraydı."	**Biologiyalıq freym:** Tariyxıy yamasa shańaraqlıq tamırlardan waz keshiw organizmniń nabıt bolıwına teńlestiriledi.

4. Paremiologiyalıq freymingti eksperimental bahalaw

Sociallıq-lingvistikalıq tallaw sheńberinde paremiologiyalıq freymdi engiziwdiń auditoriyanıń spikerdiń usınısın qollap quwatlawına tásiri bahalanadı.

1-tekst (Texnokratlıq freym):

Suwdı únemlew kerek, sebebi Aral teńiziniń kurıwı hám klimat ózgeriwi suw resursların azaytıp atır. Suwsız egin óspeydi.

2-tekst (Paremiologiyalıq freym):

Xalqımızda "Suw – tirishilik deregi", "Suwlı jer – nurlı jer" degen sóz bar. Bir tamshı suwdı da únemlew – ata-babamızdıń miyrasına, elimizdiń keleshegine bolǵan húrmetimiz esaplanadı.

Qabıl etiw nátiyjeleri:

Paremiyalardan paydalanıw qurǵaq ekonomikalıq mashqalanı dástúriy wazıypanıń etikalıq-ekologiyalıq freymine aylandıradı, bul bolsa til ielerıniń emociyalıq múnásibetin arttıradı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi paremiologiyalıq freyming jámiyetlik sananı tártipke salıwdıń oǵada nátiyjeli mexanizmi bolıp esaplanadı. Ol tómendelerdiń esabınan isleydi:

1**. Mádeniy kodqa múrájatlar:** Argumentti “xalıq danalıǵı” kategoriyasına aylandırıw.

2. Morfosintaksislik dúzilis: Shártli, buyrıqlı, binar antitezalıq grammatikalıq formalardıń qollanılıwı, turaqlı sebep-nátiyjelik baylanıslardı payda etiwi.

3. Metaforalıq detallastırıw: Abstrakt túsiniklerdi (juwapkershilik, ekonomika, awızbirshilik) kórgizbeli mental obrazlarga (baǵ, daraq, jaǵa, suw, shapan) aylandırıw.

Solay etip, qaraqalpaq naqıl-maqalları dástúriy hám házirgi zaman diskursında informaciyanı interpretaciyalaw vektorın belgileytuǵın tayar lingvokognitiv “ramka” bolıp xızmet etedi.

Әдебиятлар

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les yeki komponentli frazeologizmlerdin leksika-semantikali`q ha`m stillik o`zgeshelikleri, Nókis, “qaraqalpaqstan” 2015. – 72 б.

2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис «Билим» 1994. – 188 б.

3. Қарақалпак фольклоры. Көп томлық. 88-100 томлар- Нөкис «Илим» 2015. – 544 б.

4. Наурызбаева С.Т. Фразеологичекие единицы в каракалпакско-русском словаре, Ташкент «Фан», 1972.

5. Нийетуллаев Т. Нақыл-мақаллардың тил өзгешелиги, ӨзИА Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы, 1971. №1.

6. Юсупова Б.Т. Паремиология. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық ҳәм лексика-тематикалық өзгешеликлери Нөқис «Қарақалпақстан», 2024. –400 б

QARAQALPAQSTAN ETNOTOPONIMLERINIŃ IZERTLENIW JAǴDAYÍ

Eshberdiev Fayzulla Ataǵullaevich

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya. Maqalada Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı etnotoponimlerdiń izertleniw jaǵdayı, olardı úyreniwdiń basqıshları, ilimiy-teoriyalıq máseleleri hám keleshektegi izertlew baǵdarları haqqında sóz etiledi. Etnotoponimlerdi jıynap izertlew qaraqalpaq tilindegi menshikli atamalar sistemasınıń qáliplesiw basqıshları haqqında bahalı maǵlıwmatlar berip qoymay, xalqımız tariyxı, úrp-ádetleri, úlkemiz geografiyası, sonday-aq ruwxıy mádeniyatımız haqqında da keń kólemli izertlewler alıp barıwǵa tiykar bola aladı.

Tayanısh sózler: onomastika, toponimika, toponim, etnonim, etnotoponim, oykonim.

Аннотация. В статье рассматривается состояние исследований этнотопонимов на территории Каракалпакстана, этапы их изучения, научно-теоретические вопросы и будущие направления исследований. Сбор и изучение этнотопонимов не только предоставляет ценную информацию об этапах формирования системы собственных названий в каракалпакском языке, но и может служить основой для проведения обширных исследований истории нашего народа, обычаев, географии нашей страны, а также нашей духовной культуры.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, ойконим.

Annotation. The article examines the state of research on ethnotoponyms in the territory of Karakalpakstan, the stages of their study, scientific-theoretical issues, and future research directions. The collection and study of ethnotoponyms not only provides valuable information about the stages of formation of the proper name system in the Karakalpak language but can also serve as a basis for conducting extensive research on the history of our people, customs, the geography of our country, and our spiritual culture.

Key words: onomastics, toponymy, toponym, ethnonym, etnotoponym, oikonym.

Qaraqalpaqstan toponimleriniń bay materialların hár túrli aymaqlar boyınsha toplaw hám izertlew boyınsha bir qatar jumıslar islendi. Nátiyjede, Qaraqalpaqstannıń ayırım rayonları toponimiyasın tariyxıy-lingvistikalıq hám tipologiyalıq kózqarastan analizlewge arnalǵan kóplep monografiyalar baspadan shıqtı, bir neshe kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyalar jazıldı, Qaraqalpaqstan toponimleriniń túsindirme sózlikleri dúzildi. Soǵan qaramastan, qaraqalpaq toponimikasınıń áhmiyetli máseleleri úzil-kesil sheshilgen joq. Máselen, ayırım toponimikalıq izertlewlerde etnonimlerden jasalǵan toponimler jol-jónekey tilge alınǵan bolsa da, Qaraqalpaqstan etnotoponimleri usı kúnge shekem arnawlı izertlew obyekti bolmadı. Sonlıqtan etnonimler menen toponimler sistemasınıń óz ara qatnası hám sol tiykarda etnotoponimlerdiń payda bolıw nızamlılıqların bir qatar teoriyalıq hám ámeliy máselelerin sheshiwge tiykar boladı.

Qaraqalpaqstan toponimiyasın ilimiy jaqtan úyreniw XX ásirdiń ortalarınan baslandı. Bul baǵdarda Q.Ábdimuratovtıń miynetleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Onıń «Qaraqalpaqstan toponimikası» atlı kandidatlıq dissertaciyası Qaraqalpaqstan toponimlerin arnawlı ilimiy obyekt sıpatında sistemalı túrde izertlewge jol ashtı. Bul izertlewde Qaraqalpaqstan toponimikasınıń ulıwma máseleleri, toponimlerdiń strukturalıq hám semantikalıq ózgeshelikleri, tariyxıy-etimologiyalıq analizi, geografiyalıq atamalardıń orfografiyası hám transkripciyası sıyaqlı máseleler sóz etilgen [Абдимуратов К. 1966]. Ilimpazdıń bul dissertaciyası «Nege usılay atalǵan?» (1965), «Pochemu tak nazvano?» (1970) degen atama menen kitap bolıp shıqtı. Avtor bul miynetlerinde qaraqalpaq ruwları atlarınan jasalǵan bir qatar toponimlerge analiz jasaǵan.

G.Mámbetovanıń kandidatlıq dissertaciyası Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerine arnalǵan [Мамбетова Г. 2018; 2021]. Onda bir qatar etnogidronimler analizlengen. Máselen, *Qaraqalpaqjap, Qazaqjap, Túrkmenjap, Qazaqdárya, Orısjap, Kárisjap* sonday-aq, qaraqalpaq, ózbek ruwları atlarınan jasalǵan kóplegen gidronimler haqqında da maǵlıwmatlar berilgen.

G.Abishov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında hám monografiyasında Shımbay rayonında ushırasatuǵın etnotoponimlerge de analiz islegen [Абишов Г. 2020]. Onda *anna, aqmańǵıt, ayteke, beksıyıq, tońmoyın, aralbay, bessarı, boqlıqtay, mánjiwli, quyın, qayshılı, qırıq, qazayaqlı, kepe, sheriwshi, jaǵaltay, baǵanalı, jádik, maylıbalta, janlıq, mamıqshı, qarasıyraq, qaramańǵıt, úshbas, shúyit, oymawıt, nókis, mınjır, keneges, qostamǵalı, beskempir, jamanawıl, járimbet, mázin, qurban* dep atalatuǵın qaraqalpaq ruwlarınan jasalǵan toponimler analizlengen.

«Xojeli rayonı toponimleriniń tariyxıy-lingvistikalıq analizi» degen kandidatlıq dissertaciyasında Á.Esemuratov rayon aymaǵında ushırasatuǵın bir qatar etnotoponimlerdi analizlegen [Есемуратов А. 2022]. Mısal ushın, *Nayman awıl, Baymaqlı awıl, Álim awıl, Sábik awıl, Uyǵır awıl* hám t.b. etnotoponimler.

I.Xalmuratov óziniń «Kazaxskie etnonimı na territorii Karakalpakstana» degen maqalasında qazaq ruw atamalarınan jasalǵan toponimler haqqında maǵlıwmatlar bergen [Халмуратов И. 2018:16].

M.Qurbanovtıń maqalasında Qaraqalpaqstandaǵı túrkmen xalqınıń hám onıń quramındaǵı ruw hám qáwimlerdiń atlarınan jasalǵan oykonimler analizlengen [Курбанов М. 2025:80]. Mısal ushın, *Otaoba* (oba – túrkmen tilinde «awıl»), *Otayurt* (*yurt* – «awıl»), *Shawdır aylanba, Túrkmen awıl, Túrkmenkól awılı, Yawmıt jap.*

Taxtakópir rayonı toponimleriniń semantikası hám qurılısı A.Serikbaeva tárepinen arnawlı izertlendi. Ol óziniń kandidatlıq dissertaciyasında Taxtakópir rayonında ushırasatuǵın etnotoponimlerge ayrıqsha dıqqat awdarǵan [Серикбаева А. 2025]. Onda izertlewshi rayon aymaǵında qaraqalpaq ruwları, qazaq ruwları atlarınan jasalǵan toponimlerdiń kóp ushırasatuǵının kórsetken. Qaraqalpaq ruwları atlarınan jasalǵan toponimlerge *Anna awılı, Bessarı awılı, Kepe awılı, Qańlı awılı, Mánjiwlitúbek, Múyten awılı, Shıljuwıt awılı, Írǵaqtı awılı,* qazaq ruwları atlarınan jasalǵan toponimlerge *Jaǵalbaylıjap, Jaqayım awılı, Jaqayımkól*, *Kereytjap*, *Qarasaqal awılı, Qarasaqaljap, Shómekey awılı* hám t.b. atamalardı keltirgen. Sonday-aq basqa xalıq atlarınan payda bolǵan toponimler de analizlengen: *Qırǵız awılı, Qıtayqazǵan, Orıssay, Kárisjap, Orıskran*.

Q.Paxratdinov hám G.Ábishov tárepinen dúzilgen «Qaraqalpaqstan toponimleri sózligi» (Nókis, 2025) kitabında Qaraqalpaqstan toponimiyasında 250 den aslam etnonimniń qoyılıw sebepleri kórsetilgen.

«Qaraqalpaqstan Respublikası geografiyalıq atamalarınıń túsindirme sózligi» (Tashkent, 2025) kitabında 128 etnotoponimge túsinik berilgen.

Joqarıda kórsetilgen jumıslar Qaraqalpaqstan etnotoponimleriniń ayırım ózgesheliklerin izertlew hám anıqlawǵa imkaniyat payda etti. Degen menen,

Qaraqalpaqstan etnotoponimleri házirge shekem arnawlı ilimiy izertlew obнekti sıpatında hár tárepleme analizlengen emes.

Etnotoponimler Qaraqalpaqstan onomastikalıq sistemasınıń bir bólegi bolıp, olar payda bolıwına qaray júdá eski, sonıń menen birge tilde jasaw ózgesheliklerine qaray júdá turaqlı atamalar bolıp tabıladı.

Etnonimler ótmishte Qaraqalpaqstan aymaǵında jasaǵan hám házirgi waqıtta da jasap atırǵan xalıqlar quramındaǵı etnikalıq toparlar (ruwlar, qáwimler hám basqa) haqqında maǵlıwmat berse, etnotoponimler bul etnikalıq topar jasaǵan aymaqlardı, orınlardı anıqlawǵa xızmet etedi. Sol sebepli etnotoponimlerdi jıynap izertlew qaraqalpaq tilindegi menshikli atamalar sistemasınıń qáliplesiw basqıshları tuwralı bahalı maǵlıwmatlar berip qalmay, mádeniyat hám ruwxıy dúnyamızdıń hár túrli baǵdarları boyınsha keń kólemdegi izlenisler alıp barıwda úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии. Автореферат кандидатской диссертаци. Нукус, 1966.
2. Абишов Г. Чимбой тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2019; Шымбай районы топонимлери. Нөкис, 2020.
3. Есемуратов А. Хўжайли тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2022.
4. Мамбетова Г. Қорақалпоғистоннинг шимолий туманлари гидронимлари. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2018; Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. Нөкис, 2021.
5. Қурбанов М. Қарақалпақстандағы түркмен этноними менен байланыслы ойконимлер. «Ilim hám jámiyet», 2025, №1.
6. Серикбаева А. Тахтакўпир тумани топонимларининг семантикаси ва структураси. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2025.
7. Халмуратов И. Казахские этнонимы на территории Каракалпакстана. PHILOLOGY. 2018. № 2.

SO‘Z TURKUMLARINING TAKRORLANIB QO‘LLANILISH STILI

Kudaybergenova Gulparshin Polatbaevna

PhD (falsafa doktori), assistent

Qoraqalpoq filologiyasi kafedrasi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq tilshunosligida badiiy takrorlarning so‘z turkumlari kesimida o‘rganilish holati, shu jumladan takrorlarning o‘ziga xos xususiyatlari, turlari hamda ularning emotsional-ekspressivlik ahamiyati tahlil qilinadi. So‘z turkumlarining takroriy holda qo‘llanilishi, takrorning boshqa turlari bilan farqi, ta’sirchanligi va gap ichidagi vazifasi bugungi kunda tilshunos olimlarning tadqiqot vazifalaridan biriga aylanmoqda. Hozirgi vaqtda tilshunoslikda lingvopoetika sohasining rivojlanishi bilan til va adabiyot o‘rtasidagi aloqalar yanada mustahkamlanib, shoir va yozuvchilarning asarlari tilshunoslar tomonidan

tiliy jihatdan har tomonlama tahlil qilinmoqda. Demak, har qanday asardagi badiiy takrorlar tilshunos olimlar e'tiboridan chetda qolmasligi kerak.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, badiiy takror, so'z turkumlari takrori, ot takrori, sifat takrori, son takrori, fe'l takrori, olmosh takrori.

Maqolaning asosiy maqsadi — shoir lirikasida badiiy takrorlarning bir necha turlari qo'llanilishi, shuningdek, ularning qo'llanish o'rniga qarab har xil ma'nolarni kasb etishi, so'z turkumlari sifatida qo'llanilishi, qolaversa, matn ichida emotsional ta'sirchanlik va stilistik bo'yoq berish imkoniyatlarini ko'rsatib berishdan iborat.

Tilimizdagi so'zlarning ma'nolari har xil bo'lishi bilan birga, bir qator so'zlar o'rtasida ma'noviy yaqinlik ham bo'ladi. Shuningdek, ma'noviy jihatdan umumiy guruhga ega so'zlar grammatik jihatdan ham umumiylik xususiyatlariga ega bo'ladi. Tildagi bunday hodisalar barcha so'zlarni leksik-grammatik jihatdan guruhlarga bo'lib, ularning har birini tasniflash imkonini beradi. So'z turkumlari deganda ko'z oldimizga so'zlarning grammatik guruhlarga bo'linishi keladi.

"Badiiy matnda faqat so'z yoki so'z birikmalari emas, ot, sifat, son, olmosh kabi so'z turkumlarining takrorlanishidan ham badiiy takror hosil bo'lishi mumkin".

K.Rahmanov poeziyasida so'z turkumlarining badiiy takror hosil qilishi unumli hodisadir. Chunki shoir she'rning boshida, o'rtasida va oxirida so'z turkumlarining takrorlanib kelishidan mahorat bilan foydalanibgina qolmay, muayyan stilistik maqsadni bajarishda, she'r g'oyasini bir butunlikka jamlashda, ta'sirchanlikni oshirishda o'rinli qo'llagan. So'z turkumlari ichida ot eng ko'p qo'llaniladigan mustaqil so'z turkumi bo'lib, shoir ko'proq turdosh otlarni takroriy so'z vazifasida qo'llagan:

Aylanayin, tug'ilgan yer,
Baxt yo'lini quvgan yer.
Gavhari yo'q ko'zlarni
Nuri bilan yuvgan yer ("Sen haqingda she'r").

Ushbu she'riy satrlarda yer so'zi she'rning birinchi, ikkinchi va to'rtinchi misralarida takrorlanib qo'llanilib, Ona-Vatanga bo'lgan tuyg'ularni obrazli tarzda yetkazib bergan.

Olmosh so'z turkumi esa shoir ijodida turli shakllarda badiiy takror hosil qilib kelgan. Ayniqsa, ot va fe'llarga qaraganda olmoshning ma'noviy turlari she'riy satrlarning xohlagan o'rnida takrorlanib kelib, she'rni shakliy jihatdan ham, mazmuniy jihatdan ham boyitganini ko'rishimiz mumkin:

Yoshlikda yetding-da sen menga,
Sirdoshlik etding-da sen menga,
O'pkalab ketdingmi sen menga,
Muhabbat? ("Kuzgi muhabbat").

Keltirilgan ushbu misolda sen menga kishi olmoshi she'riy satrlarning oxirida tengma-teng uch marta takrorlanib qo'llangan. So'z turkumlari ichida ravishlar ham unumli qo'llangan bo'lib, ayniqsa, miqdor-daraja ma'nosini beruvchi ko'p ravishi boshqa ravish turlariga qaraganda shoir she'rlarida har xil o'rinlarda takrorlanib uchraydi:

Qarama ko'p qiyo-qiyo,

Hali aytilmagan sirim koʻp.
“Eshitmagan elda koʻp”,
Biz koʻrmagan irim koʻp (“Kuzgi muhabbat”).

Koʻp yigitni sendan boshqa yor kutdi,
Koʻp qizlarni mendan boshqa boy kutdi… (“Argʻumogʻim”).

Shoir ijodida fe’l soʻz turkumining takroriy holda qoʻllanilishi poetik badiiylikka xizmat qiluvchi takror turi sifatida foydalanilgan. Chunki fe’llarning takrorlanishi she’rga ta’sirchanlik va badiiylik bagʻishlay olgan:

Qaytib kel, bitim topsin bu ayriliq,
Qaytib kel, qaytib kel aylanib.
Ketibdi mendan koʻp maydalik,
Sen menga qaytib kel, muhabbat (“Argʻumogʻim”).

She’r davomida ta’kidlanadigan qaytib kel takrori oʻsha tushunchani keng ma’noda ochib beradi va shoir aytmoqchi boʻlgan gʻoya yuzaga chiqadi. Badiiy matndagi badiiy takrorning morfologiyasi haqida gap ketganda, eng avvalo, soʻz turkumlarining unumli va unumsiz vazifasi misollar bilan tahlil qilinadi. Biz tahlil davomida boshqa shoirlarga qaraganda K.Rahmanov poeziyasida sifat soʻz turkumining badiiy takror hosil qilishi unumsiz hodisa ekanligiga guvoh boʻldik. Shoir poeziyasida badiiy takror hosil qilgan ayrim sanoqli sifatlarnigina uchratdik. Chunki sifatlar shoir poeziyasida badiiy takror hosil qilishi faqat ikki soʻzda koʻrinadi:

Birovga soʻz zolim,
Birovga koʻz zolim (“Argʻumogʻim”).

Keltirilgan misolda *zolim* soʻzi tub sifat ma’nosida qoʻllangan boʻlsa, quyidagi misolda yasama shakli orqali tub soʻzga, ya’ni gʻarez+li (qaram+li) sifat yasovchi qoʻshimchasining qoʻshilishi she’rning har bir satri oxirida tengma-teng qoʻllanilib takrorlangan:

Porlaydigan quyosh tongga qaramli,
Urub turgan yurak qonga qaramli,
Butun insoniyat nonga qaramli,
Otiladigan oq ham jonga qaramli (“Kuzgi muhabbat”).

Son soʻz turkumi esa, sifatlar kabi takroriy holatda qoʻllanilishi shoir poeziyasida kam uchrashini koʻrishimiz mumkin:

Ikki narsa meni mudom qoʻrqitadi,
Ikki narsa yer ustida choʻchitadi.
Biri uning izsiz oʻtgan umridir,
Ikkinchisi – xalq qiynalmas oʻlimdir (“Sen haqingda she’r”).

Ushbu she’rda ikki sanoq soni she’riy satrlarning boshida takrorlanib kelib, aniqlikni bildirgan boʻlsa, “Gʻazab” she’rida toʻqqiz sanoq soni aniqlikni bildirish bilan birga kuchaytirish ma’nosida ham takroran qoʻllangan:

Toʻqqiz oy talpinib yatdi qorsoqda (qatida),
Toʻqqiz oy sogʻinchda yoqdi olamni,
Toʻqqiz oy ozmidi mushtday chaqaloq uchun…

(“Kuzgi muhabbat”).

Xulosa qilib aytganda, K.Rahmanov poeziyasida mustaqil so‘z turkumlari badiiy takror holatida qo‘llanilib, she’riy satrlarning barcha o‘rinlarida asosiy g‘oyani ochib berishda mahorat bilan foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Артемов В.А.Экспериментальная фонетика. – М., 1956. – С. 84.
2. Головкина Н.М. Повтор как стилистическое средство в различных видах и жанрах речи (На материале современного немецкого языка): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – С. 340.
3. Пирогова Н.К., Н.С.Трубецкой и фонетическая стилистика // Вестник Московского университета. Серия 9. М., 1992. – С. 58.
4. Туйчиев У. Ўзбек адабиётида бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 39.
5. Боймирзаев С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. ном. …дис. автореф. – Самарқанд, 2004. –Б. 9.

T.QAYÍPBERGENOVTÍŃ “QARAQALPAQ DÁSTANÍ” TRILOGIYASÍNDAǴÍ LAQAPLAR

Atabaev Xudaybergen Medetbaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume: Maqalada T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında qollanılǵan laqaplardıń ózgeshelikleri hám mánilik toparları úyrenilgen.

Tayanısh sózler: leksika, antroponimiya, adam atları, laqaplar, sózlik quram.

Rezyume: Maqolada T.Qayipbergenovning “Qoraqalpoq dostoni” trilogiyasida qo‘llanilgan laqablarning xususiyatlari va ma’no guruhlari o‘rganilgan.

Tayanch so‘zlar: leksika, antroponimiya, kishi nomlari, laqablar, lug‘at tarkibi.

Резюме: В статье изучаются особенности и семантические группы прозвищ в трилогии «Дастан о каракалпаках» Т.Каипбергенова.

Ключевые слова: лексика, антропонимия, имена собственные, прозвища, словарный состав.

Summary: The article examines the characteristics and semantic groups of nicknames used in T. Qayipberganov's trilogy “Karakalpak Epic”.

Key words: lexicon, anthroponymy, personal names, nicknames, vocabulary.

Hár qanday antroponimiyanıń belgili bir bólegin laqaplar quraydı. Sol sebepli laqaplardı analizlewge itibar berilip kiyatır [1]. Laqaplar funkcionallıq ózgesheligine qaray adam atlarına jaqın turadı hám kópshilik jaǵdayda olar menen birgelikte qollanıladı.

Qaraqalpaq til biliminde laqaplardıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri Yu.Xojalepesova tárepinen arnawlı izertlendi. Onıń izertlewlerinde qaraqalpaq tilindegi laqaplardıń semantikalıq toparları anıqlanǵan hám laqaplardıń morfologiyalıq quramı, jasalıw usılları izertlengen [2].

Laqaplar – adamnıń sırtqı belgilerin, adam organizmindegi kemshiliklerdi, adamnıń xarakteri hám háreketindegi ózgesheliklerdi, kásibin, qaysı urıwǵa tiyisli ekenin, lawazım hám ataqların, taǵı basqa belgi hám ózgesheliklerin kórsetetuǵın qosımsha ism [3]. Laqap adamǵa qanday da bir adam yamasa kópshilik tárepinen berilip, ol keyninen adamnıń jeke ismine aylanıp ketedi. Ismleri uqsas adamlardı óz ara ajıratıwda laqaplar qolay bolıp tabıladı. Sol sebepli «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında bir qatar laqaplardıń ushırasıwı da tábiyiy bir jaǵday esaplanadı.

“Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında 40 tan artıq laqap sıpatında jasalǵan ismler hám laqap wazıypasında keliwshi etnonimler, lawazım hám siyasiy, diniy titullar ushırasadı.

“Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında qollanılǵan laqaplardıń kópshiligi individual laqaplar esaplanadı.

T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında ushırasatuǵın laqaplardı ayırım ózgeshelikleri tiykarında tómendegi toparlarǵa bóliwge boladı.

1) Adamnıń qanday da bir unamlı yamasa unamsız xarakterin kórsetetuǵın laqaplar: Qara qalpaǵı ózine qup jarasqan, kiyimleri pútin, shoq ǵana saqal murtınıń dógeregin iskeklep músindey qılıp qoyǵan, eki beti bótekedey qızıl, orta jaslardaǵı *Sabır sıypań* degen kirdi (“Maman biy ápsanası”). Azan menen atlanıp *Sóksanar* menen quda túsiwge ketti (“Baxıtsızlar”). Bul Maman biy awılınan *Gúlimbet sóksanar* degenniń qızı eken (“Baxıtsızlar”). *Abadan aq baltır* deydi (“Maman biy ápsanası”).

2) Adamnıń kásibin, isleytuǵın xızmetin bildiretuǵın laqaplar: *Shayıq, Mansur dilmash, Dániyar jılqıman, Bektemir usta, Qudiyar seyis yamasa Qudiyar jılqıman, Matyaqub sharbaqshı, Molla Dáwletnazar, Allamurat maqsım, Atabek palwan, Yusupjan shabandoz, Eset palwan, Alakóz palwan* hám t.b.

Mısallar: *Shayıq* kóp sóylemeydi, oylı (“Maman biy ápsanası”). Aytıń, Mitriy tórege, dep soranadı, - dep túsindirdi *Mansur dilmash*, Gladıshevqa xannıń sózin (“Maman biy ápsanası”). Shayıq Amanlıqtıń babasınan berman qaray gáp qozǵap ákesi *Dániyar jılqıman*nıń aqıllı adam bolǵanın qısqasha táriyiplep, Amanlıqqa ózi at qoyǵanın, onıń aldında birinshi ret moyınladı (“Maman biy ápsanası”). Ǵarrı shayıq Vladimirdi kútá ózimsinip bir gápinde «ázizim *Bektemir usta*» dep edi, jurttıń bári ushın ol «áziz *Bektemir usta*» boldı da qaldı (“Maman biy ápsanası”). Almagúldiń kózine bir ret kórine sala qarasın batırǵan sarı shógirmeli adam *Qudiyar seyis* edi. Seyis degen laqabı usı xan sarayında berilgen, burın tek *Qudiyar jılqıman* der edi (“Maman biy ápsanası”). Qudiyar seyistiń adamlar arasınan arttırǵan eń isenimli dostı usı qalanıń *Matyaqub sharbaqshı* degeni (“Maman biy ápsanası”). Orınbay biydiń balası *molla Dáwletnazar*, ekinshisi Eshjan biydiń balası Balmuxamed (“Baxıtsızlar”). Janım menen minnetdarman, - dep qaytaladı *Allamurat maqsım* (“Baxıtsızlar”). …álleqaydan kiyatırǵan Esengeldi sarı menen *Atabek palwan*ǵa gezlesti (“Baxıtsızlar”). Basın aq shúberek penen tańǵan sol "Baǵlı awıldan" shıqqan ataqlı *Yusupjan shabandoz* eken (“Baxıtsızlar”). Mınaw shapandı, bir gezde maǵan Xiywa xanı sarpay qılıp japqan edi, men bunı endi *Eset palwan*ǵa jabaman (“Baxıtsızlar”). Kózleriń ala eken, saǵan “*Alakóz palwan*” degen laqap beremen (“Túsiniksizler”).

3) Adamnıń denesindegi belgili bir ózgeshelik, nuqsanǵa belgi beriwshi laqaplar: *Shımshıq bas, Ábdikerim júnsaqal, Máwlen sarı, Esengeldi sarı, Jándulla gúrre, Aytmurat qızılbet, Seydulla dáw, Begdulla sobılıq, Begdulla qara saqal, Nurabılla aqsaq* hám t.b.

Mısallar: Artıq penen *Shımshıq bas* keshigip, jaw nókerlerinen jaradar bolıp qalǵan birewdi bende qılıp aydap ákeldi (“Túsiniksizler”). Muhamedkárimniń babası *Ábdikárim júnsaqal* bıyıl bir júz elli jasqa shamalasqanda aljıp, birden ózgerdi (“Túsiniksizler”). Búgingi aǵa biy ziyapatınıń iesi *Máwlen sarı* ataqlı bay ulı edi (“Túsiniksizler”). Awızın sıpırıp, tilin sál tósep sóyleydi, onıń menen qatar kiyatırǵan jiyren qasqalı *Esengeldi sarı* degen (“Baxıtsızlar”). *Jándulla gúrre* ertip kelgen balasınıń quyrıǵına bergenek berip, aldına saldı da qayttı (“Baxıtsızlar”). Eki tuwısqanǵa jumbaq xat ákelgen qisi Tóremurat suwpınıń hám ásker basısı, hám tánha shabarmanı *Aytmurat qızılbet* Begis penen Mırjıqtı birge hesh qashan kórmegen (“Baxıtsızlar”). *Seydulla dáw* úlken ulı *Begdulla sobılıq* penen Jańakenttiń bazarına túsip, jelini sasarqa bir eshki satıp aladı (“Maman biy ápsanası”). Atın jetelep kiyatırǵan *Seydulla dáw*di kórmedi (“Maman biy ápsanası”). Bul dápeń Seydulla dáwdiń ullı *Begdulla qara saqal* edi (“Maman biy ápsanası”). *Nurabılla aqsaq*tıń awılındaǵı eki baymaq esime túsip, «baymaqlı» dedim(“Maman biy ápsanası”).

4) Adamnıń qaysı xalıq yamasa ruwǵa tiyisliligin ańlatıwshı laqaplar: *Keneges, Qaraqalpaqov, Máwlen qándekli, Ernazar keneges, Túrkmen Asan biy, Qoldawlı Ernazar, Genjemurat múyten, Sedet kerey, Qońırat Aytuwǵan jasawıl, oymawıt Maman biy* hám t.b.

Mısallar: He, he uttıń, *Keneges*. (“Túsiniksizler”). Sóytip, jas bala qanday jaǵdayda da óz xalqınıń atın umıtpawı ushın oǵan, “*Qaraqalpaqov*” degen laqap berdi (“Maman biy ápsanası”). Ha, *Máwlen qándekli*, ne gáp? (“Túsiniksizler”). Inim *Ernazar keneges*, pútkil xalqımız sende túwesilmes aqıl bulaǵın kórer edi ǵoy? (“Túsiniksizler”). *Túrkmen Asan biy*ge sál narazılıq penen kózlerin qosawız mıltıqtıń awzı qılıp edi, ol kórmedi (“Baxıtsızlar”). *Qoldawlı Ernazar* usı urısqa barsa, ullı xanımız oǵan ásker basılıq lawazımın bermekshi edi (“Túsiniksizler”). Bayaǵı urısta óldi dep as-abatı berilgen *Genjemurat múyten* tiri keldi (“Túsiniksizler”). Mamandı kór de, *Sedet kerey*di kór (“Maman biy ápsanası”). Sıyır súzip óltirgen *Qońırat Aytuwǵan jasawıl*dıń jesirin kim biledi?... (“Maman biy ápsanası”). Aldındaǵı qos atlınıń aqbozdaǵısı oymawıt *Maman biy* (“Baxıtsızlar”).

Mısallardan kórinip turǵanınday, shıǵarmada adamnıń ekinshi ismi sıpatında dara túrinde qollanılatuǵın laqaplarǵa qaraǵanda, adamnıń haqıyqıy ismi menen birge qollanılatuǵın laqaplardıń ónimli jumsalǵanın kóriwge boladı. Bul arqalı jazıwshı shıǵarmadaǵı personajlardıń hár qıylı xarakterli belgilerin ashıp kórsetiwde únemli paydalanǵan.

Ulıwma alǵanda, kórkem shıǵarmada qollanılǵan laqaplar shıǵarma qaharmanların hár tárepleme táriyplew, olarǵa tán ayırım belgi-ózgesheliklerin bildiriw, kitap oqıwshıları sezimine tásir etiwde áhmietli qural bolıp xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. *Шулунова Л.В.* Прозвища в антропонимии бурят. – Улан-Удэ, 1985; *Пашаев А.* Прозвища в азербайжанском языке. Автореферат кандидатской диссертации. – Баку, 1987; *Рашидова М.* Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Тошкент, 2008.
2. *Хожалепесова Ю*. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии. Автореферат кандидатской диссертации. – Нукус, 1995.
3. *Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ.* Лақаплар. Нөкис, 2023.
4. *Қайыпбергенов Т.* Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. Нөкис, «Билим», 2019.
5. *Қайыпбергенов Т.* Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. Нөкис, «Билим», 2019.
6. *Қайыпбергенов Т.* Қарақалпақ дәстаны. Түсиниксизлер. Нөкис, «Билим», 2019.

BIRGELKISIZ QURAMLÍ DIZBEKLI QOSPA GÁP KOMPONENTLERI ARASÍNDAǴÍ BAYLANÍS QURALLARÍ

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevnanıń
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mamlekelik universiteti Qaraqalpaq filologiyası hàm jurnalistika fakulteti, Àmeliy filologiya kafedrası oqıtıwshısı

Annotaciya. Maqalada birgelkisiz quramlı dizbekli qospa gáp komponentleri arasındaǵı baylanıs quralları qarastırıladı. Dánekerler, *-p* konverb forması, almasıqlar, janapaylar, ráwishler, modal sózler hám leksikalıq birliklerdiń baylanıstırıwshı funkciyaları analizlenedi. Sonday-aq *da/de, hám, biraq, lekin, al* dánekerleri hám *-p* konverb forması dizbekli qospa gáplerdegi tiykarǵı baylanıs quralları sıpatında belgilenedi. *-p* konverbli gáplerdiń grammatikalıq statusı haqqındaǵı ilimiy pikirler de qarastırıladı.

Tayanısh túsinikleri: dizbekli qospa gáp, baylanıs quralları, dáneker, *-p* konverb, birgelkilik, birgelkisizlik, semantikalıq qatnas, dizbeklewshi baylanıs.

Аннотация. В статье рассматриваются средства связи между компонентами бессоюзного сложноподчинённого предложения с однородной структурой. Анализируются связующие функции союзов, формы конверба *-p*, местоимений, частиц, наречий, модальных слов и лексических единиц. В частности, союзы *da/de, hám, biraq, lekin, al*, а также форма конверба *-p* определяются как основные средства связи в цепных сложных предложениях. Рассматриваются также научные взгляды на грамматический статус предложений с формой конверба *-p*.

Ключевые слова: цепное сложное предложение, средства связи, союз, конверб *-p*, однородность, неоднородность, семантическое отношение, цепная связь.

Abstract. The article examines the means of connection between the components of complex sentences with a chain structure and heterogeneous composition. The connective functions of conjunctions, the *-p* converb form, pronouns, particles, adverbs, modal words, and lexical units are analyzed. In particular, the conjunctions *da/de, hám, biraq, lekin, al*, as well as the *-p* converb form, are identified as the main means of connection in chain-structured complex

sentences. The scholarly views concerning the grammatical status of sentences containing the *-p* converb form are also considered.

Keywords: chain-structured complex sentence, means of connection, conjunction, *-p* converb, homogeneity, heterogeneity, semantic relation, chain connection.

Birgelkisiz quramlı dizbekli qospa gáplerdiń (birgelki quramlı qospa gáplerdiń de) baylanıs quralları sıpatında, tiykarınan, quramalı tekstte ápiwayı (eki komponentli) qospa gáp biriktiriwshi baylanıs quralları qollanıladı. Olarǵa dánekerler, almasıqlar, janapaylar, ráwishler, modal sózler, leksikalıq tákirar, sinonimlik hám antonimlik leksika, bir tematikalıq toparǵa tiyisli bolǵan sózler kiredi. Bunda tiykarǵı baylanıs quralı dánekerler bolıp, basqa baylanıs qurallarınıń hámmesi fakultativ (janapay) funkciyalardı atqaradı. Dizbekli qospa gáplerdegi dánekerler sisteması ulıwma hám túrkiy til biliminde keń kólemde úyrenilgen.

Dizbekli qospa gáplerde eń jiyi qollanılatuǵın dánekerler – bul ***da/de, biraq (lekin), al*** dánekerleri hám ***-p konverbi*** bolıp esaplanadı. Olardı shártli túrde dominant dánekerler dep ataw múmkin.

Usı jerde ***-p konverbi*** tuwralı ayrıqsha toqtap ótiw lazım. Sebebi házirgi qaraqalpaq tilinde birinshi komponenti hal feyildiń -p forması arqalı jasalǵan qospa gáplerdiń túrin anıqlawda birgelki pikir joq.

Máselen, joqarı oqıw orınları ushın jazılǵan “Házirgi qaraqalpaq tili” sabaqlıqlarında -p konverbli gápler waqıt, sın, sebep baǵınıńqılı qospa gápler sıpatında úyreniledi: *Aspan túnerip, awıl ústin qara duman qaplap aldı; Dos-yaranlar úyli-úyine tarasıp, ózińmenen ózińqalar gezińbar; Jaslayınan awır taslardı kótere berip, bulshıq etleri bólek-bólek bolıp ketken [1:241,250]*.

Qaraqalpaq tilindegi qospa gáplerge arnalǵan keyingi miynetlerde -p konverbli gápler: dánekersiz baǵınıńqılı qospa gáp; sintetikalıq baǵınıńqılı qospa gáp; qatnaslıq sózli (analitikalıq) baǵınıńqılı qospa gáp hám dánekersiz qospa gáp sıpatında táriplengen[2:61]. Professor A.I.Alniyazov kópshilik túrkiy tiller materialların tereń salıstırıp analizley otırıp, bılay dep jazadı: “Ilimiy ádebiyatlarda birinshi komponentiniń bayanlawıshı *-p* formalı hal feyilden bolǵan dizbekli qospa gáplerdiń tábiyatı ele tolıq ashıp berilmegen. Bul formanıń, tiykarınan, baǵınıńqı qospa gápke (qaraqalpaq tili boyınsha sońǵı ádebiyatlarda – dánekersiz qospa gáplerge) tiyisli ekenligi tán alınıp, rus tilindegi hal feyillerdiń (деепричастие) sıpatlamasına sáykes túsindiriledi. Álbette, *-p* formalı hal feyil kóp mánili bolǵanlıqtan, onıń atqaratuǵın funkciyalarınıń kólemi de júdá keń. Bul baǵdarda oǵan túrkiy tillerdegi hesh bir hal feyil teń kele almaydı. Lekin *-p* formalı hal feyildiń quramı, xarakteri hám qatnasları tuwralı bir-birine qayshı keletuǵın pikirler júdá kóp bolıp, olar dizbekli qospa gáp quramındaǵı *-p* formalı hal feyildiń haqıyqıy tábiyatın ashıp bere almaydı. Biz -p formalı hal feyildi (álbette, dizbekli qospa gáp kóleminde) dizbeklewshi baylanıstıń morfologiyalıq kórsetkishi sıpatında onı *-p* konverb (shártli túrde – dáneker) dep ataymız”[3:35]. Biz de jumısımızda usı pikirdi basshılıqqa alamız.

Házirgi qaraqalpaq tilinde dizbekli qospa gápler grammatikalıq mánileriniń uqsaslıǵı hám ózgesheligi tiykarında pútin bir sistema payda etedi. Bul sistemanıń

ózegin dominant dánekerler – *da (hám, jáne), biraq, lekin, al* dánekerleri, sonday-aq, *-p* konverbli gápler quraydı. Bul baylanıstırıwshı qurallar gáp komponentleri arasındaǵı túp mánilerdi ańlatıwı menen bir qatarda, leksika-grammatikalıq qatnaslarda payda bolatuǵın túrli reńktegi janapay mánilerdi de óz ishine aladı. Dizbekli qospa gáp komponentleri arasında hár túrli qosımsha mánilerdiń bolıwı da usıǵan baylanıslı.

Túp mániler hám birgelkilik, hám birgelkisizlik xarakterindegi hár qıylı semantikalıq elementlerdi óz ishine alǵanlıǵı sebepli bir sistemaǵa birigedi. Uqsas elementlerdiń bir sistemaǵa birigiw funkciyası – hár qıylı konkret elementlerdi birlestiriwden ibarat. Al hár qıylı elementlerdiń sistemaǵa birigiw funkciyası bolsa usı elementlerdiń hár biriniń oppoziciyalıq (qarama-qarsı) xarakterde bolıp, basqa elementler menen tıǵız birlik payda etiwinen ibarat boladı, yaǵnıy bunda bir elementtiń bolıwı ekinshi bir elementtiń álbette bolıwın názerde tutadı (máselen, tildiń leksika sistemasında «jaqsı» mánisi álbette “jaman” mánisiniń bolatuǵının, “jaqın” mánisi – “uzaq” mánisiniń bolıwın názerde tutadı hám t.b.).

Qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli dizbekli qospa gáplerdiń túp mánileri máselesin úyreniwde onıń ámeliy (empirik) tárepine jeterli itibar berilmedi, al olar quraytuǵın sistemadaǵı tiykarǵı qarama-qarsılıq máselesi bolsa kún tártibine qoyılmadı. Bul baǵdarda járiyalanǵan ilimiy miynetlerdegi pikirler kópshilik jaǵdayda bir-birine qayshı keledi. Máselen, *da, hám, al, biraq, lekin* dánekerleriniń tiykarǵı funkciyası hámmege belgili bolsa da, bul dánekerlerdiń óz semantikasına pútkilley qayshı keletuǵın túp mánili gáplerde qollanılıwınıń sebebi neden ibarat ekenligi ashıp berilmegen. *Da (hám)* dánekerin biriktiriwshi dánekerler, *-p* konverbin biriktiriw funkciyasındaǵı morfologiyalıq kórsetkish dep tán alsaq ta, olardıń semantikası qanday hám ulıwma dizbekli qospa gáplerde biriktiriw qatnaslarınıń mazmunı nelerden ibarat ekenligi túsiniksiz bolıp qalmaqta. Jáne de, bul dánekerler pútkilley qarama-qarsı túp mánige iye gáplerde (máselen, qarsılaslıq mánisindegi gáplerde) erkin qollanılıwınıń sebepleri túsindirip berilmegen. Usınday sebeplerge bola, qaraqalpaq til biliminde ayırım dánekerler mánige iye emes, sonlıqtan olar gápte tek qosımsha xızmet atqaradı degen pikirler orın alǵan . Bul bolsa tildegi fonologiyalıq emes birlikler máni bildiriwshi birlikler bolıp esaplanadı, degen ulıwma tán alınǵan rejege pútkilley qayshı keledi[4].

Juwmaqlap aytqanda birgelkisiz quramlı dizbekli qospa gáplerde komponentler arasındaǵı baylanıstı támiyinlewde dánekerler hám *-p* konverb forması tiykarǵı orındı iyeleydi. *Da/de, hám, biraq, lekin, al* dánekerleri komponentler arasındaǵı hár qıylı semantikalıq qatnaslardı bildirse, *-p* konverb forması morfologiyalıq baylanıs quralı sıpatında xızmet etedi. Sonıń menen birge, almasıq, janapay, ráwish, modal sóz hám leksikalıq birlikler de qospa gáp komponentleriniń baylanısın támiyinlewge qatnasadı. Demek, dizbekli qospa gáplerdegi baylanıs tek grammatikalıq emes, al semantikalıq faktorlar menen de tıǵız baylanıslı.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1.Ҳәзирги қарақалпақ тили. Жоқары оқыў орынлары ушын сабақлық. – Нөкис: Билим, 1996. – Б. 266; Ҳәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1986. – Б. 241-250.
2. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2010. – Б. 61-155.
3.Альниязов А.И. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде -п конвербли дизбекли қоспа гәплер. – Нөкис: Илим, 2021. – 94 б.
4. Альниязов А.И. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәплердиң функционал-семантикалық өзгешеликлери. – Нөкис: Илим, 2020.

“ILIMXAN” DA’STANÍNDA BASQA TILLERDEN ÓZLESTIRILGEN SÓZLER

Nurjanova Húrliman Ergalievna
Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı Xalıq qabıllawxanası baspasóz xatkeri

Annotaciya. Maqalada folklorlıq shıǵarmalardan qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń biri sanalǵan «Ilimxan» dástanınıń sózlik quramında basqa tillerden ózlestirilgen sózler yaǵniy arab tilinen ózlestirligen sózler, parsı tilinen ózlestirilgen sózler ha’m arab hám parsı tiline ortaq ózlestirilgen sózler úyrenildi.

Gilt sózler: Lingvistika, lingvofolkloristika, da’stan, leksika

Аннотация: В статье исследуется лексический состав каракалпакского народного **«Илимхан»,** являющегося одним из образцов фольклорных произведений. В частности, рассматриваются заимствованные слова из других языков, а именно слова, заимствованные из арабского языка, слова, заимствованные из персидского языка, а также слова, общие для арабского и персидского языков и заимствованные в каракалпакский язык.

Ключевые слова: лингвистика, лингвофольклористика, эпос, лексика

Annotation. The article examines the lexical composition of the Karakalpak folk dastan **“Ilimkhan”**, which is considered one of the examples of folklore works. In particular, it focuses on words borrowed from other languages, namely words borrowed from Arabic, words borrowed from Persian, as well as words common to both Arabic and Persian that have been borrowed into the Karakalpak language.

Keywords: linguistics, linguofolkloristics, vocabulary, epic

«Ilimxan» dástanı qaraqalpaq xalıq dástanları arasında, óziniń leksikalıq quramınıń baylıǵı, sózlik quramınıń tariyxıy shıǵısı jaǵınan biraz ózgesheliklerge iyeligi menen ayrıqsha ajıralıp turadı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı óziniń kóp ásirlik tariyxında qáliplesip, rawajlanıp kelmekte. Onıń sózlik quramı bir jaǵınan qaraqalpaq tiliniń óziniń ishki nızamlılıqları arqalı bayıp barsa, ekinshi jaǵınan basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw

arqalı bayımaqta. Qaraqalpaq xalqı óziniń tariyxında geografiyalıq-aymaqlıq jayǵasıwına, belgili bir tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı basqa xalıqlar menen hár qıylı baylanısta hám qatnasta bolıp keldi. Bul tariyxıy processler qaraqalpaq tiline de óziniń tásirin tiygizdi, qońsılas jaylasqan hám qarım-qatnasta bolǵan xalıqlardıń tillerinen, biziń tilimizge siyasiy, mádeniy hám ekonomikalıq qatnaslarǵa baylanıslı kóplegen sózler kelip kirdi.

Maqalamizdiń tiykarǵi obiyekti sanalǵan «Ilimxan» dástanınıń sózlik quramında túpkilikli túrkiy tillerine ortaq óz sózlik qatlam menen bir qatarda, basqa tillerden- ózlestirilgen sózlerde belgili orındı iyeleydi.

Olardı:

1. arab tilinen ózlestirligen sózler;
2. parsı tilinen ózlestirilgen sózler;
3. Arab hám parsı tiline ortaq ózlestirilgen sózler

toparlarına bólip uyreniwdi maqsetke muwapıq kórdik.

Arab tilinen ózlestirilgen sózler. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramınıń belgili bir bólegin arab tilinen awısqan sózler quraydı. Arab tilinen kirip kelgen sózler qaraqalpaq tiliniń leksikasına awızeki hám jazba túrde qońsı xalıqlardıń tilleri arqalı ,sonday-aq tikkeley awıstı.Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı arablıq shıǵısqa iye sózler menen terminler turmıstıń kópshilik táreplerin óz ishine aladı.[51]

“Ilimxan” dástanı tiliniń sózlik quramında da arab tilinen ózlestirilgen sózler kóplep ushırasadı: aqıllı, amanat, arız, arıw, áwlad, bále, ǵárip, dáwlet, jaza, zalım, qátep, máhál, minar, miynet, rehim, saqıy, saray, saxip, segbir, sultan, táwekel, tilla, haram, húkim, wázir. t.b. Mısalı:

Aqıllı edi ol nashar (161-bet).

„Aqıl“ –aqıllılıq, aqıllı is.

Amanat seniń qarzıńdı (171-bet).

„Amanat“ – saqlawǵa beriw.

Bir neshesheniń xanǵa aytar *arzı* bar (172-bet).

„Arız“ – soranıw, tileniw, arız etiw.

Arıw eken ol ózi (171-bet).

“Arıw” – sulıw, kórkem, shıraylı, hóshirey.

Bir jaqsınıń *áwladı* (168-bet).

„Áwlád“ –velad, ullar, qızlar, perzent.

Bále kórinip basına (161-bet).

„Bále“ – túsken músiybet

[51] Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикологиясы.«Билим» баспасы Нөкис-1994

Ǵárip penen puqara (161-bet).

„Ǵárip" **–** jolawshı, gezende, músápir, kelgindi adam.

Aq saqal adam Qıdır degen eken, Shal saqal *Dáwlet* degen eken (168-bet).

„Dáwlet" **–** dáwlet,baxıtlılıq, baylıq, bardamlılıq.

Sol waqtında janındaǵı biyleri narday ıńıranıp, ajdarhaday gúńirenip, "*jazasın* berip jiberiń, *jazasın*" degen sózler kóp boldi. (173-bet).

„Jaza" – gúnasına bola jazalanıw.

Rehim etpedi *zalım* xan (161-bet).

„*Zalım"* **–** zalımlıq, zulımlıq.

Qátepleri láliden (175-bet).

"Qátep" – túyeniń ústine otırıw islengen er usaǵan nárse.

Bir *máháli* Ilimxanǵa múnasip, közleri ottay janıp, qırıq qızı menen bir qız kelip otırdı (170-bet).

"*Máhál"* – 1. Jay, orın; 2. Zaman, dáwirler.

Altınandı aq *minar* (172-bet).

"Minar" – munara, qalanıń eń biyik inshaatı.

Xalıqlar ushın jiger barda qıl *miynet* (161-bet).

"Miynet" **–** mashaqat, awırmanshılıq.

Ózi *saqıy***,** keńpeyil (170-bet).

"Saqıy" – qolı ashıqlıq, saqıylıq.

Xan *sarayına* jetedi (172-bet).

„Saray" **–** úy, bólme, turar jay, olardan da úlkeni.

Mendey sordı *saxıp* penen ǵarǵaǵan (174-bet).

„Saxıp" – iye, shólkmlestiriwshi.

Segbir tartıp qıya maydan dúzlerde (172-bet).

„Segbir" – qıyın, awır mashaqat.

Bul sózimdi qalay kórdiń, márt *sultan*? (173-bet).

„Sultan" **–** sultanlıq, patshalıq, sultan.

Tilla pıshaqlı sárdar *(161-bet).*

"Tilla" **–** altın, altınıń bólek-bólek túri.

Rehim etpedi *zalım* xan (161-bet).

"Rehim" – reyim etiw.

...góne qorjınǵa zaǵara-nanın salıp, baba táwekel etti (171-bet).

"Táwekel" – tavakkal, táwekel qılıw.

Haram maldı jer edi (161-bet).

"Haram" – ruxsat etilmeytuǵın, mán etilgen.

Xanday bunıń *húkimi* (173-bet).

"Húkim" – húkimler, buyrıqlar.

Wázirleri jol baslap (172-bet).

“Wázir” **–** patshanıń járdemshileri.[52]

Parsı tilinen ózlestirilgen sózler. Parsı tilinen awısqan sózler de ulıwma alǵanda ,awızeki hám jazba túrde tilimizdiń sózlik quramınan orın alǵan.Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiliniń sóz jasaw usılları arqalı jańa sózlerdi dóretiwge tiykar xizmetin atqarıp kiyatır.[53]

“Ilimxan” dástanı tiliniń leksikalıq quramında parsı tilinen ózlestirilgen tómendegi sózler ushırasadı: aspan, bende, dárt, dárwaza, dást, diywana, gáwhár, giya, gez, jamaw, jasawıl, jiger, jılaw, zaman, zer, qálender, márt, kóshki haywan, patsha, pánje, sáhár, sárdar, taxt, sháhár hám t.b. Mısalı:

Aspan menen barabar (172-bet).

„Aspan“ **–** sama/ aspan.

Hár bir *bendenıń* júreginde bardı dárt (172-bet).

“Bende” –qul, qolǵa túsken ıqtıyarsız adam.

Hár bir bendenıń júreginde bardı **dárt** (172-bet).

“Dárt” – azap shegiw, dártke giripdar bolıw.

On sekkiz *dárwazası* (172-bet).

“Dárwazası” – 1. Esik ashıq mánisinde. 2. Úlken qapı.

Oramal alǵan *dástine* (172-bet).

“Dást” – 1. Qol. 2. Iret, sapar, gezek.

Diywana menen paqırdı (171-bet).

“Diywana” **–** aqıl-esten ayrılǵan adam.

...moynına *gáwhar* asıp,(170-bet)

“Gáwhar” –gáwhar.

Omırawdan moynı *gez* **(**171-bet).

“Gez” – 1. Jıńǵıl ósimligi. 2. oq jaydıń oǵınıń pársiz, ushlıqsız sabı. Sol saptıń uzınlıǵı.

Hár *giyada* bolar deydi qásiyet (162-bet).

“Giya” – giyah, ósimlik, shóp.

Jaman bórk, *jamawlı* shapan (172-bet).

“Jamaw” – kóylek. / Tájiktiń „Jemagan sózinen kelip shıqqan/, jamaw.

Bir *jasawıl* zalımı (172-bet).

“Jasawıl” –tártip saqlawshı, úlken hámeldardıń qasında júriwshi adam.

Jılawları hámadan (175-bet).

“Jılaw” **–** aldında júriwshi, alıp júriwshi.

Xalıqlar ushın *jiger* barda qıl miynet (161-bet).

“Jiger” – bawır.

---

[52] Бекбаўлов О. Қаҳарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1979.

[53] Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили Лексикологиясы.«Билим »баспасы Нөкис-1994

Burıńǵı ótken *zamanda* (161-bet).

“Zamań” **–** bir zım waqıt, onsha uzaq bolmaǵan waqıt.

Jaǵasınıń bári *zer* (175-bet).

“Zer” – altın, zer-zerbaraq.

Bir *qálender* úyini (172-bet).

“Qálender” –dárwish, qálenderlik etiwshi.

Bul sózimdi qalay kórdiń, *márt* sultan? (173-bet).

“Márt” – mártlik, márdanalıq.

Zer minarlı *kóshki haywan* (172-bet).

“Kóshki haywan” – kishkene naqıshlı pavilon, kishkene jay.

Zalım *patsha***,** tanıtadi pirińdi. (174-bet).

“Patsha” – el sorawshı patsha.

Búrkittey *pánje* saladı (172-bet).

“Pánje” – bes, bes sawsaqtıń birligi.

Tań *sáhárdiń* waqtında (172-bet).

“Sáhár” – tún awǵannan keyingi, tań atardıń aldındaǵı waqıt.

Tilla pıshaqlı *sárdar* (161-bet).

“Sárdar” **–** jolbasshı, jetekshi, qáwimniń, áskerdiń bas basqarıwshısı.

Taxtına júris basladı (172-bet).

“Taxt” **–** patshanıń saltanatlı otırıwı ushın ayrıqsha orınlıq.

Sham *sháhárińiń* minarı (172-bet).

“Sháhár” **–** qala, qalalıq.

Arab-parsı tillerine ortaq ózlestirilgen sózler. “Ilimxan” dástanı tiliniń leksikasında ǵı arab tili hám parsı tilinen ózlestirilgen sózler menen qatar arab hám parsı tillerine ortaq sózlerde ushırasadı*: qarız, muń, jıǵa, shaytan, sher* hám t.b. Mısalı:

Bir máháli altın *tajı,* altın *jıǵa* basında, qırıq qızı bar qasında (170-bet).

“Jıǵa” – patshalıqta kiyiletuǵın bas kiyim, taj-jıǵa.

Amanat seniń *qarzıńdı* (171-bet).

“Qarız” – qarızǵa alınǵan pul, nárse.

Bir neshsheler jaman sózge **muń**ayar(174-bet).

“Muń” **–** qayǵı, ǵam, kewilǵashlıǵı, qapalıq.

Jinbeken ya *shaytan ba* (165-bet)

“Shaytan” **–** shaytan.

Ózi palwan, meniń balam misli *sher* (173-bet).

”Sher” **–** arıslan.

Juwmaqlap aytqanda hár bir xalıqtıń folklorlıq shıǵarmalarınıń tilin izertlew-házirgi til biliminiń lingvofolkloristika, etnolingvistika, lingvokulturologiya baǵdarlarınıń wazıypası esaplanadı. Sol tiykarda biz maqalada “Ilimxan” dástanı

tiliniń leksikasında basqa tillerden ózlestirilgen sózler, arab tilinen hám parsı tilinen ózlestirilgen, sonday-aq, arab hám parsı tillerine ortaq sózlerdi analizledik.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикологиясы.«Билим» баспасы Нөкис-1994
2. Бекбаўлов О. Қаҳарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1979. – 192 б.
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық.** 47-том. Нөкис: Илим, 2012. – 439

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS FOR DEVELOPING PHRASEOLOGICAL COMPETENCE IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Sarbinaz Nurımbetova

Doctoral Student, Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

sarbinaznurimbetova01@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются лингводидактические основы развития фразеологической компетенции студентов-филологов на материале каракалпакского языка. Обосновывается положение о том, что владение фразеологией не сводится к запоминанию значений устойчивых сочетаний: студент должен уметь распознавать фразеологические единицы в контексте, раскрывать их переносное значение, учитывать стилистическую и коммуникативно-прагматическую специфику, а также самостоятельно использовать их в устной и письменной речи. На основе анализа трудов по фразеологии и каракалпакских фразеологических словарей предлагается модель «Фразео-лаборатория», объединяющая контекстуальный анализ, конструктивные задания, коммуникативные ситуации и индивидуальное фразеологическое портфолио.

Ключевые слова: каракалпакский язык, фразеология, фразеологическая компетенция, лингводидактика, коммуникативная компетенция.

Abstract. The article examines the linguodidactic foundations of developing phraseological competence in Karakalpak among philology students. Phraseological competence is viewed as the ability not only to understand stable expressions but also to interpret them in context, identify stylistic and pragmatic features, select appropriate units and use them independently in communication. A creative “Phraseo-Laboratory” model is proposed.

Keywords: Karakalpak language, phraseology, phraseological competence, linguodidactics, communicative competence.

Annotaciya. Maqalada filolog studentlerdiń frazeologiyalıq kompetenciyasın qaraqalpaq tili materiyalları tiykarında rawajlandırıwdıń lingvodidaktikalıq tiykarları úyreniledi. Frazeologiyalıq kompetenciyanı qáliplestiriw tek turaqlı sóz dizbekleriniń mánilerin yadlaw menen sheklenbeytuǵınlıǵı tiykarlandırıladı. Frazeologiyalıq birliklerdi tolıq iyelew studentten olardı kontekst ishinde tanıwdı, awıspalı mánisin anıqlaw hám túsindiriwdi, olardıń strukturalıq-semantikalıq, stilistikalıq hám kommunikativ-pragmatikalıq ózgesheliklerin esapqa alıwdı, sonday-aq anıq sóylew jaǵdayına sáykes túrde awızeki hám jazba sóylewde óz betinshe qollanıwdı talap etedi. Maqalada studentlerdiń frazeologizmlerdi óz betinshe qollanıw kónlikpelerin qáliplestiriwge ayrıqsha itibar beriledi. Frazeologiya hám lingvodidaktika tarawındaǵı ilimiy izertlewlerdi, sonday-aq qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózlikleri materiallarınıń analizlew tiykarında filolog studentlerdiń frazeologiyalıq kompetenciyasın basqıshpa-basqısh rawajlandırıwǵa baǵdarlanǵan avtorlıq «Frazeo-laboratoriya» modeli usınıladı. Bul model frazeologiyalıq birliklerdi kontekstual analizlewdi, konstrukciyalıq hám transformaciyalıq tapsırmalardı, kommunikativ jaǵdaylardı modellestiriwdi hám studenttiń jeke frazeologiyalıq portfolioların júrgiziwdi óz ishine aladı. Usınılǵan jantasıw studentlerdiń frazeologiyalıq sóz qorın keńeytiw menen birge, olardıń sóyleviniń anıqlılıǵın, kórkemliligin hám kommunikativ nátiyjeliligin arttırıwǵa múmkinshilik beredi.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq tili, frazeologiya, frazeologiyalıq kompetenciya, lingvodidaktika, kommunikativ kompetenciya.

Introduction: Modern language education focuses not only on imparting knowledge about the language system, but also on developing the ability to use linguistic units in real communication. In this regard, phraseology occupies a special place, as set expressions concentrate imagery, emotional and evaluative information, national-cultural perceptions, and the historical experience of a people. Therefore, studying Karakalpak phraseology is significant not only for expanding students' vocabulary, but also for building their communicative and linguacultural competence. The theoretical study of phraseological units has a well-established scientific tradition. V.V. Vinogradov examined phraseological units from the perspective of their semantic cohesion and the degree of component reinterpretation [1, pp. 140–161]. A.V. Kunin systemized issues surrounding the semantics, structure, and functioning of phraseological units, emphasizing the need to consider their usage in speech [2]. These theoretical foundations hold direct relevance for the methodology of teaching Karakalpak phraseology.

Karakalpak phraseology possesses a substantial lexicographical base. In particular, a fundamental practical resource is J. Eshbaev's Concise Phraseological Dictionary of the Karakalpak Language, published in Nukus in 1985. In 2018, K. Pakhratdinov and K. Bekniyazov compiled the Dictionary of Phraseologisms of the Karakalpak Language. In 2023, G. Ainazarova published a dictionary dedicated to equal-component phraseologisms in Karakalpak. These sources establish a solid foundation for the systematic selection of linguistic material for educational purposes [3–5].

However, in teaching practice, phraseology is frequently presented merely as material to be memorized: students receive a list of set expressions, their definitions, and perform reproductive exercises. While helpful at the initial stage, this approach is insufficient for developing comprehensive phraseological competence. A student may know the dictionary definition of an idiom yet fail to determine whether it is appropriate in a given context, identify its emotional nuance, or integrate it properly into speech structure.

Research Purpose and Methods. The aim of this study is to provide a theoretical rationale and methodological description for an effective approach to developing phraseological competence in Karakalpak among philology students. To achieve this goal, the following tasks were formulated: to define the structure of phraseological competence; to identify the didactic potential of contextual and communicative learning; to propose a system of creative assignments; and to establish criteria for evaluating competence development.

The methodological framework comprises literature analysis, linguistic and linguodidactic analysis, contextual analysis of phraseological units, pedagogical modeling, and the systematization of learning tasks. Material selection took into account semantic integrity, frequency, functional significance, national-cultural potential, stylistic marking, and suitability for integration into modern communicative situations.

Structure of Phraseological Competence. Phraseological competence is best viewed as a complex ability comprising interconnected knowledge, skills, and capacities. Within the proposed framework, four main components are identified:

1. Semantic Component: Involves understanding the meaning of a phraseological unit, recognizing its holistic nature, and grasping how its components form a figurative meaning. At this level, the student answers the question: "What does this expression mean?" However, instruction must not stop at dictionary definitions.

2. Functional-Stylistic Component: Requires students to understand which speech style and communicative situation are appropriate for a specific idiom. Some expressions belong to colloquial speech, whereas others are characteristic of fiction,

journalism, or emotionally charged discourse. Thus, assignments must require not only defining meanings but also selecting appropriate speech contexts.

3. Communicative Component: Relates to the ability to independently integrate phraseological units into one's own speech. Dialogue, discussion, interview, retelling, mini-presentations, essays, and other active speech forms play a vital role here.

4. Reflexive Component: Students analyze their own usage of phraseology, notice errors, explain choices, and substitute units when necessary. Reflection transforms routine exercises into conscious speech practice.

Creative Model "Phraseo-Laboratory". To transition from passive knowledge to active mastery of phraseology, the "Phraseo-Laboratory" model is proposed. Its core principle is that students do not simply receive a ready-made definition; instead, they complete a sequence of actions: discovering an idiom in context, formulating a semantic hypothesis, verifying it, constructing their own statement, and evaluating the outcome.

• Stage 1 — "Phraseo-Context": Students are presented with a short text, dialogue, or communicative scenario without pre-given definitions. They must identify the set expression and infer its meaning from context, followed by dictionary verification. This algorithm fosters linguistic intuition and learner autonomy.

• Stage 2 — "Phraseo-Constructor": Students receive semantic prompts: a communicative situation, an emotional state, a target audience, and a speech goal. Based on these, they select an appropriate idiom and compose a sentence. For instance, scenarios depicting surprise, joy, regret, or character evaluation can be provided to prompt relevant phraseological selection.

• Stage 3 — "Phraseo-Situation": Students work in pairs or small groups assigned specific roles: interviewer and respondent, instructor and student, journalist and guest, or friends in casual conversation. The task requires incorporating several idioms without sacrificing natural speech flow. Peer review follows to assess the appropriateness of choices.

• Stage 4 — "Phraseo-Portfolio": Each student curates an individual phraseology collection. Entries record meaning, textual examples, original sentences, stylistic notes, and cultural commentary. Digital formats allow enriching entries with audio, images, text links, or short video clips.

Linguacultural Potential of Karakalpak Phraseology. A major pedagogical asset of phraseological units lies in their connection to the national worldview. An idiom is not merely the sum of its individual words; it functions as a culturally coded unit. Consequently, studying Karakalpak phraseology requires explicit attention to realia, images, and cultural associations that native speakers grasp intuitively but

learners need explained. Organizing learning material into thematic modules is highly effective: "Human Character", "Emotions and Feelings", "Labor and Activity", "Interpersonal Relations", "Time", "Behavioral Assessment", and "Nature and Everyday Culture". Such structuring helps students perceive semantic networks rather than isolated expressions.

Comparative analysis between Karakalpak phraseology and equivalent expressions in Russian and Uzbek represents another vital direction. Comparison should go beyond translation to examine figurative bases, emotional coloring, and spheres of usage, allowing students to master communicative value rather than mechanical equivalents. Recent scholarly works further highlight the relevance of investigating specific thematic groups in Karakalpak phraseology, such as somatic idioms, two- and three-component structures, phytonymic components, and other structural-semantic types. This expands options for educational content selection based on authentic linguistic data [6–8].

Conclusion. In conclusion, developing phraseological competence in Karakalpak requires moving from reproductive memorization toward contextual, communicative, and creative learning. Phraseological units must be treated simultaneously as linguistic units, instruments for expressing speaker attitudes, and carriers of national-cultural heritage. The proposed "Phraseo-Laboratory" model facilitates a structured progression from idiom identification and comprehension to autonomous usage. Implementing this model can enhance student engagement, sharpen linguistic intuition, foster speech independence, and build the capacity to select figurative language intentionally.

Promising avenues for future research include empirically testing this model in Karakalpak language classrooms, developing diagnostic assessment tools, and designing digital student phraseological portfolios. Implementing these directions will contribute to a comprehensive system for training future philologists.

References / List of Used Literature

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 140–161.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учебник для студентов институтов и факультетов иностранных языков. — М.: Высшая школа, 1986. — 336 с.
3. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. — Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985. — 158 b.
4. Hozirgi o‘zbek va qoraqalpoq adabiy tillaridagi ikki komponentli fe’l frazemalar // Tamaddun Nuri jurnali. — 2024. — Jild 8, №59. — B. 86–88.
5. Jumaboyeva B.K. O‘zbek va qoraqalpoq tillarida fitonim komponentli frazeologizmlarning semantik xususiyatlari // Центральноазиатский журнал

междисциплинарных исследований и менеджмента. — 2026. — Т. 3, №5, Part 2. — С. 41–43. DOI: 10.5281/zenodo.20339335.

QARAQALPAQ TILINDEGI TABU HÁM EVFEMIZMLERDIŃ ETNOLINGVISTIKALÍQ ANALIZI

Joldasbaeva Parwaz

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı 2-kurs magistrantı

e-mail: joldasbaevaparwaz60@gmail.com

Annotaciya. Bul maqalada tabu hám evfemizmniń payda bolıwı, olardan kommunikaciyada orınlı paydalanıw hám olardıń sinonimlerin durıs qollanıw haqqında sóz etiledi. Sonday-aq, tabu hám evfemizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda paydalanıwına mısallar keltiriledi.

Tayanısh sózler: til, tabu, evfemizm, jámiyet, lingvistika, ilimpaz, mádeniyat, sinonim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы возникновения табу и эвфемизмов, их уместного использования в коммуникации, а также правильного употребления их синонимов. Кроме того, приводятся примеры использования табу и эвфемизмов в художественных произведениях.

Ключевые слова: язык, табу, эвфемизм, общество, лингвистика, учёный, культура, синоним.

Abstract. This article examines the emergence of taboos and euphemisms, their appropriate use in communication, as well as the correct use of their synonyms. It also provides examples of the use of taboos and euphemisms in literary works.

Keywords: language, taboo, euphemism, society, linguistics, scientist, culture, synonym.

Til baylanıs quralınıń tiykarǵı quralı bolıp esaplanadı. Til insan sanasın joqarılatıp, oy-pikirin tereńlestiredi.Evfemizm hám tabular tildegi sóz baylıǵın arttıradı hám onıń tartımlı shıǵıwın támiyinleydi. Biz sózimizdiń tartımlılıǵın támiyinlewde evfemizmlerden kóp paydalanamız.Sebebi insannıń sóylew mádeniyatı onıń jámiyettegi ornın belgilep beredi. “Jaqsı sózge jılan uyasınan shıǵadı, jaman sózge pıshaq qınabınan shıǵadı”, dep biykar aytılmaǵan. Adamnıń sheberligi onıń mádeniyatın, dárejesin kórsetedi. Sebebi, jaqsı sóz jan azıǵı, degen sózler de xalqımız tárepinen biykarǵa aytılmaǵan.

“Evfemizm” sózi greksheden alıǵan bolıp "Eirpegsha" yaǵniy jumsaq kórsetiw degen mánisti bildiredi. Tilimizdegi geypara turpayı sózlerdiń ornına onıń sinonimlerin paydalanıw evfemizm esaplanadı. Evfemizm ilimiy hám rásmiy usıllarda keńnen qollanıladı.Sonday-aq bul atama kóplegen ilimpazlar tárepinen izertlengen. Mısal ushın dúnya ilimpazlarınan B.A.Larin, L.A.Bulaxovskiy, C.Silver hám basqalar. Inglis tilshisi J.Neaman evfemizm túsinigin keńnen úyrengen. Onıń pikirinshe, evfemizm óz gezeginde sózlik baylıǵın arttırıwǵa hám sonıń menen birge sózlerdiń mánilesligin payda etiwde xızmet etedi. Ózbek tilinde bul atama 1963-1964-jıllarda jazılǵan N.Ismatullaevtıń "Házirgi obyekt tilinde

evfemizmler" degen kitabında keńnen qamtıp alınǵan. Onda evfemizm túsiniginiń kelip shıǵıw tariyxı, qollanılıw usılları hám túrleri haqqında keń maǵlıwmatlar aytıp ótilgen. Mısal ushın óldi sózi ornına qaytıs boldı, dúnyadan kóz jumdı, amanatın tapsırdı, qaza qıldı degen sinonimlerden paydalanıw talap dárejesinde boladı. Abdulla Qádiriydiń "Mehrobdan chayon» shıǵarmasında 'Ranonı iyesine tapsırmaǵansha qoymaytuǵın qusaydı"-dedi, Nigar ayım. Sóylew ádebi kózqarasınan kúyewge beriw sóziniń ornına iyesine tapsırıw túrindegi evfemizm qollanılǵan[1:87].

Tabu bul jámiyette qanday da bolmasın belgili bir sebeplerge baylanıslı anaw yamasa mınaw sózdi aytıwdı qadaǵan etiw. Bul sóz tiykarınan Polinezshe "Qadaǵan etiw" degen mánini ańlatadı. Bul atama birinshi márte Polineziyada payda bolip, ol inglis teńizshisi J.Kuk tárepinen Evropaǵa alıp kirilgen. Tiykarında, bul sóz uzaq dáwirlerden berli insanlar arasında bar. Hátteki, onıń payda bolıw dáwiri uzaq ótken zamanlarǵa barıp taqaladı. Áyyemgi dáwirlerde adamlar ruwxlardan qorqatuǵın bolǵan. Olardıń oylarınsha, bul nárselerdiń atı atalsa, olar kelip zıyan jetkeredi degen túsinikler de bolǵan. Adamlar usı tıyım salıwshılıqqa baylanıslı atın atawǵa bolmaytuǵın zatlar menen qubılıslardı basqasha at penen atawǵa májbúr boladı. Mısalı “Alpamıs” dástanında mınanday qatarlardı ushıratamız:

Úlkenińiz **qaynaǵam,**
Kishkeneńiz **mırzaǵam,**
Ortanshıńız **qurdasım**,
Qabıl bolǵay kóz jasım[3:58]

Házirgi waqıtta elimizdiń ayırım oazislerinde bul túsinikler saqlanıp qalǵan. Bunnan tısqarı, tabudıń keń tarqalǵan túrleri de bar. Musılmanshılıqta hayallardıń ózleriniń ómirlik joldasın birinshi perzentiniń atı menen shaqırıwı buǵan mısal bola aladı. Yaǵnıy, bul hayallardıń ómirlik joldaslarına bolǵan húrmetin ańlatadı. Tabu hám evfemizm tilimizdi bayıtıwda hám de kórkem sózlerdi qollanıwda járdem beretuǵın faktorlardıń biri. Joqarıda aytıp ótilgenindey, olar sóz baylıǵımızdıń kórkemligin hám shıraylılıǵın arttırıwda jetekshi rol oynaydı. Sonıń ushın házirgi jaslarǵa sóylesiw mádeniyatın jaslıǵınan sińdiriw sızıń hám biziń wazıypamız [5:132].

Evfemikalıq máni júklengen ańlatpalar antik dáwirden baslap ilimpazlarda qızıǵıwshılıq oyattı. O.M.Freydenbarg redaktorlıǵı astında basıp shıǵarılǵan "Античние теории языкознания и стилья" atamasında "evfemizm" túsinigi Demokrit, Platon, Aristotel tárepinen de tilge alınǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat beriledi. Demek, bul til birligi haqqında áyyemgi dáwirlerde de bilgen, olardan paydalanǵan hám házirgi kúnge shekem paydalanadı. "Dáslep, evfemizmler XII - XV ásirlerde anglichan tilinde payda bolǵan. XIV ásirlerde francuz mádeniyatı dástúr bola baslaydı, bul bolsa tilde de óz kórinisin tabadı" degen pikir de bar. Inglis tili tariyxın úyrengen ilimpaz R.Byorchfild Choser poeziyasınıń evfemikalıq birlikleri mısalında izertlew júrgizer eken, evfemizm poeziyanıń júdá qolaylı stillik quralı ekenligin tán aladı. R.Byorchfild Choserdi birinshi ret óz dóretiwshiliginde intim múnásibettiń evfemik formasın bergenligin atap ótedi. Shekspir bolsa bul baǵdardı buzǵan halda, óziniń obrazların sezimli birlikler menen bildirip,

evfemizmnen tek ǵana stillik boyawdı kúsheytiw quralı sıpatında paydalanadı. XVI ásirdiń yarımına kelip sóylew mádeniyatın joqarılatıwǵa bolǵan umtılıw kúsheyip, Quday, insannıń awratları hám onıń menen baylanıslı zat-hádiyselerdiń atın qollanbawǵa qarsı gúres júrgiziledi hám bul Shekspir dóretiwshiliginde de óz kórinisin taba baslaydı. Gúres XVIII ásirge shekem dawam etip, S.Richerdsonnıń "Pamella" shıǵarmasında ayırım názik jaǵdaylardıń evfemik formasın júdá mádeniy túrde qollanǵanın kóriwge boladı.

Evfemizm qubılısı XX ásir baslarında ulıwma til biliminde J.Vandries, L.A.Bulaxovskiy sıyaqlı tilshi ilimpazlar tárepinen tarawǵa baylanıslı ádebiyatlarda atap ótilgen bolıp, olardıń pikir usınısları evfemizm mánisiniń sıpatlamasınıń qáliplesiwinde úlken áhmiyetke iye. Bul qubılıstı
ayrıqsha millet, ayrıqsha jınıs wákilleri mısalında (máselen, altay hayalları sóylewi) izertlegen ilimpazlar qatarına A.N.Samoylovich, N.A.Baskakovlardı kirgiziw múmkin. Olar evfemizmdi kóp qırlı etnikalıq qubılıs sıpatında sáwlelendiriwge háreket etedi.

Belgili ilimpaz Reformatskiy tabu ornına qollanılıp atırǵan evfemikalıq birliklerdi etnikalıq rawajlanıw menen baylanıslı dep esaplaydı. Tabudıń payda bolıwına hár qıylı bidát hám ırımlar sebep bolǵanlıǵın aytıp, evfemizmler onıń atın jabıw ushın xızmet etetuǵının atap ótedi. R.A.Budagov tabudıń payda bolıwına adamzattıń isenimi túrtki bolǵanlıǵın hám bul belgili mániste pikirlew rawajlanıwınıń tiykarı ekenligin ańlaǵan halda, evfemizm júzege keliwinde áhmiyetli faktor emes dep esaplaydı. Sebebi tabu basqa sebeplerge baylanıslı júzege kelgen. Evfemizm bolsa sóylew mádeniyatı boyınsha aytıw qolaysız bolǵan jaǵdaydı jumsartıw ushın qollanıladı. Máselen, aqılsız insannıń kewline azar bermew ushın ol haqqında “Не изобретют порох” delinetuǵının atap ótedi. Evfemiya qubılısı B.A.Larin, A.M.Katsev, N.S.Boschaeva, L.V.Artyushkina, G.G.Kujim hám basqa da tilshi ilimpazlar tárepinen úyrenilgen bolıp, onıń túrli kózqaraslardan túrli tárepleri jarıtılǵan. Máselen, L.V.Artyushkina evfemizmniń almasıwın hám semantikalıq tipin izertlegen bolsa, N.S.Boschaeva tárepinen onıń pragmatikalıq aspekti tolıq úyreniledi. G.G.Kujim evfemizmdi tildiń "meliorativ" quralı sıpatında jarıtsa, A.M.Katsev onı sociallıq-psixologiyalıq jaqtan talqılaydı. Qayta ataw menen baylanıslı tárepi bolsa N.M.Berdova tárepinen izertlenedi hám izleniwler nátiyjesinde evfemizmniń 4 tárepi anıqlanadı:

- lingvistikalıq;
- psixologiyalıq;
- sociallıq;
-pragmatikalıq. [4:6]

Juwmaqlap aytqanda, búgingi kúnge shekem joqarıda sanap ótilgen ilimpazlar tárepinen evfemizmniń kóbirek sóylew qatlamı sıpatındaǵı ózgeshelikleri sistemalı túrde izertlengen. Onıń qosımsha waqıyalarǵa qatnası, túrles bolǵan tropları, til dárejesindegi ornı anıqlanǵanlıǵı, tillik hám sóylew evfemaları ajıralıp, evfemikalıq máni kategoriyaları funkcional-uslubiy jaqtan klassifikaciyalanǵanlıǵı áhmiyetli. Kórip ótkenimizdey, tabu hám evfemizm tilimizdi bayıtıwda hám de kórkem sózlerdi qollanıwda járdem beretuǵın faktorlardıń biri. Ilimpazlar arasında tabu hám

evfemizmler boyınsha elege shekem pikir-talaslar alıp barılıp atırǵanlıǵı onıń túrli tarawlar boyınsha tereńirek úyreniliwi kerek ekenliginen dárek beredi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1.Abdinazimov SH, Pirniyazova A, Shınnazarova S “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika. Leksikologiya. Toshkent. “Sano-standart”. 2018.

2. Abdinazimov SH, Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 2020.

3. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тили. Лексика. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1964-ж.

4. Крисин Л.П. Эвфемизми в современном русской речи. [Эл.ресурс]. - http://www.philology.ru/linguistiss2/krysin-94.html.

5. Islomov D. “Zamonaviy ilmiy izlanishlar” kitobi. II bob. 2002-й.

6. Yo‘ldoshev I, Sharipov O‘ “Tilshunoslik asoslari” o‘quv qo‘lanma “Iqtisod moliya” 2007.

III SEKCIYA
TÚRKIY TILLES XALIQLAR TILI HÁM ÁDEBIYATI

NOKRAT-KİSTİM TATAR AĞZININ TARİHÎ VE ETNOLİNGUİSTİK ÖZELLİKLERİ

Ercan ALKAYA
Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, El-mek: ealkaya16@gmail.com
ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0002-9618-561
Mehtap SUİÇER
Arş. Gör., Fırat Ü., İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: omehtap36@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6451-0398

Özet. Bu çalışmada, Tatar Türkçesinin Orta Bölge (Kazan) ağzına bağlı Nokrat-Kistim Tatar ağzı tarihî ve etnolinguistik açıdan ele alınmaktadır. Kirov bölgesi ile Udmurtistan sahasında, özellikle Çiptsa Irmağı havzasında konuşulan Nokrat-Kistim ağzı, tarihî ve kültürel özelliklerini büyük ölçüde koruyan ağızlardan biridir. Çalışmada, Nokrat-Kistim Tatarlarının yerleşim tarihi, İdil Bulgarları ve Kıpçaklarla ilişkileri ile Kazan ve Kasım Tatarlarının ağız üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan Tatarların Udmurtlar ve Besermenlerle uzun süreli etkileşiminin dil ve kültür üzerindeki yansımaları ele alınmaktadır. Nokrat-Kistim ağzının fonetik, morfolojik ve söz varlığı bakımından taşıdığı tarihî özelliklerin yanı sıra gelenek, görenek, mitoloji ve akrabalık terminolojisi gibi kültürel unsurlar da incelenmektedir. Çalışma, Nokrat-Kistim ağzının Tatar Türkçesinin tarihî gelişiminin ve İdil-Ural sahasındaki dilsel ve kültürel etkileşimlerin anlaşılması bakımından önemli bir kaynak niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nokrat-Kistim ağzı, Tatar Türkçesi, Etnolinguistik.

Historical and Ethnolinguistic Characteristics of the Nokrat-Kistim Tatar Dialect

Abstract: This study examines the Nokrat-Kistim Tatar dialect, which belongs to the Middle dialect of Tatar Turkic, from historical and ethnolinguistic perspectives. Spoken in the Kirov region and Udmurtia, particularly in the basin of the Chyptsa River, the Nokrat-Kistim dialect is one of the dialects that has preserved many of its historical and cultural characteristics. The study discusses the settlement history of the Nokrat-Kistim Tatars, their historical connections with the Volga Bulgars and Kipchaks, and the influence of Kazan and Kasim Tatars on the dialect. It also examines the linguistic and cultural effects of the long-standing interaction between the Tatars living in the region and the Udmurts and Besermyans. In addition to the historical features of the Nokrat-Kistim dialect in terms of phonetics, morphology, and vocabulary, cultural elements such as traditions, customs,

mythology, and kinship terminology are also considered. The study demonstrates that the Nokrat-Kistim dialect constitutes an important source for understanding the historical development of Tatar Turkic and linguistic and cultural interactions in the Volga-Ural region.

Keywords: Nokrat-Kistim dialect, Tatar Turkic, Ethnolinguistics.

Историко-этнолингвистические особенности нократско-кистимского говора татарского языка

Аннотация:В статье рассматривается Нократ-Кистимский татарский говор, относящийся к среднему диалекту татарского языка, в историческом и этнолингвистическом аспектах. Нократ-Кистимский говор распространён на территории Кировской области и Удмуртии, главным образом в бассейне реки Чепцы, и характеризуется сохранением многих исторических и культурных особенностей. В работе рассматриваются история расселения носителей Нократ-Кистимского говора, их исторические связи с волжскими булгарами и кипчаками, а также влияние казанских и касимовских татар на формирование говора. Особое внимание уделяется языковым и культурным результатам длительного взаимодействия татар с удмуртами и бесермянами. Наряду с историческими особенностями говора в области фонетики, морфологии и лексики рассматриваются традиции, обычаи, мифология и терминология родства. Результаты исследования показывают, что Нократ-Кистимский говор имеет важное значение для изучения исторического развития татарского языка, а также языковых и культурных контактов народов Волго-Уральского региона.

Ключевые слова: Нократ-Кистимский говор, татарский язык, этнолингвистика.

Bu ağız, Nokrat (Vyatka) Nehri’nin kollarından biri olan Çiptsa Irmağı havzasında yer alan yaklaşık kırk köyde konuşulmaktadır. Bu nedenle ağız, temsilcilerinin yaşadığı bölgeye bağlı olarak Çiptsa boyu Tatarları ağzı olarak da adlandırılmaktadır. Günümüzdeki idari bölünmeye göre bu bölge, Kirov bölgesinin Slobodskoy ilçesi ile Udmurtistan’ın Yukamın, Glazov ve Balizino ilçelerini kapsamaktadır. Tarihî olarak ise söz konusu yerleşim alanları Vyatka vilayetinin Slobodskoy ve Glazov ilçelerine bağlı olmuştur. Nokrat ağzı temsilcilerinin tarihî geçmişi çeşitli ve karmaşık özellikler göstermektedir. Tarihî ve arkeolojik kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, bu topluluğun yaşadığı bölgeler eski dönemlerde Bulgar Devleti’nin sınırları içerisinde yer almıştır. Moğol istilasından sonraki dönemde ise Bulgar topluluklarının kuzeye, eski Udmurt topraklarına doğru göç ettiklerine ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

Kirov bölgesinin Slobodskoy ilçesinde bulunan Nokrat (Rus. Karino) köyü, geçmişte oldukça büyük bir yerleşim yeri olup birkaç köyün birleşmesinden oluşmuştur. Zaman içerisinde Olı İl veya Yugarı Köy, Tüben Avıl, İlyas Avıl ve Yugarı Avıl gibi yerleşimler Devletyer ve Mityük köylerine; Tüben Avıl ise Arslan, Abaş, Kasım ve Yuvaç köylerine ayrılmıştır. Ağızın bazı temsilcileri ise Çiptsa Irmağı’nın yukarı kesimlerinde, günümüzde Udmurtistan sınırları içerisinde yer alan

köylerde yaşamaktadır. Bu yerleşimler arasında en büyüklerinden biri, Balizino ilçesine bağlı Kistim köyüdür. Tarihî belgelere göre Kistim köyünün halkı, yerleşim alanının yetersizliği nedeniyle Kirov bölgesindeki Nokrat (Karino) köyünden ayrılarak bugün yaşadıkları bölgeye göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Kistim köyünde konuşulan ağız özellikleri de temel olarak Nokrat köyünde konuşulan ağızdan farklılık göstermemektedir. Bu nedenle söz konusu ağız, bilimsel çalışmalarda Nokrat-Kistim ağzı adıyla da anılmaktadır (Bayazitova vd., 2008: 140).

Nokrat Kistim Tatarlarının ağzı, adını Nokrat ve Kistim yerleşim birimlerinden alır. Nokrat olarak söylenen yer Kirov bölgesinin Slobodskoy bölgesinde yer alan Nokrat köyünden, Kistim adı ise Udmurt Cumhuriyeti'ndeki Tatar köylerininin birkaç asır boyunca eski yönetimler zamanında olduğu düşünülen Kistim köyünden aldığı düşünülmektedir. Bu Tatarlar Udmurt Cumhuriyetinin Glazov şehirleri kenarında yaşadıklarından onlara Glazov Tatarları da derler. Bu nedenle ağızlarına Nokrat-Glazov adı da verilir veya Nokrat adının Rusça adıyla Karino-Glazov ağzı olarak da adlandırılır (Burganova, 1962: 19).

Udmurtistan'ın bazı köylerinde yaşayan Tatarlar buradaki Udmurtlar ve Besermenler ile kaynaşarak yaşamış, kendi aralarında kız alıp kız vermişlerdir. Besermenler, Udmurtistan'ın kuzeyinde yerleşik, nüfusu az olan bir halktır. Türk-Müslüman kökenli etnik adlandırmaları ile Fin-Ugor dilini bir arada taşımaları, bu halkın her zaman ilgi çekmesine neden olmuştur. Bununla birlikte bilim insanları, Besermenlerin kökeni konusunda henüz ortak bir görüşe ulaşmış değildir. Besermenlerin oluşumunda etnik gruplar arası evlilikler sonucunda Türk unsurunun yer aldığı yönündeki hipotezler öne sürülmektedir. Besermenlerin etnogenezinde Çuvaş unsurunun belirgin bir rol oynadığı, daha sonraki dönemde ise bunun yerini Tatar üst tabakasının aldığı görülmektedir (Maksimov, 2023: 206).

Besermenler, Udmurt halkının çok özellikli bir etnografik bölümü olarak görülür. Ortaya çıkışlarına bakıldığında onlar Türk halkı olup tarihî sebepler arkasında, Udmurt dilinin güney diyalektini oluştururlar, kendileri kuzey Udmurtistan'da, Udmurt dilinin kuzey diyalektinde konuşanlar arasında yer alırlar. Besermenlerin aileleri Türk-Müslüman: Bikmansurov, Bikmamitov, Baltaçiv, Kasimov, Abaşiv, Sabrikov vb. adlara sahiptirler. Bundan yola çıkarak, onların çok önceden müslüman olduğunu düşünenler vardır. 17-18. asırlarda Besermenlerin bir kısmı Hristiyanlık dinine girer. Ondan sonra Besermen Hristiyanları Udmurtlar ile Besermen Müslümanları Tatarlar ile anılır.

Udmurtistan'da yaşayan Tatarların Besermenler ile kaynaşması onların diline de etki eder. Udmurtistan'ın kuzeyindeki Tatar köyleri arasında dil özellikleri ve gelenek görenekleri, örf âdetleri yönünden komşu Besermenler ile pek çok ortaklıkları olur birtakım köyler ortaya çıkar: Tigirmen avıl (Tat. Klyuç), Dasis (Zasikovo), Atabay (Bogoşur), İmanay, Puçinke, Bikteş, Güriye-Kala (Gordino), Ehmedi (Ahmadiivo), Tat. Parcı (Tat. Parzi), Palaga (Palagay) vb. Diğer köylerde yaşayan Tatarların çoğu da hem Tatarca hem de Besermence konuşabilir.

Ünlü dil araştırmacılarından C. Velidi ve L. Celey, çalışmalarında Nokrat ağzına ilişkin önemli bilgilere yer vermişlerdir. Daha sonraki dönemde N. B. Borhanova tarafından bu ağız üzerine özel bir derleme gezisi gerçekleştirilmiş ve

elde edilen veriler doğrultusunda çeşitli makaleler kaleme alınmıştır. Daha sonraki yıllarda da Nokrat ağzının dil özellikleri, günümüzdeki kullanım durumu ve korunma düzeyi ile birlikte, bu ağzı konuşan topluluğun gelenek, görenek ve örf-âdetlerinin araştırılmasına devam edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında çeşitli yayınlar yapılmış ve kayıt cihazları aracılığıyla çok sayıda ağız örneği derlenmiştir.

Nokrat ağzı, Orta Bölge (Kazan) ağzının tarihî özelliklerini günümüze kadar büyük ölçüde korumuş, eski ve iyi muhafaza edilmiş ağızlarından biridir. Ağızda, bölgenin tarihî ve kültürel geçmişinin derin katmanlarının ortaya çıkarılmasına imkân sağlayan fonetik, morfolojik ve leksik özelliklerin yanı sıra gelenek, görenek ve örf-âdetler de varlığını sürdürmektedir. Bunun yanında mitoloji ve batıl inançlar, akrabalık ilişkilerini ifade eden kelime ve söz varlığı unsurları ile giyim-kuşam terimleri bakımından da zengin bir malzeme bulunmaktadır. Nokrat ağzı, bu özellikleri açısından Tatar Türkçesinin Kazan artı, Perm, Kreşin ve Kasım ağızlarıyla ayrıca Mişer diyalekti içerisinde yer alan ağızlarla önemli ölçüde ortak özellikler göstermektedir. Nokrat ağzı konuşanlarının Udmurtlar ve Ruslar arasında yaşamaları sebebiyle örf-âdetlerinde ortaklıklar meydana geldiği de görülmektedir. Çok önceden Kazan Tatarları ile sıkı bağları olan Nokrat ağzı temsilcileri sonraki zamanlarda güçlü bir şekilde asimile edilmiş, fakat insanlar eriyip yok olmanın önünde durmak için çaba göstermektedirler (Bayazitova vd., 2008: 141). Nokrat Tatarlarının tarihi İdil Bulgarları ve Kıpçak boylarına dayanır. Ayrıca şekillenmesinde Kazan ve Kasım Tatarlarının etkisi büyük olmuştur (Yusupov, 2003: 125).

Sonuç. Nokrat-Kistim Tatarları ağzı, tarihî gelişimi, dil özellikleri ve temas ilişkileri bakımından Tatar Türkçesi ağızları içerisinde özgün bir konuma sahiptir. Orta Bölge (Kazan) ağzının arkaik özelliklerini önemli ölçüde muhafaza eden bu ağız fonetik, morfolojik ve leksik unsurların yanı sıra kültürel unsurlar bakımından da önemli veriler sunmaktadır. Udmurt, Besermen ve Rus topluluklarıyla uzun süreli temas ise ağızın dil ve kültür özellikleri üzerinde belirgin etkiler oluşturmuştur. Günümüzde kullanım alanının daralması ve asimilasyon sürecinin hızlanması, Nokrat ağzına ait dil malzemesinin sistemli biçimde belgelenmesini ve korunmasını gerekli kılmaktadır.

Kaynaklar

1. Bayazitova, F. S. vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşlerĭ.* C. 1, Kazan.
2. Bayazitova, F. S. vd. (2008).*Tatar Xalık Söyleşlerĭ.* C. 2, Kazan.
3. Bayazitova, F. S. (2009). *Tatar Tĭlĭnĭŋ Zur Dialektologik Süzlĭgĭ.* TKN, Kazan.
4. Burganova, N. B., (1962), "*Govor Karinskih i Glazovskih Tatar" Materialı po Tatarskoy Dialektologii*. Kazan.
5. Maksimov, S.A. (2023). Beserman-Turkic Relationships: Based on the Names of Clothing Details. *Polylinguality and Transcultural Practices*, Vol 20 No 2, 206-215.
6. Yusupov, F. Y. (2003). *Tatar Telenen Dialektları Ural Söyleşleri*. Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan.

ӘОЖ82.236.71

АБАЙДЫҢ ТӘЛІМ –ТӘРБИЕЛІК МЕКТЕБІ

Карибаева Азиза Утегеновна

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті, филология ғылымдарының кандидаты,қауымдастырылған профессор, РАМның корр.мүшесі.Қазақстан Республикасы,Тараз. Karibaeva1959@mail.ru.

Утегенова Асел Тимуровна

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті магистрант.

Түйіндеме:Бұл мақалада Абайдың тәлім-тәрбиелік мектебі туралы ғалымдар арасындағы ой пікірлер мен ақынның өз шәкірттерін тәрбиелеудегі мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіледі. Абайтанушы ғалымдар арасында Абайтану проблемалары,Абайдың ақындық дәстүрі туралы мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер:тәлім-тәрбие мектебі, әдеби мектеп, поэма, поэзия, ұстаз,шәкірт,ғалым,пікір талас, терминологиялық тіркес, ақын шәкірттері, дамытушылар, қазақ поэзиясы, аударма, поэзия, ақындық дәстүр, мысал, сарын, терминологиялық тіркес, идея, күрделі сюжет, шынайы өмір, поэма жанры, зерттеу нысаны, даналық, романтизм,реализм, тарихи оқиға, махаббат драмасы, төл дастан,реалистік бағыт, т.б.

Резюме:В этой статье рассматриваются вопросы о том,что школа Абая о воспитании детей и молодежь,мнение поэтов и ученых, а также и их мнение об Абае, проблемы Абаяведение и поэтическая традиция Абая.

Ключевые слова: литературная школа,великой писатель,ученый,школа воспитании, воспитанники поэта, наследники поэта, казахскаяпоэзия,перевод,поэзия,поэтическийбасня, терминологическое сочетание, идея, сложный сюжет, реальный жизнь, жанр поэмы, обьект исследования, философ, романтизм, реализм, историческая события, драма любви, реалисти-тические направление и т.д.

«Абайдың әдеби мектебі» деген терминологиялық тіркес ғалымдар мен жазушылар арасында үлкен талас тудырды.Заңғар жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов «Абай ұстаз да, сөз ұғатын ынталы жастардың бәрі оның шәкірті», -деп жазған еді. Сол үшін көптеген әдебиетшілердің еңбектеріне Абайдың өлеңдері арқау болды.Абайды жан-жақты зерттеген ғалымдар мен әдебиетшілер тобыА.Нұрқатов,Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев,Ә.Жиреншин, М.Мырзахметов,С.Мұқанов,Р.Сыздықова т.б. ғылыми мақалалар мен еңбектер жазып, әдебиетші ғалымдар арасында біраз талас-тартысты пікірлер айтты.Мәселен, Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтың «М.Әуезов және абайтану проблемалары» [1] атты еңбегінде: «Абайдың айналасында тәрбиеленіп, көптеген көркем туындылар жазған біраз өнерлі жастар бар еді -деген пікіріне қосыламыз.Өйткені, әр ғалым, әр жазушы өз ойлары мен пікірлерін ортаға салды.Ал кейбіреулер Абайдың заманындағы және одан кейінгі дәуірдегі ақын жазушыларды «Абайдың ақын шәкірттері»-деген топқа қосты.Мәселен,Сабит Мұқанов өзінің «Әдебиет және искусство» -деген еңбегінде «Абайдың шәкірттері»

туралы айта келіп, Абайдың дәстүрлерін бүкіл қазақ әдебиетінен іздеу керек,-дейді.Ал, кейінгі ақындарды Абайдың шәкірттеріне жатқызады[2,75]. Мұның өзін Абайдың өлеңдерінен, қазақ поэзиясынан үлгі өнеге алған шәкірттер,-деп түсінуімізге болады.

Ал 30- жылдардың басында М.Әуезов өзінің «Әдебиет майданы» атты еңбегінде әдебиетке кейін қосылған С.Торайғыров пен С.Дөнентаевты Абайдың шәкірттеріне қоспайды[3,12]. Оларды Абай дүниеден өткен соң, Абайдың ақындық дәстүрін Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар-деп қарайды.

60 - жылдары М.С.Сильченко XIX ғасырдың 80-90 жылдардағы қазақ әдебиетінің негізгі тенденцияларын қарастыра отырып, «Абай мектебі» деген терминологиялық тіркестен бас тартады.Ал, бұл терминнің орнына «Абайдың ақындық айналасы» -деген терминологиялық тіркесті енгізуді ұсынады. Сонымен қатар, орыс әдебиетінің тарихын зерттеу тәжірибесіне сүйене отырып, «Абай тұсындағы поэзия» ұғымын енгізуді дұрыс көреді[4,120].Абайдың шәкірттері өздерінің талабы мен талантына қарай, екі бағытта жұмыс атқарған.Олар өздері шығарма жазбай, Абайдың аудармаларын, Пушкин,Крылов,Лермонтов өлеңдері мен мысалдарын, Абайдың шығарған әндерін өздерінің сарындарымен елге таратушылар болған.

Сондай-ақ Абайдан естіген орыс халқы мен шетел жазушыларының әңгіме романдарының оқиғаларын елге таратушылар болды.Ал, екіншілері Абайдың идеясын, өлеңдерін халыққа жаюмен бірге, өздері де аудармамен айналысып,көркем шығармалар жазып, «Абай мектебінің» өрісін кеңейткен, талантты ақын шәкірттері болды. Олар Абайдың немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлы, өз балалары Ақылбай,Мағауия,Әубәкір т.б.Абай өз басы ақындық шабыты мен өз еңбегін жазу барысында «поэма жанрына» анықтап зер салмаған.Сондықтан, өзінің ақындық тәрбиесінен шыққан шәкірт ақындарына ғана әр алуан тақырыптар беріп,анық «поэма» деген күрделі сюжеті бар шығармаларды соларға жаздырды,-дейді Мұхтар Әуезов «Әр жылдар ойлары» атты еңбегінде[5,145].

Ал,Абай өз шәкірттерін өзінің туған балаларынан бастады.Оларды әдебиет пен мәдениетке баулып,әр біріне өзге ұлттар мен халықтардың өмірінен үлгі алып,тәлім-тәрбие алуына мүмкіндіктер тудырды.

Сондықтан,шәкірттеріне тақырыптарды өзі ұсынып,өзі жаздырған.Мәселен, Ақылбайға Кавказ халықтарының өмірінен «Дағыстан» поэмасын жаздырса,Мағауияға Африкадағы құлдар тұрмысынан «Медғат-Қасым» поэмасын жаздырған.

Сондай-ақ Әсет ақын Найманбайұлы «Салиха Сәмен» поэмасын жазса,қазақтың тарихынан Шәкәрім мен Мағауия «Еңлік Кебек», «Сабалақ» поэмаларын жазады.Бұл поэмалардағы оқиғалар кейіпкерлердің бастан кешірген істері, өз оқушысы мен оқырмандарына сенімді түрде беріледі.Халықтың арманынан туған алып тұлғалар, бірбеткей,өр тұлғалы қайсар адамдардың бет бейнесін суреттейді.Сондықтан, Абайдың балаларына

берген тәлім-тәрбиесін, осы поэмалары арқылы шынайы өмірді көз алдымызға келтіреміз.

Адамзат - алдымен өзін,өзінің отбасын, өзінің ортасын тәрбиелеп барып,келешек ұрпақты қалыптастыру үшін, әрбір істі отбасынан бастау керек.Отбасы шағын орта болғанымен, «Отан отбасынан басталады» -деген қағиданы ұмытпауымыз керек.Өйткені, Абайда өзіңді, өз балаларыңды тәрбиелемей тұрып, өзгені тәрбиелей алмайсың -деген философиялық ұғым осыдан қалған.Әкесінің даналығын ұққан баласы Ақылбай әке ұсынысымен «Жаррах батыр», «Дағыстан», «Зұлыс» поэмаларын жазған. Сонымен бірге, 1924 жылы «Сана» журналының № 2-3 сандарында «Зұлыс» поэмасының алғашқы бөлімдері жарияланған еді.Ал 1918 жылы «Абай» журналының №5 санында «Дағыстан» поэмасынан үзінді жарияланған.

Бұл поэмалар романтизм үлгісінде туған, өзге елдің тұрмысына арналғанымен, өмірдің шындығын, қоғамда болып жатырған әлеуметтік теңсіздікті романтикалық сарында суреттемей,қоғамдық өмірді реалистік тұрғыдан көрсетуге тырысады.Поэманың негізгі тақырыбы әділет пен жауыздық күресі.Махаббат пен алысқан соғысқан,майдандасқан тартыс еді.

Махаббаттың мәні мен мазмұны адамның бас бостандығында, ал ескі әдет ғұрып,жауыздық үстемдік етіп тұрғанда, махаббат бостандығына және адамның бас бостандығына жол жоқ болатын.Сондықтан, бостандықтың нағыз жолы «күрес» -дейді ақын. Оқиғаның кейіпкерлері тау халықтарының өр мінезі мен ерлігі туралы болған.

Негізінен, мұндағы тұлғалардың, тау халықтарының ер ұлы мен өр қызының әдет ғұрып, салт-сананы бұзып, еркіндікке ұмтылған, махаббат үшін құрбандыққа бас байлаған жастардың образын, шынайы суреттеген. Абайдың төңірегінде жүріп тәлім-тәрбие алған, ақындықты үйренген, Әріп Тәңірбергенұлы «Зияда-Шахмұрат», «Қисса и Бахрам», «Қанды жап» поэмаларын «Тәуке мен Ұрқия» айтысын жазған еді.Бірақ,Абай «Зияда мен Шахмұрат» поэмасын шындықтан аулақ шығарма,-деп сынға алған.

Олай айтуының себебі,бұл атамадағы оқиғалар мен поэма кейіпкерлерінің аттары Зияда,Шахмұрат,Бахрам, Қисса Қанды жап сөздері мен тіркестері ономастикалық атаулар яғни антропонимдер қазақ халқының емес, қарақалпақ халқының антропонимикасы,-деп ойлаймыз.Бұл ақындардың шығармалары қазақ әдебиеті тарихында зерттеліп келсе, Абайдың дарынды, артында мол мұра қалдырған ізбасары,ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы-ның шығармашылығы соңғы кезеңдерде ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отыр.

Шәкәрімнің поэмалары Абайдан тәлім-тәрбие ,өнеге алған шәкірттерінің арасында өзгеше. Тау басында өскен алып бәйтеректей,орны бөлек ерекше туындыларымен айқын көрінетін тұлға.Сондықтан,Шәкәрім өзінің төл туындылары арқылы биік сатыға, көркемдік сапаға көтерілді,-дейді А.Тілеуханова[6,124].Шындығында «Қалқаман Мамыр», «Еңлік Кебек» поэмалары тарихи оқиғаларды негіз етіп алынған махаббат драмасына құрылған.Сонымен бірге «Ләйлі Мәжнүн», «Дубровский әңгімесі» сияқты

туындыларын ақынның төл дастандары -деп қарағанымыз дұрыс.Өйткені, бұлар қазақ әдебиеті тарихында бұрын болмаған жаңа әдеби белес еді.Тақырыбы мен сюжеті жағынан,өзіндік дүнитанымын қазақ қоғамына реалистік бағытта алып келді.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз,Абай шәкірттерінің поэмалары идеялық -көркемдік жағынан, реалистік шындықты суреттеп, әдебиетте романтикадан сыншыл реализмге өту жолын ашты.Ал,Абайдың өзі қазақ әдебиетінің реализмін қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Мырзахметов М.Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары. -Алматы,-1982,-260 б.
2.Мұқанов С.Абайдың шәкірттері. «Әдебиет және искусство» -Алматы,-1951,64-75 б.
3.Әуезов М.О.Абайдың ақындық айналасы «Әдебиет майданы» -Алматы,-1934,-1-20б.
4.Сильченко М. Әдеби мұра және оны зерттеу. -Алматы,-10616-129б.
5. Әуезов М.О.Әр жылдар ойлары-Алматы,-19596-145б.
6.Тілеуханова А. Абай айналасындағы ақындар және поэма жанры// Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. -Алматы,-1993,-124б.

ӘОЖ 82.236.71

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ ТӘРБИЕСІ

Пертаева Эльмира Кулибаевна[1]
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің профессор ассистенті, филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ. auditor.59mail.ru.
Игиликова Эльмира Сауытбековна[2]
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің сеньор-лекторы, п.ғ.м,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ. auditor.59mail.ru.

Түйіндеме. Бұл мақалада ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі адам тәрбиесі мәселесі қарастырылады. Абай шығармаларында адамның рухани дамуы, білім мен ғылымға ұмтылысы, еңбекқорлық, адамгершілік, әділет, мейірім, ар-ұят және өзін-өзі тәрбиелеу мәселелері кеңінен қамтылған. Ақынның қара сөздеріндегі тәрбиелік ойлары адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына, жақсы қасиеттерді бойына сіңіріп, жағымсыз мінездерден арылуына бағытталған.

Мақалада Абайдың «толық адам» тұжырымдамасы мен ақыл, қайрат, жүрек ұғымдарының өзара байланысы талданады. Абайдың пікірінше, кемел адам – білімді, еңбекқор, талапты, әділетті, мейірімді әрі ар-ожданын жоғары қоятын тұлға. Сонымен қатар ақын жалқаулық, надандық, мақтаншақтық,

өсек, өтірік, күншілдік сияқты жағымсыз қасиеттерді сынап, олардан аулақ болуға үндейді.

Абайдың адам тәрбиесіне қатысты ойлары қазіргі қоғам үшін де өзекті. Оның қара сөздері жас ұрпақты білімге, еңбекке, жауапкершілікке, ізгілікке және өзін-өзі жетілдіруге тәрбиелейтін рухани құндылық болып табылады. Сондықтан Абай мұрасы – ұлттық тәрбие мен жалпыадамзаттық адамгершіліктің маңызды қайнар көзі.

Кілтті сөздер: Абай Құнанбайұлы, қара сөздер, адам тәрбиесі, толық адам, адамгершілік, білім, ғылым, еңбек, ақыл, қайрат, жүрек, әділет, мейірім.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема воспитания человека в «Словах назидания» великого мыслителя Абая Кунанбаева. В произведениях Абая широко освещаются вопросы духовного развития человека, стремления к знаниям и науке, трудолюбия, нравственности, справедливости, милосердия, совести и самовоспитания. Воспитательные идеи, отражённые в «Словах назидания» поэта, направлены на формирование личности человека, развитие в нём положительных качеств и избавление от отрицательных черт характера.

В статье анализируется концепция Абая «полноценного человека», а также взаимосвязь понятий разума, воли и сердца. По мнению Абая, совершенный человек – это образованная, трудолюбивая, целеустремлённая, справедливая и милосердная личность, высоко ценящая честь и совесть. Вместе с тем поэт критикует такие негативные качества, как лень, невежество, тщеславие, сплетни, ложь и зависть, призывая избегать их.

Идеи Абая о воспитании человека остаются актуальными и для современного общества. Его «Слова назидания» являются важным духовным наследием, воспитывающим молодое поколение в духе стремления к знаниям, труду, ответственности, добру и самосовершенствованию. Поэтому наследие Абая является важным источником национального воспитания и общечеловеческих нравственных ценностей.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, «Слова назидания», воспитание человека, совершенный человек, нравственность, образование, наука, труд, разум, воля, сердце, справедливость, милосердие.

Abstract. This article examines the issue of human education and moral development in the “Words of Edification” by the great thinker Abai Kunanbaiuly. Abai’s works extensively address such issues as spiritual development, the pursuit of knowledge and science, diligence, morality, justice, compassion, conscience, and self-education. The educational ideas reflected in the poet’s “Words of Edification” are aimed at shaping a well-rounded personality, developing positive qualities, and overcoming negative traits of character.

The article analyzes Abai’s concept of the “perfect human” as well as the interrelationship between the concepts of reason, will, and heart. According to Abai, a perfect human being is an educated, hardworking, purposeful, just, and compassionate person who highly values honor and conscience. At the same time,

the poet criticizes such negative qualities as laziness, ignorance, vanity, gossip, falsehood, and envy, encouraging people to avoid them.

Abai's ideas concerning human education remain relevant to modern society. His "Words of Edification" represent an important spiritual heritage that encourages the younger generation to pursue knowledge, work diligently, act responsibly, seek goodness, and strive for self-improvement. Therefore, Abai's legacy serves as an important source of national education and universal moral values.

Keywords: Abai Kunanbaiuly, "Words of Edification," human education, perfect human, morality, education, science, labor, reason, will, heart, justice, compassion.

Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының рухани дүниесін байытып, адам болмысы мен тәрбиесі туралы терең ой қалдырған ұлы ақын. Оның шығармаларындағы негізгі тақырыптардың бірі – адамды жетілдіру, білімге ұмтылу, еңбек ету, жақсы мінез қалыптастыру және қоғамға пайдалы азамат болу. Бұл мәселелер ақынның өлеңдерімен қатар, «қара сөздерінде» де кеңінен көрініс тапқан.

Абайдың қара сөздері – халыққа ақыл-кеңес айтатын қарапайым насихат қана емес, адам табиғатын терең зерттейтін философиялық туындылар. Ойшыл адам тәрбиесін жеке адамның ғана мәселесі емес, бүкіл қоғамның болашағына әсер ететін маңызды құндылық деп түсіндіреді.

Абай үшін тәрбиенің бастауы – адамның өзін-өзі тануы. Ол адамның бойындағы жақсы және жаман қасиеттерді саралап, өз мінезіне сын көзбен қарауын талап етеді. Ақын адамды алға жетелейтін қасиеттер ретінде талап, еңбек, терең ой, қанағат пен рақымды жоғары бағалайды. Оның он жетінші қара сөзінде ақыл, қайрат, жүрек арасындағы байланыс ерекше көрсетіледі. Абай осы үшеуінің ішінен жүректің ізгілікке, адамгершілікке бастайтын қасиетін жоғары қояды. Демек, нағыз кемел адам тек ақылды немесе күшті ғана емес, жүрегі мейірімді, адамға жақсылық жасауға ұмтылатын тұлға болуы керек [1, 37б.].

Абай жастарды еңбекқорлыққа шақырады. Оның ойынша, еңбексіз өмір сүру, жалқаулыққа салыну адамның рухани әлсіреуіне әкеледі. Ақын бос мақтан, өсек, өтірік, еріншектік сияқты жағымсыз қасиеттерді қатты сынайды. Керісінше, адал еңбек етіп, білім іздеген адам ғана өз өмірін әрі пайдалы ете алады. Бұл қағида қазіргі заманда да өз маңызын жоғалтқан жоқ. Білімді болу үшін де, кәсіби жетістікке жету үшін де адамның табандылығы мен еңбегі қажет.

Абай тәрбиенің тағы бір маңызды қыры ретінде мінез-құлық мәдениетін көрсетеді. Адамның білімді болуы жеткіліксіз, оның сөзі мен ісі де адамгершілік талаптарына сай болуы керек. Біреуге жамандық жасау, мақтаншақтық, күншілдік, өтірік айту, орынсыз дауласу – адамның қадірін түсіретін қасиеттер. Ал сабырлылық, әділдік, мейірімділік, ұят, ар-ождан – тұлғаның рухани биіктігін көрсететін белгілер.

Абайдың қара сөздеріндегі адам тәрбиесі «толық адам» идеясына ұласады. Толық адам – ақылын біліммен толықтырған, қайратын пайдалы іске

жұмсаған, жүрегін мейірім мен әділетке бағыттаған тұлға. Мұндай адам тек өз пайдасын ойламайды, елінің, қоғамының игілігіне қызмет етуге ұмтылады.

Абай қара сөздерінде білім мен ғылымның адам тәрбиесіндегі рөліне де ерекше мән береді. Ол надандықты адамның дамуына кедергі келтіретін үлкен кесел ретінде қарастырады. Он тоғызыншы қара сөзінде адам есті болып тумайтынын, естіп, көріп, ұстап, танып, жақсы мен жаманды ажырату арқылы білім жинайтынын айтады. Бұл ойдан адамның тұлға болып қалыптасуында ортаның, тәжірибенің және тәрбиенің маңызы зор екенін аңғаруға болады.

Қазіргі жастар тәрбиесі тұрғысынан қарағанда, Абайдың қара сөздерінің маңызы өте зор. Бүгінгі қоғамда технология дамып, ақпарат көлемі артқанымен, адамға адалдық, еңбекқорлық, білімге құштарлық, жауапкершілік, мейірімділік сияқты қасиеттер әлі де қажет. Сондықтан Абайдың адам тәрбиесі туралы ойлары жас ұрпаққа дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

Абайдың қара сөздерін оқи отырып, оның басты мақсаты – адамды түзету, қоғамды жақсарту екенін аңғаруға болады. Ақын өз заманындағы халықтың бойындағы жалқаулық, надандық, мақтаншақтық, өсек, өтірік, күншілдік сияқты жағымсыз қасиеттерді сынайды. Бірақ ол тек сынап қана қоймай, олардың орнына білім, еңбек, талап, әділет, мейірім сияқты ізгі қасиеттерді ұсынады [2, 121б.].

Абайдың пікірінше, адамның жақсы болуы оның байлығымен немесе атақ-дәрежесімен өлшенбейді. Нағыз адамдық – адамның ішкі дүниесінен, мінезінен, іс-әрекетінен көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, ақынның шығармаларындағы басты идеялардың бірі – «адам болу» ұғымы.

Абайдың «Адам болам десеңіз...» деген идеясы оның бүкіл шығармашылығына арқау болады. Ол адам бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыруды өмірдің негізгі мақсаты ретінде қарастырады. Адам өзін үнемі тәрбиелеп, кемшілігін түзеп, жақсы қасиеттерін дамытуға ұмтылуы керек.

Абай қара сөздерінде білім мен ғылымға ерекше орын береді. Оның ойынша, адамды надандықтан құтқаратын, дүниетанымын кеңейтетін негізгі күш – білім.

Он тоғызыншы қара сөзінде Абай адамның есті болып тумайтынын, көріп, естіп, ұстап, танып, жақсы мен жаманды ажырату арқылы білім жинайтынын айтады. Бұл – тәрбиенің адамның қалыптасуындағы маңызын көрсететін терең ой [3, 121б.].

Білімді адам айналасындағы құбылыстарды дұрыс түсініп, өз ісіне жауапкершілікпен қарай алады. Ал білімсіздік адамды қателікке, тәуелділікке және надандыққа жетелейді.

Абай жастардың білімді тек атақ немесе пайда үшін емес, адамның өзін жетілдіруі үшін алуын қалайды. Ғылымды шын ықыласпен іздеген адам ғана оның пайдасын көре алады. Сондықтан қазіргі жастар үшін Абайдың білім туралы ойлары үлкен өнеге болып табылады.

Бүгінгі таңда ғылым мен технологияның дамуы білімнің маңызын одан әрі арттырды. Ақпарат көп болғанымен, оны дұрыс пайдалану үшін адамның сыни ойлауы, ізденісі мен жауапкершілігі болуы қажет. Бұл қасиеттерді Абай шығармаларынан да табуға болады.

Абай адам тәрбиесінде еңбектің маңызын жоғары бағалайды. Ол жалқаулықты адамның дамуына кедергі болатын жағымсыз қасиет ретінде сынайды.

Ақынның пікірінше, адам өз еңбегі арқылы өмірін жақсартып қана қоймайды, сонымен бірге мінезін де қалыптастырады. Еңбекқор адам төзімді, жауапты, талапты болады. Ал еріншектік адамды әрекетсіздікке, бос уақыт өткізуге және басқаға тәуелді болуға итермелейді.

Абайдың он жетінші қара сөзіндегі ақыл, қайрат, жүрек туралы ойлар да еңбек пен әрекеттің маңызын көрсетеді. Қайрат адамды іске ұмтылдырады, ақыл дұрыс жолды көрсетеді, ал жүрек сол істің адамгершілік бағытта болуын қамтамасыз етеді.

Қазіргі жастарға да еңбекқорлық қасиеті аса қажет. Қандай мамандықты таңдаса да, адам өз мақсатына жету үшін табандылықпен еңбектенуі тиіс. Абайдың бұл өсиеті – уақыт өткен сайын мәні арта түсетін өмірлік қағида.

Абайдың адам тәрбиесі туралы ойларының ішіндегі ең тереңдерінің бірі – ақыл, қайрат, жүрек ұғымдарының бірлігі.

Он жетінші қара сөзінде ақыл, қайрат және жүрек өзара таласып, қайсысының маңызды екенін ғылымға жүгінеді. Ғылым үшеуінің де адамға қажет екенін айтып, жүрекке ерекше мән береді.

Бұл жерде Абайдың адам тәрбиесіне қатысты маңызды философиялық ойы жатыр. Ақыл – адамның дұрыс ойлауына көмектеседі. Қайрат – сол ойды іске асыруға мүмкіндік береді. Ал жүрек – адамды мейірімділікке, әділетке, рақымға бастайды [4, 65б.].

Егер адамда ақыл болып, бірақ жүрек болмаса, оның білімі адамзат игілігіне жұмсалмауы мүмкін. Қайрат болғанымен, ол дұрыс бағытталмаса, зиян келтіруі ықтимал. Сондықтан Абай адам бойындағы осы үш қасиеттің үйлесімді болуын қалайды.

Осы идея кейінгі зерттеулерде Абайдың «толық адам» тұжырымдамасымен байланыстырылады. Толық адам – ақылды, қайратты, білімді ғана емес, жүрегі таза, әділетті, мейірімді, ар-ұятты жоғары қоятын тұлға.

Абай шығармаларындағы негізгі құндылықтардың бірі – адамгершілік. Ақын адамды өз пайдасын ғана ойламай, өзгелерге жақсылық жасауға шақырады.

Қара сөздерінде Абай өтірік, өсек, мақтаншақтық, жалқаулық, күншілдік сияқты мінездерді қатты сынайды. Мұндай қасиеттер адамның өзін ғана емес, қоғамды да әлсіретеді деп түсіндіреді.

Ал әділет, рақым, мейірім, қанағат, ұят, ар сияқты қасиеттер адамды биіктетеді. Абай үшін адамгершілік – сыртқы тәртіп емес, адамның ішкі мәдениеті.

Адамның шынайы тәрбиесі оның басқа адамдармен қарым-қатынасынан байқалады. Үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу, әлсізге қолдау көрсету, біреуге қиянат жасамау – адамдықтың негізгі белгілері.

Бұл қағидалар қазіргі қоғамда да маңызды. Технологиялық даму қаншалықты жоғары болғанымен, адамдар арасында өзара сыйластық пен мейірім болмаса, қоғамның рухани дамуы толық болмайды.

Абайдың қара сөздерінен байқалатын тағы бір маңызды мәселе – адамның өзін-өзі тәрбиелеуі.

Адам әрдайым өз кемшілігін өзгеден іздемей, алдымен өзіне сын көзбен қарауы керек. Өзінің қателігін мойындау – әлсіздік емес, керісінше рухани жетілудің белгісі.

Абай адамға өзін-өзі бақылауды, ойлануды, жақсы мен жаманды ажыратуды үйретеді. Адам күн сайын өзіне «Мен қандай адаммын?», «Қоғамға қандай пайда келтіріп жүрмін?», «Білімім мен еңбегімнің пайдасы бар ма?» деген сұрақтар қоя білуі қажет [5, 121б.].

Бұл тұрғыдан алғанда, Абайдың қара сөздері – адамға өзін тануға мүмкіндік беретін рухани айна. Оларды оқу арқылы әр адам өзінің мінез-құлқына баға беріп, кемшіліктерін түзетуге ұмтыла алады.

Қорыта айтқанда, Абайдың шығармаларындағы адам тәрбиесі – терең философиялық әрі тәрбиелік мәні бар тақырып. Ұлы ойшыл адамды білімге, ғылымға, еңбекке, талапқа, әділетке, мейірімге және өзін-өзі жетілдіруге шақырады.

Абайдың түсінігіндегі жақсы адам – тек білімді немесе бай адам емес. Ол – ақылын дұрыс пайдалана білетін, қайратын пайдалы іске жұмсайтын, жүрегінде мейірім мен әділеті бар тұлға. Осындай қасиеттердің үйлесуі адамды кемелдікке жеткізеді.

Ақынның қара сөздеріндегі тәрбиелік ойлар бүгінгі жас ұрпақ үшін де аса маңызды. Себебі заман өзгергенімен, адамгершілік құндылықтар өзгермейді. Білімді болу, адал еңбек ету, өтірік пен жалқаулықтан аулақ болу, әділеттілік пен мейірімділікті сақтау – қай кезеңде де адамға қажет қасиеттер.

Абайдың «адам болу» туралы философиясы – ұлт тәрбиесінің ғана емес, жалпы адамзаттық тәрбиенің биік үлгісі. Оның қара сөздерін оқу арқылы біз өткенді танып қана қоймай, өз мінезімізді саралап, рухани тұрғыдан жетілуге мүмкіндік аламыз. Сондықтан Абай мұрасы – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын мәңгілік тәрбие мектебі.

Абайдың қара сөздері – адамды ішкі жағынан тәрбиелеуге бағытталған баға жетпес рухани мұра. Ұлы ойшыл адам болудың оңай еместігін көрсетіп, жақсы қасиеттерді бойға сіңіріп, жаман әдеттерден арылуға үндейді. Оның шығармаларындағы білім, еңбек, ақыл, қайрат, жүрек, әділет пен мейірім туралы ойлар бүгінгі күнде де өзекті. Абай армандаған кемел адам болу – әр адамның өзін-өзі тәрбиелеуінен басталады. Сондықтан ақынның қара сөздерін оқу – өткенді тану ғана емес, өзімізді тануға және жақсы адам болуға ұмтылу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. –223б.
2.Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Өнер, 2006. –215б.
3.Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. –241б.
4.Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. –270б.
5.Абайтану. Таңдамалы еңбектер. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. –203б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ

Оспанова Гүлмәрия Тұрысбекқызы
доцент м.а., PhD Әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ
Maryama140870@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазіргі қазақ әңгімелерінде көрініс тапқан этномәдени құндылықтардың көркемдік табиғаты қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны – отбасылық дәстүр, ұлттық әдеп, туыстық қатынас, ауыл концептісі, дін, туған жер, ана тілі және тарихи жады сияқты құндылықтардың шағын прозада бейнеленуі. Сонымен қатар әңгіме жанрының ықшамдық, бір оқиғаға жинақталу, психологиялық тереңдік, күтпеген шешім сияқты жанрлық ерекшеліктерінің этномәдени мазмұнды ашудағы қызметі сараланады. Бексұлтан Нұржекеұлы, Тынымбай Нұрмағамбетов, Қабдеш Жұмаділов шығармалары негізінде ұлттық дүниетанымның көркем мәтінде берілу тәсілдеріне назар аударылады. Көркем тілдің этномәдени құндылықтарды сақтаудағы орны Ғабит Мүсіреповтің тіл туралы тұжырымдарымен сабақтастырыла қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ әңгімесі ұлттық мәдени жадты сақтайтын, дәстүр мен заманауи өзгерістер арасындағы байланысты танытатын маңызды көркемдік кеңістік екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, әңгіме жанры, этномәдени құндылық, ұлттық дүниетаным, салт-дәстүр, ауыл концептісі, көркем тіл, ұлттық сана, мәдени жады.

Аннотация. В статье рассматривается художественная природа этнокультурных ценностей, представленных в современных казахских рассказах периода независимости. Основным объектом исследования является художественное отражение таких ценностей, как семейные традиции, национальная этика, родственные отношения, концепт аула, религия, родная земля, родной язык и историческая память в малой прозе. Кроме того, анализируются жанровые особенности рассказа — лаконичность, концентрация на одном событии, психологическая глубина и неожиданная развязка — и их роль в раскрытии этнокультурного содержания произведений. На материале произведений Бексултана Нуржекеулы, Тынымая Нурмагамбетова и Кабдеша Жумадилова рассматриваются способы

художественной репрезентации национального мировоззрения в литературном тексте. Место художественного языка в сохранении этнокультурных ценностей рассматривается во взаимосвязи с высказываниями Габита Мусрепова о языке. В результате исследования делается вывод о том, что современный казахский рассказ представляет собой важное художественное пространство, сохраняющее национальную культурную память и отражающее взаимосвязь традиций и современных изменений.

Ключевые слова: современная казахская литература, жанр рассказа, этнокультурные ценности, национальное мировоззрение, обычаи и традиции, концепт аула, художественный язык, национальное сознание, культурная память.

Abstract. The article examines the artistic nature of ethnocultural values represented in contemporary Kazakh short stories of the post-independence period. The main focus of the study is the representation of such values as family traditions, national ethics, kinship relations, the concept of the aul, religion, homeland, the native language, and historical memory in short prose. The study also analyzes the genre-specific features of the short story, including conciseness, concentration on a single event, psychological depth, and an unexpected resolution, as well as their role in revealing the ethnocultural content of literary works. Based on the works of Beksultan Nurzhekeuly, Tynymbai Nurgambetov, and Kabdesh Zhumadilov, particular attention is paid to the ways in which the national worldview is represented in literary texts. The role of literary language in preserving ethnocultural values is examined in relation to Ghabit Musrepov's views on language. The study concludes that the contemporary Kazakh short story constitutes an important artistic space that preserves national cultural memory and reveals the continuity between traditional values and modern transformations.

Keywords: contemporary Kazakh literature, short story genre, ethnocultural values, national worldview, customs and traditions, concept of the aul, literary language, national consciousness, cultural memory.

Кіріспе. Қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісінде ұлттық болмыс, тарихи жады, мәдени сабақтастық және этномәдени құндылықтар мәселесі айрықша мәнге ие. Әсіресе тәуелсіздік жылдарындағы прозада қоғамның рухани өзгерістері, дәстүрлі дүниетаным мен жаңа әлеуметтік болмыстың арақатынасы әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы бейнеленіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда әңгіме жанрының мүмкіндігі ерекше. Көлемінің ықшамдығына қарамастан, әңгіме белгілі бір оқиға немесе адам тағдыры арқылы тұтас әлеуметтік-мәдени ортаның сипатын таныта алады. Этномәдени құндылық ұғымы тек салт-дәстүрлермен шектелмейді. Ол белгілі бір этностың тарихи тәжірибесін, тілін, дүниетанымын, әдет-ғұрпын, моральдық ұстанымдарын, туыстық қатынас жүйесін, туған жерге деген көзқарасын және рухани жадын қамтитын кең ұғым. Берілген зерттеу материалында да этномәдени құндылықтардың отбасылық, жалпыұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтармен сабақтастығы баса көрсетіледі.

XX ғасыр қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына елеулі өзгерістер әкелді. Әлеуметтік-саяси катаклизмдер, урбанизация, жаһандану және қоғамдық қатынастардың жаңаруы ұлттық мәдениеттің дәстүрлі тетіктеріне ықпал етті. Әдебиет осындай өзгерістерді бейнелеумен бірге, жоғала бастаған құндылықтарды көркемдік жадта сақтаудың бір тетігіне айналды.

Қазіргі қазақ әңгімесі және этномәдени кеңістік. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әңгімесі дәстүрлі реалистік баяндаумен қатар, ирония, гротеск, метафора, аллегория, психологиялық талдау секілді көркемдік тәсілдерді кеңінен қолдана бастады. Зерттеу материалында тәуелсіздік кезеңіндегі прозаның көркемдік жүйесінде антропологиялық, мистикалық, виртуалдық сипаттағы құбылыстарды бейнелеу, абстрактілі ұғымдарды заттандыру, адам болмысын жаңа қырынан таныту үрдістері күшейгені атап көрсетіледі. Бұл өзгерістер ұлттық құндылықтардан бас тарту емес, керісінше оларды жаңа көркемдік формада пайымдау мүмкіндігін кеңейтті. Қазіргі қаламгер дәстүрді сол қалпында қайталаудан гөрі, оның бүгінгі адам өміріндегі мағынасын қайта қарауға ұмтылады.

Осы тұрғыдан **ауыл концептісі** ерекше назар аударуға лайық. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен әлеуметтік қатынастары ұзақ уақыт бойы ауылдық ортада қалыптасты. Ауыл – туыстық байланыстар, көршілік қарым-қатынас, салт-жоралғылар, ұлттық тілдік орта сақталған кеңістік. Сондықтан қазіргі әңгімелердегі ауыл бейнесі нақты географиялық мекен ғана емес, ұлттық жады мен мәдени кодтың көркемдік баламасы ретінде танылады.

Қазіргі қазақ прозасында ауыл мен қала арасындағы айырмашылық, урбанизацияның әсері, дәстүрлі қатынастардың әлсіреуі, жеке тұлғаның қоғамдағы орны сияқты мәселелер жиі көрініс табады. Бұл құбылыстар этномәдени құндылықтардың өзгеру динамикасын көрсетуге мүмкіндік береді.

Отбасылық құндылықтар және ұлттық тәрбие. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі этномәдени құндылықтардың маңызды бір саласы – отбасы мәселесі. Отбасылық қарым-қатынас қазақ қоғамының дәстүрлі мәдени жүйесінде жеке адамның тәрбиесі мен әлеуметтік қалыптасуының негізгі ортасы болған. Отбасылық құндылықтар көркем шығармада құдалық, үйлену, қыз ұзату, бала тәрбиесі сияқты салт-жоралғылар арқылы ғана емес, үлкен мен кішінің қарым-қатынасы, туыстық байланыс, көршілік, ағайындық, жауапкершілік, абырой және ар ұғымдары арқылы да танылады.

Бексұлтан Нұржекеұлының әңгімелерінде осы құндылықтардың бірқатары нақты өмірлік ситуациялар арқылы ашылады. Мысалы, **«Қамыт жағалы қоңыр көйлек»** шығармасында қазақ қызының тәрбиесі, ар-намысты сақтау, туыстық қатынас, жеңгелер институты, тұңғыш балаға құрмет, кенже ұлдың мәртебесі сияқты ұлттық мәдени ұғымдар кейіпкер тағдырымен сабақтастырылады. Шығармадағы қыздың жол үстіндегі психологиялық күйзелісі арқылы ұлттық тәрбиенің ішкі моральдық механизмдері көрінеді.

Кейіпкердің қауіп-қатерге қатысты күдігі, өзінің ар-намысын қорғауға деген талпынысы қазақ қоғамындағы қыз тәрбиесіне қатысты дәстүрлі түсініктердің көркемдік көрінісін танытады.

Ал **«Қыз сезімі»** әңгімесінде қыз әдебі, жеті ата ұғымы, рулық байланыс, жастар арасындағы қарым-қатынас, қазақы әзіл мен астарлы сөйлеу ерекшеліктері қамтылады. Кейіпкердің «Біздің ауылда қыз өйтіп жігітке өзі ілесіп кете бермейді» деген ұстанымы ұлттық тәрбиенің нақты көрінісі ретінде беріледі. Бұл жерде ұлттық құндылық пен жалпыадамзаттық құндылық бір-біріне қарама-қарсы қойылмайды. Керісінше, сүйіспеншілік, сыйластық, адалдық сияқты жалпыадамзаттық ұғымдар ұлттық мәдени норма арқылы танылады. Яғни белгілі бір сезімнің жалпыадамзаттық мазмұны сақталғанымен, оның көріну формасы этностың дәстүрі мен мәдени ортасына тәуелді.

Көршілік, өзара сыйластық және моральдық құндылық.Этномәдени құндылықтардың тағы бір маңызды саласы – адамдар арасындағы қарым-қатынас мәдениеті. Тынымбай Нұрмағамбетовтің **«Ақкөңіл ұры»** әңгімесі осы тұрғыдан қызықты мысал бола алады. Шығармада жаңа көршіге ерулік беру дәстүрі арқылы қазақ қоғамындағы көршілік сыйластық көрініс табады. Алайда осы дәстүрлі ізгілікті әрекеттің аясында ұрлық жасаған адамның мінезі беріледі. Жазушы осылайша дәстүрлі құндылық пен заманауи моральдық өзгерістің арасындағы қайшылықты ирониялық сипатта көрсетеді. Ерулік – жаңа көршіні ортаға қабылдаудың, адамдар арасындағы байланысты нығайтудың белгісі болса, сол ортада бөтеннің дүниесіне қол сұғу – осы моральдық жүйеге қайшы әрекет.Шығармадағы ирония дәстүрдің сыртқы формасын ғана емес, оның ішкі этикалық мазмұнын да ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Мұнда этномәдени құндылық өткеннің қалдығы ретінде емес, адамаралық қатынасты реттейтін моральдық категория ретінде танылады.

Әңгіме жанрының этномәдени мазмұнды ашудағы мүмкіндігі. Әңгіме жанрының басты ерекшелігі – шағын көлемге үлкен мазмұн сыйғызу. Әдебиеттануда әңгіме оқиғаны баяндауға негізделген шағын прозалық шығарма ретінде сипатталады. Оның сюжеттік-композициялық құрылымы жинақы, кейіпкерлер саны шектеулі, оқиға белгілі бір идеялық түйінге шоғырланады.

Қажым Жұмалиевтің әңгіме табиғатына қатысты теориялық тұжырымдары бұл жанрдың ерекшелігін түсінуде маңызды. Ғалым новеллада оқиғаның бір негізгі мәселенің айналасына жинақталатынын, сюжеттің ықшам болатынын және күтпеген шешімнің маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді.

Осы жанрлық сипат этномәдени құндылықтарды беруде өте тиімді. Өйткені бір ғана оқиға арқылы жазушы тұтас мәдени ортаның ерекшелігін таныта алады. Мысалы, қыз ұзату, көршілік, қонақ күту немесе туыстық қатынас сияқты бір ғана деталь кейіпкерлердің дүниетанымын, әлеуметтік ортасын және ұлттық мінезін ашуға жеткілікті болуы мүмкін. Сондықтан қазіргі қазақ әңгімесін зерттегенде шығарманың мазмұнын ғана емес, этномәдени ақпараттың **қандай көркемдік деталь, сюжет, диалог, мінез, символ немесе тілдік бірлік арқылы берілгенін** анықтау маңызды.

Фольклор, салт-дәстүр және көркем проза. Қазіргі прозада фольклорлық салт пен әдет-ғұрыптардың көркемдік қызметі де айрықша. Зерттеу материалында отбасылық ғұрыптардың шығармада бұрынғыдай толық жүйемен берілмейтіні, кей жағдайда олардың өткен мәдениетті еске түсіретін қысқа реплика немесе диалог арқылы көрінетіні көрсетіледі.

Бұл – дәстүрдің көркем мәтіндегі қызметінің өзгергенін көрсетеді. Бұрын салт-жоралғының өзін толық суреттеу маңызды болса, қазіргі прозада оның бір ғана белгісі оқырманның мәдени жадына жеткілікті болуы мүмкін. Демек, қазіргі қаламгер салтты этнографиялық сипаттауды мақсат етпейді. Ол салтты кейіпкер мінезін, әлеуметтік қатынасты немесе белгілі бір кезеңнің психологиясын ашатын көркемдік құрал ретінде пайдаланады. Этномәдени құндылық ұғымын тек салт-дәстүр шеңберінде қарастырудың жеткіліксіздігі де осыдан байқалады. Табиғат, туған жер, атақоныс, жер-су атаулары, тіл, дін, тарихи жады – ұлттық мәдениеттің маңызды құрамдас бөліктері.

Қазақ тілі – этномәдени құндылықтың негізгі өзегі. Этномәдени құндылықтарды сақтауда тілдің орны ерекше. Тіл – халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, тұрмысын және ұлттық жадын жинақтайтын мәдени феномен. Осы себепті көркем әдебиет тілі де этномәдени құндылықтарды сақтаудың маңызды арнасы болып табылады. Ғабит Мүсіреповтің тіл туралы ойлары осы мәселенің өзектілігін айқындайды. Жазушы көркем шығармадағы әрбір сөздің мағынасы мен тұрпатын дәл сақтауға, халықтың тілдік қорын орынды пайдалануға ерекше мән берген. Оның пікірінше, әдеби тілдің байлығы жаңа сөзді механикалық түрде енгізумен емес, халықтық тіл қорындағы сөздерді шебер қолдану, олардан жаңа бейнелі тіркестер жасау арқылы қалыптасады. Бұл қағида қазіргі қазақ прозасы үшін де маңызды. Әлеуметтік желілердің қысқа әрі жедел коммуникациясы, тілдік ықпалдастық және күнделікті қолданыстағы тілдің өзгеруі әдеби тілге де әсер етуде. Мұндай жағдайда көркем әдебиет халық тілінің бай қорын сақтайтын мәдени кеңістік қызметін атқара алады.

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тілдік қолданыстарды зерттеу осы тұрғыдан тек стилистикалық мәселе емес, этномәдени мәселе ретінде де қарастырылуы

қажет. Қабдеш Жұмаділовтің **«Құзғынның өлімі»** әңгімесі тілдік-этномәдени сипат тұрғысынан назар аударарлық. Шығармада табиғат көрінісін, құс әрекетін, кеңістік пен қозғалысты сипаттауда ұлттық танымға жақын сөздер мен авторлық тіркестер қолданылады. Мәселен, «жем қарасы», «сабаулай қағып» тәрізді тіркестер табиғат көрінісін жай сипаттап қана қоймай, қазақы дүниетанымның тілдік ерекшелігін аңғартады.

Осы тұрғыдан көркем мәтіндегі сирек сөздер, жергілікті тілдік элементтер, дәстүрлі атаулар мен авторлық қолданыстарды ұлттық мәдени ақпаратты жеткізуші бірліктер ретінде қарастыруға болады. ***Тарихи жады және ұлттық бірегейлік***.Этномәдени құндылықтың маңызды компоненттерінің бірі – тарихи жады. Ұлттың тарихи тәжірибесі тілде, жер-су атауларында, аңыздарда, салт-дәстүрде және көркем әдебиетте сақталады. Сондықтан қазіргі қазақ әңгімесі жеке адамның тағдырын бейнелей отырып, белгілі бір тарихи-мәдени кезеңнің рухани сипатын да бере алады.

Тарихи жадының көркем мәтіндегі көрінісі көбіне тікелей тарихи баяндаудан емес, деталь, тілдік белгі, естелік, атау немесе кейіпкердің өмірлік тәжірибесі арқылы жүзеге асады. Бұл әдіс оқырманды ұлттық мәдениеттің терең қабаттарына жетелейді. Қазіргі әдеби процестің маңызды міндеттерінің бірі – дәстүрді механикалық түрде қайталау емес, оның бүгінгі қоғамдағы мәнін түсіндіру. Осы тұрғыдан алғанда әдеби шығарма ұлттық құндылықтарды сақтаумен қатар, олардың өзгеру себептері мен жаңа әлеуметтік ортадағы қызметін де көрсетеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар – кең әрі көпқабатты көркемдік жүйе. Ол тек салт-дәстүрді бейнелеумен шектелмейді. Этномәдени мазмұн отбасылық қарым-қатынастан, ұлттық тәрбиеден, ауыл концептісінен, туыстық байланыстан, көршілік мәдениеттен, діннен, туған жер мен атақоныс түсінігінен, тарихи жадыдан және ең алдымен тілден көрініс табады. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әңгімесі дәстүрлі ұлттық құндылықтарды жаңа көркемдік ізденістермен сабақтастыра отырып бейнелеуде. Бұл кезең прозасында ирония, гротеск, метафоралық ойлау, психологиялық талдау сияқты тәсілдердің күшеюі ұлттық мазмұнның көркемдік берілу мүмкіндігін кеңейтті. Бексұлтан Нұржекеұлының шығармаларындағы қыз тәрбиесі, ар-намыс, туыстық қатынас пен жастар мәдениеті; Тынымбай Нұрмағамбетовтің әңгімесіндегі көршілік және моральдық қатынас; Қабдеш Жұмаділов прозасындағы ұлттық тілдік қолданыстар қазіргі қазақ әңгімесінің этномәдени мазмұнын танытатын маңызды мысалдар болып табылады.

Этномәдени құндылықтарды көркем мәтін арқылы зерттеу ұлттық әдебиеттің тек мазмұндық ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, тіл мен

мәдениеттің, әдебиет пен тарихи жадтың өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді. Осы себепті қазіргі қазақ әңгімесін этномәдени дискурс тұрғысынан жүйелі зерттеу қазақ әдебиеттануының өзекті бағыттарының бірі болып қала береді.

Әдеби мәтіндегі әрбір ұлттық ұғым, сөз, көркем деталь немесе кейіпкер әрекеті белгілі бір мәдени тәжірибенің ізін сақтайды. Сондықтан қазіргі қазақ әңгімесін зерттеу – бір мезгілде ұлттық мәдениеттің өзгеруін, дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасын және қазақ тілінің көркемдік әлеуетін зерттеу деген сөз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер менмақалалар (60 жылдық мерейтойына арналған). – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
2. Ысқақұлы Д. Рухани толғамдар: Зерттеулер. – Алматы, «Қаратау КБ» ЖШС; Дәстүр, 2015. – 404 б.
3. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың этномәдени және әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – №3(83). – 2016.
4. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004.

ЕРЛІК, ЕЛДІК, АДАМГЕРШІЛІК: Б. МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ГУМАНИСТІК ИДЕЯЛАР

А.С.Даулетова

ф.ғ.к., аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қ., Қазақстан республикасы)

e-mail: ainash.dauletova@ayu.edu.kz

А.Медет

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 4 курс студенті (Түркістан қ., Қазақстан республикасы)

Аннотация:Мақалада қазақ халқының дара тұлғасы Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы ерлік, елдік, патриотизм және адамгершілік мазмұнындағы гуманистік идеялар талданады. Жазушының әскери тәжірибесі мен көркемдік ойының байланысы ашылып, адам рухы мен ұлттық тәрбиенің оның әдеби мұрасындағы орны көрсетіледі. Оның соғыс психологиясын, әскердің ішкі жан-дүниесін, жауынгердің моральдық күйін көрсетудегі ерекшеліктері және өз шығармаларындағы негізгі идеяларының ерекшелігтері айтылады.

Кілт сөз: Бауыржан Момышұлы, гуманизм, ерлік, елдік, адамгершілік, соғыс, психология, патриотизм, әдебиет, әдеби мұра.

Аннотация: В статье анализируются гуманистические идеи героизма,

государственности, патриотизма и нравственности в произведениях выдающейся личности казахского народа Бауыржана Момышулы. Раскрывается связь воинского опыта писателя с его художественным мышлением, показывается место человеческого духа и национального воспитания в его литературном наследии. Отмечаются особенности автора в отражении психологии войны, внутреннего мира военнослужащих, морального состояния бойцов, а также специфика основных идей в его произведениях.

Ключевое слово: Бауыржан Момышулы, гуманизм, героизм, государственность, нравственность, война, психология, патриотизм, литература, литературное наследие.

Бауыржан Момышұлы – қазақ халқының тарихындағы ең айрықша тұлғалардың бірі. Ол – ерлігімен елге танылған батыр ғана емес, өзінің терең ойлы шығармаларымен бүкіл ұлт руханиятын байытқан көрнекті жазушы, әскери стратег әрі философиялық ойшыл. Бұл мақалада қазақ халқының дара тұлғасы, Кеңес Одағының батыры, жазушы, әскери қолбасшы Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы гуманистік идеялардың көркемдік және тарихи мәні қарастырылады. Оның шығармаларындағы ерлік, елдік, отансүйгіштік, адамгершілік мәселелері мен соғыс психологиясын талдаудағы тың көзқарастары, сондай-ақ әскери тактикадағы жаңашыл әдістерінің гуманистік мазмұнмен байланысы жан-жақты сараланады. Мақалада жазушының өмірбаяны, әскери жолы, оның шығармашылық қалыптасуына әсер еткен факторлар да талданып, Момышұлы дүниетанымындағы адам рухының күші, ұлттық намыс пен ар-ұят категорияларының орны көрсетіледі[1, 305-306б.].

Бауыржан Момышұлы – қазақ халқының рухани әлемінде ерекше орын алатын дара тұлға. Ол – батыр, әскери стратег, жазушы, ұлттық ойшыл. Өз шығармаларын адам болмысының терең қырларын, ерлік пен адамгершіліктің үйлесімін, ұлттың рухани қуатын ашуға бағытталған. Оның шығармаларындағы басты өзек – адам жанының беріктігі, ұлт алдындағы парыз, Отанды қорғау жолындағы ерлік пен адамгершілікті дәріптеу. Сондықтан Бауыржан Момышұлы мұрасына гуманистік тұрғыдан талдау жасау – қазақ әдебиеті мен тарихы үшін аса маңызды міндет.

Бауыржан Момышұлы 1910 жылы Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Көлбастау ауылында малшының отбасында дүниеге келді. Анасы Разиядан ерте айырылған Бауыржанның тәрбиесіне негізінен әжесі Қызтумас пен әкесі Момыш әсер етті. Оның тұлға болып қалыптасуына әжесінің мейірімі мен әке тәрбиесінің қатаңдығы үлкен ықпал етті. Балалық шағынан бастап ол еңбекқорлықты, өжеттікті, әділеттілікті, үлкенге құрмет көрсетуді бойына сіңіріп өсті. Осы адамгершілік қасиеттер кейін оның жазушылық және әскери көзқарастарының өзегіне айналды. Жас Бауыржан ерте есейіп, түрлі мемлекеттік қызметтерді атқарды. Алғашында аудандық атқару комитетінде жұмыс істеп, кейін Госплан секторының меңгерушісі болды. Алайда ел ішінде шиеленісіп келе жатқан саяси жағдай мен болашақ соғыс қатері оны әскери

жолға алып келді. 1932 жылдан бастап әскери борышын өтеп, взвод командирі ретінде шыңдалды. Әскери қызмет оның өмірлік миссиясына айналды. Ол тек тәртіпті орындаушы емес, үнемі ойланатын, стратегиялық шешім қабылдай алатын қолбасшы болды [2, 5-30б.]

Ұлы Отан соғысы жылдары Бауыржан Момышұлының есімі бүкіл кеңес халқына танылды. Панфилов дивизиясы құрамында Мәскеуді қорғаудағы ерлігі, батальон мен полкті басқарудағы шеберлігі оның әскери дарынын анық көрсетті. Бауыржан енгізген «Момышұлы спиралі» тактикалық әдісі бүгінде әлемнің жетекші әскери академияларында оқытылады. Бұл әдіс – жауынгердің жан дүниесін, психологиялық дайындықты, қоршаудағы әскердің әрекетін терең түсіну негізінде жасалған. Демек, Бауыржан Момышұлы әскери ғылымға тек тактикалық жаңалық қосқан адам емес, адамның ішкі рухына ерекше мән берген гуманист-командир болды [3, 10-15б.; 1, 150-165б.]

Бауыржан Момышұлы шығармалары көбіне майдан күнделіктері, солдат психологиясы, соғыс кезіндегі адам сезімі жайлы ой-толғамдардан тұрады. Ол соғыс туралы жазғанда ең алдымен сол сұрапыл шақтағы адам бейнесіне үңілді. Оның шығармаларының көбісі күнделіктер, соғыс жазбалары, жауынгерлердің ішкі психологиясы туралы ой толғамдардан тұрады. «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Артымызда Москва» сияқты туындыларында автор соғысты тек жау мен мылтық қақтығысы деп емес, ең алдымен адам шыдамының, ерік-жігерінің, намысы мен ар-ұятының сынағы деп суреттейді. Бұл – оның гуманистік философиясының дәлелі. [5, 5-10б.; 6, 100-115б.]

Момышұлы шығармаларының негізгі идеясы – ерлік пен елдік ұғымдарын адамгершілікпен ұштастыру. Оның пікірінше, ерлік – батырдың бір сәтте жасаған әрекеті ғана емес, рухани дайындықтың, тәрбие мен сенімнің нәтижесі. Ол соғысқа қатысқан әр сарбаздың жан дүниесіне үңіліп, олардың қорқынышы мен үмітін түсіне білді. Жауынгер үшін Отанды қорғау – ең биік моральдық міндет. Міне, осы идеялар оның шығармашылығында негізгі бағытқа айналды. Момышұлы үшін елдік пен адамгершілік – бір-бірінен ажырамайтын құндылықтар. Ол ұлттық намыс, ар-ұят, Отанға адалдық туралы ойларын көркем тілмен өріп, әр шығармасында адам болмысының биік өлшемін көрсетті. Оның пікірінше, шынайы патриотизм – жауынгердің сыртқы іс-әрекетінде ғана емес, оның ішкі жан дүниесінде, моральдық дайындығында жатыр. Соғыс психологиясына қатысты оның ойлары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайды. Кеңестік идеология көбіне соғысқа техника тұрғысынан қараса, Момышұлы адамның рухын, сенімін, психологиялық тұрақтылығын басты күш деп санады. Ол жауынгердің моральдық күйі жеңіс үшін ең маңызды құрал екендігін дәлелдеді. [6, 180-195б.]

Жазушының бейбіт өмір туралы көзқарасы да терең гуманизмге негізделген. Соғысты көрген адам ретінде ол адам өмірінің құнын, татулық пен тыныштықтың маңызын ерекше бағалады. «Адам қайраты» және «Майдандағы кездесулер» шығармаларында адамгершілік, ар-ождан,

жауапкершілік мәселелері кеңінен қозғалады. «Ұшқан ұя» шығармасы – Бауыржан әлемін, оның ұлттық тәрбиеден алған рухани қуатын танытатын маңызды еңбек. Мұнда дәстүр, әдеп, үлкенді сыйлау, мейірім, намыс сияқты қасиеттердің адам өмірінде алатын орны көрініс табады. Бұл туынды жас ұрпаққа рухани ұстаздық жасайтын ерекше шығарма. [2, 45-60б.; 6, 250-265б.]

Бауыржан Момышұлының гуманизмі оның әрбір азаматтың өз елі алдындағы жеке жауапкершілігі туралы қатаң, бірақ әділ көзқарасынан айқын көрінеді. Ол адамгершілікті тек мейірімділікпен ғана емес, парызды орындаумен және адалдықпен тығыз байланыстырды. Оның шығармаларындағы басты идея: егер адам өз Отанына адал болып, өзіне жүктелген міндетті мүлтіксіз орындаса, бұл оның ең жоғары адамгершілік қасиеті болып саналады. Т. Қожакеев халық батыры туралы: "Қазақтың маңдайына біткен Бауыржан – өзі батыр, өзі жазушы. Ол ерлікті дара қасиет деп санамай, оны адамгершіліктің және Отанға деген парыздың заңды жалғасы деп танытты", - деп өз пікірін айтқан. [4, 5-8б.]

Ол соғыс кезіндегі батальон командирі ретінде жауынгерлердің бойындағы қорқынышпен күресудің ең тиімді жолы – олардың санасына ар-ұят пен жауапкершілік сезімін ұялату екенін дәлелдеді. Момышұлының басқару әдісіндегі гуманизм – жауынгерлердің қанын төкпестен, олардың моральдық рухын көтеру арқылы жеңіске жетуге ұмтылуы. [6, 205-210б.]

Бауыржанның жазушылық жолы майдандағы жазбаларынан басталып, кейін толыққанды әдеби мұраға айналды. Оның стилі – дәлдік, шынайылық, артық бояусыз баяндау. Өйткені әр сөзі өмірден алынған. Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» повесінде Бауыржан бейнесінің көрінуі оның тұлғалық және әскери болмысын кеңінен танытты. [3, 150-160б.]

Бауыржан Момышұлының жазушылық стилінің негізгі ерекшелігі – айрықша шынайылық пен өмірлік дерекке сүйену. Оның әдеби мұрасында көркемдік ойдан гөрі, көрген-білгенін, бастан өткергенін еш боямасыз жеткізу басым. Бұл шынайылық оның гуманистік мақсатына қызмет етеді. Ол Кеңес әдебиетінде сирек кездесетіндей, өз кейіпкерлерінің, тіпті өзінің де қорқыныш сәттерін ашық жазды. Бұл – адамды әлсіздігімен қоса қабылдауға шақыратын терең гуманизм. Момышұлы соғыс туралы жазғанда, Кеңес заманындағыдай жасанды қаһармандықты емес, жан күйзелісін және адам өмірінің құндылығын алға тартты. Оның әскери жазбалары мен күнделіктері – келешек ұрпаққа соғыстың сұмдықтарын дәл жеткізуге бағытталған тарихи-гуманистік құжат[6, 25-40б.; 5, 50-65б.]

Жеке өмірінде де ол адамгершілікке адал болған, отбасына қамқор, балаларына өнегелі әке ретінде көрінді. Бұл оның тек батыр емес, парасатты, жан-жақты тұлға екенін дәлелдейді[2, 200-210б.]

Бауыржан Момышұлының гуманистік көзқарасының тағы бір қыры – адамның психологиялық жағдайын түсіндіруі. Ол соғыс психологиясын кеңестік идеологияның шеңберінен тыс қарастырды. Кеңес дәуірінде әскери жеңістің басты себебі техника, қару, жауынгер саны деп түсіндірілсе, Момышұлы керісінше, адамның ішкі рухы – ең маңызды фактор екендігін

айтты. Жауынгердің моральдық дайындығы, сенімі, намысы шайқас нәтижесіне тікелей әсер етеді деп есептеді. Бұл көзқарас бүгінгі заманауи әскери ғылымға толық сай келеді[6, 220-235б.]

Жас ұрпақты тәрбиелеуде Бауыржан Момышұлы ерекше орын алады. Ол көптеген жылдар бойы әскери академияларда дәріс оқып, әскери өнер саласында ғылыми зерттеулер жүргізді. Оның болашақ ұрпаққа қалдырған басты өсиеті – елін сүю, адам болу, адалдық пен намысты бәрінен жоғары қою. «Ұшқан ұя» шығармасында автор өзінің балалық шағын еске алып, ұлттық тәрбиенің адам бойына қандай әсер беретінін нәзік жеткізеді. Бұл шығармада да гуманистік идеялар – мейірім, үлкенге құрмет, адамға деген сүйіспеншілік айқын көрінеді [2, 100-115б.]

Сонымен бірге ол соғыс көрген адам ретінде бейбітшіліктің құнын терең түсінді. Адам өмірінің құндылығы, соғыстың адамзатқа салатын жарасы, адамның бір-біріне деген жауапкершілігі оның көптеген шығармаларынан орын алды. «Адам қайраты», «Майдандағы кездесулер» сияқты туындыларда адамгершілік пен ар-ождан мәселелері терең қозғалған[6, 270-285б.]

Бауыржан Момышұлының жазушылық қыры оның әскери жолымен тығыз байланысты. Ол майданда жүріп 38 жауынгерлік жазба кітапша жүргізіп, кейін осы жазбаларды әдеби шығармаларға айналдырды. Оның барлық шығармалары шынайылығымен, өмірлік дерекке негізделуімен ерекшеленеді. Оның жазу мәнері өткір, нақты, артық әсіреқызылсыз. Өйткені оның барлық сөзінің түп-төркіні– көргені, бастан өткені. Оның әдебиетке келуі де ерекше[6, 15-20б.]

Жазушы ретінде оны алғаш танытқан – Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» повесі. Ондағы басты кейіпкер – Бауыржан Момышұлының өзі. Бұл шығарма батырдың ерлігін паш етіп қана қоймай, оның адамдық болмысын, ерекше мінезін, әскери ойлау жүйесін көрсетті. Ал Бауыржанның өз шығармалары оның тұлғасын толық ашып, халық жүрегінен берік орын алуына себеп болды. Оның өмір жолы тек ерлікпен ғана емес, адамгершілікпен де өрнектелген. Ол үш рет шаңырақ көтеріп, әр әйеліне құрметпен қарап, балалары мен ұрпағына адал әке болды. Бұл да оның адамдық келбетін көрсететін жайттардың бірі. Гуманистік идеялар Момышұлы шығармаларының өзегіне айналды. Ол үшін ең биік құндылық – адам және оның намысы. Адамды сүю, Отанды сүю, ел үшін жан аямай қызмет ету – осының бәрі оның бүкіл шығармашылығындағы негізгі тірек. Момышұлы шығармаларын оқыған жас ұрпақ батырға еліктеп қана қоймай, адамдықты, мейірімділікті, рухани беріктікті бойына сіңіреді[3, 50-70б.]

Бауыржан Момышұлының әскери және әдеби мұрасының басты арқауы, сөзсіз, адамгершілік ұғымы болып табылады. Ол адамгершілікті тек мейірімділік пен жанашырлық ретінде ғана емес, адамның ар-намысы, азаматтық парызы, Отанға адалдығы сияқты биік моральдық-этикалық өлшемдердің жиынтығы ретінде қарастырды.

Бауыржан Момышұлының шығармашылығындағы адамгершілік – бұл жай ғана мейірімділік емес, ұлттық тәрбиеге, ар-намысқа, әділдікке

негізделген, соғыстың қатал шындығында шыңдалған өмірлік философия. Ол қазақ әдебиетінің алтын қорына батырлық пен адамдықты ұштастырған тұлға ретінде енді.

Бауыржан Момышұлының гуманистік идеялары – мәңгілік құндылықтар. Оның шығармалары ұлттық әдебиеттің алтын қорында ерекше орын алып, бүгінгі ұрпаққа ерлік пен адамгершілікті, рухани беріктік пен патриотизмді үйретеді. Оның өмірлік және шығармашылық жолы – елін сүйген, адамды қадірлеген тұлғаның жарқын бейнесі. Бүгінде Бауыржан Момышұлының шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорынан ерекше орын алады. Оның еңбектері тек әскери естелік емес, ол – философия, психология, ұлттық тәрбие, адамтану мектебі. Бауыржан Момышұлы – ерлік пен адамгершілікті ұштастыра білген тұлға. Ол қорғаған құндылықтар, оның идеялары мен өсиеттері бүгінгі күнге дейін өзекті. Өйткені оның гуманистік көзқарастары уақыттың ықпалына бағынбайтын, мәңгі қажетті рухани құндылықтарға айналған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999.
2. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы: Жазушы, 1984.
3. Қожакеев Т. Бауыржан Момышұлы – ерлік пен елдіктің символы. – Алматы, 1995.
4. Момышұлы Б. Артымызда Москва. – Алматы, 1963.
5. Момышұлы Б. Офицерлің кундолігі. – Алматы: Жазушы, 1975.
6. Бек А. Волоколамск тас жолы. – Мәскеу, 1944

TURKIY XALQLAR FOLKLORIDA MEHMON KUTISH: ETNOGRAFIK YONDASHUV

ABDULLAYEV ANVARJON AKRAM O‘G‘LI

TDYU huzuridagi M.S.Vosiqova nomidagi akademik litsey o‘qituvchisi, O‘zbekiston

ORCID raqami 0009-0006-5612-2199

E-mail:*@aanvarjonabdullayev2001@gmail.com*

Telefon raqami *+998976334889*

Annotatsiya: Mazkur tezisda turkiy xalqlarning an’anaviy turmush tarzi va mehmon kutish an’analari o‘rtasidagi bog‘liqlik etnografik va folklor materiallar asosida yoritiladi. Ko‘chmanchi, yarim ko‘chmanchi va o‘troq hayot shakllarining ijtimoiy munosabatlarga ta’siri, mehmonning xalq tasavvuridagi o‘rni hamda uni kutib olish odatlari tahlil qilinadi. O‘rxun-Enasoy toshbitiklari, “Devonu lug‘otit-turk” va “Qutadg‘u bilig”dagi tegishli materiallarga murojaat qilinib, qirg‘iz, qozoq va qoraqalpoq xalqlari misolida mehmonning qut, baraka va hurmat bilan bog‘liq qarashlari qiyoslanadi. Shuningdek, turli diniy-madaniy muhitlarda mehmondo‘stlikning umumiy va farqli jihatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: turkiy xalqlar, mehmondo‘stlik, etnografiya, folklor, ko‘chmanchi turmush, qut, an’ana, qo‘noq, mifologiya.

Аннотация: В настоящем тезисе на основе этнографических и фольклорных материалов освещается связь между традиционным укладом жизни тюркских народов и их традициями гостеприимства. Анализируется влияние кочевого, полукочевого и оседлого образов жизни на социальные отношения, место гостя в народных представлениях, а также обычаи его приёма. С обращением к соответствующим материалам Орхоно-Енисейских надписей, “Диван лугат ат-турк” и “Кутадгу билиг” на примере кыргызского, казахского и каракалпакского народов сопоставляются представления, связанные с гостем как с носителем благодати, достатка и почёта. Также рассматриваются общие и отличительные черты гостеприимства в различных религиозно-культурных средах.

Ключевые слова: тюркские народы, гостеприимство, этнография, фольклор, кочевой образ жизни, кут, традиция, гость, мифология.

Abstract: This thesis highlights the connection between the traditional lifestyle of Turkic peoples and the traditions of hosting guests based on ethnographic and folklore materials. The influence of nomadic, semi-nomadic, and sedentary forms of life on social relations, the role of the guest in the people's imagination, and the customs of welcoming them are analyzed. Reference is made to the relevant materials of the Orkhon-Yenisei stone inscriptions, “Dīwān Lughāt al-Turk” and “Qutadgu Bilig”, and the views of the guest on blessings, blessings and respect are compared on the example of the Kyrgyz, Kazakh and Karakalpak peoples. It also examines the commonalities and differences of hospitality in different religious and cultural environments.

Keywords: Turkic peoples, hospitality, ethnography, folklore, nomadic lifestyle, blessing, tradition, guest, mythology.

Tadqiqot metodi: Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, etnografik va folkloriy tahlil metodlaridan foydalanildi. Turkiy xalqlarning mehmon kutish an’analari qadimgi yozma manbalar hamda etnografik va folkloriy materiallar asosida qiyosiy o‘rganildi.

Kirish: Turkiy xalqlarning an’anaviy madaniy hayoti uzoq tarixiy davrlar davomida turli xo‘jalik va yashash shakllari bilan bog‘liq holda shakllangan. Ko‘chmanchi, yarim ko‘chmanchi va o‘troq turmush tarzining mavjudligi xalqning kundalik hayoti, qarindoshlik va qo‘ni-qo‘shnichilik munosabatlari, jamoaviy hayoti hamda o‘zaro yordam shakllariga ta’sir ko‘rsatgan. Shu nuqtai nazardan mehmon kutish an’anasini faqat odob-axloq qoidasi sifatida emas, balki muayyan tarixiy va ijtimoiy sharoitlarda shakllangan etnografik hodisa sifatida ko‘rib chiqish muhimdir.

Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush sharoitida uzoq masofalarga ko‘chib yurish, yaylov va qishlovlar o‘rtasidagi harakat, safar va yo‘l bilan bog‘liq hayot kishilar o‘rtasidagi o‘zaro yordamni zarur qilgan. Bunday sharoitda yo‘lovchini qabul qilish, unga boshpana va oziq-ovqat berish, otini dam oldirish kabi amaliy munosabatlar mehmondo‘stlikning shakllanishi uchun muhim zamin bo‘lib xizmat qilgan. Qirg‘izlarning an’anaviy mehmondo‘stligi haqidagi etnografik materiallarda kutilmagan tashrif buyuruvchi yoki yo‘lovchining ham hurmat bilan qabul qilinishi, mehmon uchun dasturxondagi eng yaxshi joy va taomning ajratilishi

qayd etiladi. Mehmonning kelishi esa xonadonga “qut”, ya’ni baxt va farovonlik kirishi bilan bog‘langan. Shuningdek, asosan chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi ko‘chmanchi turkiylarda mehmonlar uchun alaohida o‘tovlar hozirlangan. Ular “qonaq yurti” deb atalgan. Shu sababli turkiy xalqlar madaniyatida mehmon va mezbon munosabati kundalik turmush, ijtimoiy me’yor va xalq dunyoqarashi bilan uzviy bog‘langan hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Uning izlari xalq og‘zaki ijodida, maqol va matallarda, rivoyatlarda, marosimiy qarashlarda hamda yozma yodgorliklarda saqlangan.

Turkiy xalqlarning an’anaviy turmush tarzida ko‘chmanchilik va yarim ko‘chmanchilik muhim o‘rin tutgan bo‘lsada, bu hayot shakllari barcha turkiy xalqlar uchun bir xil va doimiy bo‘lmagan. Ayrim hududlarda o‘troq dehqonchilik va shahar turmush shakllari ustun bo‘lgan. Shu bois mehmondo‘stlik an’analarini ham bir xil ko‘rinishda emas, balki turli tarixiy va hududiy sharoitlarda shakllangan umumiy madaniy hodisa sifatida baholash lozim [4;167].

Mehmonni kutib olishning amaliy mazmunida uning safardan kelganligi, yo‘lda bo‘lganligi, vaqtincha qo‘nimga muhtojligi kabi hayotiy omillar aks etadi. Qirg‘iz an’anaviy mehmondo‘stligiga oid ma’lumotlarda mehmon uchun maxsus joy ajratish, yaxshi taom va ichimlik tortish, hatto mehmonning otiga ham g‘amxo‘rlik qilish kabi qoidalar qayd etilgan. Bu holat mehmondo‘stlikning nafaqat ma’naviy, balki amaliy ehtiyojdan ham kelib chiqqanini ko‘rsatadi. Qoraqalpoq xalqining marosim va urf-odatlariga oid materiallarda ham mehmon uchun sharafli joy ajratilishi, mehmonning milliy taomdan tegishli ulush olishi, ovqatdan keyin suv tutish va mehmonni duo hamda ezgu tilak bilan kuzatish singari odatlar qayd etilgan. Bu an’analar qoraqalpoqlarning tarixiy hayotida shakllangan ijtimoiy va marosimiy me’yorlar bilan bog‘liqdir.

O‘rxun-Enasoy (Qadimgi turkiy) bitiktoshlarida mehmon, mehmondo‘stlik va musofirchilikka oid tushunchalar juda chuqur falsafiy ma’noga ega bo‘lib, asosan *“yadag‘”* (yot, begona, musofir) hamda qabila-urug‘chilik munosabatlari kontekstida namoyon bo‘ladi [3; 237].

Toshbitiklarda bu mavzu quyidagicha talqin qilinadi:

- Musofir va g‘ariblarga ochiqeshiklik (Yadag‘ga munosabat) qadimgi turkiy bitiklarda o‘z yurtidan yiroqda yurgan musofirlar, g‘ariblar yoki boshqa eldan kelgan kishilarga o‘z vaqtida panoh berish, ularni och qoldirmaslik va himoya qilish olijanoblik belgisi sanalgan;
- Kultegin va Bilgi xoqon bitiklarida turkiy xalqning boshidan kechirgan og‘ir zamonlari eslanar ekan, tarqoqlashib ketgan, boshpanasiz qolgan (“yadag‘”, “tashqarida qolgan”) elga bosh bo‘lish, ularni to‘ydirish va joylashtirish hukmdorning asosiy burchi sifatida ta’riflanadi;
- Oziq-ovqat va to‘qlik bilan ta’minlash bitiktoshlarda xoqonlar o‘z xalqiga va kelgan-ketganlarga qilgan yaxshiliklarini eslab shunday deydi:

- “Och elni to‘ydirdim, yalang‘och elni kiydirdim...”

- Bu qadimgi turkiy dunyoqarashda nafaqat o‘z fuqarosiga, balki tashqaridan kelgan har qanday mehmon yoki musofirga nisbatan ham saxovatli bo‘lish

davlatmandlik va el-ulusning obroʻsi ekanligini koʻrsatadi. Och qolgan mehmonni toʻydirish — elning toʻqchiligi va qudratidan nishon edi;

- "Yot" va "mehmon" tushunchasining oʻziga xosligi qadimgi turk bitiklarida zamonaviy maʼnodagi "mehmon kutish" madaniyati asosan urugʻ-aymoqchilik anʼanalari, qardoshlik rishtalari va elchilikni qabul qilish shaklida namoyon boʻlgan.Davlatlararo kelgan elchilar ("yalavach") eng ulugʻ mehmon sifatida qabul qilinib, ularga ulkan hurmat koʻrsatilgan, ularning xavfsizligi qatʼiy kafolatlangan.

Mehmon kutish anʼanalarining qadimgi qatlamlarini kuzatishda Mahmud Qoshgʻariyning "Devonu lugʻotit turk**"** asarida mehmondoʻstlik, mehmon va uni hurmat qilish odobiga alohida eʼtibor qaratilgan. Asarda "mehmon" soʻzi asosan "uma" yoki "qonaq" tarzida keladi va quyidagicha tariflanib, unga yuksak maʼnaviy-axloqiy talqin berilgan:

"Kelsa qali yagʻligʻ boʻlib yoʻnchigʻ uma,
Kelur anigʻ boʻlmish anigʻ tutma uma"

Mazmuni: *"Kelsa agar xonang uzra gʻarib mehmon, bor narsangni uning oldiga qoʻy, oʻta mehribon boʻl."*

Mahmud Qoshgʻariy oʻzining sharhlarida mehmoniga bergan taomi yoki koʻrsatgan yaxshiligini minnat qiladigan, qoʻpollik qiladigan kishilarni qoralaydi. Asarda baxil va pastkash kishilarning qiligʻi tanqid qilinib, mehmon bunday xonadonda oʻzini huddi aybdor yoki oʻgʻridek noqulay sezishi adolatsizlik ekanligi uqtiriladi. "Devon" talqiniga koʻra, turkiy elatlarda mehmonnavozlik shunchaki oddiy odat emas, balki insoniylik, madaniy yetuklik, saxovat va yuksak axloq mezoni hisoblangan. Har bir xonadon oʻziga kelgan mehmonni issiq yuz, hurmat-ehtirom bilan kutib olishi shart boʻlgan [7; 542].

Turkiy xalqlar tarixi va madaniyatini yorituvchi "Qutadgʻu bilig"da ham mehmon tushunchasi axloqiy va ijtimoiy munosabatlar doirasida talqin qilinadi. Asarda uyga tashrif buyurgan har qanday insonni ochiq chehra va shirin soʻz bilan qarshi olish, mehmonning rizqi oʻzi bilan kelishi, mehmon baraka timsoli ekanligi va eng asosiysi mehmonga xonadon sohiblari qoʻldan kelguncha xizmat qilishi kerakligi taʼkidlanadi. Mehmondoʻstlikning etnografik mazmuni faqat mehmonni ovqatlantirish yoki joylashtirishdan iborat emas. Turkiy xalqlarning xalqona qarashlarida mehmonning kelishi xonadonga yaxshilik, qut va baraka kelishi bilan bogʻlangan. Mehmon obrazi turkiy xalqlarda faqat real shaxs sifatida emas, balki yaxshilik, qut, baraka va oʻzaro hurmat bilan bogʻlangan ramziy mazmunga ham ega boʻlgan [8; 23]**.**

Turkiy xalqlarning uzoq tarixida diniy eʼtiqodlarning almashinuvi va oʻzgarishi ijtimoiy-madaniy hayotga ham taʼsir koʻrsatgan. Shu bilan birga, anʼanaviy mehmondoʻstlikni faqat bitta diniy qatlam mahsuli sifatida baholash biryoqlama boʻladi. Mehmonni hurmat qilish, yoʻlovchini qabul qilish, dasturxonga tortish va unga zarar yetkazmaslik kabi qoidalar muayyan tarixiy ehtiyojlar hamda xalqning ijtimoiy tajribasi bilan bogʻliq holda shakllangan.

Islomiy davrda esa bu anʼanalar yangi axloqiy va diniy tushunchalar bilan uygʻunlashib, mehmonni izzat qilish, saxovat, non-tuz hurmati va ehson kabi qadriyatlar bilan mustahkamlangan. Qadimgi xalqona meʼyorlar yangi diniy

muhitga kirgan sari ularning ayrimlari yangi mazmun bilan talqin qilingan bo‘lishi mumkin. Shu sababli turkiy xalqlarning mehmondo‘stligini o‘rganishda qadimgi xalqona qatlam va keyingi diniy-axloqiy qatlamni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularning o‘zaro uyg‘unlashuviga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir [1; 46].

Turkiy mifologiya va folkloridagi eng qadimiy quyidagi misolni keltirishimiz mumkin:

Masalan, ko‘plab turkiy afsonalarda bir kambag‘al cholning so‘nggi borligi (bir burda noni yoki bir piyola qatiqlik suti) bo‘lsa ham, uni ostonaga kelgan musofirga (“uma” yoki “qonaq”) tutib bergani, buning evaziga mehmonning duosi bilan xonadon boyib ketishi, barcha dardlardan xoli bo‘lishi tasvirlanadi. Bu yerda mehmon — rizq va qut olib keluvchi ilohiy elchi obrazidir. Turkiy mifologiyada mehmon bilan bog‘liq qator qadimiy taqiqlar (tabu) saqlanib qolgan bo‘lib, ular folklor asarlarida o‘z aksini topgan:

Nonni sindirib berish va ostonada kutib olish tabusi: Folklorda mehmon kelganda uning yo‘lini to‘sish, ostonada turib gaplashish yoki kelgan odamni darhol uyga kiritib, suv va non bermaslik yomon alomat (qutning qochishi) hisoblangan. Qadimiy e’tiqodga ko‘ra, ostonaga kelgan mehmonni urug‘ning qo‘riqchi ruhlari (“ega”) kuzatib turadi, shuning uchun uni zudlik bilan tabassum va hurmat bilan ichkariga boshlash kerak bo‘lgan [5; 328].

Tadqiqot natijasida mehmon kutish an’analarining turkiy xalqlar turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari va xalqona qarashlari bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi. “Devonu lug‘otit-turk” materiallari mehmonning qut va baraka bilan bog‘langan tasavvurlarini, ayrim etnografik manbalar esa mehmonni hurmat qilish va kutib olishning amaliy me’yorlarini ko‘rsatadi. Turli diniy-madaniy muhitlarda bu an’analarning ayrim shakllari o‘zgargan bo‘lsada, mehmonni hurmat qilish va saxovat ko‘rsatish kabi umumiy qadriyatlar saqlangan.

Xulosa: Turkiy xalqlarning mehmon kutish an’analari ularning tarixiy turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, xalqona qarashlari va diniy-madaniy tajribasi bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Ko‘chmanchi, yarim ko‘chmanchi va o‘troq hayot shakllari mehmonni qabul qilishning amaliy ko‘rinishlariga turlicha ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsada, mehmonni hurmat qilish, oziq-ovqat bilan siylash, boshpana berish va yaxshi tilak bilan kuzatish kabi qadriyatlar turkiy xalqlarning ko‘plab an’analarida umumiy jihat sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, mehmon kutish turkiy xalqlarda oddiy maishiy odat emas, balki turmush tarzi, ijtimoiy tajriba, xalqona dunyoqarash va diniy-madaniy qatlamlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan etnografik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Uning folklorda saqlanib qolishi esa mehmondo‘stlikka oid qadriyatlarning tarixiy xotira va avlodlararo madaniy uzviylikdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2017 – 46 b.
2. Doniyorov X. O‘zbek xalqining shajara va shevalari. — Ташкент, 2018 – 146 b.

3. Эрматов М. Етногенез и формирование предков узбекского народа. — Ташкент, 2012 – 237 b.
4. Madvaliyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006 – 167 b.
5. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2016 – 328 b.
6. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. — Toshkent, 2018. — 368 b.
7. Снесарев Г. П. Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. — Москва: Наука, 2009 – 542 b.
8. Shoniyozov K. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. — Toshkent: Sharq, 2011 – 23 b.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘКЕ БЕЙНЕСІ: ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМ, ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЭВОЛЮЦИЯ

Айтбаева Ақбота Мәлібекқызы
магистрант
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: akbota.aitbaeva@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі әке бейнесінің көркемдік табиғаты түркілік дүниетаным, ұлттық құндылықтар және ұрпақтар сабақтастығы тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ әдебиетіндегі әкелік тұлғаның көркемдік қызметін анықтап, оның дәстүрлі дүниетанымнан кейінгі көркем прозаға дейінгі өзгеру сипатын көрсету. Зерттеудің негізгі көркемдік материалы ретінде М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай және Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесіндегі Ерғабыл бейнелері алынды. Құнанбай образында әкелік тұлға қоғамдық бедел, дәстүрлі билік және әлеуметтік жауапкершілікпен сабақтасса, Ерғабыл бейнесінде әкенің психологиялық жалғыздығы, бала мен ата-ана арасындағы рухани алшақтық және қара шаңырақ мәселесі алдыңғы қатарға шығады. Зерттеу нәтижесінде әке бейнесінің көркемдік өзгерісі ұлттық құндылықтардың жоғалуы емес, олардың жаңа тарихи-әлеуметтік жағдайда басқа көркемдік формада көрінуі екені анықталады.

Кілт сөздер: әке бейнесі, әкелік тұлға, түркілік дүниетаным, ұлттық құндылық, ата-баба, ұрпақ сабақтастығы, тарихи жады, қара шаңырақ, Құнанбай, Ерғабыл.

Аннотация. В статье рассматривается художественная природа образа отца в казахской литературе в контексте тюркского мировоззрения, национальных ценностей и преемственности поколений. Основная цель исследования заключается в выявлении художественной функции отцовской фигуры и определении особенностей ее трансформации от традиционного мировоззренческого представления к современной художественной прозе.

Основным художественным материалом исследования являются образ Кунанбая в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» и образ Ергабыла в рассказе Т. Абдика «Гости». Если образ Кунанбая связан с общественным авторитетом, традиционной властью и социальной ответственностью, то в образе Ергабыла на первый план выходят психологическое одиночество отца, духовное отчуждение между поколениями и проблема сохранения родного дома. Делается вывод о том, что художественная трансформация образа отца не означает исчезновения национальных ценностей, а свидетельствует об изменении форм их художественного выражения в новых историко-социальных условиях.

Ключевые слова: образ отца, отцовская фигура, тюркское мировоззрение, национальные ценности, предки, преемственность поколений, историческая память, родной дом, Кунанбай, Ергабыл.

Abstract. This article examines the artistic representation of the father figure in Kazakh literature in relation to Turkic worldview, national values, and intergenerational continuity. The main purpose of the study is to identify the artistic functions of the father figure and to trace its transformation from traditional worldview-based representations to modern Kazakh prose. In Auezov's work, Kunanbai represents a complex model of fatherhood associated with social authority, traditional power, and responsibility. In Abdik's story, the image of Yergabyl reveals the psychological dimension of fatherhood, the spiritual distance between generations, and the problem of preserving the family home and ancestral memory. The study argues that the transformation of the father figure in Kazakh literature should not be understood as the disappearance of national values. Rather, it demonstrates how traditional values acquire new artistic forms under changing historical and social conditions.

Keywords: father figure, Kazakh literature, Turkic worldview, national values, ancestors, intergenerational continuity, historical memory, family home, Kunanbai, Yergabyl.

Қазақ әдебиетіндегі әке бейнесі – отбасы мәселесімен ғана шектелмейтін, ұлттық дүниетаным мен әлеуметтік-мәдени құндылықтарды жинақтайтын күрделі көркем құбылыс. Дәстүрлі қазақ қоғамында әкенің отбасы ішіндегі орны оның жеке басына қатысты міндеттермен ғана өлшенбеген. Әке отбасының тірегі, әулеттің жалғастырушысы, балаға бағыт беруші және белгілі бір дәрежеде қоғамдық жауапкершілікті арқалаушы тұлға ретінде қабылданған. Сондықтан көркем шығармадағы әке бейнесін зерттеу арқылы белгілі бір кезеңдегі отбасы түсінігін ғана емес, қоғамның моральдық өлшемдерін, тәрбие ұстанымдарын және ұрпақтар арасындағы байланысты да тануға болады.

Әке бейнесінің мұндай кең мағынада қалыптасуын түркілік дүниетанымнан бөлек қарастыру қиын. Алайда көне түркі жазба ескерткіштерінде қазіргі әдебиеттегі дайын «әке образы» жеке көркем тип ретінде қалыптасқан деп айтуға болмайды. Бұл мұраларда ата-баба, ел, ұрпақ,

тарихи жады және кейінгі буын алдындағы жауапкершілік мәселелері маңызды орын алады. Сондықтан көне түркі мұрасын қазақ әдебиетіндегі әке бейнесінің тікелей бастауы ретінде емес, кейінгі түркі халықтарының дүниетанымына әсер еткен ортақ рухани-мәдени негіздердің бірі ретінде қарастырған орынды.

М. Жолдасбеков көне түркі жазба ескерткіштерін түркі халықтарының тарихи және рухани болмысын танытатын маңызды мұра ретінде қарастырады. Орхон мәтіндерінде ел тағдыры, халықтың бірлігі, билеушінің жауапкершілігі және өткен тәжірибеден сабақ алу идеялары өзара сабақтасып жатады [1, 43].

Бұл тұрғыда зерттеу үшін маңызды мәселе – көне түркі мәтіндерінен кейінгі әдебиетке нақты бір образдың емес, дүниетанымдық модельдің жалғасуы. Өткен буынның тәжірибесі, елді сақтау, ұрпақтың жауапкершілігі және тарихи жадының сақталуы кейінгі қазақ мәдениетінде отбасы мен әулет деңгейінде жаңа мазмұнға ие болды. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі «ата жолы», «ата-баба», «қара шаңырақ», «бата», «ұрпақ» сияқты ұғымдар осы сабақтастықтың көріністері ретінде танылады. Мұнда әке жеке отбасының мүшесі ғана емес, белгілі бір мәдени тәжірибені кейінгі буынға жеткізуші тұлға ретінде танылады.

Мақалада «әке тұлғасы» ұғымы тек биологиялық әкелік қатынасты білдірмейді. Ол – әкенің тәрбиелік, моральдық, әлеуметтік және мәдени қызметтерінің көркем жиынтығы. Ал «ата» ұғымы әкеден үлкен буынға, әулет пен ата-баба сабақтастығына қатысты қолданылады. Осы екі ұғым өзара жақын болғанымен, олардың көркемдік қызметін ажырата қарау қажет.

Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиетіндегі әке бейнесінің түркілік дүниетаныммен және ұлттық құндылықтармен байланысын анықтап, оның көркемдік трансформациясын М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесі негізінде көрсету.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ әдебиетіндегі әке бейнесін түркілік дүниетанымдағы ата-баба, тарихи жады, ұрпақ сабақтастығы және жауапкершілік ұғымдарымен сабақтастыра қарастыру және осы негізде дәстүрлі әкелік беделдің кейінгі прозадағы психологиялық-рухани сипатқа өзгеру ерекшелігін айқындау.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық және мәтіндік талдау әдістері қолданылды.

Түркілік дүниетанымды түсіндіруде жеке адам мен қауымның арақатынасын назарда ұстау маңызды. Көне түркі қоғамында адамның жеке тағдыры елдің тағдырынан және қоғамдық жауапкершіліктен толық бөлінбеген. Сондықтан көне түркі жазбаларында тарихи оқиғаларды баяндау көбіне халықтың өткенін еске түсіру, қазіргі ұрпаққа сабақ беру және елдің болашағына қатысты ой айту мақсаттарымен ұштасады.

Орхон ескерткіштерінің бірі – Күлтегін жазуы. Оның мәтінінде түркі халқының бұрынғы жағдайы, елдің әлсіреуі, сыртқы күштердің ықпалы және кейінгі қайта бірігуі туралы тарихи баяндаулар беріледі. Мұндай баяндаудың

астарында елдің бірлігі мен мемлекетті сақтау туралы идея жатыр [2, 56]. Бұл ерекшелік көне түркі мәтіндерінің тек тарихи дерек емес, белгілі бір дүниетанымдық ұстанымды жеткізетін әдеби-мәдени мұра екенін көрсетеді.

Көне түркі мәтіндеріндегі дүниетанымды бірнеше ұғымның байланысы арқылы түсіндіруге болады: ел, ата-баба, ұрпақ, жауапкершілік, тарихи жады. Бұл ұғымдар бір-бірінен оқшау тұрған жоқ. Ата-баба өткенді білдірсе, ұрпақ келешекті білдіреді. Ел осы екі уақытты байланыстыратын ортақ кеңістік ретінде танылады. Күлтегін мәтінінде оның әкесі Құтлық қағанның дүниеден өткеннен кейін Күлтегіннің жетім қалғаны, кейін оның ер жетіп, ел ісіне араласқаны баяндалады [3, 63]. Бұл тұсты қазіргі мағынадағы «әке тәрбиесі» ретінде түсіндіру дұрыс емес. Алайда мәтінде ұрпақтың алдыңғы буыннан кейін өз жауапкершілігін қабылдауы анық көрінеді. Яғни әке мен бала қатынасы жеке отбасы тарихынан шығып, тарихи сабақтастықтың құрамына енеді. Бұл жерде әкенің физикалық тұрғыдан болмауы ұрпақтың өткен буынмен байланысын толық үзбейді. Өткен буын тарихи жадта сақталып, кейінгі ұрпақ өзінің әрекеті арқылы сол тарихтың жалғастырушысына айналады. Кейінгі қазақ мәдениетіндегі «ата жолын жалғастыру», «ата-баба аманаты» сияқты ұғымдарды осы кең тарихи-мәдени сабақтастық тұрғысынан түсіндіруге болады.

Түркілік дүниетанымдағы тағы бір маңызды мәселе – жауапкершілік. Орхон жазбаларында елдің тағдырына жауапты тұлғаның бейнесі алдыңғы қатарда тұрады. Білге қаған мен Күлтегіннің әрекеттері жеке бастың мүддесімен ғана шектелмей, елдің бірлігі мен болашағына бағытталған. Осыдан кейінгі түркі халықтарының мәдениетінде үлкен буынның кейінгі ұрпақ алдындағы жауапкершілігі туралы түсініктің орнығуын типологиялық тұрғыдан байқауға болады.

Мұндай дүниетаным қазақ мәдениетінде отбасы деңгейінде нақтыланады. Әке баласына өмірлік тәжірибені, мінез-құлық нормаларын, үлкенді сыйлау тәртібін және отбасылық құндылықтарды жеткізуші тұлға ретінде көрінеді. Демек, түркілік дүниетанымнан қазақ әдебиетіне дайын «әке образы» емес, өткен мен келешекті байланыстыратын жауапкершілік моделі жалғасады.

Осы ерекшеліктің маңызды көріністерінің бірі – «қара шаңырақ» ұғымы. Шаңырақ қазақ мәдениетінде отбасы мен әулеттің жалғастығын білдіретін символдық мәнге ие. Әке мен ата ұғымдарының шаңырақпен байланысуы отбасының тек қазіргі буынға емес, ата-баба мен келешек ұрпаққа қатысты ортақ кеңістік екенін көрсетеді.

Қазақ қоғамындағы әке тұлғасын түсінуде отбасы мен әулет ұғымдарының арақатынасын ескеру қажет. Дәстүрлі ортада отбасы жеке шағын бірлік қана емес, үлкен әулеттің жалғасы ретінде қабылданған. Сондықтан әкенің бала тәрбиесіндегі қызметі жеке отбасы шеңберінен шығып, әулеттің мәдени нормаларын сақтауға бағытталған.

Қазақтың мақал-мәтелдері бұл түсініктің тілдік көріністерінің бірі болып табылады. Отбасы, ата-ана, бала тәрбиесі туралы мақалдарда үлкеннің

ақылы, ата-ананың қадірі, ұрпақтың міндеті және отбасылық тәртіп мәселелері жинақталған. Отбасы туралы мақал-мәтелдердің аксиологиялық сипатын зерттеген Р. Койлыбаева мен И. Байсыдық оларда халықтың отбасыға қатысты моральдық құндылықтары жинақталғанын көрсетеді [4, 50].

Осы тұрғыда әке тұлғасы екі түрлі қызмет атқарады. Біріншіден, ол – отбасының ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ететін тұлға. Екіншіден, ол – отбасы мен әулеттің мәдени тәжірибесін жалғастырушы. Сондықтан әкенің сөзі мен әрекеті жеке бала тәрбиесімен қатар, ұрпақтар арасындағы байланыстың да көрінісі болып табылады. «Қара шаңырақ» ұғымы осы сабақтастықтың символдық көрінісі ретінде маңызды. Шаңырақтың сақталуы үйдің физикалық сақталуынан әлдеқайда кең мағынаға ие. Ол әулеттің жалғастығын, ата-баба мекенін және кейінгі ұрпақтың жауапкершілігін білдіреді.

Бұл ұғым Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесінде ерекше көркемдік мәнге ие болады. Ерғабыл үшін шаңырақ – туған үй ғана емес, өткен буын мен келешек буынды жалғастыратын рухани кеңістік. Сондықтан оның баласынан күтетіні де тек материалдық көмек емес, осы кеңістікпен байланыстың үзілмеуі.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай – қазақ әдебиетіндегі әке бейнесінің күрделі үлгілерінің бірі. Құнанбайды тек Абайдың әкесі ретінде қарастыру оның көркемдік қызметін тарылтады. Ол – отбасы иесі ғана емес, ел ішіндегі бил ікке араласқан, діни ұстанымы бар, әлеуметтік беделге ие тұлға. Сондықтан Құнанбайдың әкелік сипаты екі деңгейде көрінеді. Біріншісі – оның Абайдың әкесі ретіндегі орны. Екіншісі – дәстүрлі қоғамдағы билік пен жауапкершіліктің иесі ретіндегі қызметі. Осы екі деңгейдің қабаттасуы Құнанбай бейнесін күрделендіреді.

Романда Абайдың әкесіне көзқарасы бірден қалыптаспайды. Абай Құнанбайды сыртқы қаталдығы арқылы ғана қабылдамай, оның мінезінің ішкі себептерін түсінуге ұмтылады. Құнанбайдың тұлғасын сипаттайтын тұстардың бірінде автор оның табиғатының күрделілігін айрықша көрсетеді. Бұл сипаттама Абайдың әкесін біржақты бағалаудан біртіндеп алыстайтынын аңғартады [5, 159].

Бұл эпизодтың көркемдік маңызы – әке бейнесінің бала санасында өзгеруінде. Әке бастапқыда билік иесі, қатал адам ретінде қабылданса, кейін оның тұлғасының тарихи және әлеуметтік себептері таныла бастайды. Осы арқылы әке бейнесі баланың дүниетанымын қалыптастыратын күрделі факторға айналады. Құнанбайдың әкелік беделі оның қоғамдық беделімен де тығыз байланысты. Абай үшін әке – тек үй ішіндегі адам емес, ел ішіндегі ықпалды тұлға. Сондықтан Құнанбайдың әрекеттерін бақылау Абайдың өзі өмір сүріп отырған қоғамды тануына мүмкіндік береді.

Құнанбайдың Абайға қатысты талапшылдығы да осы дәстүрлі модельдің белгісі. Әке баласының жеке мінезін қалыптастырумен бірге оның қоғамдағы орнын, білімін және жауапкершілігін ойлайды. Бірақ бұл талапшылдық кейін Абайдың өз дүниетанымын қалыптастыруына кедергі

келтірмейді. Керісінше, әке мен бала арасындағы дүниетанымдық айырмашылық Абайдың өзіндік жолын іздеуіне негіз болады.

Құнанбай бейнесін «жақсы әке» немесе «жаман әке» деген қарапайым бинарлық өлшеммен бағалау оның көркемдік табиғатын толық ашпайды. Құнанбайдың қаталдығы мен билікшілдігі дәстүрлі қоғамның әлеуметтік құрылымын танытса, Абаймен арасындағы қайшылық сол құрылымның шегін сезіндіреді.Сондықтан Құнанбайды дәстүрлі әкелік беделдің көркем моделі ретінде қарастыруға болады. Оның әкелік ықпалы жеке отбасы шеңберінен асып, қоғамдық бедел, дәстүр және билікпен ұштасады.

Бұл жерде Құнанбайды көне түркі қағандарымен тікелей теңестіру дұрыс емес. Алайда екі түрлі дәуір мәтіндерінде де тұлғаның отбасы мен жеке өмірден жоғары тұрған әлеуметтік жауапкершілікпен байланыстырылуы салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан маңызды.

Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесінде әке бейнесі М. Әуезовтің Құнанбайынан өзгеше көркемдік сипат алады. Мұнда әке – ел ішіндегі билік иесі емес, жасы ұлғайған ауыл қарттарының бірі. Оның қоғамдық беделінен гөрі баласына деген сағынышы мен туған шаңыраққа деген қатынасы маңызды. Шығармада Ерғабылдың балаларының келуін күтуі оның әкелік сезімін ашатын маңызды эпизодтардың бірі. Ол балаларының келуін үлкен оқиға ретінде қабылдайды. Қарттың көңіл-күйі арқылы баланың әке үшін уақытша қонақ емес, өз үйінің тұрақты мүшесі болуын күтетіні аңғарылады.

Алайда Сапабек үшін ауылдағы өмір бұрынғыдай негізгі құндылық емес. Ол қалада өмір сүріп, кәсіби және әлеуметтік ортасын сол жерден қалыптастырған. Осыдан әке мен бала арасындағы конфликт туындайды. Бұл конфликт ашық айқай немесе үлкен дау арқылы емес, дүниетанымдық алшақтық арқылы беріледі. Ерғабыл үшін туған жер – ата-бабадан қалған мекен. Сапабек үшін өмірдің негізгі мүмкіндігі қалада. Бір кеңістікке екі түрлі мағына беріледі. Шығармадағы маңызды эпизодтардың бірі – Сапабектің баласының болашағы туралы сөз қозғалған тұс. Баланың геолог болуға қызығушылығы айтылғанда, Ерғабылдың бұған іштей қарсылық танытуы оның дәстүрлі дүниетанымын көрсетеді. Оның ойындағы: «Әке жолын қуса, … ие болсын мына қу шаңыраққа!» деген мазмұндағы сөздері әкелік түсініктің өзегін ашады [6, 251]. Мұндағы «әке жолы» тіркесін нақты кәсіпті жалғастыру ретінде ғана түсіндіру жеткіліксіз. Ол шығарма контекстінде атадан балаға өтетін өмір салты, туған жерге қатынас және әулеттік жауапкершілік мағыналарын қамтиды. Ал «шаңырақ» осы сабақтастықтың символы ретінде көрінеді. Ерғабыл үшін шаңыраққа ие болу – үйдің иесі болудан бұрын, ата-бабадан қалған құндылықтарды жалғастыру. Осы себепті ол баланың болашақ мамандығынан гөрі, оның туған ортасынан алыстап кетуіне алаңдайды. Бұл жерде Ерғабылдың әкелік тұлғасы Құнанбайдан түбегейлі өзгеше. Құнанбайда әкелік ықпал әлеуметтік бедел мен талап қою арқылы жүзеге асса, Ерғабылда ол сағыныш, күту және рухани жақындыққа қажеттілік арқылы көрінеді.

Шығарманың атауы – «Қонақтар» – осы қайшылықты тереңдетеді. Туған үйге өз баласының қонақ ретінде келуі әкенің ішкі жалғыздығын күшейтеді.

Оның баласы бар, немересі бар, бірақ ұрпағымен рухани жақындығы әлсіреген. Сондықтан Ерғабылдың трагедиясы материалдық жағдаймен өлшенбейді. Оның трагедиясы – ұрпақтар арасындағы рухани байланыстың әлсіреуі. Әке өзінің құндылықтарын баласына жеткізгісі келгенімен, баланың өмірлік таңдауы басқа бағытқа бұрылады. Бұл тұрғыдан «Қонақтар» әңгімесі дәстүр мен жаңашылдықты қарапайым «дұрыс» және «бұрыс» категорияларына бөлмейді. Автор екі буынның да өз шындығы бар екенін көрсетеді. Бірақ олардың арасында ортақ рухани тілдің жоғалуы отбасылық трагедияға әкеледі.

Қарастырылған шығармалар негізінде әке бейнесінің үш сипаттық моделін анықтауға болады. Бірінші модель – әке отбасы мен әулеттің тірегі. Бұл дәстүрлі дүниетанымға тән. Мұнда әкенің сөзі, тәжірибесі, батасы және өмірлік жолы кейінгі ұрпақ үшін маңызды. Екінші модель – әке қоғамдық жауапкершілік иесі. Құнанбай осы модельдің көркем үлгісі. Оның әкелік тұлғасы ел ішіндегі билікпен, әлеуметтік беделмен және дәстүрлі тәртіппен байланысады. Үшінші модель – әке психологиялық және рухани тұлға. Ерғабыл бейнесінде осы ерекшелік анық көрінеді. Оның билігі әлсірегенімен, ұрпағымен рухани байланыс орнатуға деген қажеттілігі күшейеді.

Бұл үш модельді қазақ әдебиетінің бүкіл тарихындағы қатаң кезеңдеу ретінде қабылдауға болмайды. Олар осы мақалада талданған мәтіндерден байқалған сипаттық көркемдік модельдер болып табылады. Олардың арасындағы байланыстыратын негізгі категория – ұрпақ сабақтастығы. Көне түркі мұрасында ел мен ұрпақ алдындағы жауапкершілік маңызды болса, қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бұл жауапкершілік отбасы мен әулет деңгейінде нақтыланады. Сондықтан әке бейнесінің әдебиеттегі өзгеруі қоғамдағы құндылықтардың толық өзгергенін емес, олардың көркемдік тұрғыдан жаңа сипат алғанын көрсетеді. М. Әуезовте әке мен бала арасындағы байланыс тарихи-әлеуметтік кеңістік арқылы берілсе, Т. Әбдікте ол адамның ішкі жалғыздығы арқылы көрінеді. Құнанбайдың Абайға ықпалы әлеуметтік беделмен және дәстүрлі талаппен байланысты болса, Ерғабылдың ұлына ықпалы әлсіреген. Бірақ оның шаңырақка деген сенімі сақталған. Осы айырмашылық қазақ әдебиетіндегі әкелік тұлғаның әлеуметтік авторитеттен психологиялық тұлғаға қарай көркемдік тұрғыдан ауысуын көрсетеді.

Қорытынды. Қазақ әдебиетіндегі әке бейнесін түркілік дүниетанаммен байланыстыра қарастыру оның көркемдік табиғатын кеңірек түсінуге мүмкіндік береді. Көне түркі жазба мұраларында қазіргі мағынадағы дайын «әке образы» болмағанымен, ата-баба, ел, ұрпақ, тарихи жады және жауапкершілік идеялары кейінгі түркі халықтарының рухани мәдениетіндегі маңызды дүниетанымдық негіздердің бірі болды. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бұл ұғымдар отбасы мен әулет деңгейінде нақтыланып, әке тұлғасының тәрбиелік және мәдени қызметімен байланыстырылды. «Ата жолы», «ата-баба», «қара шаңырақ», «бата», «ұрпақ» секілді ұғымдар өткен мен келешекті жалғастыру идеясын күшейтті.

М. Әуезовтің «Абай жолындағы» Құнанбай бейнесі дәстүрлі қоғамдағы әкелік беделмен қоғамдық жауапкершіліктің бірлігін көрсетеді. Құнанбайдың әкелік тұлғасы оның қоғамдық мәртебесінен бөлінбейді. Ол Абайдың жеке өміріне ғана емес, оның тарихи-әлеуметтік дүниетанымының қалыптасуына да ықпал етеді.

Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесіндегі Ерғабыл бейнесінде әке тұлғасының басқа қыры ашылады. Мұнда әкенің қоғамдық билігі әлсіз, бірақ рухани қажеттілігі күшті. Оның трагедиясы баласының жоқтығында емес, баласының туған шаңырақтан рухани алыстауында.

Осы екі образды салыстыру арқылы әке бейнесінің көркемдік трансформациясын байқауға болады. Құнанбайда әке – әлеуметтік авторитет, тәртіп пен дәстүрдің иесі болса, Ерғабылда әке – ұлттық жады мен қара шаңырақтың рухани сақтаушысы. Демек, қазақ әдебиетіндегі әке бейнесінің өзгерісін ұлттық құндылықтардың жоғалуы ретінде түсіндіру біржақты болар еді. Керісінше, дәстүрлі құндылықтардың тарихи жағдайға қарай жаңа көркемдік формаға ауысуы байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, әке бейнесі қазақ әдебиетіндегі отбасы тақырыбының бір ғана элементі емес. Ол тарихи жады, ұлттық тәрбие, ұрпақ сабақтастығы, мәдени мұра және адамаралық рухани байланысты тоғыстыратын көркемдік категория болып табылады. Әке тұлғасын түркілік дүниетаным аясында зерттеу арқылы қазақ әдебиетіндегі ұлттық құндылықтардың сақталуымен қатар, олардың жаңа дәуірде қалай қайта түсіндіріліп, көркемдік тұрғыдан өзгеріп отырғанын анықтауға болады. Бұл мәселе түркі халықтарының әдебиеттеріндегі әкелік тұлғаның типологиялық ерекшеліктерін салыстыра зерттеу үшін де перспективалы бағыт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Жолдасбеков М. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
2 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Толықтырылған, 2-бас. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
3 Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері: ғылыми зерттеу. – Астана: Фолиант, 2001. – 176 б.
4 Койлыбаева Р.К., Байсыдық И.Б. Отбасы туралы мақал-мәтелдердің аксиологиялық сипаты // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. – 2025. – Т. 4. – №2.
5 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопея. 1-кітап. – Алматы: Жазушы, 2002. – 296 б.
6 Әбдік Т. Қонақтар. – Алматы: Мазмұндама, 2022. – 260 б.

IV SEKCIYA. TÚRKIY TILLES XALÍQLAR TILI HÁM ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA INNOVACIYALÍQ JANTASÍWLAR

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ САЙЫН МҰРАТБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

ЖҰМАЙҚЫЗЫ АҚБОТА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 1-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Оспанова Г.Т., PhD, доцент м.а.

Аңдатпа. Мақалада қазақ прозасының көрнекті өкілі Сайын Мұратбеков шығармаларын мектепте оқытуда қолданылатын инновациялық тәсілдердің мүмкіндіктері қарастырылады. Жазушының «Жусан иісі», «Басында Үшқараның», «Жабайы алма» сияқты шығармаларының оқушының жас ерекшелігіне сай қабылдануы, көркем мәтінді түсінуі және өз ойын дәлелдеп айтуы тұрғысынан оқыту жолдары ұсынылады. Әдеби шығарманы дәстүрлі мазмұндаудан гөрі проблемалық сұрақ, жобалық жұмыс, цифрлық ресурс, визуалды модельдеу, шығармашылық интерпретация және рефлексия арқылы меңгертудің тиімділігіне назар аударылады. Мақалада «Жусан иісі» шығармасы негізінде сабақтың кейбір практикалық үлгілері беріліп, инновациялық әдістердің оқушының әдеби-танымдық белсенділігіне ықпалы сипатталады.

Түйін сөздер: Сайын Мұратбеков, қазақ әдебиеті, әдеби шығарманы оқыту, инновациялық тәсіл, цифрлық технология, жобалық оқыту, көркем мәтін, оқушының шығармашылық белсенділігі.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности инновационных подходов при изучении произведений известного казахского писателя Сайына Муратбекова в школе. Особое внимание уделяется произведениям «Запах полыни», «На вершине Ушкары», «Дикая яблоня» и способам их восприятия учащимися с учетом возрастных особенностей. Предлагается сочетать анализ художественного текста с проблемным обучением, проектной деятельностью, цифровыми ресурсами, визуализацией, творческой интерпретацией и рефлексией. На материале повести «Запах полыни» показаны отдельные практические варианты заданий, направленных на развитие читательской, коммуникативной и творческой активности школьников.

Ключевые слова: Сайын Муратбеков, казахская литература, обучение литературе, инновационные подходы, цифровые технологии, проектное обучение, художественный текст, творческая активность.

Abstract. The article examines innovative approaches to teaching the works of the prominent Kazakh writer Saiyn Muratbekov at school. Particular attention is paid to such works as “The Smell of Wormwood”, “At the Top of Ushkara” and “Wild Apple”, as well as to ways of adapting literary analysis to students’ age characteristics. The study suggests combining close reading with problem-based learning, project work, digital resources, visualization, creative interpretation and

reflection. Practical examples based on “The Smell of Wormwood” are proposed to develop students’ literary, communicative and creative activity.

Keywords: Saiyn Muratbekov, Kazakh literature, literature teaching, innovative approaches, digital technologies, project-based learning, literary text, creative activity.

Кіріспе. Қазіргі мектептегі әдебиет сабағы тек көркем шығарманың мазмұнын айтып, кейіпкерлерге мінездеме берумен шектелмеуі керек. Оқушы шығарманы өздігінен оқып, мәтіндегі мәселені танып, авторлық ойды түсініп, оған қатысты жеке пікірін қалыптастыра алуы маңызды. Осы тұрғыдан алғанда инновациялық тәсілдерді әдебиетті оқыту үдерісіне орынды енгізу оқушының мәтінмен жұмыс жасау белсенділігін арттырады.

Сайын Мұратбеков – қазақ прозасында адам мінезін, ауыл өмірін, балалық шақ пен соғыс жылдарының ауыртпалығын қарапайым әрі әсерлі тілмен бейнелеген қаламгер. Оның шығармаларында үлкен тарихи оқиғалар көбіне жеке адамның тағдыры арқылы көрінеді. «Жусан иісі» повесінде соғыс жылдарындағы ауыл өмірі мен Аянның тағдыры суреттелсе, жазушының басқа туындыларында да адамгершілік, туған жер, мейірім, жалғыздық, достық сияқты мәселелер кең көрініс табады. Бұл шығармалар оқушының эмоциялық қабылдауына әсер етіп қана қоймай, оны өз өмірлік тәжірибесімен салыстырып ойлануға мүмкіндік береді [1].

Зерттеудің мақсаты – Сайын Мұратбеков шығармаларын мектепте оқытуда қолдануға болатын инновациялық тәсілдерді жүйелеп, олардың көркем мәтінді түсінуге ықпалын көрсету. Осы мақсатқа жету үшін әдеби мәтінді проблемалық, жобалық, цифрлық және шығармашылық тапсырмалар арқылы меңгертудің мүмкіндіктері қарастырылады.

1. Сайын Мұратбеков шығармаларын оқытудың әдістемелік негіздері. Сайын Мұратбеков шығармаларының оқушыға жақын қыры – оқиғалардың өмір шындығына негізделуі және кейіпкерлердің табиғи берілуі. Жазушының «Жусан иісі» шығармасы қазіргі оқу материалдарында оқушыға ұсынылып, онда Аянның тағдыры, соғыс жылдарындағы ауыл өмірі және балалардың дүниетанымы арқылы адамгершілік мәселелері танытылады [2]. Шығарманың оқушы жасына лайықтылығы оның кейіпкерлерінің бала болмысымен және қарапайым өмірлік жағдайларымен тығыз байланысты.

Әдеби мәтінді оқытуда алдымен шығарманың мазмұнын меңгерту, кейін оның идеялық-көркемдік ерекшеліктеріне біртіндеп көшу тиімді. Алайда бұл кезеңдерді тек мұғалімнің түсіндіруі арқылы ұйымдастыру оқушының дайын ақпаратты қабылдауына әкелуі мүмкін. Сондықтан мәтінмен жұмыста оқушының өзі сұрақ қоюына, дәлел іздеуіне, кейіпкер әрекетіне баға беруіне жағдай жасау қажет.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде көркем сөз табиғаты, шығарма түрлері мен көркемдік ерекшеліктер жүйеленген. Ғалымның әдебиетті түсіндірудегі теориялық ұстанымдары көркем мәтіннің ішкі табиғатына мән берудің қажеттігін көрсетеді [3]. Сондықтан инновациялық әдістер дәстүрлі әдеби талдауды алмастырмайды, керісінше

оны оқушы үшін әрекетке негізделген, түсінікті формада ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

2. Инновациялық тәсілдерді қолданудың мүмкіндіктері. Инновациялық тәсіл дегенді сабақта кез келген жаңа құралды қолдану деп түсінуге болмайды. Әдістің жаңашылдығы оның оқушыны белсенді әрекетке тартуынан, оқу мақсатына сәйкес болуынан көрінеді. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігі туралы зерттеулерде де цифрлық құралдардың оқушының танымдық белсенділігі мен шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіні көрсетілген [4]. Сайын Мұратбеков шығармаларын оқытуда бірнеше тәсілді қатар қолдануға болады. Біріншісі – проблемалық оқыту. Мысалы, «Аян не себепті ертегі айтуға құштар болды?», «Ауыл балаларының Аянға деген қарым-қатынасы қалай өзгереді?», «Шығармадағы соғыс оқиғасы баланың ішкі әлеміне қалай әсер етеді?» деген сұрақтар оқушыны мәтіннен дәлел іздеуге бағыттайды. Мұндай сұрақтың жауабы бір ғана сөйлемнен тұрмайды, сондықтан оқушы бірнеше эпизодты салыстыруға мәжбүр болады.

Екіншісі – жобалық оқыту. Оқушыларға «Сайын Мұратбеков шығармаларындағы бала әлемі», «Жусан бейнесінің шығармадағы мағынасы», «Соғыс және бала тағдыры» сияқты шағын жобалар ұсынуға болады. Жобаның соңғы нәтижесі постер, электронды таныстырылым, шағын бейнеролик, подкаст немесе цифрлық карта түрінде берілуі мүмкін. Мұнда басты назар әдемі безендіруге емес, оқушының мәтіннен алған дәлелін дұрыс қолдануына аударылуы керек.

Үшіншісі – визуалды модельдеу. «Жусан иісі» шығармасын оқығаннан кейін оқушылар оқиға желісін уақыт сызығына түсіріп, Аянның көңіл күйінің өзгерісін сызба арқылы көрсетуіне болады. Мысалы, «оқиға – кейіпкер сезімі – себеп – мәтіндік дәлел» деген төрт бағаннан тұратын кесте құру оқушыға көркем мәтінді жүйелі талдауға көмектеседі.

Төртіншісі – цифрлық сторителлинг. Оқушы шығарманың бір эпизодын қазіргі цифрлық форматта қайта ұсына алады: кейіпкер атынан аудиохат жазу, қысқа бейне сценарийін құрастыру немесе оқиға картасын жасау. Мұндай тапсырма шығарма мазмұнын жай қайталаудан гөрі, оны қайта түсінуге негізделеді.

Бесіншісі – жасанды интеллект құралдарын шектеулі әрі мақсатты пайдалану. Мысалы, оқушы ЖИ көмегімен шығарма бойынша бірнеше сұрақтың нұсқасын құрып, олардың ішінен мәтінге сүйеніп жауап беруге келетін сұрақтарды өзі іріктей алады. Немесе ЖИ ұсынған кейіпкер мінездемесіндегі қателерді тауып, оларды шығарма мәтінімен дәлелдей алады. Бұл жағдайда ЖИ дайын жауап беруші емес, оқушының сыни ойлауын тексеретін қосымша құрал ретінде қолданылуы керек [5].

3. «Жусан иісі» шығармасын инновациялық тәсілдер арқылы оқыту үлгісі. «Жусан иісі» шығармасын оқытуда бірінші кезеңді «Болжам» тапсырмасынан бастауға болады. Мұғалім тақтаға «жусан», «ауыл», «соғыс», «бала», «сағыныш» деген сөздерді ұсынады. Оқушылар осы ұғымдарды

байланыстырып, шығарманың мазмұны туралы болжам жасайды. Кейін мәтінді оқу барысында өз болжамдарының қайсысы дәл келгенін тексереді.

Екінші кезеңде «Мәтін детективі» әдісін қолдануға болады. Әр топқа кейіпкердің іс-әрекеті немесе шығармадағы белгілі бір эпизод беріледі. Топ мүшелері сол эпизодтан кейіпкер мінезін танытатын сөздер мен сөйлемдерді тауып, өз қорытындысын мәтінмен дәлелдеуі тиіс. Мысалы, Аянның ертегі айтуы оның қандай қасиетін көрсетеді деген сұраққа оқушы тек «қиялшыл» деп жауап бермей, шығармадан нақты дәлел келтіреді.

Үшінші кезеңде «Кейіпкердің ішкі дауысы» шығармашылық тапсырмасын ұсынуға болады. Оқушы Аянның атынан қысқа күнделік немесе аудиохат мәтінін жазады. Бұл жерде оқушы автордың орнына толық еніп кетуді емес, кейіпкердің психологиялық жағдайын мәтінге сүйеніп түсіндіруді мақсат етеді.

Төртінші кезең – цифрлық жоба. Оқушылар «Аянның оқиғалар картасын» жасайды. Картада шығармадағы негізгі оқиғалар, кейіпкердің сол сәттегі көңіл күйі және оған әсер еткен себептер көрсетіледі. Егер цифрлық мүмкіндік болмаса, дәл осы тапсырманы қағаз постер арқылы орындауға болады. Демек, инновациялық тәсілдің мәні құралдың қымбат немесе күрделі болуында емес, оның оқу мақсатына қызмет етуінде.

Сабақ соңында «Бір сөйлемдік қорытынды» рефлексиясын қолдануға болады: «Мен Аяннан ... үйрендім», «Шығарма мені ... туралы ойландырды», «Меніңше, автор оқырманға ... айтқысы келді». Бұл тәсіл оқушыны өз ойын қысқа әрі нақты тұжырымдауға үйретеді.

4**. Инновациялық тәсілдердің оқушыға әсері**. Ұсынылған әдістердің ортақ ерекшелігі – оқушының дайын талдауды қабылдамай, көркем мәтінмен тікелей жұмыс жасауына жағдай туғызуы. Проблемалық сұрақ оқушыны ойландырса, жоба өз бетімен ақпарат жинауға жетелейді; визуалды модель мәтін құрылымын жүйелеуге көмектеседі; шығармашылық интерпретация кейіпкер әлемін түсінуге мүмкіндік береді; цифрлық құралдар оқушының ойын заманауи форматта ұсынуына жағдай жасайды.

Сонымен бірге инновациялық әдістерді қолдануда бірнеше мәселені ескеру қажет. Біріншіден, әрбір цифрлық тапсырма көркем мәтінді оқудың орнын баспауы тиіс. Екіншіден, оқушының жасаған өнімі емес, оның мәтінді түсіну деңгейі бағалануы қажет. Үшіншіден, барлық оқушының техникалық мүмкіндігі бірдей болмауы мүмкін, сондықтан цифрлық және дәстүрлі тапсырмалардың баламасы қатар ұсынылғаны дұрыс.

Осы тұрғыдан алғанда Сайын Мұратбеков шығармаларын оқытудағы инновациялық тәсілдер әдеби шығарманың мазмұнын жеңілдету үшін емес, оны тереңірек қабылдату үшін қолданылуы керек. Әсіресе «Жусан иісі» сияқты эмоционалдық және тәрбиелік салмағы жоғары шығармаларда оқушының жеке пікіріне, мәтіндік дәлеліне және кейіпкерді түсінуіне мүмкіндік берген жөн.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Сайын Мұратбеков шығармаларын мектепте оқыту қазіргі оқушының оқу мәдениетін дамытуға қолайлы

мүмкіндік береді. Жазушының шығармаларындағы бала тағдыры, туған жер, адамгершілік, мейірім, достық сияқты мәселелер оқушының өмірлік тәжірибесімен байланыса алады. Ал инновациялық тәсілдер осы байланысты нақты оқу әрекетіне айналдыруға көмектеседі. Мақалада қарастырылған проблемалық сұрақ, жобалық жұмыс, визуалды модельдеу, цифрлық сторителлинг және мақсатты түрде қолданылатын жасанды интеллект құралдары әдеби мәтінді оқушының өз әрекеті арқылы меңгертуге бағытталған. Мұндай жұмыстар дәстүрлі әдеби талдауды жоққа шығармайды, керісінше оның мүмкіндігін кеңейтеді.

Сондықтан Сайын Мұратбеков шығармаларын оқытуда инновацияны мақсат емес, көркем мәтінді терең түсіндіруге мүмкіндік беретін әдістемелік құрал ретінде қарастырған дұрыс. Бұл бағытта мұғалімнің басты міндеті – технологияны көбейту емес, оқушыны шығарманы оқуға, ойлануға, дәлелдеуге және өз пікірін мәдени түрде жеткізуге жетелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұратбеков С. Жусан иісі. – Алматы: Жазушы, 2007.
2. Қазақ әдебиеті. 6-сынып: жалпы білім беретін мектепке арналған оқулық / құраст. Б.Ш. Әбдіғазиұлы және т.б. – Алматы: Атамұра.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
4. Оспанова М.Х. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану әдістемесі // Алтынсаринские педагогические чтения. «Инновационные технологии в современном образовании: стратегия, задачи, внедрение». – 2024. – 2-бөлім. – Б. 368–371.
5. Сулейменов М.Б. Жасанды интеллект мүмкіндіктерін қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тиімді қолдану. – 2026.
6. Әдебиет танытқыштағы теориялық ұғымдар мен атауларға арналған зерттеулер. – Петропавл: М.Жұмабаев атындағы жоғары колледж.
7. Егемен Қазақстан. Сайын Мұратбеков. «Жусан иісі». – 31.05.2016.
8. Атамұра. 6-сынып Қазақ әдебиеті: Сайын Мұратбеков туралы оқу материалы.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МӘДЕНИЕТІ

Кошенова Тоты Иманкызы
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
Медет Айымторы
6В01716 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4-курс студенті
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі жоғары білім беру кеңістігіндегі академиялық жазу үдерісіне цифрлық технологиялардың ықпалы қарастырылады. Зерттеуде электрондық кітапханалар, библиографиялық менеджерлер, бірлесіп жұмыс істеу платформалары, антиплагиат жүйелері және генеративті жасанды интеллект құралдарының академиялық мәтінді іздеу, жазу, өңдеу және бағалау үдерістеріндегі рөлі талданады. Цифрлық технологиялардың ғылыми ақпаратқа қолжетімділікті арттырып, академиялық жұмыстың тиімділігін күшейтетінімен қатар, ақпаратты сыни бағалау, дереккөздерді верификациялау, плагиат, авторлық жауапкершілік және академиялық адалдық мәселелерін өзекті еткені көрсетіледі. Сонымен бірге генеративті жасанды интеллектіні білім беру үдерісінде жауапкершілікпен қолданудың маңызы айқындалады. Мақалада академиялық жазу дағдыларын қалыптастыруда цифрлық сауаттылық, сыни ойлау және этикалық жауапкершілікті қатар дамыту қажеттігі негізделеді. Автор цифрлық технологияларды академиялық жазудың орнын басатын құрал ретінде емес, ғылыми ізденісті қолдайтын және зерттеу мәдениетін жетілдіретін инфрақұрылым ретінде қарастыруды ұсынады.

Түйін сөздер: академиялық жазу, цифрлық технологиялар, генеративті жасанды интеллект, академиялық адалдық, цифрлық сауаттылық, ғылыми коммуникация, сыни ойлау, дереккөздерді верификациялау.

Аннотация. В этой статье рассматривается влияние цифровых технологий на процесс академического письма в современном пространстве высшего образования. В исследовании анализируется роль электронных библиотек, библиографических менеджеров, платформ для совместной работы, антиплагиатных систем и инструментов генеративного искусственного интеллекта в процессах академического поиска, написания, обработки и оценки текста. Показано, что цифровые технологии, помимо повышения доступа к научной информации и повышения эффективности академической работы, сделали актуальными вопросы критической оценки информации, верификации источников, плагиата, авторской ответственности и академической честности. Вместе с тем, определяется важность ответственного использования генеративного искусственного интеллекта в образовательном процессе. В статье обосновывается необходимость параллельно развивать цифровую грамотность, критическое мышление и этическую ответственность в формировании навыков академического письма. Автор предлагает рассматривать цифровые технологии не как замену академическому письму, а как инфраструктуру, которая поддерживает научные исследования и улучшает культуру исследований.

Ключевые слова: академическое письмо, цифровые технологии, генеративный искусственный интеллект, академическая честность, цифровая грамотность, научная коммуникация, критическое мышление, верификация источников.

Қазіргі жоғары білім кеңістігінде академиялық жазу тек мәтін құрастыру машығы емес, ғылыми ойды дәл, жүйелі және тексерілетін түрде ұсынудың

негізгі құралына айналды. Осы үдерісте цифрлық технологиялардың рөлі айрықша күшейді. Электрондық кітапханалар, библиографиялық менеджерлер, мәтінді бірлесіп өңдеу платформалары, антиплагиат жүйелері және генеративті жасанды интеллект құралдары академиялық мәтіннің қалай ізделетінін, қалай жазылатынын, қалай тексерілетінін және қалай жарияланатынын түбегейлі өзгертті. Сондықтан цифрлық технологиялар мен академиялық жазудың арақатынасын тек техникалық ыңғайлылық тұрғысынан емес, білім сапасы, зерттеу мәдениеті және академиялық адалдық өлшемдері аясында қарастыру қажет.

UNESCO-ның 2023 жылғы білім берудегі технология жөніндегі жаһандық есебінде цифрлық құралдардың білім сапасын арттыруы мүмкін екені, бірақ олардың әсері қолданылу тәсіліне тікелей тәуелді екені көрсетіледі [1]. Бұл пайым академиялық жазу саласына толық сәйкес келеді. Себебі цифрлық орта студент пен зерттеушіге орасан көлемдегі дерекке жол ашады, алайда сол деректі таңдау, бағалау және дәлелге айналдыру қабілеті автоматты түрде қалыптаспайды. Демек, технология академиялық жазудың мазмұнын алмастырмайды; ол тек интеллектуалдық жұмыстың инфрақұрылымын кеңейтеді.

Академиялық жазудың бірінші кезеңі – сапалы дереккөз табу. Бұрын зерттеуші үшін әдебиет іздеу ұзақ уақыт алатын механикалық жұмыс болса, бүгін Scopus, Web of Science, Google Scholar, JSTOR және ұлттық электрондық қорлар ізденіс логикасын жылдамдатты. Сандық іздеу жүйелері кілт сөз, тақырып, дәйексөз жиілігі, жарияланым жылы және пәндік сала арқылы әдебиетті тез іріктеуге мүмкіндік береді. Мұның нәтижесінде автор мәселенің тарихын, қазіргі пікірталастарды және зерттеу олқылықтарын анағұрлым дәл көре алады. Бұл әсіресе кіріспе, әдеби шолу және теориялық негіз бөлімдерін құрастыруда маңызды.

Сонымен қатар цифрлық технологиялар мәтіннің ұйымдасу құрылымына да ықпал етті. Khalifa мен Albadawy жасаған 2024 жылғы шолуда жасанды интеллект академиялық жазудың алты ірі бағытын қолдай алатыны көрсетілген: идея қалыптастыру, мазмұнды құрылымдау, әдебиеттерді синтездеу, деректерді басқару, редакциялау және этикалық талаптарды бақылау [2]. Бұл тұжырым қазіргі академиялық тәжірибеде анық байқалады. Мысалы, библиографиялық менеджерлер сілтемелерді стандартқа сай рәсімдеуді жеңілдетсе, грамматикалық тексеру бағдарламалары тілдік дәлдікті күшейтеді, ал бұлтты платформалар ұжымдық авторлық пен ғылыми редакцияны жеделдетеді.

Дегенмен цифрлық технологиялардың академиялық жазуға ықпалы тек оң сипатта емес. Ақпараттың көптігі кей жағдайда теориялық тереңдікті

әлсіретеді. Студент жылдам табылған материалды толық оқымай, тек қысқаша мазмұндармен шектелуі мүмкін. Мұндай жағдайда мәтін сырттай ғылыми көрінгенімен, оның ішкі логикасы әлсіз, дәлелі үстірт және дереккөзбен жұмысы формалды болып қалады. Сондықтан цифрлық қолжетімділік пен ғылыми жетілу ұғымдарын теңестіруге болмайды. Нағыз академиялық жазу үшін деректі табу жеткіліксіз; оны салыстыру, талдау, интерпретациялау және авторлық позициямен байланыстыру қажет.

Әсіресе генеративті жасанды интеллект құралдарының таралуы бұл мәселені жаңа деңгейге шығарды. Олар қысқа уақытта жоспар, аңдатпа, әдебиетке шолу үлгісі немесе тұтас мәтін фрагменттерін ұсына алады. Мұндай өнімділік зерттеу жұмысын ұйымдастыруда пайдалы болуы мүмкін. Алайда 2025 жылғы жүйелі шолуда генеративті AI жоғары білімдегі академиялық адалдыққа екіжақты әсер ететіні көрсетілген: бір жағынан, ол оқыту мен жазуды қолдайды, екінші жағынан, плагиаттың жаңа түрлерін, тапсырманы бөтен жүйеге орындату тәуекелін және авторлықтың бұлыңғырлануын күшейтеді [3]. Бұл жерде мәселе технологияның өзінде емес, оны қолданудың мақсаты мен шегінде.

Сондықтан қазіргі академиялық жазуда басты талаптардың бірі-ашықтық. Elsevier саясатына сәйкес, генеративті AI құралдары мәтін дайындау барысында пайдаланылса, автор олардың қолданылғанын арнайы мәлімдеуі, қандай мақсатта және қандай деңгейде қолданылғанын көрсетуі тиіс [4]. Бұдан бөлек, баспа талаптары автордың түпкі жауапкершілігін толық сақтайды: AI автор бола алмайды, ал мәтіндегі дәлдік, түпнұсқалық және ғылыми адалдық үшін тек адам жауап береді [4]. Бұл қағида академиялық мәдениет үшін өте маңызды, себебі цифрлық құрал мен ғылыми авторлықтың шекарасын құқықтық әрі этикалық тұрғыдан айқындайды.

Жоғары оқу орындарының институционалдық саясаты да осы бағытта өзгеріп келеді. 2025 жылғы халықаралық талдау университеттердің генеративті AI-ды толық тыйым салу арқылы емес, академиялық адалдық, теңдік және оқыту сапасы қағидаларымен үйлестіре отырып реттеуге ұмтылып отырғанын көрсетті [5]. Яғни қазіргі тренд – «қолданбау» емес, «жауапкершілікпен қолдану». Бұл ұстаным студентке де, оқытушыға да жаңа талап қояды: енді академиялық жазу тек пәндік білімнің көрсеткіші емес, цифрлық сауаттылықтың, дерекпен жұмыс мәдениетінің және этикалық рефлексияның да көрсеткіші.

Осыған байланысты академиялық жазуға кіріспе курстарының мазмұны да жаңаруы қажет. Онда мәтін құрылымы, тезис пен аргумент логикасы, дәйексөз беру мен парафраз жасау сияқты классикалық дағдылармен қатар, цифрлық дереккөздерді верификациялау, алгоритмдік іріктеудің шектеулерін

түсіну, жалған немесе ойдан шығарылған сілтемелерді тану, сондай-ақ AI қолдану шекарасын білу үйретілуі тиіс. Еуропалық Комиссияның 2026 жылы жаңартылған нұсқаулығында да AI-ды білім беру үдерісіне енгізуде этикалық және сыни сауаттылықтың маңызы ерекше аталады [6]. Демек, академиялық жазу пәні енді таза тілдік курс емес, цифрлық академиялық мәдениетті қалыптастыратын кешенді пәнге айналып отыр.

Тағы бір маңызды мәселе – бағалау форматы. Егер оқу процесі тек дайын мәтін нәтижесін тексерумен шектелсе, цифрлық құралдарды шектен тыс пайдалану фактісін анықтау күрделене түседі. Сол себепті заманауи академиялық практикада процессуалды бағалау күшейіп келеді: тақырып таңдаудан бастап жоспар, аннотация, алғашқы нұсқа, редакция және ауызша қорғау кезеңдері қатар қарастырылады. Бұл тәсіл студенттің мәтінді өзі игеріп жазғанын ғана емес, оның ғылыми ойлау траекториясын да көрсетеді. Цифрлық технологиялар осындай сатылы бақылауды да жеңілдете алады, өйткені нұсқалар тарихы, пікір қалдыру жүйесі және құжаттағы өзгерістер журналдары авторлық жұмыстың динамикасын көруге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялар академиялық жазуды жылдамдатты, кеңейтті және кәсібилендірді. Бірақ, олар ғылыми мәтіннің мәнін – дәлелді ой, дерекке жауапкершілік, академиялық адалдық және авторлық рефлексияны – алмастыра алмайды. Керісінше, цифрлық орта бұл қасиеттерге қойылатын талапты күшейтті. Сондықтан бүгінгі міндет – технологиядан бас тарту емес, оны ғылыми нормаларға бағындыру. Академиялық жазудың сапасы қолданылған платформалардың санымен емес, сол платформалар арқылы қалыптасқан сыни ойлау мәдениетімен өлшенеді.

Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық технологиялар мен академиялық жазу арасындағы байланыс қарапайым «көмекші құрал» деңгейінен әлдеқайда кең. Бұл – зерттеушінің интеллектуалдық тәртібін, дерекпен жұмыс этикасын және ғылыми коммуникация сапасын айқындайтын жаңа академиялық шындық. Болашақ маман цифрлық сервистерді пайдалана алуы ғана емес, олардың мүмкіндігі мен шектеуін түсініп, өз мәтінінің ғылыми жауапкершілігін толық сақтай алуы тиіс. Сонда ғана цифрлық технологиялар академиялық жазуды арзандатпай, керісінше, оны неғұрлым дәл, ашық және халықаралық ғылыми стандарттарға жақын үдеріске айналдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. UNESCO. Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Global Education Monitoring Report 2023. Paris: UNESCO, 2023. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723

2. Khalifa M., Albadawy M. Using Artificial Intelligence in Academic Writing and Research: An Essential Productivity Tool // Computer Methods and Programs in Biomedicine Update. 2024. Vol.
3. Bittle K., El-Gayar O. Generative AI and Academic Integrity in Higher Education: A Systematic Review and Research Agenda // Information. 2025. Vol. 16. No. 4. Article 296. URL: https://doi.org/10.3390/info16040296
4. Jin Y., Yan L., Echeverria V., Gasevic D., Martinez-Maldonado R. Generative AI in Higher Education: A Global Perspective of Institutional Adoption Policies and Guidelines // Computers and Education: Artificial Intelligence. 2025. Vol. 8. Article 100348. URL: https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100348
5. Elsevier. The Use of Generative AI and AI-Assisted Technologies in Writing for Elsevier. Updated October 2025. URL: https://www.elsevier.com/about/policies-and-standards/the-use-of-generative-ai-and-ai-assisted-technologies-in-writing-for-elsevier
6. European Commission. Guidelines on the Ethical Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators. Updated 5 March 2026. URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions/plan/ethical-guidelines-for-educators-on-using-artificial-intelligence.

ҒЫЛЫМИ ДЕРЕКТЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУ: ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ, ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кошенова Тоты Иманкызы
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
Нұрғали Зәру
6В01716 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4-курс студенті
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Аннотация. Мақалада ғылыми деректерді жүйелеу мәселесі кешенді түрде қарастырылады. Жүйелеудің эмпирикалық, аналитикалық және теориялық деңгейлері ажыратылып, жіктеу, топтастыру, типология және таксономия сияқты негізгі әдістердің мазмұны ашылады. Ғылыми ақпарат көлемінің экспоненциалды өсуі жағдайында метадеректерді басқару, FAIR принциптерін қолдану және деректерді визуализациялау мүмкіндіктері талданады. Сонымен қатар үлкен деректер технологиялары мен жасанды интеллект әдістерінің ғылыми ақпаратты өңдеудегі рөлі, деректер сапасына қойылатын талаптар және ашық ғылым тұжырымдамасы шеңберіндегі

репродуктивтілік мәселесі талқыланады. Жұмыстың соңында зерттеушілерге арналған практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: ғылыми деректер, жүйелеу, жіктеу, таксономия, метадеректер, FAIR принциптері, үлкен деректер, жасанды интеллект, ашық ғылым, визуализация, репродуктивтілік.

Аннотация. В статье комплексно рассматривается проблема систематизации научных данных. Различают эмпирический, аналитический и теоретический уровни систематизации, раскрывается содержание таких основных методов, как классификация, группировка, типология и таксономия. В условиях экспоненциального роста объема научной информации анализируются возможности управления метаданными, применения принципов FAIR и визуализации данных. Также обсуждается роль технологий больших данных и методов искусственного интеллекта в обработке научной информации, требования к качеству данных и проблема воспроизводимости в рамках концепции открытой науки. В конце работы предлагаются практические рекомендации для исследователей.

Ключевые слова: научные данные, систематизация, классификация, таксономия, метаданные, принципы FAIR, большие данные, искусственный интеллект, Открытая наука, визуализация, воспроизводимость.

Ғылым дегеніміз тек фактілердің жиынтығы емес, сол фактілердің арасындағы ішкі байланысты табу, оларды белгілі бір логикалық тәртіпке келтіру және соның негізінде объективті заңдылықтарды шығару процесі. Француздың ұлы ойшылы, математик әрі физик Анри Пуанкаре атап өткендей, ғылым фактілерден құралады, бірақ олардың қарапайым жиынтығы ғылым болып табылмайды: үйдің тастардан тұратыны сияқты, бірақ үйілген тас әлі үй емес. Осы қағида ғылыми деректерді жүйелеу мәселесінің өзегін құрайды.

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар әртүрлі ғылым салаларында кеңінен қолданылады, ал ғылыми ақпараттың көлемі экспоненциалды түрде өсуде. Қазіргі ғылыми басылымдарда мәліметтер көлемі ғана емес, әсіресе олардың құрылымдық күрделілігі артып келеді. Бір ғана эксперимент нәтижесінде терабайттап деректер жинақталуы мүмкін, бірақ олардың ғылыми құндылығы тек дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ғана ашылады. Сондықтан ғылыми ақпаратты жүйелеу зерттеу сапасын арттырудың және жаңа білім өндірудің басты шарты болып саналады [1, 12].

Осы мақаланың мақсаты ғылыми деректерді жүйелеудің әдіснамалық негіздерін айқындау, заманауи цифрлық құралдарды сипаттау және зерттеушілер кездесетін негізгі қиындықтарды талдау болып табылады.

Ғылыми зерттеуге арналған шикізат бізге деректердің ретсіз массасы түрінде беріледі. Бұл деректер қандай да бір түрде ұйымдастырылғаннан кейін ғана талдауға жарамды болады. Жүйелеу дегеніміз заттарды немесе құбылыстарды олардың ортақ және ерекше белгілері негізінде топтастыру, реттеу және өзара байланысын анықтау процесі.

Жүйеленген ақпарат зерттеуші үшін өте маңызды. Ол қателерді уақтылы табуға, ішкі қайшылықтарды ашуға, алынған нәтижелерді тексеруге және

оларды ғылыми қоғамдастықтағы басқа жұмыстармен салыстыруға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу нәтижелерінің репродуктивтілігіне қойылатын талап, яғни басқа зерттеушінің сол әдіспен сол нәтижеге қол жеткізуі, тікелей деректердің құрылымдық сапасына байланысты [2, 25].

Жиналған деректерді жүйелеу маңызды ақпарат фрагменттерін бөліп көрсетуге, жасырын заңдылықтарды ашуға және зерттелетін объектінің толық әрі жан-жақты бейнесін құруға мүмкіндік береді. Жүйелеусіз ақпараттық массивтің ғылыми маңызы жоқ деуге болады: ол тек сақтау құрылғысындағы орынды алып тұрған сандар тізбегі ғана. Мысалы, ғылыми жарияланымдар туралы ақпарат дерекқорларда бірнеше деңгейде жүйеленеді: тақырыптық бөлім, авторлар, ұйымдар, шыққан жылы, ел және дәйексөз алу көрсеткіштері бойынша.

Ғылыми ақпаратты жүйелеуді бір сатылы әрекет ретінде емес, өзара байланысты үш деңгейден тұратын процесс ретінде қарастырған дұрыс.

Деңгей	**Мазмұны**	**Нәтижесі**
Эмпирикалық	Бақылау мен эксперимент нәтижелерін тіркеу, бастапқы деректерді жинау және сипаттау	Тексерілген бастапқы деректер жиыны
Аналитикалық	Деректерді топтау, жіктеу, салыстыру, статистикалық өңдеу	Топтар, класстар, көрсеткіштер жүйесі
Теориялық	Жалпыланған заңдылықтарды тұжырымдау, гипотезалар мен логикалық модельдер құру	Заң, гипотеза, теориялық модель

Білімді жүйелеу ғылымның ең маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Альберт Эйнштейн ғылымды күнделікті ойлаудың ретке келтірілген жалғасы деп сипаттағанда, дәл осы эксперименттік мәліметтерді жүйелі тәртіпке келтіру идеясын меңзеген еді. Бұл ғылыми білім берудің және білім таратудың тиімділігін арттыратын аса маңызды процедура. Ғылым халықаралық сипатқа ие болған жағдайда, стандартталған түрде жақсы бекітілген презентация ерекше пайдалы: әртүрлі елдің зерттеушілері бір-бірінің деректерін еш кедергісіз пайдалана алады [3, 15]. Ал пәнаралық зерттеулерде әдістер мен терминология айтарлықтай ерекшеленетіндіктен, ортақ жүйелеу тілін қалыптастыру міндетті шартқа айналады.

Ғылыми ақпаратты ұйымдастырудың ең кең тараған әдісі жіктеу жүйесін құру болып табылады. Жіктеудің ең танымал мысалы Д. И. Менделеевтің периодтық жүйесі: ол белгілі элементтерді реттеп қана қоймай, әлі ашылмаған элементтердің болуы мен қасиеттерін болжауға мүмкіндік берді. Бұл жүйелеудің болжамдық қуатын көрсететін классикалық үлгі.

Жіктеу қазіргі ғылымда кеңінен қолданылады. Биологияда таксономия тіршілік иелерін иерархиялық қатарға орналастырады, физика мен информатикада деректерді жіктеу жаңа гипотезалар жасауға негіз болады,

әлеуметтік ғылымдарда типология құбылыстардың идеалды типтерін ажыратуға көмектеседі. Төмендегі кестеде негізгі әдістер салыстырылады.

Әдіс	**Мәні**	**Қолданылу мысалы**
Топтастыру	Объектілерді бір белгі бойынша топтарға бөлу	Респонденттерді жас тобы бойынша бөлу
Жіктеу	Белгілер жүйесі бойынша толық және қиылыспайтын класстар құру	Химиялық элементтердің периодтық жүйесі
Типология	Идеалды типтерді айқындау арқылы реттеу	Экономикалық жүйелердің типтері
Таксономия	Иерархиялық сатылы құрылым жасау	Биологиялық түрлердің жіктелуі
Кодтау	Ақпаратқа бірегей идентификатор беру	DOI, ORCID, ISBN жүйелері

Жүйелеудің маңызды аспектісі деректерді визуализациялау болып табылады. Ақпарат графиктер, диаграммалар, карталар және модельдер түрінде ұсынылған кезде зерттеуші нәтижелерді тез әрі дұрыс тани алады. Көру арқылы қабылданатын ақпарат мәтіндік сипаттамаға қарағанда әлдеқайда жылдам өңделеді, сондықтан графиктер ғылыми басылымдарда да, презентацияларда да шешуші рөл атқарады [4, 10].

Дегенмен визуализация тек безендіру құралы емес, талдау құралы екенін ұмытпаған жөн. Дұрыс таңдалмаған шкала, кесілген ось немесе орынсыз түс палитрасы оқырманды адастыруы мүмкін. Сондықтан ғылыми графиканың негізгі талаптары мыналар:

- өлшем бірліктері мен осьтердің нақты белгіленуі;
- деректер көзі мен іріктеме көлемінің көрсетілуі;
- түстер мен белгілердің біркелкі әрі қолжетімді болуы;
- қателік аралықтарының немесе сенімділік интервалдарының берілуі;
- графиктің мәтіндегі тұжырыммен сәйкестігі.

Деректерді және оның метадеректерін деректерді басқару жүйелерінде сақтау болашақта пайдалану үшін қол жеткізілген нәтижелерді сақтаудың тиімді әдісі болып табылады. Метадеректер, яғни деректер туралы деректер, зерттеу жағдайын, өлшеу әдісін, құрал параметрлерін, автор мен уақытты сипаттайды. Метадеректері жоқ файл уақыт өте келе мағынасын жоғалтады: бірнеше жылдан кейін оны автордың өзі де түсіндіре алмауы мүмкін.

Ғылыми деректердің сапасын арттыру мақсатында халықаралық қоғамдастық FAIR принциптерін ұсынды [5, 5]. Олардың мазмұны төмендегі кестеде берілген.

Принцип	Талап
Findable (табуға болатын)	Деректер бірегей тұрақты идентификаторға және толық метадеректерге ие болуы тиіс
Accessible (қолжетімді)	Деректер стандартты хаттамалар арқылы алынуы, қажет болса рұқсат шарттары анық көрсетілуі тиіс
Interoperable (өзара әрекеттесетін)	Ортақ форматтар мен сөздіктер қолданылып, басқа жүйелермен үйлесуі тиіс
Reusable (қайта пайдалануға болатын)	Лицензия, шығу тегі және өңдеу тарихы нақты сипатталуы тиіс

Бұл принциптерді сақтау деректерді тек сақтауға ғана емес, оларды ғылыми айналымға толық қосуға мүмкіндік береді. Бүгінде көптеген ғылыми журналдар мен қаржыландыру қорлары мақаламен бірге бастапқы деректерді ашық репозиторийге орналастыруды талап етеді.

Соңғы жылдары ғылыми деректердің сапалық мәселелерінің маңызы арта түсті. Ғылыми деректерді жүйелеуде үлкен деректер технологияларымен қатар жасанды интеллект әдістері де маңызды рөл атқарады. Автоматтандырылған жүйелер мен алгоритмдер күнделікті ғылыми жұмыста міндетті құралға айналуда: олар машиналық оқыту әдістерін қолдана отырып, үлкен көлемдегі деректерді дербес өңдей алады, кластерлерге бөледі, аномалияларды анықтайды және жіктеу схемаларын ұсынады.

Көбінесе ғалым байқамай тұрған заңдылықтарды алгоритм ертерек анықтайды. Алайда мұндай жүйенің өнімділігі түгелдей кіріс деректерінің сапасына байланысты. Информатикадағы қоқыс кіреді, қоқыс шығады деген қағиданы еске түсірмей тұра алмаймыз: шатасқан, толық емес немесе біркелкі емес форматта жиналған деректер ең жетілдірілген модельдің өзін жаңылыстырады. Сондықтан жасанды интеллект жүйелеу жұмысын жоймайды, керісінше, оның алдындағы дайындық сатысының маңызын арттырады.

Қазіргі таңда ғылыми деректерді жүйелеуде бірқатар түйінді мәселелер бар:

- деректер форматтарының әртүрлілігі және өзара үйлеспеуі;
- ақпарат көлемінің шамадан тыс артуы, соның салдарынан туындайтын ақпараттық шу;
- жалған, қайталанған немесе сапасыз деректердің таралуы;
- бірыңғай терминология мен жіктеу стандарттарының жетіспеуі;
- деректерді ұзақ мерзімді сақтауға арналған инфрақұрылымның шектеулілігі;
- зерттеушілердің цифрлық сауаттылық деңгейінің әркелкілігі.

Деректер жай ғана пайда болмайды: оны зерттеуші сүзгіден өткізіп, талдап, түсіндіруі керек. Бұл процесс белгілі бір дәрежеде ғылыми сауаттылық

пен аналитикалық ойлауды талап етеді. Демек, жүйелеу техникалық емес, ең алдымен танымдық міндет.

Ғылыми ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігі үшін ғылыми деректерді дұрыс сақтау қазіргі ғылымның аса маңызды мәселесі болып табылады. Деректерді сақтаудың ашықтығы ашық ғылым тұжырымдамасы шеңберіндегі ғылыми сенімділіктің негізгі аспектілерінің бірі. Егер басқа зерттеуші бастапқы деректерге қол жеткізе алмаса, нәтижені тексеру мүмкін емес, ал тексерілмеген нәтиженің ғылыми мәртебесі әрқашан шартты болып қала береді.

Сондықтан жүйелеу мен ашық сақтау бір-бірімен тығыз байланысты: жүйеленбеген деректерді ашық жариялаудың пайдасы шамалы, ал ашық жарияланбаған жүйелі деректер ғылыми қоғамдастық үшін жоқтың қасы. Осы екі талаптың қатар орындалуы ғана зерттеу нәтижесінің толыққанды ғылыми айналымға түсуін қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында деректермен жұмыс істеудің тиімділігін арттыру үшін төмендегі қадамдарды ұстанған жөн:

1. Зерттеу басталмай тұрып деректерді басқару жоспарын жасау: қандай деректер жиналады, қандай форматта сақталады, кім жауапты болады.
2. Файлдарды атаудың бірыңғай ережесін енгізу және оны жоба бойы өзгертпеу.
3. Әрбір деректер жиынына метадеректер файлын қоса жүргізу.
4. Бастапқы деректерді өзгертпей сақтап, барлық өңдеуді жеке көшірмеде орындау.
5. Өңдеу қадамдарын сценарий түрінде тіркеу, қолмен түзетуден бас тарту.
6. Деректердің кемінде үш көшірмесін әртүрлі тасымалдаушыда сақтау.
7. Жарияланым кезінде деректерді тұрақты идентификаторы бар репозиторийге орналастыру.

Ғылыми ақпаратты ұйымдастыру ақпаратты білімге айналдыратын күрделі көп деңгейлі танымдық процесс болып саналады. Жүйелеу әдістемесі айтарлықтай компьютерлендірілген, бірақ оның әдіснамалық негізі өзгеріссіз қалады: болашақта ақпаратты өңдеудің көп бөлігін жасанды интеллект жүзеге асырады, дегенмен бұл процестің артында әрқашан адамның ақыл-ойы мен ғылыми мақсаты тұрады.

Жүйеленген ақпарат білімді дамытудың кілті, ал жүйеленген білім ғылымды дамытудың кілті. Қорыта айтқанда, ғылыми деректерді жүйелеу жай ғана қағаз реттеу емес, бұл ақпарат тасқынында адаспаудың жалғыз жолы. Егер жиналған мәліметтер басынан бастап дұрыс жүйеленбесе және реттілік болмаса, кез келген зерттеу өз құндылығын жоғалтады. Сондықтан деректерді сауатты басқару сапалы ғылыми нәтижеге жетудің ең қысқа әрі сенімді жолы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметов Б.С., Сейітқазиев Е.А. Үлкен деректерді талдау және басқару әдістері // Вестник КазНУ. Серия информационных технологий. 2020. №3. Б. 45-52. DOI: https://doi.org/10.26577/itk.2020.v3.i45
2. Жұмабекова Г.К., Нұрғалиева А.Т. Ғылыми деректерді өңдеу және жүйелеу мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Философия және саясаттану сериясы. 2019. №2. Б. 112-118. DOI: https://doi.org/10.26577/jpsp.2019.v68.i2.13
3. Тұрсынбаев А.Н. Ақпараттық жүйелер және деректер қоры. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 256 б. ISBN: 978-601-04-3075-6
4. Әбдіғаппарова С.Б., Қасымова Л.М. Ғылыми зерттеулердегі деректерді жүйелеудің заманауи тәсілдері // Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. 2021. №1. Б. 67-74. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-6895-2021-134-1-67-74
5. Wilkinson M.D. et al. The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship // Scientific Data. 2016. Vol. 3. Article 160018. DOI: https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18
6. Poincare H. La Science et l'Hypothese. Paris: Flammarion, 1902. 292 p.
7. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. London: Hutchinson, 1959. 480 p.
8. Hey T., Tansley S., Tolle K. The Fourth Paradigm: Data-Intensive Scientific Discovery. Redmond: Microsoft Research, 2009. 287 p.

ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE RUWXIY-ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ TÁRBIYANÍŃ MAQSET HÁM WAZIYPALARÍ

Shamuratov Marat Xalmuratovich.

Nawayı mámleketlik pedagogikalıq institutı. F.i.b.f.d (PhD)

Annotaciya: Maqalada ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyanıń maqset hám wazıypaları ilimiy-teoriyalıq jaqtan analizlenedi.

Annotatsiya: Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ma’naviy-axloqiy tarbiyaning maqsad va vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Аннотация: В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются цели и задачи духовно-нравственного воспитания в общеобразовательных школах.

Abstract: The article analyzes the goals and objectives of spiritual and moral education in general education schools from a scientific and theoretical perspective.

Mámleketimizde «Ulıwma orta bilim beriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartları», «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam, «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması» qabıllanǵannan keyin bilimlendiriw tarawında bir qatar unamlı jańalıqlar bola basladı. Bul tarawda oqıtıw metodı dúnya júzlik ólshemge muwapıq jańalanıp barıwdı talap etedi. Usı kórsetilgen wazıypalardı orınlawda milliy baǵdarlamaǵa tiykarlanǵan jańa pedagogikalıq texnologiyanı islep shıǵıw, jetilistiriw hám onı ámelge asırıw, qollana biliwge ayrıqsha dıqqat awdarılmaqta. Oqıwshı jaslardı bilim negizleri menen qurallandırıw jumısların jetilistiriw, bul islerdi zaman talabına sáykes etip qayta qurıw házirgi dáwirdiń aldımızǵa qoyıp

atırǵan tiykarǵı wazıypalardan boldı. Bilimlendiriw tarawındaǵı reformalastırıw talaplarına sáykes mekteplerde ádebiyattı oqıtıwdıń usıl hám metodların jetilistiriw ayrıqsha áhmiyetke iye. Jámiyetimiz mektepten jas áwladlardı óz ana tilin, onıń ádebiyatı menen mádeniyatın, úrp-ádeti menen salt-dástúrin jetik biletuǵın, óz boyına sińirgen sawatlı, mádeniy oy-órisi hár tárepleme jetilisken bilimge iye etip tayarlawdı negizgi wazıypa etip belgilep otır. Demek, bunnan kelip shıǵatuǵın tiykarǵı juwmaq – mektepte oqıwshılarǵa ádebiyattı eń aldı menen xalıq ómiriniń aynası, ruwxıy baylıǵımız sıpatında túsindiriwimiz tiyis.

Oqıwshılardıń qálbinde ruwxıy-ádep-ikramlılıq túsinikler tereń orın iyelewi ushın xalıqtıń milliy tárbiya usılları, ullı oyshıllardıń bay ilimiy miyrasına múrájat etiw úlken áhmiyetke iye. Keleshek áwladtı hár tárepleme jetilisken, kámil insan dárejesinde tárbiyalawǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı ámelge asırıwdı ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sebebi, úzliksiz bilimlendiriw sistemasınıń barlıq buwınlarında, atap aytqanda, ulıwma orta bilim beriw mektepleri oqıwshılarınıń oy-órisi, pikirlewi hám dúnyatanımın jámiyettiń maqset hám wazıypaların ámelge asırıwshı kúshke aylandırıwda ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya ayrıqsha orın iyeleydi.

Ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya hám jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat tiykarındaǵı jas áwladtı tárbiyalawdıń maqseti shın mánisindegi jaqsılıqqa jetelewshi, adamgershilik pazıyletlerdi qáliplestiriwshi ideya bolıp tabıladı. Jaslardıń bilim alıwı, kásip-óner iyelewi ushın jaratılıp atırǵan sharayatlar mámleketimizdiń tálim-tárbiya sistemasınıń orayında turǵan ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyanı jetilistiriwden ibarat. Tárbiyanıń bul túri shaxs mánawiyatın rawajlandırıw máselesi menen tıǵız baylanıslı bolıp, onıń tiykarǵı wazıypası oqıwshı jaslarda joqarı ádep-ikramlılıq pazıyletler, ruwxıy jetiklik hám ruwxıy kelbetti qáliplestiriwden ibarat.

Ruwxıylıq – adamlardıń filosofiyalıq, huqıqıy, ilimiy, kórkem, ádep-ikramlılıq, diniy túsinikleriniń jıyındısı. Ruwxıylıq ideologiya, pikirlew túsiniklerine jaqın hám olar bir-biri menen baylanıslı bolǵan túsinikler. Ruwxıylıq – insannıń sanası, aqılıy qábileti, ruwxıy keshirmeleri jaqsılıqlarǵa, jaqsı niyetlerge tolı júregin sáwlelendriwshi kóp qırlı túsinik [1.289].

Insannıń erkinlikke, ádillikke, kamalǵa keliwge umtılıwı, dóretiwshiligi ruwxıy zárúrlikleri sebepli júzege shıǵadı. Insan óz tábiyatına qarama-qarsı halda emes, al oǵan múnásip túrde jasawı kerek. Usı mániste mánawiyat ózin-ózi jaratıw jumısınıń mazmunı bolıp esaplanadı. Ruwxıylıq sociallıq hádiyse sıpatında bir ǵana shaxstıń sanasına baylanıslı bolmay, onıń rawajlanıwı, jetilisiwi ulıwma milliy tájiriybe arqalı ámelge asadı. Mánawiyat júdá keń kólemli túsinik bolıp, onı bir sóz benen ańlatıw júdá qıyın.

Ruwxıylıq – insan intellekti hám ruwxiy dúnyasınıń úylesimi sıyaqlı quramalı sociallıq jaǵday. Ruwxıylıqtıń mazmunı, ámeliy áhmiyeti, ásirese, jámiyet turmısında túpkilikli reformalar alıp barılıp atırǵan dáwirlerde ayqın kózge taslanadı. Mámlekettiń kúsh-qúdiretin ruwxıy bárkamal bolǵan adamlar ǵana belgileydi. Xalıq hám jurt mápi hár bir xızmet procesinde, háreketlerde, óz ara qatnasıqlarda, jámáátlik turmıs tárizi hám tártip-qaǵıydaların húrmet etip, oǵan ámel

etiwdi talap etedi. Usı kózqarastan qatnas jasaǵanda, mánawiyat minez-qulıq túsinigi menen tıǵız baylanıslı ekenligi kórinip turadı.

Ádep-ikramlılıq – adamlardıń bir-birine, shańaraqqa, jámiyetke bolǵan qatnasıqlarında kórinetuǵın háreket, minez-qulqı hám tártipler jıyındısı. Huqıqtan parıqlı túrde, ádep-ikramlılıq talapların orınlaw-orınlamaw ruwxiy tásir kórsetiw formaları (jámiyetshilik tárepinen baha beriw, islengen islerdi maqullaw yaki qaralaw) menen belgilenedi. Insaniyat rawajlanıwında ádep-ikramlılıq áhmiyetli orin tutadi. Shiǵistiń ullı oyshılları insannıń ádep-ikramlı jetilisiwi, onı hár tárepleme rawajlandırıw, ruwxiy kelbetin qáliplestiriw jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorlarınan biri dep qaragan [2.530].

Ádep-ikramlılıq – jámiyetlik sananıń formalarınan biri. Adamlardıń tariyxıy qáliplesken minez-qulqı, júris-turısı, jámiyetlik hám jeke turmıstaǵı óz ara, sonday-aq, jámiyettegi qatnasıqlardı tártipke salıwshı turaqlı, belgili norma hám qaǵıydalar jıyındısı. Bizge belgili, kúndelikli ádep-ikramlılıq normaların bekkemlemesten, miynet intizamına qatań ámel etpesten, adamlardıń shólkemlestiriwshiligi hám juwapkershiligin joqarı basqıshqa kótermesten, sociallıq turmıs tárizin jaqsılawǵa erisip bolmaydı. Bunday jaǵdaydı júzege keltiriw ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń wazıypalarınan biri. Ádep-ikramlılıq normaları adamlardıń is-háreketlerinde óz kórinisin tabadı. Ádep-ikramlıqtıń minnet, hújdan, ar-namıs sıyaqlı bir qatar kategoriyaları bar. Ádep-ikramlılıq jámiyette túrli funkciyalardı atqaradı. Olar arasında tómendegiler en áhmiyetlisi esaplanadı: 1) adamlar arasında túrli qatnasıqlardı muwapıqlastırıw; 2) adamlar iskerliginiń insanıylıq qádiriyatları hám mánzillerin belgilew; 3) shaxstı sociallastırıw. Adamlardıń iskerligin muwapıqlastırıp, ádep-ikramlılıq olardı adamgershilikli, jaqsı, hadal, ádil qatnasıqlarǵa iytermeleydi [3.40-41]. Ádep-ikramlılıq jámiyet rawajlanıwınıń tayanıshı, adamlardı mudamı jaqsılıqqa shaqıratuǵın faktor sanaladı.

Insannıń ádep-ikramlılıq sheńberindegi is-háreketleri ádep-ikramlılıqtı óz ishine aladı. Ádep-ikramlılıq insan haqqında jaǵımlı tásir oyatatuǵın, biraq shańaraq, jámáát, jámiyet hám insaniyat turmısında ózgeris payda etetuǵın dárejede áhmiyetke iye bolmaytuǵın is-háreketlerden ibarat bolsa, ádep-ikramlılıq belgili bir jámiyet, zaman hám insaniyat tariyxı ushın keri tásir etiwi múmkin bolǵan hár qıylı is-háreketler jıyındısı bolıp qaladı.

Ádep-ikramlılıq ózin jaqsılıq hám jawızlıq, ádillik, adamgershilik, pidayılıq sıyaqlı sociallasqan túsinik hám principlerde kórsetse, minez-qulıq jaqsılıq hám jamanlıq, minnet, qayırqomlıq, miymandoslıq sıyaqlı túsiniklerde sáwlelendiredi. Ádep-ikramlılıq kishipeyillik, hújdanlılıq, sabırlılıq, hadallıq, haqıyqatlıq sıyaqlı ádep-ikramlılıq normalarında óz kórinisin tabadı.

Ádep-ikramlılıq qaǵıydaların biliw menen birge, onı ámelde qollanıw arasında óz ara baylanıslılıq bolıwı zárúr. Adamlardıń ámeliy iskerligi hám minez-qulqı onıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq isenimine sáykes keliwi kerek. Eger olar arasında ayırmashılıq baqlansa, tárbiya procesi tolıq ámelge asırılmaǵanlıǵı belgili boladı. Biziń pikirimizshe, ádep-ikramlılıq insannıń ishki dúnyası, isenimi, pazıyletleri sıpatında bar bolsa, ádep-ikramlılıq insannıń kózge taslanatuǵın múnásipligi, minez-qulqı, qatnas tárizi bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Usmanov N. Pedagogika fanidan izohli lug’at. – T.: Fan va texnologiya, 2009.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12 jild. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 1-j.
3. Falsafa: qomusiy lug’at (Tuzuvchi va mas’ul muharrir Q.Nazarov). – T.: Sharq, 2004.

FOLKLORLÍQ SHÍǴARMALARDÍ OQÍTÍWDA KÓRGIZBELI SABAQ TÚRIN SHÓLKEMLESTIRIW

Uzakova Saltanat Paraxatovna

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası úlken oqıtıwshısı, f.i.f.d. (PhD)

Klishbaeva Nelufar

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada mekteplerde qaraqalpaq folkloрın oqıtıwda kórgizbeli sabaq túri hán onıń klasstan tıs jumıslarda qollanılıwı haqqında túsinikler berilgen. Bunda kóp tomlıq qaraqalpaq folklorındaǵı balalarǵa arnalǵan folklorlıq shıǵarmalardan mısallar keltirilip, onıń mazmunın túsindiriwde kórgizbeli sabaqtı qalay shólkemlestiriw kerek ekenligi aytıladı.

Gilt sózler: kórgizbeli sabaq, sabaq túrleri, innovaciyalıq usıllar, folklorlıq shıǵarmalar, ayalaw poeziyası, aytımaqlar, balalar folkloрı.

Annotation: This article provides an overview of the visual aids used in teaching Karakalpak folklore in schools and their application in extracurricular activities. Examples of children's folklore works from multi-volume Karakalpak folklore are cited, and how to organize a demonstration lesson to explain its content is explained.

Keywords: demonstration lesson, lesson types, innovative methods, folklore works, love poetry, sayings, children's folklore.

Аннотация: В данной статье представлены разъяснения о виде наглядных уроков в преподавании каракалпакского фольклора в школах и их применении во внеклассной деятельности. Приводятся примеры из многотомного каракалпакского фольклора, посвященного детям, и объясняется, как организовать наглядный урок для объяснения его содержания.

Ключевые слова: наглядный урок, виды уроков, инновационные методы, фольклорные произведения, поэзия по хвал, поговорки, детский фольклор.

Dúnyada ilim-pánniń rawajlanıwında innovaciyalıq texnologiyalar hám jasalma intellekttiń ornı áhmiyetli orın iyelep kelmekte. Sebebi hárbir tarawdaǵı jańalıq hám izertlewlerde innovaciyalıq usıllardıń qollanılǵanlıǵın hám jasalma intellekttiń maǵlıwmatlardı jámlestirip beriwshi qural sıpatında jumsalıp atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ádebiy tálimge de bunday innovaciyalıq jantasıwlardıń kirip keliwi sabaq processiniń nátiyjeliligin arttırıwǵa járdem beredi.

Ádebiy tálim processinde oqıtıw usılları boyınsha izertlew alıp barǵan metodist alım S.Matchanov oqıtıw usılları haqqında mınaday pikir keltiredi: “Oqıwda tájiriybesizlik hárqanday pándi dińkeni qurıtatuǵın awır miynet hám májbúriyatqa aylandıradı. Oqıw-úyreniw tájiriybesi jetilisken adam ǵana bilimlerdi puqta ózlestiriwi múmkin. Oqıwshılardıń pán tiykarların biliwge bolǵan qızıǵıw-umıtılıslarınıń qanshelli nátiyje beriwi tálim usıllarınıń durıs qollanılıwına baylanıslı”.[2] Álbette, alımnıń pikirlerine qosılǵan halda házirgi globallasıw processinde nátiyjeli usıllar qatarı ádebiyat pánin oqıtıwda ámeliy iskerlikke baǵdarlanǵan jańa innovaciyalıq texnologiyalardıń ornı áhmiyetli ekenligin atap ótiw orınlı esaplanadı.

Mekteplerde sabaq ótiw processinde onıń hár qıylı túrlerinen paydalanıw múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatında sabaq túrleri boyınsha professor Á.Paxratdinovtıń izertlewlerinde mınaday pikirler aytılǵan: “Ulıwma bilim beriw mekteplerinde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda oqıwshılardı jańa bilimler menen tanıstırıw, kirisiw, aralas, birlesken, baqlaw, juwmaqlaw, tákirarlaw, seminar sıyaqlı sabaq túrleri keltirilgen”. [3] Ádebiyatshı oqıtıwshı sabaq ótiw processinde sabaq túrleri menen qosa oqıtıw usılların da jaqsı biliwi kerek. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında awızeki oqıtıw usılları haqqında metodist alım Q.Yusupov: “Áńgime, gúrriń, túsindiriw, sabaqlıq hám qosımsha oqıw qollanbaları menen islew, lekciya” [5] sıyaqlı túrlerin keltiredi. Ózbek ádebiyatında Q.Husanbaeva, R.Niyozmetovalardıń izertlewlerinde sabaqtıń maqsetine kóre tómendegi túrleri atap kórsetilgen: ulıwma maǵlıwmatlar menen tanısıw, jańa bilimlerdi ózlestiriw hám alınǵan bilimlerdi ámeliyatta qollaw sabaǵı; ótilgen temanı bekkemlew sabaǵı; oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin tekseriwge qaratılǵan baqlaw sabaǵı; eki yamasa onnan artıq sabaq túrleriniń birge qollanıwınan júzege kelgen aralas sabaq. [1]

Usı joqarıda keltirilgen sabaq túrlerine qosa búgingi kúnde kórgizbeli sabaq túrin shólkemlestirip, onda innovaciyalıq jantasıwlardı engiziw ádebiy tálimniń rawajlanıwına úlken úles qosadı. Jasalma intellekttiń payda bolıwı, ilim-pánniń tábiyiy kórgizbeli sıpatlarına tásirin kórsetpeydi. Sebebi ámeliy hám ilimiy jaqtan dálillengen pán óziniń haqıyqıylıǵın joytpaydı. Jasalma intellekt tek ǵana bizge járdemshi qural sıpatında maǵlıwmatlar beredi. Ádebiyat pánin oqıtıwda sabaq túrlerin shólkemlestirgende jańadan dórelip atırǵan usıllar hám innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw bul – sol sabaqtıń nátiyjeliligin asırıwda úlken xızmet atqaradı. Biz ádebiyat páninde folklorlıq shıǵarmalardı oqıtıwda kórgizbeli sabaq túriniń úlken imkaniyatların tómendegi pikirlerimiz benen dawam ettiremiz.

Kórgizbeli sabaqlarda oqıwshılar aldınnan berilgen wazıypalar boyınsha albom, referat yaki ózleri tayarlaǵan ónim, materiallardan hár qıylı kórgizbeler tayarlaydı. Kórgizbe matreriallarınan paydalanǵan halda ótilgen tema mazmunı jarıtıladı. Kórgizbe sabaǵı oqıwshılarda óz miynetin kórsetiw, sóz ete biliw hám emocional jaǵdayların basqarıw kónlikpesin payda etedi. Sonıń menen birge bunday sabaq túri kóbinese klastan tıs dógerek jumıslarında jiyi qollanıladı. Mekteplerde búgingi kúnde klastan tıs jumıslardıń ishinde eń kóp ótkeriletuǵın iláj **“kitap kórgizbesi”**(prezintaciyası) bolıp esaplanadı. Házirgi dáwir dóretiwshileri tárepinen

jarıq kórgen shıǵarmalardıń kórgizbesi tek ǵana mekteplerde emes, televideniede, basqa da oqıw orınlarında jiyi ótkeriw úrdiske aylanǵan. Dógerek basshısı oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıp, jańadan járiyalanǵan kitaplardı oqıwshılarǵa tanıstırıw maqsetinde bul ilájdı shólkemlestiredi. Sonday-aq, qaraqalpaq folklorındaǵı kóp tomlıq shıǵarmalardı oqıwshılarǵa keńnen tanıstırıwda kórgizbeli sabaq túrin alıp baradı. Klastan tıs jumıslarda oqıwshılarǵa xalıq awızeki úlgileri tiykarında da kitap kórgizbesin shólkemlestiriw múmkin. Mısalı qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵında Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń eń dáslepki xalıq awızeki dóretpeleri úlgilerin kóriwimizge boladı. Kóp tomlıq qaraqalpaq folklorında balalarǵa arnalǵan kórkem sóz úlgileri berilgen. 99-tom “Ayalaw poeziyası” dep atalıp, onda háyyiw aytıw úlgileri hám ertedegi hár qıylı oyınlarǵa baylanıslı dórelgen qosıqlar orın alǵan. Mısalı:

Háyyiw, háyyiw, asıńnan,
Anań sıypar basıńnan,
Jaqsılardan úlgi al,
Er jigit bol jasıńnan
Háyyiw, háyyiw, háyyiw-ay. [4]

100-tom balalar sóz óneri hám oyınlar dep atalıp, onda hár qıylı qubılıslarǵa baylanıslı dórelgen “aytımaqlar” berilgen. Mısalı: Uyqılaw aldınan aytılatuǵın aytımaq:

Jaylı jatqaylı,
Jaqsı turǵaylı... [4]

Balalar ádebiyatına tán bunday xalıq awızeki dóretpelerin klastan tıs jumıslarda oqıwshılarǵa keńnen tanıstırılıp barılsa, jáne sabaq processinde úyrenilse, olar óz xalqınıń tariyxı hám milliy ózgesheliklerin ańlaǵan, watanına muhabbatı kúshli perzentler bolıp jetilisiwine erisiledi. Bunıń ushın ádebiyatshı oqıtıwshı qaraqalpaq folklorınıń 99-100-tomların dógerek aǵzalarına “kitap kórgizbesi” tiykarında klastan tıs shınıǵıwlardı ótkende paydalanıp barsa maqsetke muwapıq boladı. Kórgizbeli sabaq túrin tek ǵana klastan tıs jumıslarda emes, kúndelikli sabaq processinde bul folklorlıq shıǵarmalardıń video yamasa audio variantın oqıwshılarǵa tıńlap kórsetse de boladı.

Demek, folklorlıq shıǵarmalardı oqıtıwda kórgizbeli sabaqtı shólkemlestiriw temada berilgen material menen oqıwshılardıń júzlesiwi hám onı esitip, kóriwi olarda úlken qızıǵıwshılıq payda etedi, sabaqta aldınnan tapsırmalar berilgen bolsa, ózbetinshe jumıs islewge hám oy-órisin keńeytiwge járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Баркамол файз медиа, 2018. – 313-б.
2. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 3-б.
3. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. – Нөкис: Билим, 2004. – 260 б.
4. Qaraqalpaq folkloru. Kóp tomlıq. 88-100-tomlar. – Nókis: Ilim, 2015.

5. Юсупов Қ.А. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы.(сабақлық).– Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – 336 б.

B2 ДАРАЖАСИДАГИ ФИЛОЛОГ ТАЛАБАЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Қарлибаева Науризбийке Жеткербай қизи
Нукус давлат педагогика институти кафедрасининг PhD докторанти
qarlibayevanaurizbiyke@gmail.com

Аннотация. Олий таълимнинг жадал рақамлашуви тил ўқитишнинг замонавий ёндашувларини ўзгартириб, коммуникатив компетенцияни ривожлантириш учун янги имкониятларни яратмоқда. Мазкур тадқиқот Ўзбекистонда инглиз тилини ўқитиш жараёнида B2 даражасидаги филолог талабаларнинг коммуникатив компетенциясини ривожлантиришда рақамли технологияларнинг ўрнини тадқиқ этишга бағишланган. Ҳозирги кунда рақамли воситаларнинг кенг тарқалишига қарамай, улардан B2 даражасига хос бўлган эркин, изчил ва юқори даражадаги мулоқот кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган методик асосда фойдаланиш масаласи етарлича ўрганилмаган. Тадқиқотда замонавий рақамли таълим ёндашувларининг назарий таҳлили амалий педагогик эксперимент билан уйғунлаштирилган. Натижалар синхрон онлайн мулоқотни асинхрон, вазифага йўналтирилган фаолият билан бирлаштирувчи аралаш таълим моделлари талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини ошириш ва оғзаки мулоқот кўникмаларини такомиллаштиришга самарали таъсир кўрсатишини тасдиқлади. Тадқиқот натижалари филологик таълимда рақамли технологиялардан фақат ўқув контентини етказиб бериш воситаси сифатида эмас, балки мазмунли тил амалиёти, ҳамкорлик ва узлуксиз мулоқотни рағбатлантирувчи интерактив коммуникатив муҳит сифатида фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: рақамли технологиялар, коммуникатив компетенция, B2 даражаси, аралаш таълим, инглиз тилини ўқитиш методикаси.

Аннотация. Стремительная цифровизация высшего образования трансформирует современные подходы к обучению языкам, открывая новые возможности для развития коммуникативной компетенции студентов. В статье рассматривается роль цифровых технологий в формировании коммуникативной компетенции студентов-филологов уровня B2 в процессе обучения английскому языку в Узбекистане. Несмотря на широкое распространение цифровых инструментов, их методически обоснованное

применение для развития спонтанной, последовательной и содержательно насыщенной коммуникации, соответствующей уровню B2, остается недостаточно изученным. Исследование сочетает теоретический анализ современных подходов к цифровому обучению с практическим педагогическим экспериментом. Результаты показывают, что модели смешанного обучения, объединяющие синхронное онлайн-взаимодействие с асинхронной деятельностью, ориентированной на выполнение учебных задач, способствуют повышению учебной активности студентов и совершенствованию навыков устной коммуникации. Исследование подтверждает, что в филологическом образовании цифровые технологии не должны ограничиваться функцией передачи учебного контента. Они должны использоваться для создания интерактивной коммуникативной среды, стимулирующей содержательное использование языка, сотрудничество и постоянное речевое взаимодействие.

Ключевые слова: цифровые технологии, коммуникативная компетенция, уровень B2, смешанное обучение, методика преподавания английского языка.

Abstract. The digital transformation of higher education is reshaping contemporary approaches to language teaching, creating new opportunities for the development of communicative competence. This study examines the role of digital technologies in enhancing the communicative competence of B2-level philology students in the context of English language education in Uzbekistan. Although a wide range of digital tools is currently available, their pedagogically grounded use for developing spontaneous and sustained communication at the B2 level remains insufficiently explored. The research combines a theoretical examination of current digital learning approaches with a practical pedagogical experiment. The findings demonstrate that blended learning models, which integrate synchronous online communication with asynchronous, task-oriented activities, contribute to higher student engagement and improved oral communication skills. The study argues that digital technologies in philology education should not be limited to the transmission of instructional content. Instead, they should be designed as interactive communicative environments that encourage meaningful language use, collaboration, and sustained interaction.

Keywords: digital technologies, communicative competence, B2 level, blended learning, English language teaching.

Ҳозирги кунда глобал таълим парадигмаси «Рақамли бурилиш» (Digital Shift) жараёнини бошдан кечирмоқда. Кенг маънода рақамлаштириш энди аудиторияда қўлланиладиган ихтиёрий қўшимча восита эмас, балки замонавий тафаккурнинг инфратузилмасига айланмоқда. Ўзбекистон

Республикасида мазкур ўтиш жараёни «Рақамли Ўзбекистон – 2030» стратегиясида ўз аксини топган бўлиб, унда олий таълимни ахборот технологиялари асосида модернизация қилишга алоҳида урғу берилган [8; 46]. Масалани филология соҳаси нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган бўлсак, мазкур йўналиш лингвистик аниқликка нисбатан юқори талабни қўяди. Умумий инглиз тилини ўрганувчилардан фарқли равишда, филология талабалари нафақат тилни, балки коммуникациянинг асосий механизмларини — социолингвистика, прагматика ва дискурс таҳлилини ҳам ўзлаштиришлари лозим. B2 даражасидаги талабалардан шундай равонлик ва эркинлик билан мулоқот қила олиш талаб этиладики, бу уларга она тили инглиз тили бўлган суҳбатдошлар билан жиддий қийинчиликсиз мулоқот қилиш имконини беради [3; 52].

Сименснинг (2005) Коннективизм назарияси каби фундаментал назариялар таълимни ихтисослашган ахборот тугунларини ўзаро боғлаш жараёни сифатида талқин қилса-да, маҳаллий контекстда B2 даражасидаги талабалар учун «методологик скаффолдинг» (methodological scaffolding) етарлича ишлаб чиқилмаган [6; 18]. Рақамли технологияларнинг аксарият татбиқлари A1–B1 даражаларига (грамматика иловалари, луғат карточкалари ва бошқалар) қаратилган. Бироқ B2 даражасидаги талабаларга реал ҳаётдаги касбий ва академик дискурсни моделлаштирувчи мураккаб муҳитлар зарур.

Муаммонинг асосий нуқтаси тил ўрганиш учун технологиядан фойдаланишдан технологияни бошқариш ва ундан самарали фойдаланиш учун тилни қўллашга ўтиш билан боғлиқ. B2 даражасидаги ўқувчи «рақамли саводхонлик»дан (Digital Literacy), яъни воситадан қандай фойдаланишни билишдан «танқидий саводхонлик»ка (Critical Literacy), яъни восита хабар мазмуни ва унинг шаклланишига қандай таъсир кўрсатишини англаш даражасига ўтиши лозим [2; 79].

Бундай скаффолдинг рақамли курация (Digital Curation) жараёнига йўналтирилиши керак. Бунда талабалар шунчаки ҳаволаларни топиш билан чекланмасдан, уларни танлаш сабабларини ўрганилаётган тилда асослаб беришлари талаб этилади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, B2 даражасидаги ўқувчилар учун «асинхрон форумлар» (asynchronous forums) ва «ҳамкорликда ёзиш» (collaborative writing), масалан, Wiki ёки умумий ҳужжатлардан фойдаланиш айниқса самарали ҳисобланади. Бундай муҳитлар Канале ва Свейн таъкидлаган стратегик билимларни қўллаш учун зарур бўлган «кутиш вақти»ни таъминлайди. Бу эса талабаларга матнни эълон қилишдан олдин «боғловчи воситалар» (linking words) ва «аргументацияни изчил давом эттириш» (argumentative sustainment) кўникмаларини такомиллаштириш имконини беради. Хаймс ҳамда Канале ва Свейн коммуникатив компетенция

грамматик, социолингвистик ва стратегик билимларни қамраб олишини асослаб берганлар [1; 95].

Рақамли ўлчам

Роберт (2014) «таълимни ахборотлаштириш» (informatization of education) тушунчасини ўқувчи рақамли мулоқотда фаол иштирокчи сифатида намоён бўладиган муҳитни яратиш жараёни сифатида таърифлайди.

B2 даражасининг ўзига хос хусусиятлари

CEFR (2018) талабларига кўра, B2 даражасидаги ўқувчи ўз фикрини асослаб бериши ва ғоялар ўртасидаги муносабатларни ифодалаш учун турли хил боғловчи воситалардан фойдалана олиши керак.

АКТнинг (ахборот-коммуникация технологияларининг) интеграцияси аудиториядаги назария билан глобал лингвистик реаллик ўртасида кўприк вазифасини бажаради. B2 даражасидаги скаффолдинг оддий грамматик кўрсатма бўлмаслиги керак; у процессуал кўрсатма (procedural hint) хусусиятига эга бўлиши лозим. Масалан, феълнинг тусланиш шаклини тақдим этиш ўрнига, АКТ воситаси муайян жанр учун намунавий қолипни — масалан, расмий шикоят хати ёки лойиҳа таклифини қандай тузиш кераклигини кўрсатиши мумкин.

B2 даражасидаги филология талабалари учун рақамли технологияларни интеграция қилиш шунчаки компьютердан фойдаланиш масаласи эмас, балки **«Рақамли коммуникатив муҳит» (Digital Communicative Environment — DCE)**ни шакллантириш масаласидир. Тадқиқотимиз муайян методикалар самарадорлигига доир тўртта асосий натижани аниқлади.

A. Вазифага асосланган рақамли симуляцияларнинг самарадорлиги

Тадқиқот натижаларимиз шуни кўрсатдики, Virtual Exchange (VE) дастурлари ёки Padlet ва Flipgrid каби телекоммуникацион ҳамкорлик платформаларида иштирок этган талабаларда «дискурсни бошқариш» (discourse management) кўникмалари 22 фоизга ошган [4; 67]. Халқаро миқёсдаги тенгдошлари билан мулоқот қилиш жараёнида талабалар B2 даражасига хос бўлган компенсатор стратегиялардан фойдаланишга мажбур бўлганлар.

B. Адаптив таълим траекториялари

Филологлар учун тилнинг нозик маъно ва услубий жиҳатларини англаш муҳим аҳамиятга эга. Сўнгги маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, сунъий интеллект асосида ишловчи адаптив таълим тизимлари талабаларга ёзма ва оғзаки нутқда шаклланиб қолган, барқарор хатоларни аниқлашда ёрдам беради. Статик дарсликлардан фарқли равишда, рақамли ресурслар B2 даражасига хос бўлган коллокациялар, расмий ва норасмий нутқ услублари

ўртасидаги ўзгаришлар каби нозик жиҳатлар бўйича тезкор ва маълумотларга асосланган фикр-мулоҳаза (feedback)ни тақдим этади.

С. Тинглаб тушуниш ва гапириш кўникмалари учун мультимедиали скаффолдинг

Рақамли технологиялар «мультимодал» (multimodal) ахборотни тақдим этиш имконини беради. Филология талабалари TED Talks ёки подкастларни рақамли аннотация воситалари орқали таҳлил қилишдан катта фойда оладилар. Бу жараён уларга коммуникацияни «деконструкция қилиш», яъни суҳбатдош интонациядан киноя ёки урғуни ифодалаш учун қандай фойдаланаётганини таҳлил қилиш имконини беради. Бундай кўникмалар C1 даражасига эришиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, рақамли воситалардан фойдаланишнинг яққол афзалликларига қарамасдан, уларни таълим жараёнига интеграция қилишда педагогик самарадорликни таъминлаш учун ҳал қилиниши лозим бўлган бир қатор муаммолар мавжуд.

Талабалар кўпинча «рақамли аборигенлар» (digital natives) сифатида тавсифланади. Бироқ уларнинг рақамли технологиялардан фойдаланишдаги эркинлиги кўп ҳолларда кўнгилочар контентни истеъмол қилиш билан чекланади. Академик рақамли саводхонлик эса юқори даражадаги тафаккурни талаб қилади. Бу ҳамкорликда ёзиш жараёнида версияларни бошқаришни тушуниш, интернетдаги манбалар ишончлилигини баҳолаш ва сунъий интеллект томонидан яратилган контентдан фойдаланиш этикасини англаш каби кўникмаларни ўз ичига олади. Аниқ ва мақсадли ўқитиш бўлмаса, талабалар рақамли воситалардан чуқур когнитив фаолият учун эмас, балки юзаки тарзда фойдаланишлари мумкин.

Когнитив юклама назарияси (Cognitive Load Theory)га кўра, инсоннинг ишчи хотираси чекланган имкониятга эга. B2 даражасида талабалар бир вақтнинг ўзида лексик бирликларни эсга тушириш, грамматик аниқлик ва прагматик мақбулликни таъминлаш каби вазифаларни бажарадилар. Агар бунга мураккаб фойдаланувчи интерфейсини (User Interface — UI) бошқариш ҳам қўшилса, «ортиқча когнитив юклама» (extraneous load), яъни технология билан боғлиқ юклама «ўзлаштиришга хизмат қилувчи когнитив юклама» (germane load) билан рақобатлаша бошлайди. Натижада «тўхтаб қолиш» ҳолати юзага келиши, яъни талабанинг на технологияни, на тилни тўлиқ ўзлаштира олмаслиги мумкин.

Минтақавий шароитда технологик тенгсизлик фақат техник жиҳозлар билан боғлиқ эмас; у рақамли экотизимнинг ишончлилиги масаласини ҳам қамраб олади. Агар дарс режаси фақат юқори тезликдаги булутли синхронлаштиришга таянса, маҳаллий серверда узилишлар юзага келган

ҳолатда бутун дарс жараёни издан чиқиши мумкин. Бу эса талабалар мотивациясининг пасайишига ва коммуникатив жараённинг бузилишига олиб келади.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, B2 даражасидаги филология талабаларида рақамли технологиялар орқали коммуникатив компетенцияни ривожлантириш кўп ўлчовли вазифадир. Бунинг учун «ўқитувчига йўналтирилган» (teacher-centered) моделдан «рақамли технологиялар воситасида қўллаб-қувватланадиган» (Digital-Facilitated) моделга ўтиш талаб этилади.

Роберт, Сименс томонидан ишлаб чиқилган назарий асослар ҳамда CEFRнинг сўнгги янгиланишлари рақамли ресурслар реал ҳаётдаги дискурс мураккаблигини моделлаштирган тақдирдагина энг юқори самарадорликка эришишини кўрсатади. Мазкур технологияларни таълим жараёнига интеграция қилиш талабаларга аутентик, маданиятлараро мулоқотда иштирок этиш, тилнинг нозик жиҳатлари бўйича шахсийлаштирилган ва тезкор фикр-мулоҳаза олиш, шунингдек, замонавий филолог учун муҳим бўлган «юмшоқ кўникмалар»ни (Soft Skills) — ҳамкорлик, рақамли мулоқот этикаси каби компетенцияларни ривожлантириш имконини беради.

B2 даражасидаги талабалар учун методика, аввало, юқори даражадаги интерактив мулоқотга йўналтирилиши лозим. Келгуси ўқув дастурларида «аралаш таълим» (Blended Learning) моделига устуворлик беришни тавсия этамиз. Бунда рақамли воситалар аудитория чегарасини кенгайтириб, уни глобал ва интерактив таълим маконига айлантиришга хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Anderson, T. The Theory and Practice of Online Learning. — Athabasca: Athabasca University Press, 2024.
2. Beetham, H., Sharpe, R. Rethinking Pedagogy for a Digital Age: Principles and Practices of Design. — Routledge, 2019.
3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors. — Council of Europe, 2018.
4. Isoqov, M. Raqamli ta'lim resurslari: Nazariy asoslari va turlari. — Toshkent: Fan va Texnologiyalar, 2025.
5. Роберт, И. В. Теория и методика информатизации образования. — М.: БИНОМ, 2014.
6. Siemens, G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. — 2005.

7. Yo‘ldoshev, J., Usmonov, S. Raqamli pedagogika asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2020.
8. Уваров, А. Ю. Цифровая трансформация и сценарии развития общего образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2018.

QARAQALPAQ TILIN OQÍTÍW METODIKASÍNDA DIDAKTIKALÍQ PRINCIPLERDIŃ ÁHMIYETI

Mırzabaeva Muxabbat Baxıtbaevna
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanısh doktorant
muhabbatmyrzabaeva@gmail.com

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında didaktikalıq principlerdiń áhmiyeti qarastırıladı. Oqıtıw principleriniń oqıw procesiniń maqseti, mazmunı, metodları hám shólkemlestiriw formaları menen ózara baylanısı ashıp beriledi. Sonday-aq ilimiylik, sistemalılıq hám izbe-izlilik, túsiniklilik, kórsetpelilik, sanalılıq hám belsendilik, teoriyanıń ámeliyat penen baylanısı sıyaqlı didaktikalıq principlerdiń qaraqalpaq tilin nátiyjeli oqıtıwdaǵı ornı hám áhmiyeti talqılanadı.

Gilt sózler: Qaraqalpaq tili, oqıtıw metodikası, didaktikalıq principler, oqıtıw procesi, ilimiylik principi, sistemalılıq, izbe-izlilik, túsiniklilik, kórsetpelilik, sanalılıq hám belsendilik, teoriyanıń ámeliyat penen baylanısı, til bilimi, kommunikativlik qábilet.

Аннотация. В статье рассматривается значение дидактических принципов в методике обучения каракалпакскому языку. Раскрывается взаимосвязь принципов обучения с целями, содержанием, методами и формами организации учебного процесса. Также рассматриваются роль и значение таких дидактических принципов, как принцип научности, систематичности и последовательности, доступности, наглядности, сознательности и активности, связи теории с практикой, в эффективном обучении каракалпакскому языку.

Ключевые слова: каракалпакский язык, методика обучения, дидактические принципы, процесс обучения, принцип научности, систематичность, последовательность, доступность, наглядность, сознательность и активность, связь теории с практикой, языкознание, коммуникативная компетентность.

Annotation. This article examines the significance of didactic principles in the methodology of teaching the Karakalpak language. It reveals the interrelationship between teaching principles and the goals, content, methods, and forms of organizing the educational process. The article also discusses the role and importance of such didactic principles as the principle of scientificity, systematicity and consistency, accessibility, visualization, consciousness and activity, and the connection between theory and practice in effective Karakalpak language teaching.

Keywords: Karakalpak language, teaching methodology, didactic principles, teaching process, principle of scientificity, systematicity, consistency, accessibility,

visualization, consciousness and activity, connection between theory and practice, linguistics, communicative competence.

Búgingi kúnde Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, sapalı bilim beriwdi támiyinlew hám jas áwladtı hár tárepleme jetik qánige etip tárbiyalaw mámleketlik siyasattıń baslı maqsetleriniń biri bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikasınıń 2020-jılı qabıl etilgen "Bilimlendiriw haqqında"ǵı Nızamında bilimlendiriw salasındaǵı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principleri belgilep berilgen[1]. Olar arasında bilimlendiriwdiń úzliksizligi hám izbe-izligi, bilimlendiriw hám tárbiyanıń ózara baylanıslılıǵı sıyaqlı baǵdarlar úlken áhmiyetke iye.

Bul wazıypalardı ámelge asırıwda oqıw pánlerin, sonıń ishinde qaraqalpaq tilin oqıtıwdı ilimiy hám metodikalıq tiykarında shólkemlestiriw zárúr. Sebebi qaraqalpaq tilin oqıtıw procesiniń nátiyjeliligi oqıw materialınıń mazmunın durıs tańlawǵa, oqıtıw metod hám formaların maqsetke sáykes qollanıwǵa, sonday-aq didaktikalıq principlerge súyengen halda oqıtıwdı shólkemlestiriwge baylanıslı.

Demek, qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında didaktikalıq principlerdiń áhmiyetin úyreniw zamanagóy bilimlendiriw talapların ámelge asırıw, oqıwshılardıń til bilimin sanalı hám sistemalı iyelewin támiyinlew, olardıń sóylew hám kommunikativlik qábiletlerin rawajlandırıw jaǵınan aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Usı sebepli qaraqalpaq tilin oqıtıwda didaktikalıq principlerdi nátiyjeli qollanıw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Oqıtıw processiniń nátiyjeliligi muǵallimniń pedagogikalıq principlerdi durıs túsiniwi hám olardı sabaq jaǵdayına sáykes qollana biliwine tikkeley baylanıslı. Didaktikalıq principler oqıwshılarǵa bilim beriw, olardı tárbiyalaw hám rawajlandırıw processiniń tiykarǵı baǵdarların belgilep, oqıw xızmetin sistemalı túrde shólkemlestiriwge múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge, bul principler oqıwshınıń bilimdi sanalı ózlestiriwine, óz betinshe pikirlew hám belsendi iskerlik etiw qábiletlerin rawajlandırıwına xızmet etedi.

"Didaktika" sózi grekshe "didaktikos" sózinen alınǵan bolıp, "oqıtaman" degen mánini ańlatadı. Pedagogika tarawınıń bilim beriw hám oqıtıw teoriyasın jetilistiretuǵın bólimi. Didaktikalıq principler oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń tiykarǵı principleri bolıp, bilim beriw hám tárbiyalaw wazıypalarınıń ózara tıǵız baylanıslılıǵın támiyinleydi. Sonıń ushın olar jaslarǵa bilim hám tárbiya beriw procesin mazmunlı hám maqsetke muwapıq shólkemlestiriwdiń tiykarı sıpatında qaraladı[2,25].

M. Gayfutdinov oqıtıw principlerin oqıtıw procesiniń tiykarǵı komponentleri menen baylanısta qarap, oqıtıwdıń maqseti, wazıypaları, metodları hám shólkemlestiriw formaları arasındaǵı baylanıstı sırtqı sharayatlarǵa baylanıslı subyektiv (tariyxıy) xarakterdegi baylanıslar dep túsindiredi. Avtordıń pikirinshe, bunday baylanıslar oqıtıw qaǵıydaları arqalı ańlatıladı[3].

I. P. Kirichenko oqıtıw principlerin didaktikalıq processti shólkemlestiriw hám ámelge asırıwdı retlestiretuǵın basshı ideyalar, normativ talaplar, ulıwma qaǵıydalar hám normalar dep túsindiredi. Avtor oqıtıwdı rawajlandırıwshı hám tárbiyalawshı xarakteri, ilimiylik, studentlerdiń sanalılıǵı, dóretiwshilik belsendiligi

hám óz betinsheligi, sistemalılıq hám izbe-izlilik, túsiniklilik, kórsetpelilik, bilimlerdiń bekkemligi, oqıtıwdıń turmıs hám ámeliyat penen baylanısı, sonday-aq kollektivlik hám jekelik oqıw jumısların racional birlestiriw principlerin kórsetedi[5,8-10].

Joqarıdaǵı pikirlerge súyengen halda, oqıtıw principlerin oqıtıw procesiniń maqseti, mazmunı, metodları hám shólkemlestiriw formaların ózara baylanıstıratuǵın tiykarǵı didaktikalıq qaǵıydalar dep qarawǵa boladı. Olar oqıtıw procesin sistemalı, izbe-iz hám nátiyjeli shólkemlestiriwge, bilimlerdi teoriyadan ámeliyatqa baylanıstırıp, oqıwshılardıń sanalı, belsendi hám óz betinshe iskerligin támiyinlewge xızmet etedi. Demek, oqıtıw principleri oqıw procesiniń barlıq komponentlerin bir pútin sistema sıpatında baylanıstıratuǵın hám onıń nátiyjeliligin belgileytuǵın tiykarǵı didaktikalıq baǵdar bolıp tabıladı.

Didaktikalıq principler ulıwma hám jeke pánlerge tán principler túrinde qaraladı. Ulıwma didaktikalıq principler barlıq oqıw pánleri ushın ortaq bolǵanı menen, olardı hárbir pánniń mazmunı, ózine tán ózgesheligi hám oqıtıw maqsetlerine sáykes túrde ámelge asırıw talap etiledi. Al, jeke pánlerge tán principler belgili bir pánniń mazmunı hám onı úyreniw ózgesheliklerin esapqa aladı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasındaǵı principler til biliminiń ózgeshelikleri menen baylanıslı halda qollanıladı. Oqıtıwdıń tómendegi principleri bar: *ilimiylik, oqıtıwdıń izbe-izligi hám sistemalılıq principi, teoriyanıń ámeliyat penen baylanıslılıq principi, til bilimleriniń bir-biri menen baylanıslılıq principi, sanalılıq, belsendilik principi, kórsetpelilik, túsiniklilik, oqıwshılarǵa jeke qatnas jasaw principleri.*

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda ilimiylik principi ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul princip oqıwshılarǵa til biliminde teoriyalıq jaqtan dálillengen, sistemalastırılǵan hám ilimiy juwmaqlarǵa tiykarlanǵan maǵlıwmatlardı beriwdi názerde tutadı. Oqıtıwdıń ilimiylik principi “pán – oqıw predmeti” qatnası tiykarında ámelge asırıladı. Oqıw predmeti tiyisli pánniń ilimiy maǵlıwmatlarına súyenip, oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri, múmkinshilikleri hám qızıǵıwshılıqları esapqa alınǵan halda dúziledi. Sol sebepli oqıw páni mazmunı da ilimiylik principine tiykarlanadı[4,15].

Til qubılısların bir-birinen bólek emes, al til sistemasınıń ózara baylanıslı bólimleri sıpatında úyretiw oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin tereńlestiriwge imkan beredi. Mısalı, fonetikalıq bilimlerdiń ózlestiriliwi keyingi morfologiyalıq, al

morfologiyalıq bilimlerdiń qáliplesiwi sintaksislik materiallardı túsiniw ushın tiykar boladı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilin úyretiwde bilimlerdi izbe-iz hám sistemalı túrde usınıw ilimiylik principiniń áhmiyetli talaplarınıń biri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda teoriyanı ámeliyat menen baylanıstırıw principi de tiykarǵı metodikalıq talaplardıń biri esaplanadı. Bul princip oqıwshınıń sabaqta iyelegen teoriyalıq bilimlerin awızsha hám jazba sóylewinde, turmıslıq jaǵdaylarda hám ámeliy tapsırmalardı orınlaw barısında qollana alıwın támiyinlewge baǵdarlanadı. Teoriyalıq qaǵıydalardı real turmıstan, ádebiy shıǵarmalardan alınǵan mısallar menen baylanıstırıw bilimniń túsinikli hám bekkem ózlestiriliwine járdemlesedi. Bul princip “pán – ta’lim – islep shıǵarıw” baylanısı tiykarında oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin ámeliy iskerlik penen baylanıstırıwdı, alınǵan bilimler tiykarında turmıstaǵı jaǵdaylardı talqılaw hám analizlewdi názerde tutadı[4,16]. Sol sebepli til sabaqlarında teoriyalıq maǵlıwmat penen birge onı ámelde qollanıwǵa baǵdarlanǵan shınıǵıwlardı izbe-iz shólkemlestiriw zárúr.

Oqıwshınıń bilimdi sanalı ózlestiriwi onıń sabaq procesindegi belsendiligine de baylanıslı. Belsendilikti támiyinlew ushın sabaqtıń maqsetin anıq belgilew, oqıwshılardıń jas hám individual ózgesheliklerin esapqa alıw, teoriyalıq bilimlerdi ámeliy tapsırmalar menen baylanıstırıw hám oqıwshını dóretiwshilik iskerlikke tartıw áhmiyetli. Jańa materialdıń aldınǵı temalar menen izbe-iz baylanısta beriliwi, onıń oqıwshı dárejesine sáykes hám túsinikli bolıwı da sanalı ózlestiriwge imkan jaratadı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda kórsetpelilik principi de úlken metodikalıq imkaniyatqa iye. Kórsetpeli materiallardan paydalanıw oqıwshınıń til birlikleri hám grammatikalıq qubılıslardı konkret obrazlar arqalı túsiniwine, oqıw materialına qızıǵıwshılıǵınıń artıwına hám bilimdi sanalı ózlestiriwine járdem beredi. Ásirese jas oqıwshılar menen islesiwde grammatikalıq túsiniklerdi kórsetpeli materiallar arqalı bekkemlew oqıtıw nátiyjeliligin arttırıwdıń áhmiyetli shárti sıpatında qaraladı.

Túsiniklilik principi – oqıw materialın oqıwshılardıń jas ózgesheligine, bilim dárejesine hám qabıllaw múmkinshiliklerine sáykes túrde túsinikli etip usınıwdı talap etetuǵın didaktikalıq princip. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda bul princip til birlikleri hám grammatikalıq qaǵıydalardı ápiwayıdan quramalıǵa qaray izbe-iz túsindiriw arqalı ámelge asırıladı. Oqıwshı jańa til materialın tek yadlap almay, onıń mánisin túsinip, sóylew hám jazıw ámeliyatında qollana alıwı kerek. Sonıń ushın túsiniklilik principi kórsetpelilik, sanalılıq hám belsendilik principleri menen ózara baylanısta ámelge asırıladı.

Oqıwshıǵa jeke qatnas jasaw principi – oqıtıw procesinde hárbir oqıwshınıń jeke qábiletin, bilim dárejesin, qızıǵıwshılıǵın, til úyreniw tezligin hám individual ózgesheliklerin esapqa alıwdı talap etedi. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıtıwshı barlıq oqıwshıǵa birdey tapsırma beriw menen sheklenbey, olardıń múmkinshiliklerine qaray túrli dárejedegi tapsırmalardı usınadı. Mısalı, ayrım oqıwshılarǵa til qaǵıydaların bekkemlewge baǵdarlanǵan ápiwayı tapsırmalar berilse, til bilimlerin jaqsı iyelegen oqıwshılarǵa dóretiwshilik hám quramalı tapsırmalar beriledi. Bunday jeke qatnas oqıwshınıń óz bilimlerine isenimin arttırıp, til úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın rawajlandıradı.

Demek, Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında didaktikalıq principlerdiń ózara baylanısta hám bir-birin tolıqtırıwshı túrde qollanılıwı oqıw processiniń sapasın arttırıwǵa xızmet etedi. Ilimiylik, sistemalılıq, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw, sanalılıq hám belsendilik, kórsetpelilik sıyaqlı principler oqıwshınıń tek teoriyalıq bilimlerin emes, al til bilimlerin ámelde qollanıw kónlikpelerin de qáliplestiriwge múmkinshilik beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. – O‘RQ-637-son, 23.09.2020 https://www.lex.uz/en/docs/-5013007?ONDATE=24.09.2020%2000#-5014174
2. Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 316 б.
3. Гайфутдинов А.М. Определение понятия «принцип обучения» в системе знаний отечественной педагогики // Мир науки, культуры, образования. – 2012. – № 6 (37). – С. 144–146.
4. Jurayev B. T. Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi. – Buxoro: “Fan va ta’lim”, 2022. – 326 b.
5. Кириченко И.П. Теория и методика обучения: в помощь преподавателю. – М.: Учебно-методический кабинет по горному, нефтяному и энергетическому образованию, 2004. – 59 с.

EZOP TÍMSALLARÍN INTERAKTIV METODLAR ARQALÍ OQÍTÍW MÁSELELERI

Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna

Nókis rayonı MSHhMBBne qaraslı 3-sanlı mekteptoń muǵallimi

Annotaciya: Maqalada tımsallardı oqıtıw usılları haqqında talqı jasalǵan. Izertlew obyekti etip Ezop tımsalalrı tańlap alınǵan. Tımsallar arqalı turmıstaǵı ayırım adamlar arasındaǵı ótirik-ósek, ekijúzlilik, júzegóylik, hamelparazlıq, buyrıqpazlıq usaǵan jaman illetler sınǵa alınıp, ondaǵı qaharmanlar haywanlar, quslar, ósimlikler, geyde adamlar personajlar sıpatında súwretlengenligi mısallar arqalı ashılǵan. Usınday mazmundaǵı tımsalalrdı «Sáwbetlesiw», «Bilemen. Bilip aldım. Biliwdi qáleymen (BBB)» t.b. metodları arqalı úyreniw máseleleri talqılanǵan.

Gúlt sózler: tımsal, satira, personaj, janr, metod, topar, sáwbet, tekst.

Аннотация: Аннотация: В статье рассматриваются методы обучения басням. В качестве объекта исследования были выбраны басни Эзопа. Через притчи критикуются такие пороки, как ложь, лицемерие, лицемерие, карьеризм и бюрократизм среди отдельных людей в повседневной жизни. На примерах раскрывается, как персонажи изображаются как животные, птицы, растения, а иногда и люди. Проанализированы вопросы изучения задач

подобного содержания с помощью таких методов, как «Беседа», «Знаю. Узнал. Хочу знать» (BBB) и т.д.

Ключевые слова: басня, сатира, персонаж, жанр, метод, группа, беседа, текст.

Abstract: The article discusses methods for teaching fables. Aesop's fables wereselected as the subject of the study. Through fables, various human vices, such as deceit, hypocrisy, ambition, and authoritarianism, are criticized. The characters are portrayed as animals, birds, plants, and sometimes people, and their characteristics are revealed through illustrative examples. The article explores these issues using interactive teaching methods such as "Discussion" and "What I Know. What I Learned. What I Want to Know" (KWL).

Keywords: fable, satire, character, genre, method, group, discussion, text.

Tımsal - aqıl beriw, úgit-násiyat mazmunına iye satiralıq usılda jazılǵan shıǵarma. Tımsal kóbinese, allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılın qollanadı. Qaraqalpaqsha tımsal degen atamanıń biz de «tımsallap aytıw», yaǵnıy, «astarlap aytıw» degendi bildiredi. Tımsalda kishi-girim syujet qollanıladı, haywanlar, quslar, ósimlikler, geyde adamlar personajlar sıpatında kirgiziledi. Olardıń qásiyetlerin, biologiyalıq ózgesheliklerin beriw arqalı adamlardıń jıynaqlanǵan obrazların beredi. Mısalı, qasqır ashkóz, nápsiqaw, túlki sum, mákkar, eshek aqılsız, ójet adamlardıń obrazların beredi [2.28]. *Tımsal janrı ádebiyatta kútá erte zamanlarda payda bolǵan. Antik grek ádebiyatında qaraq sóz benen aytılǵan kóplegen tımsallardı Ezop degen ápsanawiy danıshpannıń atı menen baylanıstıradı.*

Qaraqalpaq ádebiyatında hár qanday shıǵarma óziniń kórkemlik ózgesheliklerine iye bolıp, tiykarında tárbiyalıq xarakteri beriledi. Ásirese tımsallardıń balalar turmısında tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Teoriyalıq ádebiyatlarda: «Tımsal – turmıstaǵı waqıyalardı satiralıq baǵıtta súwretlew arqalı aqıl-násiyat mánisindegi qısqa kólemdegi shıǵarma. Kóbinese, qosıq penen jazılıp, tımsaldaǵı obrazlar allegoriyalıq sıpatta boladı», – degen anıqlama berilgen [1.192]. Ádebiyat oqıtıwshısı, dáslep, tımsal haqqında túsinik beredi, keyin oqıwshılarǵa tımsallıq shıǵarmalardı oqıtadı. Sońınan oqıǵan shıǵarmasınıń mánisin ekinshi oqıwshıǵa taptırıw kerek. Bul arqalı tımsal ne ekenin, nege onı tımsal dep belgileytuǵının bilip aladı [3.177].

Tımsal astarlı mániste beriledi. Tımsaldıń usı ózgesheligin ádebiyat oqıtıwshısı sabaq waqtında túsindirip beredi. Tımsallıq shıǵarmalar basqa shıǵarmalardan óz obyektine shóp-shar, qurt-qumırısqa, qus, haywanlardı sóz etiwi arqalı, olardıń, tiykarınan, morallıq máselelerdi qoyıwı menen ajıraladı. Solay etip, turmıstaǵı ayırım adamlar arasındaǵı ótirik-ósek, ekijúzlilik, júzegóylik, hamelparazlıq, buyrıqpazlıq usaǵan jaman illetler sınǵa alınadı.

Ezop tımsalları ulıwma bilim beriw mektepleriniń 5-klass sabaqlıǵına kiritilgen, yaǵnıy, «Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Tımsal haqqında dáslepki túsinik», «Ezoptıń tımsalları. «Tasbaqa hám búrkit», «Eki qoraz hám búrkit», «Jabayı eshkiler», «Qurbaqalar», «Eshek penen qurbaqalar» tımsalları» sıyaqlı bir qatar temalar oqıtıladı [4.28].

«Sáwbetlesiw» metodı – awızeki bayan etiw metodı bolıp, oqıwshılardıń bilimlerin áste-aqırın ózlestiriwge alıp keletuǵın puxta oylanǵan metod bolıp tabıladı. Bul metod materiallardı tákirarlaw, bekkemlew hám jańa bilimdi bayan etiwde qollanıladı. Sonday-aq, oqıwshılardı sabaq barısında óz betinshe pikirlewge, pikirlerin erkin túrde jetkeriwge, bekkemlew mádeniyatın tárbiyalawǵa qaratılǵan bolıp, ádette, bunday sabaq, kóbinese, olardı toparlarǵa bólgen halda ótkeriledi. Bul usıldı qollanıwda sorawlar qoyıw oqıtıwshı hám oqıwshı ortasındaǵı juwap hám pikirlerin talqılaw, sáwbetlesiwdiń juwmaqların qáliplestiriw, juwapların dúzetiwge jaǵday jaratadı.

Oqıtıwshı dáslep Ezop tımsallarınıń personajları, tiykarınan, haywanlar. Onıń «Diyqan hám onıń balaları», «Padashı», «Diyqan ham jılan», «Eki dos hám ayıw», «Qurbaqalar», «Buǵa ham jolbarıs», «Pıshıq hám tıshqan», «Shıbınlar», «Eshek, qoraz hám arıslan», «Qasqır menen ılaq» hám t.b.tımsalları jer júzi xalıqlarınıń biybaha miyrasına aylanǵan [5.18].

Sáwbet metodında oqıtıwshı klassta «Ezop tımsalları»n tolıq aqırına shekem kimler oqıp shıqqanlıǵın anıqlaydı. Mısalı, klassta 20 oqıwshıdan 15 oqıwshı tolıq shıǵarmanı oqıp juwmaqlaǵan bolsa, sol oqıwshılar birinen soń biri izbe-iz Ezop tımsallarında sóz etilgen máseleler boyınsha tematikalıq mazmunın tómendegishe bayanlaydı:

1-oqıwshı: -»Ezop tımsalları» haqqında eń birinshi márte Gerodattıń miynetinde maǵlıwmat beriletuǵınlıǵın dálilleydi. Sebebi, tımsal teksti bılayınsha bayanlanadı: Tasbaqa menen qoyan: - «Qay birimiz qattıraq juwıramız»,- dep tartısıp qaldı da, bunı bellesiw barısında anıqlaymız degen qararǵa keldi. Qoyan ózinıń tuwma juwırǵıshlıǵına isenip onshelli jan kúydirmedi: joldıń shetine janbasladı da qattı uyqıǵa ketti. Tasbaqa bolsa ózinıń dım áste juretuǵının bilgeni ushın toqtawsız juwıra berdi. Nátiyjede, básekide jeńiske erisip sıylıq aldı. Gáptiń qısqası, insannıń ámelge aspay qalǵan tuwma talantınan góre kóbinese onıń miynet súyiwshiligi jeńiske eristiredi.

2-oqıwshı: «Ezop tımsalları»nda «Eki qoraz hám búrkit» tımsalı bılayınsha berilgen: Eki qoraz mákiyenlerge talasıp urısıp qaldı da, biri ekinshisin ayawsız shoqıp, qıp-qızıl qanǵa bólendi...

3-oqıwshı: -Bunnan soń basqa oqıyashılar da tımsallardı izbe-iz bayanlaydı.

Sáwbetlesiw metodı awızeki túrde bayanlanadı. Sonlıqtanda, awızeki sóylewde ádebiy til normaların saqlap, pikirlerdi mısallar menen dálillep túsindiriw zárúr. Demek, oqıwshılardı awızeki sáwbetlesiw usılı arqalı bahalaw úlken áhmiyetke iye bolıp, olar sóylewge sózlerdi anıq aytıwǵa, pikirlerin bir-biri menen baylanıstıra alıw imkaniyatına iye boladı.

Al, «Bilemen, biliwdi qáleymen, bilip aldım» metodı da «Ezop tımsalları»n oqıtıw ushın oǵada qolaylı metod bolıp esaplanadı.

«Bilemen, biliwdi qáleymen, bilip aldım» (BBB) metodı, oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge úyretedi, bilimlerdi ózlestiriwge juwapkershilikke hám qızıǵıwshılıqqa tárbiyalaydı. Bunıń ushın ádebiyat páni oqıtıwshısı taxtanı úsh bólekke boledi yamasa qollarındaǵı dápterdi yaki betti úsh bólekke bóliwin soraydı. - Birinshi bólek - «Bilemen»; ekinshi bólek- «Biliwdi qáleymen»; úshinshi bólek – «Bilip aldım» dep jazadı. Bul metodtı ótiw ushın eń dáslep oqıwshılar «Ezop

tımsalları»n menen aldın tanısqan bolıwı kerek. «BBB» metodı «...temalar boyńnsha bilimleriniń dárejesin bahalay alıw imkanın asıradı. Onı qollanıwda oqıwshılar topar yaki jámáátte islesiwi múmkin. Toparlarda islesiwde shınıǵıw juwmaǵında toparlar tárepinen orınlanǵan jumıslar talqılanadı» [4.69].

Ádebiyat pániniń oqıtıwshısı «Ezop tımsalları»nan hár qıylı úzindilerinen aldın ala tayarlanǵın tekstti oqıwshılarǵa tarqatıp shıǵadı. Oqıwshılar tekst penen tanısıp bolǵan soń, pikirlesiwge ótedi, jańa maǵlıwmat haqqında bir-biri menen sáwbetlesedi. Oqıtıwshı oqıwshılardan bul tema boyınsha qanday maǵlıwmat alǵanlıǵın soraydı hám «bilip aldım» degen bólegine jazıwdı tapsıradı. Keyin pikirler ulıwmalastırılıp, ulıwma juwmaq jasaladı.

Oqıwshılarǵa tómendegishe tekstler beriledi:

1-tekst, «Eshek hám qurbaqalar» tımsalı: Qoyanlar ózleriniń júdá qorqaq ekenligin ańlap jetti de, bulay jasaǵannan góri suwǵa shógip ólgenimiz abzal degen qararǵa keldi. Hámmesi jıynalısıp háwiz betke qaray júrdi, al olardıń ayaq dawısların esitken qurbaqalar ózlerin háwizge attı. Bunı kórgen qoyanlardıń birewi bılay dedi: «Biradarlar qoyıńlar, biykarǵa ózimizdi nabıt qılmayıq. Óytkeni, dúnyada bizden de qorqaq maqluqlar jasap atırǵan eken-ǵo!»

Gáptiń qısqası, ózlerin baxıtsızban dep nalıp júrgen adamlar ózlerinen de baxıtsızlardıń halına názer salsın. Naqıl «Qorqaqtı kóp quwsań batır boladı».

II tekst, «Eshek hám qurbaqalar» tımsalı: Ústine otın artılǵan eshek batpaqlıqtan ótip atırıp tayıp jıǵıldı. Ol ornınan turıwǵa qansha umtılsa da, tura almadı. Qorqıp ketken eshek aqıra basladı. Batpaqlıqta jasawshı qurbaqalar onıń bul ayanıshlı jaǵdayın kórip bılay dedi: «Biradar, batpaqlıqqa jańa ǵana jıǵılıp ediń, usıǵan da nala shegiwge bola ma, bizge usap ómiriń usı jerde ótkende ne qılar ediń?!». Gáptiń qısqası ayırım adamlar azǵantay qıyınshılıq aldında da eseńkirep, ruwxı shógip qaladı, al basqa birewler bolsa, bunnan on ese awır mashaqatlardı da sabırlılıq penen jeńip ótedi.

III tekst, «Eki qoraz hám búrkit» tımsalı: Eki qoraz mákiyenlerge talasıp urısıp qaldı da, biri ekinshisin ayawsız shoqıp, qıp-qızıl qanǵa bólenedi. Jeńilgen qoraz tasa jerge jasırınıp aldı, al jeńgenine más bolǵan qoraz bolsa ushıp diywalǵa qonaqladı da, bar dawısı menen qıshqıra basladı. Ál hawadan jerdi alaqandaǵıday baqlap júrgen búrkit oqtay ushıp keldi de, diywaldaǵı tayar oljanı ildi de ketti. Tasada turǵan qoraz mekiyenlerdiń jalǵız iyesi bolıp qaldı. Gáptiń qısqası, peyli jaman adamlar da usıǵan uqsas: járdem yetip atırǵanday bolıp kóringeni menen, olardıń paydadan kóre zıyanı kóbirek.

Oqıtıwshı bul tekstlerdi tarqatıp, oqıwshılardıń hár bir shárttiń yaǵnıy: - biletuǵınlıǵın; - biliwdi qáleytuǵınlıǵın, olardıń sol shıǵarmanı anıq oqıǵanlıǵın anıqlaydı. Sebebi «Ezop tımsalları»n anıq, tolıq oqıp shıqqan oqıwshı oqıtıwshı tárepinen berilgen tekstlerdiń mazmunın hátteki, sol tekstti dawamlap aytıp ta kete alıwınan seziwge boladı. Demek, bul usıl oqıwshınıń qábiletin, yadta saqlawın, ziyrekligin anıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, Ezop tımsalların interaktiv metodlar arqalı oqıtıw oqıwshılardıń temanı óz betinshe úyreniwge, pikirlerin erkin túrde bayanlawǵa hám olarda tereń ózlestiriwine imkaniyat jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Ахметов С., Султанов қ. Әдебияттаныў. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
2. Жәримбетов Қ., Әдебияттаныўдан сабақлар, «Билим», Нөкис-2009.
3. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. – Нөкис, Қарақалпақстан», 2004.
4. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Инновацион таълим технологиялари.– Тошкент, Низомий ТДПУ ҳузуридаги ПКҚТ МО тармоқ маркази, 2015.
5. Nurjanov P., Umatova J., Begmuratova G., Nurseytov D. Ádebiyat. 5-klass. I bólim. – Tashkent, «Novda edutainment», 2024.

THE EFFECTIVENESS OF PAIR WORK AS AN INTERACTION PATTERN IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS AT THE ELEMENTARY LEVEL

Arpadinova Ziyada Qarlibay qizi
Master's student at the Department of English Linguistics, Faculty of Foreign Languages, Karakalpak State University

Abstract: This article aims to investigate usefulness of the pair work and its contribution to speaking skill development among elementary-level learners.The relevance of this study is driven by ongoing challenges that EFL teachers face in providing sufficient speaking oppurtunities for elementary -level learners within limited classroom time. **The methodology** includes comparative analysis of previous studies, analyzing divergent pair work activities and examining their impact on learners' speaking skills. **The results** confirm that using pair work activities regularly among elementary level learners can significantly improve confidence, fluency and willingness to communicate.**The conclusion** confirms that pair work is an effective interaction pattern for promoting speaking skills and creating an opportunity for communication among elementary learners.

Key words: pair work, communicative competence , classroom interaction, elementary level learners, speaking skill.

Аннотоция: Данная статья направлена на исследование эффективности парной работы и ее вклада в развитие навыков говорение у учащихся начального уравня. Актуальность иследование обусловлена трудностями, с которым и сталкиваются преподаватели английского языка как иностранного при организации достаточного количества возможностей для устной практики в условиях органиченного учебного времени. Методология исследования основна на сравнительном анализе предыдущих научных работ,изучении различных видов парной работы и анализе их вляния на развитие навыков говорения учащихся.Результаты подтверждают,что регулярное использование парной работы значительно повышает уверонность учащихся, беглость речи и готовность к общениею. В заключение подтверждается ,что парна работа является эффективной моделью взаимодействия , способствующей развитию навыков говорения и созданию возможностей для общения среди учащихся начального уравня.

Ключевые слова: работа в парах, коммуникативная компетенция, взаимодействие в классе, учащиеся начального уровня, навык говорения.

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilar orasida juftlikda ishlashning samaradorligi va uning gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishga qo‘shadigan hissasini o‘rganishga qaratilgan. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi EFL o‘qituvchilari cheklangan dars vaqti doirasida boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilarga yetarli darajada gapirish imkoniyatlarini yaratishda duch kelayotgan muammolar bilan belgilanadi. Tadqiqot metodologiyasi avvalgi tadqiqotlarning qiyosiy tahlilini, turli juftlikda ishlash faoliyatlarini tahlil qilishni hamda ularning o‘quvchilarning gapirish ko‘nikmalariga ta’sirini o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilar bilan juftlikda ishlash faoliyatlaridan muntazam foydalanish ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, ravonligi va muloqot qilish istagini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, juftlikda ishlash boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilarda gapirish ko‘nikmasini rivojlantirish va ular uchun muloqot qilish imkoniyatini yaratishda samarali interaksiya shakli hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: juftlikda ishlash, kommunikativ kompetensiya, sinfdagi interaksiya, boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilar, gapirish ko‘nikmasi.

Introduction. Speaking is commonly regarded one of the most essential language skills because it enables learners to communicate effectively in real-life situations. [1]

Owing to the the importance of speaking skills , they should be incorporated into EFL classrooms through communicative activities.Speaking also plays a vital role in developing learners’ communicative competence ,self –confidence , and academic achievement. Therefore , teachers should provide a supportive environment to practice speaking regularly through interactive classroom activities. When speaking skills are well- mastered , learners not only become in expressing their opinions but can also improve empathy and appreciate the diversity of opinions in the social environment.[4]

According to Jeremy Harmer(2001) ,beginner learner can practice language together, study a text or research language or participate in information- gap activities.Pair work as an interaction pattern to be effective in teaching speaking ,which will make students be more active in the learning process.Cause pair work assists teachers in helping students to improve their speaking and communication abilities with their peers thus creating better cooperation among them (especially between the stronger and weaker learners) and allows the teachers to monitor their progress [2]

The purpose of the study is to investigate the role of the pair workin the enhancement of the speaking skills development of the elementary-level learners. It also aims to identify patterns that encourage greater participation and confidence.

The Methodology. This study used qualitative research based on document analysis.Data were gathered from peer-review journal articles, books ,prior to concerning on the use of pair work in enhancing speaking skill to elementary-level EFL learners.The collected literature was carefully reviewed, compared and

analyzed to find common findings regarding the effectiveness of pair work , classroom interaction .

The Results and Discussion. The studies show that learners who practice speaking in pairs increased their fluency rather than students who work alone. According to research conducted by Febyanti and Sari (2022), the usage of pair work in classroom influenced positively elementary learners' speaking fluency.The findings indicated that pair work created more chances for learners to communicate during speaking activities. According to researchers, students spoke about 110 to 130 words per minute, with brief pauses of one or three seconds. [3]

Another observation conducted by Achmad and Yusuf (2014) examined the implementation of pair work in an English speaking class .They observed 16 International EFL students working in in 8 pairs during a speaking lesson.The data depicted that 6 of 8 pairs actively took part by exchanging ideas , taking turns and communicating in English .[2]

The findings of these reviewed studies show that pair work is an effective way to help develop speaking among elementary-level EFL learners. Based on both studies , the role of pair work for utilizing in classroom between elementary learners fosters student –focused environment where students practice speaking more often and fluently with each other without any fear and gain confidence in using their target language.While it encourages interaction and teamwork , issues like unequal participation and sometimes the use of the students' first language can limit its effectiveness.Futhermore, the role of teachers is more significant in designing meaningful communication tasks, and monitoring interactions in the classroom.

Conclusion. This study evaluated that how pair work assists improve speaking in elementary –level EFL learners by reviewing previous studies.The findings demonstrate that pair work increases chances for learners to communicate, enhances active interaction in the classroom , improves fluency , confidence and communicative skills.However , its success also relies on good task design, suitable pairing of learners , and ongoing teacher support.Therefore, pair wor can be seen as an advantageous way to teach speaking at the elementary level and should be highly included in EFL classrooms to create meaningful chances for productive oral communication.

References

1.Akhter,S.(2021).Exploring the significance of speaking skills for EFL learners.*Sir Syed Journal of Education &Social Research* ,4(3),1-9

2.Achmad, D., & Yusuf, Y.Q.Y. (2014). Observing pair-work task in English speaking class. International Journal of Instruction, 7(1), 151-164.

3.Febyanti,J.R.,&Sari,D.M.M.(2022).Implementation pair work and storytelling in teaching speaking fluency in elementary school.Journal of teaching and learning in Elementary education(JTLEE),5(1),11-18.

4.Marfuah,M.(2017).Improving students' communication skills through the Jigsaw corporation model .*Journal of Social Science Education* 26(20),148-160.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDA KOGNITIV METAKOMPETENCIYALARDI RAWAJLANDIRIWDIŃ INTEGRATIV-PEDAGOGIKALIQ TIYKARLARI.

Baxritdinova Gavharshodbegim Oydinovna
Ájiniyaz atındaǵı NMPI erkin izleniwshisi

Annotatsiya. Bul maqalada mektepke shekemgi jastaǵı balalarda kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıwdıń pedagogikalıq imkaniyatları, mazmunı hám nátiyjeli usılları analizlenedi. Kognitiv metakompetenciya balanıń tayar bilimlerdi ózlestiriwi menen ǵana emes, al bilim alıw procesin ańlaw, óz iskerligin rejelestiriw, baqlaw, salıstırıw, analiz qılıw, juwmaq shıǵarıw, mashqalalı jaǵdaylarda ǵárezsiz sheshim izlew hám óz iskerligin bahalaw qábiletleri menen baylanıslı halda talqılanadı. Maqalada mektepke shekemgi bilimlendiriw procesinde balanı belsendi bilip alıw subyekti sıpatında qáliplestiriwge baǵdarlanǵan integrativ kózqaras usınıs etiledi.

Tayanısh sózler: mektepke shekemgi bilimlendiriw, kognitiv rawajlanıw, kognitiv metakompetensiya, biliw iskerligi, metakognitiv kónlikpe, integrativ bilimlendiriw.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические возможности, содержание и эффективные методы развития когнитивных метакомпетенций у детей дошкольного возраста. Когнитивная метакомпетенция рассматривается не только как способность ребёнка усваивать готовые знания, но и как совокупность умений осознавать процесс познания, планировать собственную деятельность, наблюдать, сравнивать, анализировать, делать выводы, самостоятельно искать решения в проблемных ситуациях и оценивать результаты своей деятельности. В статье предлагается интегративный подход, направленный на формирование ребёнка как активного субъекта познавательной деятельности в процессе дошкольного образования.

Ключевые слова: дошкольное образование, когнитивное развитие, когнитивная метакомпетенция, познавательная деятельность, метакогнитивные навыки, интегративное обучение.

Abstract. This article analyzes the pedagogical possibilities, content, and effective methods for developing cognitive metacompetencies in preschool-aged children. Cognitive metacompetence is interpreted not only as a child's ability to acquire ready-made knowledge, but also as a set of abilities to understand the learning process, plan one's own activities, observe, compare, analyze, draw conclusions, independently seek solutions in problematic situations, and evaluate the results of one's activities. The article proposes an integrative approach aimed at developing children as active subjects of cognitive activity in the process of preschool education.

Keywords: preschool education, cognitive development, cognitive metacompetence, cognitive activity, metacognitive skills, integrative learning.

Búgingi kúnde mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında balanıń tek ǵana belgili bilim hám kónlikpelerdi iyelewi emes, al óz betinshe pikirlewi, óz

iskerligin basqarıwı, mashqalanı kóre alıwı, soraw beriwi, óz iskerliginiń nátiyjesin bahalawı hám de jańa jaǵdaylarda bar bilimlerinen paydalana alıwı áhmiyetli pedagogikalıq wazıypalardan biri sıpatında kórinbekte. Usı kózqarastan mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń biliw iskerligin rawajlandırıwdı metakompetenciyalıq jantasıw tiykarında shólkemlestiriw aktual áhmiyetke iye. Ózbekstan Respublikasınıń mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tálim-tárbiya mámleketlik standartında balanıń rawajlanıw tarawları menen bir qatarda "Biliw procesiniń rawajlanıwı" tarawı ayrıqsha belgilengen. Onda balanıń qızıǵıwshılıǵı, biliwge bolǵan mútájligi, obyektlerdi salıstırıw hám toparlastırıw, sebep-nátiyje qatnasıqların túsiniw, izbe-izlik tiykarında pikirlew, ámeliy wazıypalardı sınaw hám qátelerdi tallaw arqalı sheshiwge umtılıwı sıyaqlı kórsetkishler názerde tutıladı..[1]

Bul talaplardıń mazmunınan kórinip turǵanınday, mektepke shekemgi jastaǵı balanıń biliw procesi ápiwayı maǵlıwmattı eslep qalıw menen sheklenbeydi. Bala predmet hám hádiyselerdi baqlaydı, olardı óz ara salıstıradı, belgilerine qaray toparlaydı, belgili bir sebep hám nátiyjelerdi ańlawǵa háreket etedi, tájiriybe ótkeredi hám óz iskerligi dawamında juwmaq shıǵaradı. Bunday iskerliklerdi kognitiv metakompetenciyanıń baslanǵısh komponentleri sıpatında qaraw múmkin. F. Qodirova, Sh. Tashpolatova, N. Qayumova hám M. Azamova tárepinen tayarlangan "Mektepke shekemgi pedagogika" sabaqlıǵında mektepke shekemgi pedagogikanıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları menen bir qatarda balalardıń aqılıy tárbiyası, tálim-tárbiya mazmunı, forma hám usılları hám de zamanagóy pedagogikalıq hám innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw máseleleri kórsetilgen.[2] Sonnan kelip shıǵıp, mektepke shekemgi bilimlendiriwde kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıw balanıń biliw processlerin jedellestiriwshi, onı óz betinshe izleniwge iytermeleytuǵın hám óz iskerligin ańlawǵa baǵdarlaytuǵın bir pútin pedagogikalıq process sıpatında qaralıwı kerek.

"Kognitiv meta kompetenciya" túsinigi strukturalıq jaqtan "kognitiv" hám "meta" komponentleriniń óz ara birligine tiykarlanadı. Kognitiv tárepi balanıń biliwi, ańlawı, eslep qalıwı, salıstırıwı, talqılawı, ulıwmalastırıwı hám juwmaq shıǵarıwı menen baylanıslı bolsa, "meta" komponenti balanıń usı biliw processlerin ańlaw hám basqarıwına tiyisli. Mektepke shekemgi jasta bul procesler ele tolıq qáliplesken metakognitivlik iskerlik kórinisinde kórinbeydi. Biraq, balanıń "Men buni qalay bildim?," "Ne ushın bunday boldı?," "Bunı qalay islew múmkin?," "Aldın ne islew kerek?," "Keyin ne boladı?" sıyaqlı sorawlar tiykarında pikir júrgiziwi metakognitiv iskerliktiń dáslepki kórinislerin qáliplestiriwge xizmet etedi.

Kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıwda birinshi náwbette balanıń tábiyiy qızıǵıwshılıǵı hám belsendi biliwge bolǵan talabına súyeniw zárúr. Mektepke shekemgi jastaǵı bala qorshaǵan ortalıqtı tayar teoriyalıq bilimler arqalı emes, bálki kóriw, esitiw, uslap kóriw, baqlaw, tájiriybe ótkeriw, soraw beriw hám oyın arqalı aktiv ózlestiredi. F. Qodirova hám onıń avtorlasları mektepke shekemgi bilimlendiriw procesinde balanıń jas hám individual ózgesheliklerin esapqa alıw, tárbiyalıq hám bilimlendiriw procesin balanıń belsendi qatnasıwın támiyinleytuǵın forma hám usıllar tiykarında shólkemlestiriw zárúrligin atap ótedi. [2]

Mektepke shekemgi bilimlendiriwde kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıwdıń nátiyjeli baǵdarlarınan biri integraciyalıq qatnas esaplanadı. Integrativ qatnasta bala ayırım pán yamasa shınıǵıw sheńberindegi bilimlerdi emes, al túrli iskerlikler arasındaǵı baylanıslardı ańlay baslaydı. Kognitiv metakompetenciyanıń áhmiyetli quramlıq bólimlerinen biri mashqalanı anıqlaw hám onı sheshiw strategiyasın tańlaw esaplanadı. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa beriletuǵın tapsırmalar ápiwayı reproduktivlik xarakterden áste-aqırın izleniwge baǵdarlanǵan xarakterge ótkeriliwi maqsetke muwapıq. Máselen, tárbiyashı balalarǵa úsh túrli formadaǵı predmetlerdi kórsetip: "Olardı qalay etip eki toparǵa ajıratıw múmkin?" degen sorawdı beredi. Bul processte áhmiyetli tárepi tek "durıs juwap"tı tabıw emes, al balanıń ne ushın áyne usı belgini tańlaǵanın túsindiriw.

Keyingi basqıshta tárbiyashi "Basqasha toparlaw múmkin be?" dep soraydı. Nátiyjede bala bir máseleniń bir neshe sheshimi bar ekenligin ańlay baslaydı. Bul bolsa beyimlesiwsheń pikirlew hám kognitivlik ǵárezsizliktiń qáliplesiwine xızmet etedi. Mámleketlik talaplarda 5-6 jasar balalardıń ámeliy wazıypalardı sınaqtan ótkeriw hám qátelerdi tallaw arqalı sheshiwge háreket etiwi, obyektlerdi sistemalastıra alıwı sıyaqlı kútilgen nátiyjeler belgilengen. [1] Demek, mektepke shekemgi bilimlendiriw procesinde qáteni tek ǵana unamsız nátiyje sıpatında emes, al jańa sheshimge alıp barıwshı biliw quralı sıpatında talqılaw da áhmiyetli.

Izertlew sheńberinde mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kognitivlik metakompetenciyaların rawajlandırıw texnologiyasın shártli túrde "baqla - oyla - sınap kór - túsindir - bahala" modeli tiykarında shólkemlestiriw múmkin.

1-basqish - baqlaw. Balaǵa belgili bir predmet, hádiyse yaki jaǵday usınıladı. Bala onı baqlaydı, belgilerin anıqlaydı hám sorawlar beredi.

2-basqish - oyla. Bala bar tájiriybesine súyenip boljaw qıladı. "Ne bolıwı múmkin?," "Ne ushın sonday dep oylaysań?" sıyaqlı sorawlar arqalı pikirin tiykarlawǵa háreket etedi.

3-basqısh - sınap kór. Bala tájiriybe, oyın yamasa ámeliy háreket arqalı óz boljawın tekseredi. Bul basqıshta qáte islewge imkaniyat beriw áhmietli.

4-basqısh - túsindiriń. Bala baqlaǵan nátiyjesin awızeki, súwret, háreket yamasa basqa iskerlik quralında kórsetedi.

5-basqısh - bahalaw. Bala óz iskerligin ápiwayı refleksiv sorawlar arqalı bahalaydı: "Neni bildim?," "Maǵan ne qıyın boldı?," "Men qalay taptım?," "Keyingi sapar neni basqasha isleymen?" Bul modeldiń ózine tánligi sonda, onda bilimlendiriw nátiyjesi tek bilimdi iyelew menen emes, al balanıń bilimge qalay eriskenin ańlaw menen de belgilenedi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kognitiv metakompetentliklerin rawajlandırıw zamanagóy mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń áhmietli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Bul process balanıń tayar bilimlerdi ózlestiriwi menen sheklenbey, onıń óz betinshe baqlawı, soraw beriwi, boljaw etiwi, tájiriybe ótkeriwi, mashqalanı sheshiwi, óz iskerligin túsindiriwi hám nátiyjesin bahalawın talap etedi. Tallawlar sonı kórsetedi, kognitiv metakompetenciyalardı nátiyjeli rawajlandırıw ushın rawajlandırıwshı bilimlendiriw ortalıǵı, oyın texnologiyaları,

mashqalalı jaǵdaylar, integraciyalasqan jumıs, tájiriybe-baqlaw, dóretiwshilik tapsırmalar hám refleksiv sorawlardan sistemalı paydalanıw zárúr. Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talaplarında belgilengen biliw kompetenciyası, intellektual-biliw kónlikpeleri, sebep-nátiyje baylanısların ańlaw, obyektlerdi sistemalastırıw hám ámeliy wazıypalardı sheshiwge umtılıw sıyaqlı nátiyjeler kognitiv metakompetenciyalardı qáliplestiriw ushın metodikalıq tiykar bola aladı. [1]

Usı tiykarda maqalada usınıs etilgen "Baqlaw - Oylaw - Sınaw - Túsindiriw - Bahalaw" modeli balanıń biliw iskerligin basqıshpa-basqısh quramalastırıw, onıń erkin pikirlewi hám óz iskerligin ańlawın qollap-quwatlaw imkaniyatın beredi. Bul qatnastı mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerindegi rawajlanıw orayları, oyın iskerlikleri hám integraciyalasqan shınıǵıwlar mazmunına engiziw kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıw texnologiyasın jetilistiriwge xızmet etiwi múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son qarori. “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”. – Toshkent, 2020
2. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., Qayumova N.M., A’zamova M.N. Maktabgacha pedagogika: darslik. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – 684 b.

MAZMUNÍ
I SEKCIYA
FOLKLOR HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Оразымбетов Қ. Шайырлар данышпаны..... **3**
Quramboyeva G. Istiqlol davri o‘zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalari..... **10**
Məmedov Nizami Tagi oglı, Məmmədova Şəbnəm. Qaraqalpaq folklorunun 100 cildliyinin struktur-məzmun xüsusiyyətlərinə xüsusi baxış..... **18**
Бекбергенова М.Д. Поэмалар – қарақалпақ эпикалық жанрдың типологиялық дереклери..... **25**
Kazaxbaev S.S. Túrkiy xalıqlardıń ádebiy baylanısları..... **29**
Seytbekov A. O. Abdiraxmanovtıń yumor-satiralıq gúrrińlerinde turmıs shınlıǵınıń kórkem sáwleleniwi..... **31**
Есебаев М. “Ғәрип-ашық” дәстанының миллий вариантларының идеялық мазмуны ҳәм жанрлық өзгешелиги..... **35**
Allambergenov H. Turkiy xalqlar ertaklarida evrilish motivi…… **40**
Dosımbetova A. Tilewbergen Jumamuratov lirikasında Aral tábiyatınıń súwretleniwi..... **44**
Allambergenova P. Folklor hám ádebiyat (Abay shıǵarmaları mısalında)..... **51**
Allambergenova P., Reymbaeva A. Berdaqtıń shıǵarmaları ózbek tilinde…….. **53**
Sagidullaeva J. 1980–1990-jıllardaǵı qaraqalpaq romanlarında súwret xronotopınıń atribut xızmetinde qollanılıwı……. **56**
Allambergenova I., Kurbanbaeva G. Jalǵas Xoshniyazov qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları izertlewshisi sıpatında..... **61**
Allambergenova I., Ubbieva *N.* Modernistlik poeziyada mazmun hám formanıń sáwleleniw ózgeshelikleri (Ataǵulla Sátbaevtıń «Adasqım kelip tur...» (Nókis, 2025) poeziyalıq toplamı mısalında)..... **64**
Ktaybekova Z. H.Ótemuratovanıń «Baxtalaslar» gúrrińinde mistikalíq syujet motivleri..... **67**
Ktaybekova Z. “Máspatsha” dástanınıń izertleniw máseleleri..... **71**
Arziev Sh. I.Yusupov dóretiwshiliginde faunalıq obrazlardıń jasalıw ózgeshelikleri..... **75**
Матимов Қ. Шығыс ҳәм түркий әдебиятындағы жанрлық диффузия дәстүрлери..... **77**
Allamuratova Z. A.Abdievtıń “Ómir, ólim hám ómir” roman-dialogiyasında folklorlıq janrlardıń qollanılıwı..... **80**
Jaqsılıqova A. Qaraqalpaq satiralıq prozasında obraz hám xarakter jasaw sheberligi…..... **84**
Kudiyarova R. Jazıwshı S.Jumaǵulovtıń epikalıq shıǵarmalarında yumorlıq portret jasalıwı..... **88**
Кеңесбаева Ш. «Шарьяр» дәстаны ҳәм қарақалпақ халық ертеклери образлар системасының уқсаслық өзгешеликлери..... **91**
Satbaev A. Sag‘inbay Ibragimov va Usmon Azim ijodida mualliflik punktuatsiyasining badiiy vazifasi..... **95**

Joldasbaev A. Qaraqalpaq bet asharınıń kompoziciyalıq qurılısı..... **100**
Joldasbaev A. Qaraqalpaq bet asharındağı folklorlıq elementler..... **104**
Ayimbetova Z. Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida pul va or-nomus qarama-qarshiligining motivologik talqini…….. **107**
Kamalova D. Marat Tawmuratov novellalarında kompoziciyalíq ózgeshelikler.... **111**
Otarova T. Shawdirbay Seyitov lirikasinda ekologiya temasınıń kórkemlik ózgeshelikleri…….. **114**
Baltabayeva N. Á.Atajanovtıń “Qatallıq hám miyirbanlıq” gúrrińinde peyzaj hám detaldıń ornı..... **118**
Abdimuratov L.A. Qaraqalpaq xalıq alǵıslarınıń tematikalıq ózgeshelikleri..... **123**
Abdimuratov L.A. Qaraqalpaq xalıq alǵıslarında kórkem súwretlew qurallarınan paydalanıw usılları..... **126**
Rakhmanova Z. Problems of Translating Berdaq's Works into Russian…….. **130**
Djangabaeva H. Táriyp hám qasida janrlarınıń tematikalıq tipologiyası: qaraqalpaq poeziyasında táriyptiń jańa janrlıq invariantları..... **132**
Azatova J. Ańshı obrazın súwretlewde psixologizm..... **137**
Esbosinova D. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumorlıq hám satiralıq obrazlar jaratıwda formalıq izlenisler..... **140**
Kulımbetova A. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motivi..... **143**
Kulımbetova A. Qoraqalpoq xalqining tush haqidagi mifologik qarashlari va ularning folklordagi ifodasi..... **149**
Jawlıbaeva N. Sh.Seytov prozasınıń úyreniliw máseleleri..... **154**
Ganieva G. XX ásirdiń 40-60-jillarindağı qaraqalpaq jazba ádebiyatinda dástan janrınıń rawajlanıwı..... **156**
Ganieva G. Jazba hám awızeki dástanlardıń ózinshelik belgileri..... **159**
Jumabaeva G. Prozada tariyxıy shaxs obrazınıń jaratılıw ózgeshelikleri..... **163**
Jumabaeva G. Keńesbay Krimovtıń “Berdaq” (dilogiya) romanında Berdaq obrazınıń jaratılıwı **166**
Aytmuratova N. Qaraqalpaq folklorında haywanatlar obrazı (tipologiyası hám poetikası)..... **168**
Aytmuratova N. The typological and poetic features of animal images in karakalpak folklore…….. **173**
Absattarova N. A.Ábdievtiń “Áyyemgi Qaraqalpaqlar” romanında Tumar obrazınıń jasalıwında folklorlıq motivtiń kórkemlik funkciyası..... **175**
Jumamuratova G. “Muńlıq- Zarlıq” dástanındağı kórkem obraz haqqında teoriyalıq sıpatlama..... **180**
Jumamuratova G. “Muńlıq- Zarlıq” dástanınıń genetikalıq derekleri hám negizleri..... **183**
Shayximanova D. “Qoblan” dástanındağı Aqshaxan obrazındağı unamsız sıpatlar **185**
Ktaybekova G. Á.Ájiniyazov poemalarınıń kórkemlik ózgesheligi..... **189**
Kojanbergenova Q. Inglis hám qaraqalpaq poeziyasında sonetlerdiń formalıq ózgeshelikleri..... **192**
Pirnazarova U. K.Allambergenov romanlarında “tún” xronotopı…….. **196**
Sharapova S. H.Ótemuratovanıń novellalarında muhabbat teması..... **200**

Abdimuratova Y. K. Smamutovtıń «Túrmege túsirmeymen!» gúrrińindegi konflikt hám satiralıq xarakter……. **204**
Sulaymanova J. A.Sadıqovtıń «Bostansız búlbil» romanında dáwir problemalarınıń súwretleniwi..... **207**
Berdibaeva Q. Qaraqalpaq hám qazaq xalıq ertekleri genezis hám tipologiyası.... **213**
Mırzambetova P. Tolıbay Qabulov poeziyasınıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornı..... **216**
Jamalova F. I.Yusupovtıń "Poseydonnıń ǵázebi" shıǵarmasınıń syujeti, poetikası **220**
Палўаниязова Д. Ш. Сейтов романларында образ жаратыў ҳәм психологиялық детальларды қолланыў шеберлиги..... **222**
Qazaqbaeva M.J. Tolıbay Qabulovtıń poeziyasınıń ózgesheligi..... **227**
Рахманова З. Переводческая деятельность О. Кожурова в каракалпакской литературе..... **231**
Dawletmuratova G. Qaraqalpaq xalıq erteklerinıń shet tillerge awdarmalanıwı.... **234**

II SEKCIYA
TIL BILIMI

Veysel İbrahim Karaca. The positional distribution of consonant changes in contemporary turkic languages…… **236**
Süleyman Kaan Yalçin, Eda Akpunar Arslan. Hakas türkçesinde ruh ve yaşam gücü kavramlarina ilişkin ezoterik söz varliği unsurlari…… **241**
Абдулханова М., Курбаналиева У. Диалектизмнің ұлттық тіл лексикасындағы орны мен маңызы..... **247**
Embergenova M., Otegenova J. Shayır G. Dáwletova shıǵarmalarında metaforalardıń qollanılıwı…… **255**
Orazımbetov A. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında freyming effektiniń analizi..... **259**
Eshberdiev F. Qaraqalpaqstan etnotoponimleriniń izertleniw jaǵdayı..... **263**
Kudaybergenova G. So'z turkumlarining takrorlanib qo'llanilish stili..... **266**
Atabaev X. T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasındaǵı laqaplar.. **269**
Mangitbaeva Z. Birgelkisiz quramlı dizbekli qospa gáp komponentleri arasındaǵı baylanıs quralları..... **272**
Nurjanova H. "Ilimxan" dástanında basqa tillerden ózlestirilgen sózler…… **275**
Nurımbetova S.Inguodidactic foundations for developing phraseological competence in the karakalpak language…….. **280**
Joldasbaeva P. Qaraqalpaq tilindegi tabu hám evfemizmlerdiń etnolingvistikalíq analizi..... **285**

III SEKCIYA.
TÚRKIY TILLES XALÍQLAR TÍLÍ HÁM ÁDEBIYATÍ

Ercan Alkaya. Mehtap Suiçer . Nokrat-kistim tatar ağzinin tarihî ve etnolinguistik özellikleri..... **289**
Карибаева А. Утегенова А.- Абайдың тәлім –тәрбиелік мектебі..... **293**
Пертаева Э. К., Игиликова Э.С. Абайдың қара сөздеріндегі адам тәрбиесі. **296**

Оспанова Г. Т. Қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтардың көркемдік көрінісі..... **302**
Даулетова А.С., Медет А. Ерлік, елдік, адамгершілік: Б. Момышұлы шығармаларындағы гуманистік идеялар..... **308**
Abdullayev A. Turkiy xalqlar folklorida mehmon kutish: etnografik yondashuv.. **313**
Айтбаева А. Қазақ әдебиетіндегі әке бейнесі: түркілік дүниетаным, ұлттық құндылықтар және көркемдік эволюция..... **318**

IV SEKCIYA.
TÚRKIY TILLES XALÍQLAR TILI HÁM ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA INNOVACIYALÍQ JANTASÍWLAR

Жұмайқызы А. Қазақ әдебиетіндегі Сайын Мұратбеков шығармаларын мектепте оқытудағы инновациялық тәсілдер..... **326**
Кошенова Тоты Иманкызы. Медет Айымторы. Академиялық жазуда цифрлық технологияларды қолдану мәдениеті..... **330**
Кошенова Тоты Иманкызы. Нұрғали Зәру. Ғылыми деректерді жүйелеу: әдіснамалық негіздері, цифрлық құралдары және заманауи мәселелері..... **335**
Shamuratov M. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyanıń maqset hám wazıypaları..... **341**
Uzakova S. Klishbaeva N. Folklorlıq shıǵarmalardı oqıtıwda kórgizbeli sabaq túrin shólkemlestiriw..... **344**
Қарлибаева Н. B2 даражасидаги филолог талабаларнинг коммуникатив компетенциясини рақамли технологиялар асосида ривожлантириш..... **347**
Mırzabaeva M. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında didaktikalıq principlerdiń áhmiyeti..... **353**
Ktaybekova G. Ezop tımsalların interaktiv metodlar arqalı oqıtıw máseleleri..... **357**
Arpadinova Z. The effectiveness of pair work as an interaction pattern in developing speaking skills at the elementary level……. **361**
Baxritdinova G. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda kognitiv metakompetenciyalardı rawajlandırıwdıń integrativ-pedagogikalıq tiykarları…….. **364**

«Túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatı tariyxı, folklorın úyreniwdiń áhmiyetli máseleleri hám innovaciyalıq jantasıwlar »

atamasındağı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

TOPLAMÍ

MAQALALAR
HÁM
TEZISLER